Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

RADOVI III, knj. 2.

Babić, Anto

1955

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/19483216-000b-4562-9449-ba3da0a5dff4

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

B1

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

RADOVI

KNJIGA III

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 2

SARAJEVO
1955

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

RADOVI

KNJIGA III

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 2

ANU BiH АНУ БиХ

SARAJEVO
1955

Urednik
prof. ANTO BABIĆ
sekretar Odjeljenja istorisko-filoloških nauka

ANU BiH
АНУ БиХ

Beogradski grafički zavod, Beograd — 1955 g.

S A D R Ž A J

Strana

1. Gregor Čremošnik:

Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije — Die Archivreste der Minoritenvikarie von Bosnien . . . . . 5— 56

2. Anto Babić:

O pitanju formiranja srednjevjekovne bosanske države — Zur Frage der Entstehung des mittelalterlichen bosnischen Staates . . . . . 57— 79

3. Hamdija Kreševljaković:

Čizmedžijski obrt i stara građanska obuća u Bosni i Hercegovini — Le métier de bottier en Bosnie et Herzégovine 81—145

4. Jovan Vuković:

Sintaksička vrednost imperfekta u savremenom srpskohrvatskom jeziku — La valeur syntactique de l'imparfait dans la langue serbo-croate contemporaine . . . . 145—246

5. Ivan Pudić:

Zamjena slov. *s* —, > njem. *z* — Zur Substitution slov. *s* — > dt. *z* — . . . . . 247—252

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

Gregor Črcmošnik

OSTACI ARHIVA BOSANSKE FRANJEVAČKE VIKARIJE

(Primljeno na sjednici Odeljenja istorisko-filološk.h nauka 11.V.1955 g.)

Ako bi naučni radnik prilikom proučavanja franjevačkog reda u Bosni bio zavisan od arhivskog materijala, što ga čuvaju franjevački samostani u Bosni, zlo bi prošao. U našim samostanima našao bi materijala samo za novi vijek, dok za srednji vijek nema u nj.ma sačuvano ništa, kao da u srednjem vijeku nisu ni postojali. A ipak se zna kakvu su ulogu franjevci i u srednjem vijeku odigrali ne samo u vjersko-kulturnom, nego i u političkom životu Bosne srednjega vijeka.

1. Sudbina arhiva Bosanske vikarije

Zna se, da je Bosanska franjevačka vikarija primala od pojedinih papa više privilegija-bula nego ijedna druga franjevačka vikarija širom svijeta, a danas od svih tih mnogobrojn'h bula u bosanskim samostanima nema ni traga. Do kraja srednjega vijeka pape su izdale Bosanskoj vikariji neposredno ili posredno (t.j. o stvarima, koje su se ticale Bosanske vikarije samo posredno, al: je vikarija o tome ipak bila izvještena posebnom bulom) otprilike 150 bula, a od toga znatnog broja u Bosni nije sačuvano baš ništa.

U franjevačkom samostanu u Gyöngyösu u Mađarskoj sačuvano je počevši od 12 januara 1415 u svemu 16 bula, adresiranih Bosanskoj vikariji,[1]) ali kada se pobliže zagleda, vid: se da se od tih bula 14 odnosi na čisto lokalne ugarske stvari — treba naime držati na umu, da Bosanska vikarija u srednjem vijeku ne obuhvata samo čistu Bosnu, nego cijel: Balkan i Ugarsku — jedino dvije bule (Fermendžin 853 i 1160) odnose se i na ugarske i na bosanske stvari. Na taj su, dakle, način sačuvana u Gyöngyösu dva originalna dokumenta za istoriju bosanskih franjevaca odn. Bosne.

Isto tako stoji sa dokumentima sačuvanim u franjevačkom samostanu u Trsatu kod Rijeke, gde se nalazi 25 originala između godina 1431 i 1515. Gotovo svi tiču se samo lokalnih prilika Istre i Hrvatskog Primorja, koje je također potpadalo pod Bosansku vikariju.

---

[1]) To su Fermendžin E., Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (Monumenta s.h.S.M. knj. 23, Zagreb 1892) br. 549, 572, 617, 660, 742, 744, 745, 757, 760, 772, 779, 789, 803, 851, 853 i 1160.

Sve ostale mnogobrojne bule, izdate bosanskim franjevcima, nisu poznate u originalu i nisu objavljivane po originalima, nego na osnovi papskih registara, koji su se sačuvali u vatikanskom arhivu. Najstarije izdanje bosanskih bula nalazi se u monumentalnim Waddingovim analima franjevačkog reda,[1]) ali ono nije potpuno. Znatnu dopunu Waddingovim analima daju zbirke Aug. Theinera, Monumenta Hungariae i Monumenta Slavorum meridionalium.[2]) Iz ovih velikih zbiraka crpli su materijal za svoje zbirke p. Fr. Flor. Nedić za svoja »Monumenta privilegiorum, concessionum, gratiarum et favorum Bosnae Argentinae« (Vukovar 1886) i p. Eusebij Fermendžin za svoja Acta Bosnae. Obje zbirke imaju nedostataka. Nedić, doduše, objavljuje bule u cjelini, ali je iz Waddinga i iz Theinera sakupio samo najvažnije, te je na taj način njegova zbirka veoma nepotpuna, dok Fermendžinova zbirka sadrži sve bule, ali u cjelini samo one, koje nisu objavljene ni u Waddingu ni u Theineru, a tih srazmjerno nije mnogo. On onih koje su objavili Wadding i Theiner, Fermendžin daje samo regesta. Dobar regest bi morao potpuno nadoknaditi original, ali Fermendžinovi regesti vrlo često ispuštaju bitne dijelove originalnih bula, tako da je naučni radnik uprkos Fermendžinovoj zbirci i dalje upućen na Waddinga i Theinera, a ta rijetka izdanja nema ni svaka veća biblioteka, kamoli naše većim dijelom veoma skromne biblioteke. Kao što je već napomenuto, ni Waddingova ni Theinerova, a ni od njih zavisne Nedićeva i Fermendžinova zbirka, ne osnivaju se na originalima, nego na registrima vatikanskog arhiva. Originali bula, osim ona dva-tri u Gyöngyösu i Trsatu, nisu uopće poznati, tako da se dobiva utisak, kao da je sav srednjevjekovni arhivski materijal bosanskih franjevaca propao.

Srećom to nije sasvim tačno. Neznatni ostaci arhivalija bosanskih franjevaca sačuvali su se, i to u franjevačkom samostanu u Ljubljani.[3]) Na kakav su način te bosanske bule dospjele u Ljubljanu, ne može se sa tačnošću konstatovati, ali se može sa vjerovatnošću nagađati. Iz bule Pavla II od 11 jula 1469[4]) vidi se, da su bosanski franjevci za vrijeme

---

[1]) Wadding A. R. P. Luca, Hibernus, Annales Minorum seu trium ordinum a. s. Francisco institutorum. Prvo izdanje ovog djela izašlo je god. 1625 u Lyonu u Francuskoj. U mome radu služio sam se trećim izdanjem, koje je izašlo godine 1932 i 1933 u Ad Claras Aquas kod Firenze. Treće izdanje ima na marginama konkordancije sa prvim izdanjem, tako da se svaki citat iz prvog izdanja može lako pronaći u trećem i obratno

[2]) Theiner Aug., Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia. II Romae 1859, i Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. I, Romae 1863.

[3]) Kustos p. dr. Roman Tominec me je upozorio na njih i išao mi prilikom obrade u svemu na ruku, na čemu mu toplo blagodarim. Ranije je bio naš materijal poznat saradniku Smičiklasovog Codex Diplomaticus, ali je on upotrebio samo naš br. 1 i transumpt od 3 i 4, a ispustio je br. 2 i 5 (do ostalih Cod. dipl. nije ni došao).

[4]) Objavljena u celini od Nedića, Monumenta, str. 113, od Fermendžina pod br. 1142 samo nepotpun regest. Opis originala ove bule v. pod našim br. 17.

panike god. 1463, kada su Turci u brzom naletu osvojili Bosnu, uspjeli da iz bosanskih samostana iznesu i spasu u samostane susjednih zemalja Dalmacije, Slavonije i Ugarske gotovo sve vrednije stvari »metuentes periculum perditionis librorum, calicum, paramentorum aliorumque ornamentorum et rerum predictarum, nec non privilegiorum, indultorum et literarum apostolicarum, ipsis domibus et Vicario ac Fratribus concessorum, illa fere omnia de domibus predictis ad diversas alias domos dicti ordinis detulerunt..... quaedam in regno Hungarie et quaedam in Dalmatia, alia vero in Sclavonia aliisque partibus«.[1]) Tom prilikom mora da je jedan dio papskih bula dospio u neki samostan, koji je god. 1514, prilikom diobe provincije Bosne na užu provinciju Bosna Argentina i od nje odvojenu provinciju Bosna—Croatia, potpao pod provinciju Bosna—Croatia, a kasnije pod provinciju Carniola—Kranjska, kao na pr. samostan u Samoboru. Tim putem bi bilo razumljivo, da su arhivalije bosanskih franjevaca dospjele u centralni arhiv kranjske provincije u franjevačkom samostanu u Ljubljani, gdje su se sačuvale.

Franjevački samostan je dobio te arhivalije oko godine 1680. To se može zaključiti na osnovi bule Siksta IV od 12 augusta 1473 (naš broj 18). Njome se dozvoljava bosanskim franjevcima da primaju poklone nekretnina izvan Bosne na tlu kraljevine Hrvatske (»između Save i Drave«). Neko je bio zainteresiran da posjeduje ovjerovljeni prepis bule — možda je to bio vikarijat provincije Bosna—Croatia, da bi se mogao u slučaju potrebe služiti njime. Transumpt je napravio 20 septembra 1681 javni ljubljanski notar Dr. Carolus de Georgio u Ljubljani. Nepoznatim načinom transumpt je dospio u ruke istoričara Radoslava Lopašića, a taj ga je dao na raspolaganje Fermendžinu, koji ga je objavio u svojim Acta Bosne pod br. 1151 str. 280. Prema tome se original bule god. 1681 nalazio već u Ljubljani, a tu se nalazi i danas (v. naš br. 18).

Otprilike u isto doba, samo se ne zna da li prije ili poslije prenosa, neko je sve ove bule katalogizirao i na njihovu poledinu napisao kratak sadržaj i arhivski broj. Rukopis ovoga arhivara ukazuje na kraj XVII stoljeća, ali, kao što je već napomenuto, ne može se reći, da li je katalogizacija provedena prije ili poslije prenosa u Ljubljanu ili možda prilikom samoga preuzimanja u Ljubljani. Najveći broj od te ruke XVII stoljeća nosi bula Lava X od 1 oktobra 1515 (Fermendžin br. 1197; v. naš br. 22), naime broj 40. Prema tome je od ukupnog broja od oko 150 bosanskih franjevačkih bula dospjelo u Ljubljanu 40 komada. Naša bula Inocencija VI od 28 juna 1357 (v. naš br. 1) nosi od te ruke broj 2, prema tome je među arhivalijama bila samo jedna bula, koja je bila starija od ove iz godine 1357. Pošto ranije spomenuta bula Pavla II od 11 jula 1469 tvrdi, da su franjevci uspjeli da iz Bosne sklone gotovo sve, »fere omnes«, privilegije u susjedne zemlje, to mora da

[1]) Nedić str. 113. Ispor. Batinić Mijo, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini. Zagreb 1881 str. 129.

je u Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Ugarsku sklonjeno oko 100 do 110 bula — hoće li se od toga ikada išta pronaći? a u Ljubljanu ih je zalutalo 40, koje obuhvataju vrijeme od 1357 do 1515.

Medutim, od ovih 40 u Ljubljanu spasenih listina sačuvalo se do danas u arhivu franjevačkog samostana samo 16 bula, osim toga i naš breve u br. 23, dakle oko 10% svih bula, što su ih pape izdale Bosanskoj vikariji, dok su ostale bule i eventualni drugi dokumenti postali žrtvom ili nepažnje ili nepoštenih ljudi. Toga mora da je bilo i ranije u Bosni, a i kasnije u Ljubljani. Tako na pr. naša bula Grgura XI od 22 juna 1372 (naš broj 4) lišena je svoga pečata već brzo poslije izdavanja, jer da je pečat na njoj ostao, ne bi vikar Bartolomej iz Alvernije mogao pliku tako zavinuti dole, da bi na buli napisao ona dva važna zapisa, koje ćemo navesti kasnije, nego je to mogao samo, ako je pečat bio otstranjen. Onda je mogao pliku presaviti sasvim nadole i napisati ono nekoliko redova. Na drugoj strani izgleda, da je bula Pavla II od 11 jula 1469 (naš broj 17) osakaćena tek u najnovije doba. Neki nepoštenjak mora da je znao, da je pečat Pavla II iznimka medu papskim pečatima, pa je na varvarski način izrezao sa bule pečat i ukrao ga. Srećom, zadovoljio se samo jednim primjerkom toga pečata i ostavio ga netaknutog na drugoj buli istog pape od 9 augusta 1467 (naš broj 16), tako da nam je sačuvan bar jedan primjerak toga zanimljivog pečata.[1]) Pošto je takvih »poznavalaca« starina bilo tek u novije doba, to ova krađa vjerovatno pada u ljubljansko doba ovih bosanskih listina. Biće da su žrtve sličnog nepoštenja bili i cijeli originalni dokumenti, tako da se njihov prvobitni broj 40 smanjio na 22, koliko ih je do danas ostalo u Ljubljani.

Od spomenutih 16 bula sačuvano je 14 u originalu, dok su dvije sačuvane samo u transumptima, i od tih 16 bula objavljeno je dosada 12, dok su 4 neobjavljene. Ranije smo spomenuli, da su Wadding i Theiner objavljivali svoje zbirke na osnovi registara u vatikanskom arhivu, no pošto nisu sačuvane sve knjige registara od svih papa, to je razumljivo, da se može naći originalnih bula, od kojih su registri upropašteni, te na taj način nisu ni mogle biti objavljene. Time se može protumačiti, da i medu ljubljanskim ima četiri, koje dosada nisu poznate i objavljene.

Osim papskih bula i našeg breve (br. 23) nalazilo se u arhivu bivše Bosanske vikarije i drugih dokumenata, tičućih se njezinih poslova i interesa, a od njih je sačuvano u franjevačkom samostanu v Ljubljani šest (naši brojevi 7, 8, 10, 11, 20 i 21).

Na ovome mjestu ćemo hronološkim redom objaviti dosada nepoznate bule i dokumente zajedno sa kratkim opisom njihovim, a od onih bula koje su objavili Wadding, Theiner ili Fermendžin, daćemo samo opis i kancelarijske zapise, od kojih je za bosansku istoriju najvažniji onaj na buli Grgura XI od 22 juna 1372 (naš broj 4).

---

[1]) Sliku njegovu v. kod Wilh. Ewalda, Siegelkunde. (Handb. der mittelalt. u. neuren Gesch. Abt. IV München 1914) tab. 36 br. 15 i 16.

2. Franjevačke bule u okviru papske diplomatike

Papske bule bosanskih franjevaca nisu važne samo za istoriju Bosne, nego su od velikog naučnog interesa i za opću diplomatiku papskih listina, jer među njima postoji nekoliko rijetkih primjera izrade s obzirom na pečate i kancelarijske zapise — na njih ćemo upozoriti u toku opisivanja, — pa se čak i jedan unicum nalazi među njima. To je bula Martina V od 23 augusta 1418 (naš broj 6). Poznato je, naime, da ima dvije vrste papskih bula, takozvane bule sa svilenom vrpcom (»cum filo serico«) i bule sa konopljanom vrpcom (»cum filo canapi«).[1]) Bula sa svilenom vrpcom nije imala samo pečat obješen na vrpci od svile, nego je i općenito bila iskićena mnogo više nego prosta bula sa konopljanom vrpcom. U papskoj diplomatici poznat je jedan slučaj, da je pisar koncepta jedne bule, koja je trebalo da bude »sa konopljanom vrpcom«, prilikom pisanja upotrebio elemente, koji su bili propisani samo za izradu »sa svilenom vrpcom«. Kada je korektor to opazio, upozorio je pisara na marginalni opaskom »corrige titulos, quia non est cum serico«, te je pisar morao u čistopisu ispraviti svoju pogrešku.[2])

Među ljubljanskim bulama postoji baš suprotan, još zanimljiviji slučaj. Našu bulu od 23 augusta 1418 pisar je prethodno priredio za pisanje prema svima propisima, t.j. povukao je potrebne vertikale i horizontale za odvajanje rubova od teksta i za pisanje teksta, a na to je počeo pisati prve riječi »Martinus episcopus«, i to načinom, koji je propisan za izradu sa konopljanom vrpcom. U tom se slučaju piše samo prvo slovo papinog imena povećano, dok se ostala slova imena pišu malo, te je i naš pisar povećao slovo M, a slova »artinus episcopus« je napisao običnim pismenima. U to mora da ga je neko upozorio, ili se sam sjetio da bula nije »cum filo canapi«, nego »cum filo serico«. Sada je bio pisar na muci, pokvario je svojom nepažnjom pergament, jer je trebalo da napiše cijeli prvi redak sa propisanim kićenjem. Ipak se brzo snašao. Površno je izbrisao već napisane riječi, ali su one još danas dobro vidljive, a zatim okrenuo pergament tako, da je gornji dio sa one dvije riječi postao donjim dijelom, a donji, mnogo grublji dio pergamenta, postao je gornjim. Vertikale su i onako bile povučene od vrha do dna, samo su bivše lijeve vertikale sada postale desnima i obrnuto, ali je morao horizontale povlačiti još jedanput. Na taj je način baš cijeli pergament ispunjen horizontalnim linijama, što inače nikada nije slučaj. Zatim je pisar napisao lijepu bulu vrste »cum filo serico«, sa svima propisanim kićenjima u prvome retku. One dvije riječi »Martinus episcopus«, koje su ostale na dnu pergamenta, nisu na svršenoj buli bile vidljive, jer se donji dio pergamenta presavio u pliku, koja je prekrila i one dvije riječi i nepažnju pisara Ivana de Patringen. U papskoj kancelariji sličan slučaj nije poznat i ljubljanska bula Martina V izgleda da je po tome unikat među bulama.

U svrhu lakšeg razumevanja opisa franjevačkih bula prikazaćemo u najkrupnijim crtama rad papske kancelarije u razdoblju između druge

---

[1]) L. Schmitz-Kallenberg Papsturkunden 2 izd. u A. Meister, Grundriss der Gesch. wiss. Bd. I Abt 2), Leipzig — Berlin 1913 str. 90.

[2]) Isto tamo 102.

polovine XIV i početka XVI stoljeća. Papska kancelarija je bila dosljedno konzervativna, kao nijedna svjetovna kancelarija srednjega vijeka. U svim kancelarijama ima čestih promjena i što se tiče vanjskog izgleda (vanjska obilježja) i što se tiče načina sastavljanja teksta diploma (unutrašnja obilježja). U papskoj kancelariji, doduše, ima izvjesnih promjena, ali te nastupaju veoma sporo i odnose se samo na sitnice. U cjelini uzevši, ostaju papske bule početkom XVI stoljeća iste, kakve su bile sredinom XIV stoljeća. Pogotovo što se tiče pergamenta i njegovog prirediv anja za pisanje, navike u papskoj kancelariji uopće se ne mijenjaju. Bula iz god. 1515 priređena je do sitnice jednako kao i ona iz god. 1357. Razlčita je mogla biti samo veličina i kvalitet pergamenta, ali za sve bule bez iznimke upotrebljavao se pergament italijanskog načina izrade, dok se za sve breve isto tako bezlznimno upotrebljavao najfiniji pergament njemačkōg načina izrade. Pergament je uvijek rezan tako brižljivo, da je lijeva strana jednako visoka (duga), kao i desna, a gornja širina jednaka donjoj širini, te je na taj način moguće dati dimenzije bula samo sa dv je brojke. Poznato je da su svjetovne kancelarije mnogo aljkavije u tom pogledu i da se na pr. gornja širina često razlikuje od donje širine za po nekoliko centimetara.

Kod svih bula se unutrašnja bijela strana u svrhu pisanja linira, i to bez iznimke metalnim šiljkom, dok je u drugim kancelarijama već davno u upotrebi šiljak od olova, koji ostavlja crte, kao kakva današnja olovka. Za liniranje se najprije sa svake strane naprave ubodi iglom i od lijevog uboda preko cijele širine pergamenta povuče se linija, nekad jače, tako da se na poleđini linije vide kao ispupčenja, nekad slabije, tako da su linije vidljive samo sa unutrašnje strane. Uboda i horizontalnih linija pravi se obično više nego što je potrebno za tekst, te jedan dio linija ostaje nespisan i dolazi pod pliku, koja se presavija tako, da gornji njezin rub dopire do teksta. Vrlo rijetkō se linije prave tekuće, t.j. samo toliko, koliko je potrebno za tekst (v. naš broj 16). Ubodi i horizontalne linije su kod jedne i iste bule jednako udaljeni, jedno prva i druga horizontala su nesrazmjerno udaljene jedna od druge, jer ove dvije paralele određuju, do koje će se visine povećati izvjesna, propisom određena slova prvoga retka. U tom pogledu opaža se vremenom sve veća udaljenost ovih dviju horizontala. Dok ona u XIV stoljeću iznosi 1,5 do 2 cm, dotle se u XVI stoljeću penje do 4,6 cm, jer kićenje bula postaje sve luksuznije.

Osim paralelnih horizontala povlače se lijevo i desno po dvije vertikale, koje odvajaju od teksta lijevu i desnu marginu. Tekst počinje bez iznimke tek kod druge vertikale, tako da je prva zapravō suvišna, ali se uprkos tome beziznimno povlači, a svršava između prve i druge vertikale na desnoj strani. Bolji majstori pisanja prelaze prvu desnu vertikalu rijetko i nastoje da se zaustave na njoj; kod lošijih pisara su prelazi preko prve desne vertikale češći.

Sve bule bez iznimke imaju pliku, i to obično veoma visoku pliku. Ona služi i kao pojačanje za pečat, a i za izvjesne kancelarijske zapise, o kojima će kasnije biti opširnije govora.

Gotovo ista konzervativnost kao kod udešavanja pergamenta opaža se s obzirom na pismo papskih bula. I ono se u toku XIV do XVI stoljeća mijenja vrlo malo. Sredinom XIV stoljeća, kada počinju bule bosanskih franjevaca, vladaju svuda u latinskom području, pa naravno i u

papskoj kancelariji gotička minuskula, gotička polukurziva i gotička kurziva.[1]) U toku XV stoljeća vraća se svijet, osobito u romanskim zemljama, na ljepše pismo nego što je gotica, naime na nešto modifikovanu karolinšku minuskulu. Uskoro zavlada ova takozvana »humanistička minuskula« u cjeloj Italiji, ali u papskoj kancelariji ne. Papska kancelarija i nadalje zadržava goticu za bule, jedino za novu vrstu listina, za breve, uvodi i ona humanističku minuskulu. Istina, i u pismu bula opaža se upliv humanističke minuskule, slova dobivaju njezine osnovne poteze, te ih V. Novak sa pravom označuje kao »poluhumanistika«,[2]) ali gotički karakter ostaje i nadalje. Lukovi slova doduše nisu više izvedeni u siljate lukove, ali oni nisu ni kružni, nego lomljeni i uglati. Na taj način pismo bula zadržava sve do XVI stoljeća svoj stari, doduše više ne čisto gotički, ali ipak gotizirajući karakter. Zacijelo nigdje ne dolazi uporna konzervatvnost papske kancelarije do tako vidljivog izražaja, kao kod pisma bula.

Mnogo slobodniji razvoj opaža se u kićenju bula. U tom pogledu postojali su iz druge polovine XIII stoljeća detaljni propisi za papsku kancelariju[3]) i pisari su ih se strktno pridržavali, ali se ipak u tome pridržavanju jasno opaža razvoj ka sve većoj luksuznosti u granicama dozvoljenim po propisima. Baš u našem periodu, krajem XIV stoljeća, opaža se u kancelariji neki prelom u kićenju, koji dosada u nauci nije dovoljno istican. Još u našoj buli Inocencija VI iz godine 1357 (naš broj 1) kićenje je isto tako skromno i u svima pojedinostima potpuno jednako kao u 100 godina starijoj buli Inocencija IV iz godine 1253.[4]) Početno slovo papinog imena I je doduše visoko već 6 cm i unutrašnjost njegova iskićena crtežima — to se u kancelariji zove »littera cum floribus« i dozvoljeno ga je upotrebljavati samo u bulama »cum filo serico«, dok se u bulama »cum filo canapis« crta doduše isto tako veliko početno slovo, ali mu je unutrašnjost stabla i lukova bez crteža, prosto ispunjena mastilom, sve i ako je stablo po 1 cm široko, — ali ostala slova papinog imena »nnocentius«, visoka po 1,5 cm (koliko iznosi udaljenost prve horizontale od druge), nemaju podebljanih stabala i lukova, nego su pisana prostim potezom pera u takozvanom »ogradnom pismu« (»Gitterschrift«). Taj način povećavanja ne daje neki naročiti utisak. Već u našoj buli Urbana V od 13 decembra 1369 (naš broj 2) kićenje je upadnije. Početno papino slovo U je doduše izrađeno na isti način kao početno I na buli od 1357, ali su ostala slova papinog

---

[1]) Paleografi često sasvim krivo označuju polukurzivu kao kurzivu (tako na pr. Steffens[1] tab. 93/1 i predgovor str. XXVI). Za kurzivu je bitno da pisar iz završnog poteza jednog slova bez prekidanja prelazi u početni potez slijedećeg slova. Ako toga prelaza nema, ako se pisar kod svakog slova prekine i poslije prekida tek započne slijedeće slovo, onda to nije kurziva, nego minuskula ili polukurziva (u slučaju, naime, kada su u pismu bar poneke grupe slova međusobno povezane), uprkos tome što pisar takva odeljeno pisana slova možda prislanja jedno na drugo, tako da dobiju izgled kurzive. Uprkos kurzivnome izgledu, takvo se pismo ne može nazvati kurzivom.

[2]) Novak Viktor, Latinska paleografija. Beograd 1952 tab. 99 i 100.

[3]) Najbolje objavljeni od M. Tangl u Arndt—Tangl, Schrifttafeln zur Erlernung der latein. Paläographie, knj. III, Berlin 1907, predgovor str. 47 sl.

[4]) isto tamo tab. 89.

imena »r b a n u s« ne samo povećana na visinu udaljenosti prve i druge horizontale, nego su stabla i lukovi pojedinih slova podebljani, a to stvara mnogo jači utisak. Od toga doba dalje se u svim bulama »c u m f i l o s e r i c o« ova slova sve više povećavaju (u XVI stoljeću su već po 4,6 cm visoka!) i ujedno sve više se podebljavaju, ograđno pismo se uopće više ne upotrebljava za obične bule, nego samo za najsvečanije.

Isto se opaža u pogledu oba početna s u devociji »s e r v u s s e r v o r u m d e i«. God. 1357 oba s su samo 3 cm visoka, zaostaju dakle za 2 cm za početnim slovom papinog imena, i veoma su skromno iskićeni, god. 1369 oba s su već po 5 cm visoka, nadmašuju dakle visinu papinog slova, i kićenje postaje primjetno složenije i ukusnije. To se onda sve više pojačava, dok u početku XV stoljeća oba ova slova postaju — a ostaju i nadalje — jednako visoka kao početno papino slovo. Po svome kićenju ova početna s postaju najpompeznija što se uopće može zamisliti. I s obzirom na slova papinog imena, i s obzirom na oba početna s pretstavlja dakle pontifikat Urbana V (1362 — 1370) izrazitu prelomnicu u razvoju, pretstavlja početak onog jačanja u kićenju, koje je u toku XV stoljeća konačno dovelo do pravih majstorskih produkata pisarske i crtačke vještine.

Osim ova tri elementa, naime početnog papinog slova, ostalih slova papinog imena i oba početna s u »s e r v u s s e r v o r u m«, pada u prvi redak bula uvijek i početak inskripcije, obično »D i l e c t i s f i l i i s«, rjeđe »V e n e r a b i l i b u s... **D** odn. **V** inskripcije je bez iznimke povećano na istu visinu i ujedno jednako odebljano kao što su slova papinog imena. Slovo **D** se kod toga nikada ne piše u kapitalnom obliku D, nego uvijek u uncijalnom obliku *ð* i mnogo naliči na slovo **O**.

Konačno se u prvome retku upadno povećavaju do visine prve horizontale sva slova **b, f, h, l i s** (ovo potonje samo u sredini riječi, dok na kraju riječi ono zadržava svoj mali okrugli oblik), kao što se to ranije radilo u takozvanoj diplomskoj minuskuli. Ova povećana slova, dakle, imaju istu visinu, kao slova papinog imena ili početno slovo inskripcije, ali nisu podebljana, nego pisana prostim potezom pera*.

Na ostale redove teksta se u bulama polagalo manje pažnje. Vizantijski hrisovulji, a po njihovom uzoru i srpski, već su u ranijim stoljećima pisali mnoga početna slova u tekstu i povećano i crvenim mastilom — u Bosnu je taj običaj prenio Tvrtkov logotet Srbijanac Vladoje te i Bosna ima iz kancelarije Tvrtka i Dabiše nekoliko na taj način iskićenih povelja. Papska kancelarija tome uzoru, koji joj je nesumnjivo bio poznat, nije slijedila, nego je osim prvog retka povećavala jedino još početno slovo arenge na početku bula, a na kraju bula oba početna slova p o e n - f o r m u l e »N u l l i e r g o...« i »S i q u i s...«, ali do upotrebe crvenog mastila u papskoj kancelariji nije došlo nikada. Ona je sav napor oko ukrasa bula koncentrisala na što ukusnije i savršenije oblikovanje i kićenje pojedinih slova, a odrekla se impresivnog kontrasta između crne i crvene boje, kojim su se kancelarije na istoku sa uspjehom služile.

S obzirom na zapise uključuju se bule bosanskih franjevaca u opća pravila, koja su u ono doba u papskoj kancelariji u običaju odn. na snazi. U desnom uglu plike nalazi se najprije zapis o taksi za bulu, ali

---

* Primjere takvog kićenja bula v. na priloženim tablama.

ima bula i bez toga zapisa (v. naš br. 15 itd.) a ispod njega potpis pisara, koji je izradio čistopis bule. Ranije je bio običaj da se pisar potpisuje samo početnim slovima svoga imena, u naše doba se pisari potpisuju već punim prezimenom. Kada se govori o potpisu, ne smiju se pod time razumijevati kojekakvi nečitljivi hijeroglifi, nego su to potpisi u istom onom razgovjetnom krasnopisu, kojim je pisana cijela bula. Na osnovi naših bula može se tome dodati, da potpisi pisara postaju sve kićeniji, tako da koncem XV stoljeća početna slova pisarevog imena po svojoj kićenosti ne zaostaju nimalo za kićenjem papinih slova u prvome retku bula i mnogi od njih su pravi uzori kaligrafske i crtačke vještine.

Uz taksu za izradu bule često stoji i ime onoga činovnika-komputatora papske kancelarije, čija je dužnost da odredi taksu prema uredbi o taksama, koja potiče još iz vremena avinjonskih papa, a ostaje formalno na snazi i u XV stoljeću.[1]) Na našim bulama ima vrlo malo zavedenih taksa (samo br. 1 i 16), jer su neke naše bule papski mandati, koji se izdaju po inicijativi kurije. U takvom se slučaju u desni ugaō plike bilježi samo »de curia«, ako se uopće išta bilježi. Veći dio bula bosanskih franjevaca nosi zapis, da je osloboden od plaćanja takse. To se bilježilo u desnom uglu plike riječima »gratis pro deo«, »gratis de mandato« itd. Poznato je da se izraz »gratis« odnosio samo na taksu za čistopis bule;[2]) sve druge takse, kao za pergament, za koncept, za registraturu, za bulaturu i t.d. morale su se plaćati, te je i ovakva gratis-bula stajala prilično skupo, osobito u XV stoljeću.

Redovito se nalazi zapis o taksi ponovljen ispod plike, u donjem lijevom uglu bule, nekada sa imenom taksatora, nekada bez imena. Često ima ispod plike i drugih zapisa, ali se takvi nalaze samo od slučaja do slučaja.

Na neispisanoj poledini bula nalazi se gotovo bez iznimke (takva iznimka je naš br. 16) zapis o tome, da je bula registrirana, t.j. zavedena u kancelarijske knjige prepisa.[3]) U početku sastoji se taj zapis samo od ogromnog slova **R**, kasnije se dodaje, gdje je bula registrovana, i bilježi se »R. in camera apostolica«, ako je registrovana u blagajni, ili »R. apud me...« sa imenom dotičnog registratora. Sa cijelim imenom registratora nalazimo kod naših bula samo Griffus-a u br. 18 i 19 i možda Poggius-a u br. 15. Kao neka naročita rijetkost (eine ganz seltene Ausnahme) navodi se slučaj, kada bula ima zapis o registraturi na prednjoj strani, na aversu.[4]) Takve rijetke iznimke pretstavljaju i naše bule od 2 novembra 1431 (br. 9) i od 1 oktobra 1515 (br. 22). Na objema nalazi se zapis o registraturi na prednjoj strani, na plici, uz zapis o taksama. Ostali zapisi na poleđini nisu redoviti i stalni. Kratkih savremenih zapisa — regesta, koji možda potiču od papske kancelarije, ima i na nekim našim bulama.

Za provlačenje pečatne vrpce nije se u papskoj kancelariji u ovō doba pravilo nikada više od dva proreza, dok na pr. u našim kancela-

---

[1]) Izdata od M. Tangla Das Taxwesen der päpstlichen Kanzlei vom 13. bis Mitte des 15. Jahrhundert. Mitteil. d. Inst. f. österr. Gesch. forschung XIII. 1892, str. 77 sl.

[2]) isto tamo 66.

[3]) Schmitz-Kallenberg l. c. 102.

[4]) Isto tamo.

rijama srednjega vijeka u tom pogledu ima obilje načina sa po dva do šest proreza. Papska ostaje nepromjenljivo na dva proreza, ali iznimka mora postojati kod svakog pravila — te je naša bula br. 2 samo sa jednim prorezom.

Nešto više raznolikosti opaža se s obzirom na svilenu vrpcu za pečat. Ona je sad jednobojna, sad u dvije boje, ali su boje opet nepromjenljivo ili žuta ili crvena (kasnije ljubičastocrvena), ili obje kombinovane. Podvući treba, da je vrpca uvijek sastavljena od svilenih pletenih konaca, dok u našim kancelarijama vrlo često nalazimo vrpce od nepletenih svilenih vlakana. Isto tako nepromjenljiv i stalan je način provlačenja vrpce. Nikada se vrpca ne provlači drukčije, nego sa lica jedan krak vrpce kroz desni, drugi krak kroz lijevi prorez na poleđinu. Od dijela vrpce, koji ostaje na licu, napravi se zavinuta omča do ispod ruba pergamenta, kroz koju se provuku ispod ruba pergamenta oba kraka sa poleđine i stegnu, tako da se omča čvrsto zatvori i zategne.[1]) Kada se zna ob lje kompliciranih provlačenja vrpce u našim i drugim kancelarijama srednjega vijeka,[2]) upada tim više u oči nepromjenljiva jednostavnost papske kancelarije. Na vrpcu je pričvršćen obično prilično duboko ispod ruba pergamenta pečat od olova, poznata »b u l l a«, po kojoj je cijela listina prozvana »l i t t e r a b u l l a t a«, ili kratko »b u l l a«. Ispod pečata vrpce vise još do 40 cm, a ta produženja su služila za obmotavanje i time zatvaranje bula.[3]) Prilikom nespretnog otvaranja bula moglo se dogoditi, da su obje vrpce odrezane neposredno ispod pečata (na pr. naš br. 19).

Što se pečata tiče, padaju bule bosanskih franjevaca u razdoblje, kada se dešavaju u papskoj kancelariji krupne promjene, ali se kancelarija uskoro opet vraća na stare tradicionalne oblike. Opće je poznato da papski pečati kroz vijekove nepromijenjeno pokazuju na jednoj strani, na aversu ili takozvanoj apostolskoj strani, glave apostola Petra i Pavla, nad njima u horizontalnom položaju natpis S P A — S P E, dok druga strana, revers ili takozvana imenska strana, daje u tri retka ime dotičnog pape i redni njegov broj (sitne dodatke tome ćemo upoznati prilikom detaljnog opisa bula).

Papa Pavao II (1464 — 1471) kida sa tom starom tradicijom i na apostolsku stranu mjesto glava obaju apostola uvodi njihove likove, kako sjede na prestolu, a natpis ne više horizontalno nad glavama, nego vertikalno između obiju glava: $\begin{matrix} S & S \\ P & P \\ A & E \\ V & T \end{matrix}$. Isto tako mijenja revers i mjesto prostim imenom ispunjava ga likom pape, kako sjedi na prestolu. Među našim bulama sačuvan je taj rijedak primjerak papskih pečata na našoj buli od 9 augusta 1467 (v. detaljan opis u br. 16). No, odmah prvi nasljednik Pavla II, papa Siksto IV, vraća se opet na stari tradicionalni

---

[1]) Sliku toga načina provlačenja v. kod E w a l d W i l h., S i e g e l k u n d e tab. 9 sl. 1 i 2.

[2]) O tome raspravljam opširnije u Južnoslavenskoj sigilografiji srednjega vijeka.

[3]) S c h m i t z - K a l l e n b e g 1. c. 96.

oblik i uvodi na apostolskoj strani opet samo glave apostola, ali se ne vraća stara legenda sa horizontalnim slovima SPA—SPE, nego ostaje nova sa vertikalnim $\begin{matrix} S & S \\ P & P \\ A & E \end{matrix}$ (na našoj buli od 12 augusta 1473 nalazi se raritet sa natpisom samo $\begin{matrix} P & P \\ (—) & (—) \\ A & E \end{matrix}$; isto tako na reversu uvodi opet samo papino ime sa rednim brojem njegovim.

Gornji pregled najvažnijih karakteristika papske kancelarije s obzirom na vanjska obilježja bula (unutrašnja obilježja ne spadaju u okvir ovoga opisa) omogućiće bolje razumijevanje opisa pojedinih bula i njihovog podudaranja ili otstupanja od općih pravila papske diplomatike srednjega vijeka.

3. Opis objavljenih i tekst neobjavljenih listina

1

BULA INOCENCIJA VI OD 28 JUNA 1357

Izdanja: Eubel, Bullarium franciscanum VI, 302 br. 718; T. Smičiklas. Codex diplomaticus regni Croatiae et Slavoniae XII, str. 418 br. 318.

Sadržaj: Na molbu Dionizija II, sina slavonskog bana Stjepana, grofa Krupe (kasnije se porodica zvala grofovi Blagajski) i njegove žene Ane, rođene grofice Ortenburg, dozvoljava papa osnivanje franjevačkog samostana u Otoku (izmedu Krupe i Novog na Uni), jer u njegovoj grofoviji, koja leži na samoj granici Bosne, već odavno zaraženoj patarenskom herezijom, ima samo svećenika slavenskog obreda (in littera sclavonica expertos), koji su manje podesni (minus ydonei).

Pergament je srednjeg kvaliteta, veličine 57 × 35,5 cm, plika 7,2 cm, vertikale lijevo 5,6 i 6,4 cm, desno 6,7 i 6 cm od rubova, prva horizontala 6,7 cm, druga 8,2 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 27 uboda odn. horizontala, od toga četiri neiskorištene i pokrivene plikom.

Pismo je lijepa gotička polukurziva sa izrazitim reminiscencijama na bivšu diplomsku minuskulu kod slova **f, p, s, st** i t.d., čija su stabla produljena prekomjerno u gornji i u donji prostor. Kićenje se ravna prema propisima papske kancelarije, za one bule, koje su »cum filo serico«, ali je još veoma skromno i neugledno. Prvo papino slovo **I** produljeno je na 6 cm i unutrašnjost njegovog stabla ispunjena crtežima (»cum floribus«), ali su crteži još prilično neizvjezbani. Ostala slova papinog imena INNOCENTIUS su po 1,5 cm visoka (udaljenost prve i druge horizontale) i pisana u takozvanoj Gitterschrift običnim, nepodebljanim potezima pera. Oba početna **s** u riječima »servus servorum« su samo po 3 cm visoka i veoma skromno iskićena, osim toga su u prvome retku sva slova **b, f, h, l** i **s** povećana na 1,5 cm visine, iste su visine i početno **D** (ilectis) inskripcije i početno **S** (acre) arenge, ali su potonja dva slova i podebljana. Nešto manje su istaknuta početna slova poen-formule **N**(ulli ergo) i **S**(iquis), koja su samo po 1 cm visoka, ali isto tako podebljana. U svemu se vanjski iz-

gled ove bule ne razlikuje nimalo od izgleda sto godina starije bule Inocencija IV iz godine 1253.[1])

Pečatna vrpca bila je provučena kroz dvije rupice, ali su i vrpca i pečat nestali odn. ukradeni.

Kada je bila koja bula gotova, ona je došla u ruke korektora, koji ju je pregledao i naredio eventualno potrebne korekture. Naša bula je došla u ruke nekog neobično pedantnog i sitničavog korektora, čije se djelovanje opaža jasnije nego na ikakvoj drugoj buli (izdanje Smičiklasa o tome ne daje nikakvih podataka, i ako bi to trebalo kod izdanja). Najprije se korektoru nešto nije svidalo u pasusu »quod ipse Dionisius zelo fidei« (Smičklas str. 419 redak 3). Mjesto riječi »ipse Dionisius« stajalo je prvobitno nešto drugo, pa je to dao izbrisati, a onda su u tu razuru veoma uskim i stisnutim slovima došle obje riječi »ipse Dionisius«. Kasnije mu nije bila prava stilizacija »Anne de Ortemburch, uxoris sue, comitisse Cruppe« (l. c. 419 r. 16/17) te je napravio po dvije kose crte ″ iznad riječi »uxoris« i »comitisse« kao znak, da redoslijed riječi treba da bude »Anne de Ortemburch, comitisse Cruppe, uxoris sue« (Smičiklasov prepisivač ovih znakova nije opazio i taj je pasus objavio u nepopravljenom obliku). Zašto bi mu bila druga stilizacija toga pasusa bolja od prve, nije jasno, jer se čini da bi bilo »uxoris sue, comitisse Crupe« isto tako dobro kao i »comitisse Cruppe, uxoris sue«. Sa više razloga je napravio treću ispravku, naime u pasusu »et aliis necessariis officinis, ita tamen, quod dictus locus« (l. c. 419 r. 29). Tu je preko maloga i u riječi »ita« povukao veliko I kao znak, da ovdje počinje nova rečenica — Smičiklasov prepisivač ni toga nije opazio, te se po njegovom izdanju može vidjeti, da je korektor imao pravo. Cijela rečenica, kao što ju je prvobitno napisao pisar i kao što stoji u Smičiklasovom izdanju, obuhvata punih 11 redova štampanog teksta, dakle čak za latinski jezik, koji ne bježi od dugačkih rečenica, nešto mnogo, a stilistički se sasvim dobro može sa »Ita« početi nova rečenica. Iz navedenih se primjera vidi, kako je bio rad papske kancelarije do sitnica uređen, nekada već pedantan.

Konačno je kod naše bule zanimljivo, da je dovršena na drugome mjestu nego što je pisana, pojava koja u diplomatici srednjega vijeka nije rijetka. Riječ »Datum« je naime pisao još pisar, koji je pisao cijelu bulu, ali daljnje riječi »apud Villamnouam[2]) Avinionens s diocesis, IIII kal julii, pontificatus nostri anno quinto« pisane su i drugim mastilom i drugom rukom, dakle sigurno i na drugome mjestu.

Od kancelarijskih zapisa nalazi se u desnom uglu plike samo ime pisara »P. Ponte de Gloyno«, zapisa o taksi na plici nema, nego se taj nalazi samo ispod plike u lijevom donjem uglu bule, gdje je zavedeno $\frac{X}{X}$, a ispod toga ime komputatora »R. de Valle«. Za bulu je grof Dionizije, dakle, platio 20 srebrnih dinara (grossi), i to tačno prema propisu kancelarijskog »Liber taxarum«, koji pod brojem

---

[1]) Arndt-Tangl. Schrifttafeln tab. 89.

[2]) Smičiklasovo izdanje nema sasvim pravilno pročitano ime mjesta.

359 propisuje taksu od 20 grossi turonenses za bule »de receptione loci pro mendicantibus«.[2]) Za ovu sumu se moglo u ono doba na pr. u Dubrovniku kupiti nešto više od jednog stara, t.j. oko 100 kg. pšenice.

Na poledini nalazi se od papske kancelarije jedno ogromno slovo R(egistrata)«, drugih savremenih bilježaka nema. Rukom XVII stoljeća stoji na poledini zapis »2. Bulla concessionis monasterii Insule prope Cruppam«, kraj toga drugom rukom pogrešna godina »1490«, a ispod toga rukom XIX stoljeća »Nota b(ene). Praesens bulla est Innocentii papae VI, qui eam in Gallia, ubi habitabat, anno 1357, 28 junii, edidit«.

2

BULA URBANA V OD 13 DECEMBRA 1369

Izdanja: Wading[3] VIII, 251; Theiner II, 92; Nedić nema; Fermendžin br. 197 str. 36 samo kratak, ali tačan regest.

Sadržaj: Dozvola franjevcima bosanske vikarije, da mogu kupiti milostinju i po Ugarskoj, Dalmaciji i Hrvatskoj.

Pergament je veoma tanak, veličine 55 × 34,7 cm, plika 6,8 — 7,1 cm. Vertikale lijevo 6,3 i 7,3 cm, desno 7,5 i 6,5 cm od rubova, prva horizontala 6,8 cm, druga 8,9 cm ispod gornjeg ruba (margine su srazmjerno veoma velike), daljnjih horizontala sa ubodima još 25, od toga neiskorištenih 5, pod plikom 4.

Pismo je lijepa gotička polukurziva, prvo slovo papinog imena U je široko 4,5 cm, visoko 4,2 cm, unutrašnjost stabala iskićena je crtežima (»cum floribus«), ostala slova imena »rbanus« su visoka po 2,1 cm, široka do 1,5 cm i podebljana, oba početna s u riječima »servus servorum« visoka po 5 cm i primjetno više iskićena nego kod prošle bule Inocencija VI iz god. 1357, u prvome retku osim toga povećano na 2,1 cm još sedam slova **b, f, l,** i **s.**

Vrpca za pečat je od samih žutih svilenih konaca, a oba kraka su provučena iznimno samo kroz jedan prorez na sredini bule. Pečat je na apostolskoj strani veoma izlizan, slova natpisa SPE su uopće sasvim istrvena, a i glava sv. Petra je oštećena. Imenska strana je dobro očuvana i u tri reda ima legendu: »URB / ANUS / PP V «.

U desnom uglu plike nalazi se gore zapis o taksi »Gratis pro deo de mandato domini nostri pape«, ispod toga je potpis pisara »BARTHOLOMEUS«. Ispod plike, u desnom donjem uglu, nalazi se ime reskribendara ili komputatora »Nic(olaus), a u lijevom uglu ispod plike iznimno se ne nalazi nikakav zapis.

Na poledini ucrtano je gore na sredini ogromno slovo R(egistrata), a pri dnu savremeni regest »Bulla de elemosinis adquirendis per Dalmatiam«. Ispod toga je rukom XVII stoljeća »Bulla Urbani V, qua Vicariae Bosniae datur ampla facultas extra Vicariam quistuandi per Hungariam Dalmatiam Croatiamque et recipere quid-

[2]) M. Tangl, Das Taxwesen, MIÖG XIII str. 101.

quid a fidelibus gratuito offertur«. Ispod toga je još »K+«, ali je neizvjesno, da li je to savremeno ili recentno.

3

BULA GRGURA XI OD 16 JUNA 1372

Izdanja: Wadding[3] VIII, 308, Theiner II, 116, Nedić 47 iz Theinera; Fermendžin br. 207 str. 38 u kratkom ali dobrom regestu.

Sadržaj: Dozvoljava se vikariji Bosne osnivanje samostana u Rudniku u Srbiji, u Glažu u Ugarskoj i devet samostana u drugim mjestima Bosne, Srbije i »Basarata« (Rumunjske).

U franjevačkom samostanu u Ljubljani nije sačuvan original te bule, nego njezin transumpt, napravljen već 25 septembra 1373 u Trogiru, ali taj trogirski transumpt ne sadrži samo ovu bulu od 16 juna, nego ujedno i našu slijedeću bulu od 22 juna 1372, č.ji je original sačuvan u franjevačkom samostanu u Ljubljani. Radi toga ćemo najprije opisati original od 22 juna 1372, a poslije toga tek zajednički trogirski transumpt ob.ju bula.

4

BULA GRGURA XI OD 22 JUNA 1372

Izdanja: Wading[3] VIII, 309; Theiner II, 116; Nedić 48 po Theineru; Fermendžin br. 208 str. 38 samo nepotpun regest.

Sadržaj: Papa nareduje svima provincijalima, ministrima, kustodima i gvardijanima franjevačkog reda, da porade na tome, da se što veći broj franjevaca javi na misionarski rad u Bosni. Osobito neka se povede ta akcija kod crkve sv. Marije Porcijunkule u Assisiju, kuda svake godine sa svih strana svijeta dolazi veliki broj fratara na hodočašće. No, broj misionara »inter litteratos et laicos« ne smije preći 60.

Pergament debeo i grub, dimenzije 65 × 40,5 cm, plika 9,2 cm, vertikale lijevo 5,8 i 6,5 cm, desno 6,5 i 5,9 cm od rubova, prva horizontala 5, druga 6,5 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 34 horizontale odn. uboda, od toga 5 neiskorištenih ispod plike.

Pismo je lijepa gotička polukurziva, ali ukrasa ima samo toliko, koliko je propisano za bule sa konopljanom vrpcom, naime početno papino slovo **G** povećano na 3 × 4,3 cm, ostala slova papinog imena pisana su običnim slovima, dalje je u prvome retku povećano na 1,5 cm (udaljenost prve i druge horizontale) još 16 slova **b, f, l, s i t**, isto tako početno slovo **D** (ilectis) i **V** (icariis) u prvome te početno **S** alvatoris) iz arenge u drugome retku. Sva ta povećanja su bez ikakvog kićenja i bula pravi veoma skroman utisak.

Vrpca je bila provučena kroz dva proreza, ali je nestalo i vrpce i pečata. Da je bila vrpca od konoplje, a ne od svile, vidi se već po skromnoj i nekićenoj vanjštini bule, a potvrdu tome imamo u opisu trogirskog transumpta, koji kaže: »bulla plumbea pendenti cordula canipi« (v. niže opis transumpta!).

Pošto je bula papski mandat, to se mjesto zapisa o taksi u gornjem desnom uglu plike nalazi samo zapis: .·. De curia .·., a ispod toga potpisao se pisar: .·. H. Regordi .·. Ispod plike, u krajnjem desnom donjem uglu bule, stoji ime istoga rescribendara ili komputatora Nic(olaus), koji je vidirao i našu bulu od 13 decembra 1369.

Drugih kancelariskih zapisa ispod plike nema, zapis o taksi ispod plike nije ponovljen, kao što je to obično slučaj.

U vrijeme izdavanja ovoga značajnog papinog mandata svekolikoj organizaciji franjevačkog reda bio je vikar bosanske provincije fra Bartolomej de Alvernia, ili Italijan iz samostana Alverna kod Arezza, ili možda Francuz iz Auvergne, koja se na latinskom isto zvala Alvernia. Fra Bartolomej ostaje na toj dužnosti punih 40 godina, od 1367 do 1407,[1]) i svjedok je uspona Bosne pod Tvrtkom i njezine propasti pod Dabišom i Ostojom. Po svome karakteru mora da je bio vanredno savjestan čovjek, koji je vodio tačnu evidenciju o svemu, jer je u dva maha zabilježio na ovoj buli rezultat papinog poziva na misionarski rad. Fra Bartolomejevi zapisi nalaze se na desnoj strani donjeg praznog dijela bule, koji je prekriven plikom, a pisani su isto vrlo lijepom gotičkom polukurzivom, koja mnogo naliči na pismo pisara bule H. Regordja, jedino je nešto sitnija od nje. Prvi zapis iz god. 1380 glasi »Ego fr(ater) Bartholomeus, vicarius predicte vicarie Bosne, (precrtano: recepi) ex uirtute presentis bulle XX fratres recepi ante annum istum s(cilicet) MCCCLXXX^{m} et diem nativitatis X«. Odmah poslije toga slijedi nešto bljeđim mastilom njegov zapis iz god. 1395 »Et usque nonagesimum V^{m} credo quod tantum.[2]) VI.« Ovi statistički podaci su od neobičnog interesa za istoričara. Iz njih se vidi, da se nade kurije s obzirom na priliv misionara u Bosnu ni izdaleka nisu ispunile, da se broj misionara nije ni približio predvidenome broju od 60 franjevaca. Dalje ovi statistički podaci pokazuju razlog, zašto je fra Bartolomej god. 1402 tražio i od pape Bonifacija IX dne 7 marta 1402 dobio privilegij, da se pod prijetnjom izopćenja nijedan fratar, koji je primljen ili će biti primljen u sastav bosanske vikarije, ne smije udaljiti iz nje bez izričite dozvole vikara.[3]) Izgleda da je Waddingu bio na raspolaganju lični izvještaj fra Bartolomeja papi, jer u uvodu ovoj buli iz god. 1402 Wadding priča, da je fra Bartolomej javio papi, da je u Bosni doduše više od 50.000 duša obraćeno na katolicizam, ali »aliquos vero huius conversionis ministros, vel taedio affectos, vel labore fractos aliquando ab opere cessare, et ad suas patrias ipso inconsulto redire.«[4]) Na taj način fra Bartolomejevi jezgroviti zapisi otkrivaju jedno cijelo poglavlje preuranjenih nada iz vremena kulminacije feudalnog poretka u Bosni pod banom i kraljem Tvrtkom.

Na poleđini bule nalazi se savremeni regest »Bulla de LX fratribus recipiendis«, odmah ispod toga rukom XVII stoljeća »Gregorii pape XI bulla, que omnibus ministris precepit, ut mittant idoneos fratres ac litteratos, quia tunc in Vicaria Bosne propter sismaticos et hereticos deficiebant in dicta uicharia fratres.« Ogromnog slova R.

---

[1]) Jelenić, Kultura i bos. franjevci I. 103.

[2]) ova riječ pisana je kraticom tm. i mogla bi značiti »tamen« ili vjerovatnije »tantum«. U oba slučaja smisao ostaje sličan.

[3]) Fermendžin br. 348 str. 65. Ispor. Batinić, Djelovanje, 82 po Waddingu sa pravilnim, a Jelenić I, 40 sa nepravilnim tumačenjem bule.

[4]) Wadding IX, 327.

o registrovanju nema, jer je bila bula izrađena u više primjeraka, te je zapis o registrovanju zacijelo stavljen samo na prvi primjerak, dok ga na ovom našem nema.

Transumpt obiju bula. Prepis obiju bula Grgura XI, napisan 25 septembra 1373 u Trogiru, nalazi se u franjevačkom samostanu u Ljubljani na jednom komadu pergamenta. Pergament mjeri 39 × 50,5 cm (carta transversa), k tome plika od 3,8 cm. Transumpt je u vrlo lošem stanju, na lijevim pregibima su znatni dijelovi razjedeni od insekata. Ovaj naš transumpt je bio poznat i saradniku T. Smičiklasa i upotrebljen od njega u Cod. dipl. XIV str. 542 br. 421, ali vrlo površno. On iz transumpta ne daje ni tekst ni sadržaj ni prve ni druge bule Grgura XI, ispušta notarev uvod u prvu bulu od 14 juna 1372 i daje samo uvod u drugu bulu od 22 juna 1372 te potpis notara sa nabrajanjem svjedoka. Imena svjedoka su redom sva krivo čitana.

Transumpt počinje sa: »In Christi nomine amen. Ec est copia quarundam literarum papalium, munitarum bulla plumbea, pendenti cordula sirici coloris rubei et zali more romane curie, quarum tenor talis est, prout inferius sequitur« Zatim slijedi prepis prve bule od 16 juna 1372, čijeg originala nema u Ljubljani, izdane od Waddinga[3] VIII, 308, odn. Theinera II, 116, odn. Nedića 47.

Odmah poslije teksta ove prve bule slijedi bez ikakvog prelaza ili uvoda transumpt druge bule koji počinje riječima: »In Christi nomine amen. Ec est copia quarundam literarum papalium, munitarum bulla plumbea pendenti cordula canipi more romane curie, quarum tenor per omnia talis est, prout inferius sequitur«. Poslije tih riječi slijedi tekst druge bule Grgura XI od 22 juna 1372, čiji je original sačuvan u Ljubljani, a izdane od Waddinga [3] VIII, 309, odn. Theinera II, 116, odn. Nedića 48.

Ispod teksta nalazi se lijevo notarski znak, veliki, nespretno iskićeni križ, desno od križa je ovjerovljenje notara, već prilično bogato riječima, kao što to postaje običaj tokom XIV stoljeća, dok se ranije to obavljalo jednom kratkom i jezgrovitom formulom. Ovjerovljenje glasi »Ego Guillelmus quondam Francischini de (Dobrolino, civitatis Bellini, publicus imperiali)[1]) auctoritate notarius et nunc notarius et cancelarius nobilis et sapientis viri domini Pauli de Georgiis de Jadra, regio mandato honorabilis comitis Tragurii, suprascripta exempla seu transumpta....[2]) literis papalibus non abrasis, non cancelatis nec in aliqua sui parte suspectis et omni vicio et suspecture carentibus vera bulla plumbea cum filo canapi et sirici coloris rubei et zali....[2]) fideliter scripsi et publicavi, et postmodum reverendorum patrum dominorum dei et

---

[1]) Porodično ime notara Viljema je u transumptu razjedeno, a ovdje dopunjeno prema trogirskoj listini Cod. dipl. XV br. 228 str. 320, ali po svemu izgleda da porodično ime notara nije dobro pročitano i tradirano.

[2]) - - - - - - - su u originalu razjedena mjesta.

apostolice sedis gratia Grisogoni Traguriensis et Stephani Farensis et Bracensis episcoporum, et ipsas originales literas dilligenter....[2]) dominis episcopis. Et quia utrumque concordare inveni, ydeo ut deinceps vim et robur autenticarum literarum obtineant, de mandato eorundem reverendorum patrum auctoritatem et decretum ex certa scientia interponetur....[2]) exemplavi et in publicam formam redegi signumque meum apposui consuetum. Et ad maiorem fidem et robur omnium premissorum adhibenda sigilla sua huic litere decreverunt appensione apponi. Acta fuerunt....[2]) i civitate Tragurii in palatio episcopali sub anno domini MCCCLXXIII, indictione XI die XXV septembris, pontificatus sanctissimi patris et domini Gregorii, divina providentia pape XI anno III, presentibus discretis et honestis viris dompno Johanne Catolica, canonico Traguriensis ecclesie, et dompno Marco Corniça et Buie Gregorii Biuici, testibus ad predicta vocatis et rogatis«.

Transumpt je zaista ovjerovljen sa dva pečata, koji vise na jednoj uskoj vrpci, tkanoj od konoplje. Gornji pečat otisnut je na zelenom vosku, ali je od natpisa sačuvano samo »TRAGURIEN« i u sredini »LAUREN«, drugi, t.j. hvarski pečat je na crvenom vosku, ali od natpisa nema ništa sačuvano. Oba su pečata tipičnog crkvenog šiljato-ovalnog oblika. Pismo notara Viljema je sitna gotička kurziva nelijepog izgleda.

5

TRANSUMPT BULE URBANA VI OD 22 DECEMBRA 1378

Papa daje Bosanskoj franjevačkoj vikariji više povlastica: da strani svećenici — svjetovnjaci, koji dolaze iz drugih zemalja u Bosnu na dušo-brižnički rad, mogu uživati prihode sa bivših službenih mjesta u svojoj domovini, iako tamo ne vrše službu; da primi 30 fratara - dobrovoljaca; da može svjetovne gospodare u Bosni pobudivati, da kaznama i globama pospješuju obraćanje na katolicizam; da vjernici, koji sagrade crkvu od kamena ili drveta, dobiju na smrtnom krevetu potpuni oprost; da se knjige u Bosni umrlih franjevaca ne smiju iznositi iz Bosne.

In nomine domini amen. Hec est copia sive exemplum cuiusdam privilegii papalis cum quadam bulla plumbea pendenti in eo cum filis rubeis et iallis. In qua quidem bulla ab una parte ipsius erant sculta duo capita et in medio ipsorum capitum erat quedam crux et super ipsa capita erant sculte hec littere videlicet »SPA SPE«, ab alia vero parte dicte bulle erant sculte et legebantur hec littere videlicet »Urbanus papa VI«. Et in pede seu fine dictarum litterarum erant sculte due aquile. Cuius quidem privilegii tenor est talis:

Urbanus episcopus servus servorum dei. Dilectis filiis vicario et fratribus ordinis minorum vicarie

Bosne secundum morem dicti ordinis salutem et apostolicam benedictionem. Devotionis sinceritas, quam ad nos et romanam geritis ecclesiam, nec non fervor fidei catholice ac assidua predicationis opera, quibus incessanter insistitis, promeretur ut vos et Christi fideles infra vicariam vestram Bosne habitantes et vobiscum in dei obsequiis operantes specialibus gratiis et favoribus prosequamur. Vestris itaque supplicationibus inclinati sacerdotibus secularibus qui de partibus fidelium venientes ad vos declinaverint et pro augmento fidei in conversione infidelium vobiscum infra dictam vicariam secundum dispositionem vestram laboraverint, ut privilegio felicis recordationis Iohannis pape XXII, predecessoris nostri, fratribus in partibus infidelium pro fide Christi laborantibus concesso gaudeant, quo ad remissionem peccatorum fratribus ipsis indulta ac fructus beneficiorum suorum ecclesiasticorum sine cura que iuste possideant non obstantis quod in ecclesiis, in quibus beneficia ipsa fuerint, primam non fecerint personalem residentiam consuetam, quandiu operi fidei diligenter instant, sacerdotes ipsi cum ea integritate cotidianis distributionibus dumtaxat exceptis percipere licite valeant, cum qua illos perciperent, si in eisdem ecclesiis personaliter residerent, auctoritate apostolica concedimus de gratia speciali, proviso quod beneficia huiusmodi debitis interim obsequiis non fraudenter concedimus etiam et declaramus, quod dicto privilegio uti possitis, quo ad omnia in eo contenta, non obstante, quod episcopus catholicus in locis seu partibus ipsis ressideat vel presens existat, dummodo clerum vel sacerdotes aut curatorum copiam non habeat, que fidelibus sive noviter conversis partium earundem sufficienter preese valeant in ministrando eis ecclesiastica sacramenta et fidem catholicam predicando illis tamen, que de iure vel observata consuetudine ad episcopalem dignitatem dumtaxat pertinent, exercitio vestro penitus interdictis. Preterea ut in huiusmodi predicationis officio magis proficere valeatis, vobis triginta fratres vestri ordinis sponte venire volentes cum alterius tamen ex suis mediatis vel immediatis superioribus licentia et testimonio litterarum, quas quidem litteras eis concedi sub excomunicationis pena districte precipimus recipiendi et dictam vicariam ducendi harum serie concedimus facultatem, vobis etiam indulgentes, ut dominos temporales partium earundem possitis inducere et (h)ortari, quod sub distinctione alicuius pene corporalis vel impositionis pecuniarie subditos et vassallos suos cogant in hiis, que animarum salutem et catholice fidei augmentum

concernunt ecclesie et fratrum ipsorum hobedire preceptis. Et nihilominus guardianis locorum vestrorum dicte vicarie, qui pro tempore fuerint, singulis Christi fidelibus vel noviter conversis et baptiçatis infra eiusdem vicarie metas constitutis sexus utriusque qui aliquam ecclesiam lapideam vel ligneam de novo usque ad perfectionem producendo edificaverint vel notabile adiutorium iuxta facultates suas ad huiusmodi edificationem exibuerint et etiam fratribus dicti ordinis et pro fide predicta in eisdem infidelium partibus per tempus laboraverint et postea revocati vel sponte ad loca fidelium revertantur, nunc tamen ad ipsa infidelium loca pro eiusdem fidei obsequiis redeundi concedendi, ut confexor qui fidelium et noviter conversorum ac fratrum predictorum, quibus duxit eligendum omnium peccatorum suorum, de quibus corde contriti et hore confexi fuerint, semel tantum in mortis articulo plenam remissionem eis in sinceritate fidei unitate sancte romane ecclesie ac hobedientia et devotione nostra vel successorum nostrorum romanorum pontificum canonice intrantium persistentibus auctoritate apostolica concedere valeat. Ita tamen quod idem confexor de hiis, de quibus fiunt alteri satisfactio intendenda, eam ipsis per eos si subvixerint vel per heredes eorum cum aliis, si tunc forte transierint, faciendam iniungat, quam fideles conversi et fratres ac heredes vel alii predicti facere teneantur. Et ne fideles conversi et fratres predicti propter huiusmodi gratiam reddantur, quod absit, procliviores ad inlicita inpostorum committenda, volumus, quod si ex confidentia remissionis huiusmodi aliqua forte committerent, quo ad illa predicta remissio eis nullatenus subfragetur presentium tenore facultatem plenariam elargimur. Volumus insuper et mandamus, quod libri et res alie usibus fratrum dicte vicarie deputati, si decesserint in eadem vicaria, debeant remanere et extra eam nullatenus deportari. Ceterum prefatis fidelibus et noviter conversis vere penitentibus et confexis, qui ecclesias vestras iam constructas et etiam construendas in die festi patroni earundem devote visitaverint ac missis et divinis interfuerint, de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi unum annum et XL dies de iniuntis (!) eis penitentiis misericorditer relapsamus (!). Nulli ergo omnium hominum liceat hanc paginam nostre concessionis, declarationis, precepti, voluntatis, mandati et relapsationis infrin-

gere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem etc.[1])

Datum Rome apud sanctam Mariam in Transtiberim, XII Kal. Ianuarii, pontificatus nostri anno primo.

Ego Nicolaus Gentilis de civitate Narnie, imperiali auctoritate iudex ordinarius et notarius constitutus, predictam quidem copiam et omnia et singula supradicta, prout in supradicto privilegio ac bulla orriginali inveni, vidi et legi, ita hic fideliter exemplando et copiando, nil addens vel minuens fraudulenter, quo possit rei summa variari vel etiam commutari, nisi forte punctum, lineam, litteram vel silabam per errorem scripsi, transscripsi, exemplavi, copiavi et publicavi et in publicam formam redegi et meo signo solito consignavi.

Signum notarii

Transumpt ove bule pisan je na pergamentu 59,3 × 27 cm (carta transversa), sa marginama gore 3, lijevo 2,5 desno 2,5 — 3 i dole 6,5 cm. P'smo Nikole Genetilisa je čista gotička kurziva s kraja XIV ili početka XV stoljeća, dakle brzo poslije izdavanja originala. Kao ukras služe početno I, visoko 2,6 cm, i početno E(go) u potpisu, visoko 1,3 cm. Ovjerovljenje transumpta sastoji se samo od notarskog znaka Gentilisa, nespretnog crteža, koji je smješten na sredinu potpisa ispod teksta. Izgleda da notar Nikola Gentilis nije dobro prepisao bulu, jer je ona na nekoliko mjesta nejasna, ali se smisao ipak može uhvatiti.

Na poled'ni nalazi se u gotičkoj minuskuli savremeni zapis »Copia notabilis priuilegii domini Urbani VI prouincie Bosne«, u nastavku je neka kasnija ruka dodala u kurzivi nekoliko r'ječi, ali su te sasvim istrvene. Ispod toga je godina »1378«, gore u uglu polja veliko slovo **C**, dole u uglu broj 8.

6

BULA MARTINA V OD 23 AUGUSTA 1418 SA INSERTOM BULE IVANA XXII OD 23 OKTOBRA 1321 I TRANSUMPTOM NJIHOVIM

Izdanja: Wadding[3] X, 343, ali bez inserirane bule Ivana XXII, jer je ta objavljena u Wadding[3] VI, 367; Nedić 61 po Waddingu obje; Fermendžin br. 574 str. 105 samo regest i taj pogrešan.

Sadržaj: Papa potvrđuje bosanskim franjevcima one povlastice, koje je dao Ivan XXII općenito franjevcima u paganskim i krivovjerskim zemljama, osim toga im dozvoljava, da mogu bez obzira na biskupa, ako taj nema dovoljno svjetovnog klera, davati iste oproste, koji su im odobreni za praznik sv. Franje, još i o Božiću, Bogojavljenju, Uskrsu, Uzašašću, Duhovima, Sv. trojici,Tijelovu, Sv. Ivanu, Sv. Petru i Pavlu, Sv. Mihajlu i o Svim svetima svima vjernicima, koji na dotične dane hodočaste ka njihovim crkvama.

Pergament bule je tanak i fin, dimenzija 68 × 44 cm, plika 6,5 cm, vertikale lijevo 3,7 i 4,5 cm, desno 4,9 i 4,1 cm od rubova, prva horizontala 3,8 cm, druga 6,4 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 60 horizontala na 31 cm prostora, od toga 12 neiskorišćenih pod plikom.

---

[1]) poznata poen-formula papskih bula.

Pismo je čista gotička kurziva, lijepa i razgovjetna doduše, ali daleko od ljepote pisma u drugim bulama. Kurziva bule iznenaduje tim više, što je bula inače »cum filo serico«, dakle kićena bula. Prvo slovo papinog imena M je uncijalnog oblika, 5 cm visoko i 6,5 cm široko, unutrašnjost lukova je »cum floribus«, isto tako su puna kićenja oba početna s, koja su po 5,6 cm visoka. Ostala slova papinog imena »artinus« su po 2,6 cm visoka i u srazmjeri s tim podebljana, dok su sva slova b, f, l, s i t prvoga retka isto tako visoka, ali bez podebljanja. Početno slovo arenge I(lius) je čak 3 cm visoko.

Pečatna vrpca sastavljena je od žutih i crvenih svilenih konaca i provučena kroz dva proreza na običan način. Pečat je dobro sačuvan, imenska strana ima u tri reda natpis »MAR—TINUS—PP V«.

Kancelarijski zapisi su obični, u desnom uglu plike gore najprije zapis o taksi »Gratis pro deo«, ispod toga potpis pisara »Jo(hannes) de Patringen«. Ispod plike je u lijevom donjem uglu bule ponovljen zapis o taksi »Gratis pro deo de mandato domini nostri pape«, ispod toga je ime komputatora »G. Scotex«. Na poleđini je od papske kancelarije samo ogromno R(egistrata), kratkog savremenog regesta nema, nego samo dva novija, prvi »Confirmatio indulte Johannis vigesimi secundi et aliorum pontificum cum multis gratiis«, drugi »Bulla Martini papae quinti et aliorum summorum pontificum cum multis privilegiis et gratiis concessis patribus vicariae Bosnae«. U lijevom uglu su slova »IO« ili brojka »10«.

Ova bula je velika rijetkost među papskim bulama, kao što smo to već u predgovoru spomenuli, po tome što ju je pisar počeo pisati kao prostu bulu »cum filo canapis«, pa morao početak izbrisati, okrenuti bulu na suprotni kraj i napisati je kao svečanu bulu »cum filo serico«.

I od ove bule postoji u arhivi franjevačkog samostana u Ljubljani jedan transumpt, pisan 19 maja 1474 »in ecclesia beate Marie Virginis monasterii fratrum minorum de observantia seraphici ordinis sancti Francisci in Tininio ..... presentibus ibidem honorabilibus et providis viris domino Thome Radiuojchich canonico et Andrea Huzich dicto, presbiteris choris Tyniensis ecclesie, et Thome Radonowich et Petro Boseuich, civium civitatis Tyniensis, testibus ad premissa vocatis pariter et rogatis in fidem et testimonium omnium premissorum«, a ovjerovljen najprije notarskim znakom, ogromnim, 9.8 cm visokim pjedestalom od tri sloja, od kojih je donji najširi, gornji najuži. U donjem sloju je ime »Johannis Gestel«, a to će biti notar, koji se potpisuje »Et ego Johannes Haimari de Wyenna, pataviensis diecesis sacris apostolica et imperiali auctoritatibus notarius publicus«. U srednjem sloju je ucrtano slovo **M**, u gornjem sloju slovo **S**. Iznad gornjeg sloja diže se stablo i na njemu okrugli cvijet.

Taj kninski transumpt od 1474 nošen je u Senj i tamo ponovo potvrđen, kao što to notar pripovijeda: »in mei notarii et testium.... presentia personaliter constitutus reverendissimus in Christo pater fr. Franciscus de Ra-

gusio, dicti ordinis vicarius Bosne ac in partibus Sclauonie et Bosne et Servie legatus apostolicus exhibuit et presentavit mihi quasdam bullas«, a potvrda je učinjena »presentibus in Christo patre domino Paulo, dei et apostolice sedis gratia episcopo Segne, ac venerabilibus dominis Martino de Arbe de Cernotis, archipresbitero arbensis, et Martino, Segne archipresbitero, et aliis testibus«. Pisar senjskog ovjerovljenja se potpisuje »Ego Johannes Sacci de Laude, eiusdem diocesis imperiali auctoritate publicus notarius ac iudex ordinarius et cancellarius iuratus comunis Segne«. Osim njega se kao drugi ovjerovalac potpisuje još »Marinus Maromanus, publicus imperiali auctoritate notarius et iudex ordinarius« sa istim svjedocima, kao što su navedeni od Johannesa Sacci de Laude.

Transumpt je na pergamentu njemačkog načina izrade, veličine 49,5 × 56,5 cm (opet carta transversa). Pismo Bečlije Johana Gestela koji je našao zaposlenja u Kninu, sitna je, teško čitljiva kurziva ne baš najružnijeg izgleda. Osim notarskim znakom transumpt je ovjerovljen nalijepljenim pečatom od crvenog voska, čiji se ostaci u tipično crkvenom obliku šiljatog ovala još vide, ali je sam pečat otpao. Bio je pričvršćen na pergament na taj način, što su u pergament urezana jedan ispod drugog četiri kuta: ⁂, njihovi slobodni šiljci zavinuti u vis, na njih naliven vosak i na vosak udaren tipar. Ovakav način pričvršćivanja drži na suhom papiru sasvim dobro, ali na masnom pergamentu se vosak vrlo rado odljepljuje i na taj način pečat stradava. Na našem transumptu je bio udaren po svoj prilici pečat Kninske biskupije.

7

PRESUDA KURIJALNOG SUDA OD 3 JULA 1419

Sadržaj: Kurijalni sud pod Petrom Nardijem donosi presudu po prizivu Matije iz Engleske, vikara bosanske franjevačke provincije, u parnici protiv splitskog nadbiskupa Dujma radi desetine. Presuda se javno objavljuje u stolnoj crkvi na Hvaru.

Petrus Nardi de Veralestis, decretorum doctor, canonicus basilice principis apostolorum de Urbe, domini nostri pape capellanus et ipsius sacri palatii apostolici causarum et cause ac partibus infrascriptis ab eodem domino nostro papa auditor specialiter deputatus, universis et singulis dominis abbatibus, prioribus, prepositis etc[1]), clericis notariis et tabellionibus publicis quibuscumque per civitatem et diocesim Spalatensem ac provinciam Dalmacie etc salutem etc.

---

[1]) nabraja u puna dva retka sve crkveno-svećeničke činove. Pošto bi objavljivanje cijele listine in extenso zauzelo previše mjesta i čitaocu vremena, to ćemo nebitne pasuse skratiti sa »etc« i u slučaju potrebe dati njihov kratak sadržaj.

Noveritis quod nuper sanctissimus in Christo pater et dominus noster dominus Martinus, divina providentia papa quintus, quandam commissionis sive supplicationis cedulam nobis per certum suum cursorem presentari fecit, quam nos cum ea qua decuit reverentia huiusmodi recepimus sub tenore:

»Beatissime pater: Licet devoti oratores vestri, religiosi viri Mathias, vicarius generalis in districtu Bosnensi, et Blasius de Ragusio, ordinis minorum, custos custodie Centine, et guardianus et alii fratres ordinis predicti in Chlmia Spalatensis diocesis non tenuerint neque possederint aliquas decimas spectantes et pertinentes ad reverendum patrem dominum Doymum, archiepiscopum Spalatensem et eius mensam archiepiscopalem, nichilominus tamen idem dominus archiepiscopus Spalatensis pretextu certi pretensi rescripti apostolici a s(anctitate) v(estra) emanati, directi (Nicolac)[1]) abbati monasterii sancti Johannis Baptiste Traguriensis, eosdem religiosos de et super certis pretensis decimis ac rebus aliis ad dictam mensam archiepiscopalem Spalatensem ut pretendebat spectantes, coram eodem domino abbate traxit in causam ipsosque religiosos multipliciter molestavit et inquietavit, propter quod pro parte eorundem religiosorum, sententium se rude gravari, extitit ad sanctam sedem apostolicam et s(anctitatem) v(estram) appelatum. Dignetur igitur s(ancitas) v(estra) etc«.[2])

In fine vero dicte commissionis sive supplicationis cedule scripta erant de alterius manus littera, superiori littere ipsius cedule penitus et omnino dissimili et diversa, hec verba videlicet: »De mandato domini nostri pape audiat magister Petrus Nardi et absolvat simpliciter et ad cauthelam citet, ut petitur, et iustitiam faciet«.

Huiusmodi siquidem commissionis vigore, postquam per providum virum magistrum Johannem de Scriuanis, in romana curia procuratoris, ac religiosis viris fratribus Martino de Vulconia, custode Cetinensi et Johanne Corcula, Bosne monasteriorum ordinis minorum, prefati fratris Mathie de Anglia, vicarii vicarie Bosne, principalis in dicta nobis causa facta commissione principaliter nominatim procuratoribus constitutis ad hanc causam etc ac processus in partibus habitis in hac causa coram prefato reverendo patre domino Nicolao abbate, iudice dele-

---

[1]) na ovome mjestu trogirski opat nije imenom naveden, ali se kasnije spominje više puta sa imenom.

[2]) molba papi da preda žalbu nekom od auditora, da je presudi.

gato etc (pripovijeda nadugo, kako je opat Nikola osudio vikara Matiju, kako je parnica »remissa et legitime devoluta«, kako je nadbiskup Dujmo bio pozvan od kurijalnog suda treći i peremptorični put, da dode ili pošalje prokuratora da odgovara u vezi sa ovom, ali se on ni na peremptorični poziv nije odazvao. Radi toga se na predlog prokuratora Ivana de Scriuanis održala javna rasprava protiv nadbiskupa Dujma »in contumacia« i auditor Petar Nardi donosi presudu »per venerabilem patrem dominum Nicolaum. abbatem monasterii sancti Johannis Baptiste de Tragurio, ordinis sancti Benedicti, assertum pretensum delegatum apostolicum in causa, que tunc vertebatur coram eo et nunc vertitur coram nobis inter reverendum patrem Doymum, archiepiscopum Spalatensem, ex una parte et prefatos fratres Mathiam vicarium, Blasium guardianum et alios fratres ordinis minorum de et super certis pretensis decimis et rebus aliis ad mensam archiepiscopalem Spalatensem, ut pretendebatur, spectantes etc male fuisse et esse processum ipsiusque pretensam excomunicationis sententiam in eundem fratrem Mathiam latam revocandam fore et revocamus et pro parte dictorum religiosorum et ipsius fratris Mathie ab eodem domino Nicolao abbate, pretenso delegato apostolico, et dicta eius pretensa excomunicationis sententia sive pronunciatione bene fuisse et esse appellatum dictumque fratrem Mathiam a prefata excomunicationis sententia absolvendum fore et absolvimus ipsumque comunioni et participatione fidelium ac perceptioni sacrorum restituendum fore et restituimus etc (osuđuje nadbiskupa Dujma na plaćanje troškova suđenja pred opatom Nikolom i pred kurijalnim sudom, te mu nalaže, da objavi presudu kurijalnog suda u svima crkvama pred narodom).

Sub anno a nativitate domini millesimo quadringentesimo decimo nono, indictione duodecima, die vero lune, tertia mensis julii, pontificatus prefati domini nostri domini Martini, divina providentia pape quinti, anno secundo, presentibus ibidem discretis viris magistris Stephano Piloso, Bertoldo Rullis et Conrado Rode de Ersteyn notariis publicis scribisque nostris clericis Ruthenensis, Spriensis et Treverensis diocesis, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

Tamnijim mastilom nacrtan je najprije notarski znak, tj. stabljika sa cvijetom od četiri lista, i napisano drugom rukom: »Et ego Johannes Rosenboem, clericus Coloniensis diocesis, publicus apostolica auctoritate notarius nec non venerabilis et circumspecti viri domini Petri auditoris prefati et huismodi cause coram eo scriba etc hoc presens publicum instrumentum per alium fideliter scriptum exinde confeci, subscripsi et in hanc publicam formam redegi signoque et nomine meis solitis et consue-

tis unacum memorati domini auditoris sigilli appensione signavi rogatus et requisitus in fidem et testimonium omnium et singulorum premissorum«.

Pergament presude je italijanskog načina izrade, veličine 43, × 45,5 cm, plika 6,5 cm. Margine su bile odijeljene od teksta linijama, čiji se ubodi na rubovima još vide, ali su linije naknadno dobro izbrisane. Ubodi za vertikale su lijevo 3,6 i 4 cm, desno 4 i 3,5 cm od rubova, za prvu i drugu horizontalu 3 i 3,5 cm ispod gornjeg ruba. Dalje ima još tri vodoravne za pisanje, i to 13, 24 i 38 cm ispod gornjeg ruba, a te linije nisu izbrisane. Pismo je sitna, nelijepa gotička minuskula sa mnogo skraćenica. Kao ukras služi početno slovo P (etrus), koje se spušta u lijevoj margini 13 cm duboko, osim toga su slova »etrus Nardi« po 2 cm visoka, ali sve to ne čini naročiti utisak, jer pisar nije nikakav kaligraf.

Pečat je bio obješen na vrpcu provučenu kroz dvije rupice, ali ni pečata ni vrpce više nema na listini.

Na poleđini listine nalazi se savremenom gotičkom kurzivom zapis: MIIIICXVIIII, indictione XII, die VIII mensis decembris. Ad instantiam et petitionem fratris Martini de Vulchonia, custodis Cetine, vicarie Bosnensis, tamquam procuratoris et procuratorio nomine venerabilis viri fratris Mathie, vicarii Bosnensis, exibita fuit presens litera domini delegati in ecclesia kathedrali Farensi et iuxta mandatum prephati domini delegati seriatim lecta et promulgata coram clero et omni populo in missarum solempniis in festo conceptionis gloriose virginis Marie[1]) in presentia reverendi in Christo patris et domini fratris Georgii, dei et apostolice sedis gratia Farensis et Braciensis episcopi et in presentia mei archidiaconi,[2]) qui ibidem interfui cum ceteris canonicis et subscripsi rogatus«. Osim toga je na poleđini samo još broj »№ 13«, a na drugom polju broj »№ 2« i sasvim krivi recentni regest »Nicolaus abbas eligitur iudex in certa causa«.

8

POZIV KURIJALNOG SUDA OD 21 JULA 1419

Sadržaj: Na tužbu vikara bosanske provincije Matije iz Engleske protiv splitskog nadbiskupa Dujma, da je taj dao oteti bosanskim franjevcima neku milostinju, koju su dobili od pobožnog svijeta u splitskoj nadbiskupiji, poziva kurijalni sud nadbiskupa Dujma, da u roku od 60 dana dođe ili pošalje prokuratora na kurijalni sud, inače će se postupiti protiv njega »in contumacia«.

Petrus Nardi de Veralestis, decretorum doctor etc (cijela intitulacija, inskripcija i salutacija doslovno jednaka kao u prijašnjoj listini).

---

[1]) T. j. 8 decembra 1419, istog dana dakle, kojeg je pisan ovaj zapis.

[2]) Arhidakon, pisar zapisa, nažalost se ne navodi imenom.

Noveritis quod nuper sanctissimus in Christo et dominus noster dominus Martinus, divina providentia papa quintus, quandam commissionis sive supplicationis cedulam nobis per certum suum cursorem presentari fecit, quam reverenter ut decuit recepimus huiusmodi sub tenore:

»Beatissime! Presens pro parte devotorum virorum religiosorum fratrum Mathie de Anglia, generalis vicarii nuncupati et aliorum fratrum ordinis fratrum minorum in provincia et regno Bozne consistentium, nullius diocesis, sed romane ecclesie immediate subiectorum, exponitur S(anctitati) V(estre), quod licet ipsi religiosi non fecerint neque commiserint aliquid, propter quod monientur seu debuerint bonis et rebus eisdem religiosis in elemosinam erogatis spoliari et male tractari, nichilominus tamen reverendus pater, si sic dici meritur, dominus Doymus, archiepiscopus Spalatensis, nulla iusta seu saltem rationabili causa subsistente, dum ipsi religiosi de Spalato seu diocesi cum certis equis seu animalibus certis pannis linneis et aliis rebus eisdem religiosis in elemosinam erogatis oneratis recederent et ad domos eorum se transferent, mandavit et fecit eosdem religiosos animalibus ac bonis predictis per suos satellites nequiter spoliari et ad se illa transduci, que bona idem dominus archiepiscopus restituere recusavit, ymo in suos et familiarium suorum usus convertit etc (moli da se preda tužba na postupak auditoru Petru Nardi). In fine vero dicte commissionis sive supplicationis cedule scripta erant de alterius manus littera superiori littere ipsius cedule penitus et omnino dissimilis et diversa hec verba videlicet: »De mandato domini nostri pape audiat idem auditor, citet ut petitur et iustitiam faciat«.

Na osnovi toga auditor Petrus Nardi poziva nadbiskupa Dujma prvi, drugi i treći peremptorični put, da se u roku od 60 dana poslije primitka poziva javi »per se vel per procuratorem seu procuratores suos Florencie vel alibi, ubi tunc forsan dominus noster papa cum sua curia residebit«, inače će se postupiti i suditi po tužbi bez obzira na otsutnost tuženoga. Dok ne bude od kurijalnog suda izrečena presuda, nadbiskup Dujmo ne smije ni sam ni po drugima »quidquam innovare seu attemptare. Quod si secus factum fuerit, ad totum revocare et ad pristinum statum reducere curabimus iustitia mediante«. U dokaz toga izdaje ovu listinu snabdjevenu njegovim pečatom.

Datum et actum Florencie in ambitu monasterii beate Marie Nouelle ordinis fratrum predicatorum pro audientia causarum apostolica specialiter deputato, nobis inibi mane hora causarum ad jura reddenda in loco nostro solito pro tribunali sedentibus, sub

anno a nativitate domini millesimo quadringentesimo decimo nono, indictione duodecima, die vero veneris, vicesima prima mensis julii, potificatus prefati domini nostri domini Martini pape quinti anno secundo, presentibus ibidem discretis viris magistris Stephano Pilosi, Bertoldo Rullis et Conrado Rode de Ersten, notariis publicis scribisque nostris, clericis Ruthenensis, Spriensis et Treuerensis diocesis, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

Ispod teksta lijevo isti notarski znak kao kod prijašnje listine, potpis Johannesa de Rosenboem doslovno jednak potpisu u prijašnjoj listini.

Pergament poziva je italijanskog načina izrade, veličine 41,5 × 42 cm, plika 6,7 — 7,5 cm. Liniranje je u svemu potpuno jednako kao u prijašnjoj listini, samo su margine nešto veće. Rukopis je glatka gotička kurziva mnogo ljepšeg izgleda nego kod prijašnje, kićenje imena PETRUS NARDI je potpuno jednako načinu prijašnje presude.

Pečatna vrpca od konoplje je provučena kroz dva proreza na način papske kancelarije. Pečat je od svijetlog voska, plitka pločica stereotipnog crkvenog oblika šiljatog ovala, ali je ta šiljatoovalna pločica slomljena na dva dijela i okrnjena desno pri vrhu i lijevo u sredini. U 4 mm duboko udubljenje pločice bio je smješten pečat na crvenom vosku, ali je zbog lomljenja pločice veći njegov dio uništen, jedino je pri vrhu i pri dnu ostalo nešto crvenog voska. Na mjestima gdje je crveni vosak sasvim otpao vidi se da je dno udubljenja izbrazdano unakrsnim crtama, čija je svrha bila da se crveni vosak što jače spoji sa voskom pločice.

Na poledini nalazi se samo recentni zapis »Instrumentum et aliud fratrum.... 1419«, osim toga još broj »№ 12«.

9

BULA EUGENA IV OD 2 NOVEMBRA 1431

Izdanja: Wadding[3] X, 577; Theiner i Nedić nema; Fermendžin br. 702 str. 137 samo dobar regest.

Sadržaj: Dozvola da mogu bosanski franjevci primiti tri darovana mjesta u krajevima Dalmacije, Hrvatske, Bosne, Slavonije i Turske, koji stradavaju od provala Turaka.

Pergament grub i debeo, na pregibima i u gornjim uglovima veoma razjeden, dimenzija 55 × 31,7 cm, plika 8,8 cm, vertikale lijevo 5,6 i 6,8 cm, desno 6,5 i 5,5 cm od rubova, prva horizontala 3,7 cm, druga 7,2 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 28 horizontala, od toga 5 neiskorišćenih pod plikom.

Pismo je lijepa gotizirajuća polukurziva, ali kao savršena ne može se još označiti, jednako kao ni kićenje. I s obzirom na pismo i s obzirom na kićenje papska kancelarja postiže vrhunac tek pred kraj pontifikata Eugena IV (1431 — 1447). Sada, na početku njegovog pontifikata, opaža se još izvjesna neokretna tvrdoća u potezima i slova i ornamenata. Prvo papino slovo **E** je 7 cm visoko i stiže gotovo do gornjeg ruba pergamenta. Crtano je tako, da izgleda kao da se u jednom ogromnom **C** na-

lazi jedno manje E. Jake kontraste je crtač postigao time, što je jedan dio lukova ispunio samo maslilom, dok su drugi dijelovi ispunjeni crtežima (cumfloribus). Iste visine kao prvo papino slovo su i oba su »servus servorum«. Ostala slova papinog imena, zatim sva produženja slova **b, f, h, l, s,** i konačno prvo slovo inskripcije **D** (ilectis) povećana su na 3,5 cm visine; slovo **D** odlikuje se neobično širokim lukovima (do 6 mm).

Pečatna vrpca sastavljena je od 7 žutih i 8 crvenih debelih svilenih konaca, provučena je kroz dva proreza na običan način papske kancelarije, a visi ispod pečata još 34 cm. Pečat je dobro sačuvan, imenska strana ima u četiri reda legendu: » + / EVGEN / IUS PP / IIII « Početni križ iznad papinog imena je uveo tek Eugenije IV[1]) i naša bula iz prve godine Eugenovog pontifikata je jedan od najranijih primjeraka toga početnog križa.

Rijetkost među papskim bulama pretstavlja naša bula, kao što je to već u uvodu spomenuto, po tome što na licu bule iznimno stoji i napomena o registraturi i taksi i o pisaru. U desnom gornjem uglu plike, naime, nalaze se zapisi »R(egistra)ta. Gratis pro deo«, a oko 3,5 cm ispod toga ime pisara »C. de Reate«. Uprkos spomenutom »Registrata« na licu, nalazi se i na poledini ono stalno ogromno R(egistrata)« papske kancelarije, a u donjem luku toga ogromnog R nalaze se slova »An«, možda početna slova An(tonius) registratora. Osim toga nalaze se na poledini u desnom donjem uglu, ali pisano glavačke, dva imena kancelarijskih činovnika, »P. de Montello« i Jo(hannes) de Nursia«, dalje veliko slovo **M** i riječi »Eugenii propria«.

Rukom XVII stoljeća pisan je regest »34. Quod fratres possint tria loca accipere in partibus Croatie, Bosne, Sclauonie et Hungarie. Conc(essa) a(nno) d(omini 1431«. Još mlađi je zapis »Quod fratres ex vicaria Bosne possint accipere tria loca in partibus Bosne et Croatie. № 14«.

10

LISTINE TVRTKA II TVRTKOVIĆA JAKOVU DE MARCHIA IZ GOD. 1433 i 1435

Kada je bio Jakov de Marchia god. 1432 poslan u Bosnu sa punomoći da zavede red među franjevcima, čija je disciplina popustila,[2]) njegov odnos sa kraljem Tvrtkom II nije bio uvijek najbolji. Tvrtko se usprotivio njegovom reformatorskom djelovanju (»ne inciperentur per vos in eodem nostro regno, que usque modo non fuerunt«).[3]) Zbog toga Jakov prede u Ugarsku i optuži kralja, da nije kršćanin. Tvrtko je na to morao uzmaknuti i listinom od 1 aprila 1433 obećava Jakovu, da će poslati na papin dvor poslanstvo, koje će ga opravdati (»expurgare«). Ta Tvrtkova listina od 1 aprila 1433 sačuvana je u franjevačkom samostanu Nova Neapolis u Napulju među

---

[1]) Schmitz-Kallenberg l. c. 110.

[2]) Ispor. Batinić 1, c. 87 i Jelenić 1, c. 41.

[3]) u Tvrtkovoj listini od 1 aprila 1433 kod Fermendžina str. 139.

ostalom ostavštinom Jakova de Marchia, koja se čuva tamo, a izdao ju je u cjelini Fermendžin pod br. 711 str. 139. Franjevački samostan u Ljubljani posjeduje od nje fotografiju, koju je dao napraviti p. Augustin Zubac, a o kojoj će potanje raspravljati fra dr. Rastko Drljić.

O misiji Jakova de Marchia pripovijeda Wadding pod godinom 1432, sigurno na osnovi nekih izvještaja, koji su mu bili na raspolaganje u vatikanskom arhivu, ali koje on ne navodi: »Per tres annos commoratus i Bosna vir sanctus (sc. Jacobus), iterumque reversus, disciplinam restituit, dissolutos mores correxit, conventuum et regionum controversias sopivit, redditus distraxit, et corruptelas omnes contra Regulae puritatem latenter introductas procul effecit. Quosdam per singulares domos et praedia Castri Jayze dispersos et proventibus gaudentes, quia aliter inter gentem varia haeresi infectam dicebant se vivere non posse, illinc coegit recedere, donec Stephanus Tuertcho, rex Rasciae et Bosnae, id aegre ferens, et de beati Jacobi rigore conquestus apud Pontificem et Imperatorem, tandem inductus est, ut eis provideret de opportunis aedibus et rebus necessariis«.[1])

Pod godinom 1435 Wadding pripovijeda dalje o djelovanju Jakova u Bosni i objavljuje drugu listinu Tvrtka II iz god. 1435 O djelovanju Jakova priča: »Jacobus Picenus (i. e. de Marchia) quantumvis anno preterito se exonerare voluerit Vicariatu Bosnensi, a Ministro Generali sibi commisso, hoc anno a Pontifice denuo amandatus est, ut reformationem plene stabiliret, et fidem Christi in illo regno languentem, doctrinae coelestis spiritu renovaret. Patres etiam Concilii Basileensis plurima ei commiserunt agenda et examinanda in illo regno, aliisque Hungariae provinciis. Regredentem fictis honoribus excepit Stephanus Tvarcho, Rasciae et Bosnae rex, qui in superiore Mysia late imperabat, et subjectis litteris salutavit. Semper ille perstitit in tuendis Fratribus Castri Jayze, de quibus supra diximus (t.j. kod godine 1432), donec tandem precibus et rationibus beati Jacobi coactus, potiori consilio provisum est religioso decori et Fratrum conscientiae....« Na to slijedi kratak opis grada Jajca, koji je 1463 bio predmet borbe sa Turcima, a poslije toga tekst Tvrtkove listine od 24 augusta 1435. I ako je ona objavljenja od Waddinga, po njemu i od Nedića (s. 71), ali nažalost ne i Fermendžina, reprodukujemo je ovdje u cjelini, jer su izdanja Waddinga i Nedića teško pristupačna, dalje, jer je listina u kulturno-istorijskom pogledu nadasve zanimljiva, i konačno, jer je objavljena po svoj prilici pod krivom godinom, o čemu će biti opširnije govora niže. Wadding kaže, da objavljuje listinu po originalu,

[1]) Wadding[3] XI, 228 cap. XVI. Isto donosi po Waddingu i Farlati, Illyricum sacrum IV, 6.

ali ne navodi, da li se original nalazi u vatikanskom arhivu, ili možda u ostavštini Jakova de Marchia u Napulju. Tekst listine glasi prema Waddingu:

Reverendo in Christo Patri, domino Jacobo de Marchia, Praedicatori et Vicario Bosnensi, amico nostro carissimo.

Stephanus Tvarcho Dei gratia Rex Bosnae.

Reverende in Christo Pater, amice noster carissime! Pridem petiti et requisiti per vestram Paternitatem, vobis in litteris nostris misimus, ut in partibus regni nostri libere et secure veniendo, fidem Dei, sicut et alias vestri ante cessores, praedicare poteritis,[1]) et nos iuxta possibilitatem nostram vos honore, quo poterimus, suscipiendo, habere et tractare tamquam amicum studebimus et volumus. Sed ecce modo auribus nostris indisplicenter valde insonuit, quod vos velletis quosdam religiosos nostri regni de tenutis et pertinentiis castri Jayze expellere. Igitur, carissime, rogamus, hoc facere non velitis; pie et cum humilitate fides Dei et verbum praedicatur. Et si sic feceritis, honorem domini nostri Gracomi[2]) et nostrum deturpabitis. Et ibi sunt pauci, quos expelleretis, et vere in partes alias nostri regni, ubi tenentur et existimantur praedicti Religiosi, plus de cetero intrare, neque ipsam fidem praedicare non poteritis nec putetis. Ea propter, carissime, talia non debetis facere incipere, neque fieri per vos exoriri. Datum in nostro Castello Bobowach, in festo sancti Bartholomei apostoli, anno domini MCCCCXXXV.[3])

Ako ovu listinu Tvrtka II pažljivo analiziramo, dolazimo do zaključka, da ona nije pisana godine 1435, nego god. 1432.

Wadding sigurno po pouzdanim izvorima pod godinom 1432 priča (v. gore!), kako je Jakov u roku od tri godine, dakle 1432 — 1435, reformirao franjevce, kako je neke protjerao iz Jajca, gdje je stanje bilo najgore, jer tamo franjevci nisu živjeli po samostanima, kao što je propis reda, nego po privatnim kućama i u selima i nisu živjeli od milostinje, nego od stalnih prihoda, izgovarajući se, da inače među raznovrsnim krivovjerskim narodom ne bi mogli izaći na kraj. Sa stanovišta fra Jakova je logično, da će reformator smjesta udariti na ono, što najviše vapije za reformom, t.j. na jajačke prilike, koje su mu bile bez sumnje već prije njegovog dolaska najavljene kao reforme najviše potrebne.

Ako je za fra Jakova logično, da će se najprije pozabaviti najprečim problemom, čišćenjem i disciplinovanjem reda, još je logičnije, da kralj Tvrtko II neće tri godine čekati da protestira protiv postupaka reformatora, nego da će to učiniti odmah, t.j. još iste 1432 godine. Naša

---

[1]) Ove Tvrtkove »Littere« nisu sačuvane.

[2]) Ime je Wadding sigurno krivo pročitao.

[3]) Wadding[2] XI, 271.

lisitna je nesumnjivo neposredna i brza reakcija kralja na mjere fra Jakova, koje su mu se činile previše drakonske. Kakvo je lice napravio reformator fra Jakov, koji je kasnije radi svoga revnog djelovanja postao svetac, kada je čitao kraljeve srdačne riječi »pie et cum humilitate fides Dei et verbum praedicatur«, bilo bi zanimljivo vidjeti.

I inače sav sadržaj Tvrtkove listine potpuno odgovara najprvome vremenu boravka fra Jakova u Bosni, t.j. godini 1432. Tvrtko veli, da mu je na njegovo izričito traženje poslao salvum conductum, da može doći, dakle poslao mu ga je još u Italiju prije njegovog dolaska kao designiranom inkvizitoru (nažalost taj salvum conductum nije sačuvan). Takve riječi Tvrtkove bile bi godine 1435 sasvim u zakašnjenju, ali veoma odgovaraju godini 1432. Dalje Tvrtko ističe, da je istom (»modo«) čuo, da fra Jakov namjerava poduzeti korake protiv franjevaca iz Jajca, a to bi god. 1435, kada je cijela afera već davno bila riješena, pogotovo bilo u zakašnjenju. Sve, dakle, govori protiv godine 1435, a za godinu 1432.

Prema tome, biće da je Wadding pogriješio i godinu na listini krivo pročitao. To se moglo vrlo lako dogoditi. Ako pisar listine godinu MCCCCXXXII nije pisao pažljivo, nego aljkavo, i obje jedinice II nije povukao paralelno, nego koso jednu prema drugoj, što se još kako lako moglo dogoditi, moglo je bez velike krivnje Waddingove iz MCCCCXXXII postati u izdanju MCCCCXXXV. Vidi se da svi razlozi govore za to, da ova zanimljiva listina Tvrtka II potiče iz godine 1432, a ne iz 1435.

11

LISTINA TVRTKA II BOSANSKIM FRANJEVCIMA OD 25 JANUARA 1436

Izdanja: P. Emericus Pavić, Ramus viridantis olivae in arcam militantis ecclesiae relatus... Budimpešta 1786 str. 6 (prema Fermendžinu s. 151 i Jeleniću I 6); Farlati, Illyricum sacrum IV, Venezia 1769, str. 66; Katona, Historia critica regni Hungariae XII, 736; Fermendžin br. 725 i 726 str. 150 (donosi pod dva broja jednu te istu, t. j. našu listinu kralja Tvrtka II).

Sadržaj: Kralj Tvrtko II uzima bosanske franjevce pod svoju zaštitu i jemči im, da mogu slobodno djelovati u njegovoj zemlji.

Pergament listine je njemačkog načina izrade — pri tome treba držati u vidu, da je listina pisana u Mađarskoj u Stonom Biogradu, da je pergament dakle po svoj prilici mađarskog porijekla, — vanjska strana je jedva primjetno tamnija od unutrašnje, a obje su hrapave, ne glatke, kao što je običaj kod pergamenta. Obrezivan je pravilno te je gornja i donja širina po 41,3 cm, a lijeva i desna dužina (visina) po 22,5 cm, k tome još velika plika od 9,8 cm. Od liniranja ne opažaju se nikakvi tragovi, ali izgleda da ga je bilo, jer su margine i redovi pravilni. Gornja margina iznosi 4,2 cm, ljeva 5 cm, desna 4 — 5 cm, ispod teksta je ostalo 17,5 cm neispisanog prostora, a pošto je margina zavinuta 9,8 cm u vis, to su posljednja tri retka teksta pokrivena plikom.

Pisar se prema običaju bosanskih latinskih listina ne potpisuje, za razliku od ćirilskih, na kojima je potpis pisara redovit. Pismo je

prilično razgovijetna i čitljiva minuskula sa vrlo malo skraćenica. Čak one riječi, koje se inače stalno skraćuju, na pr. sanctus, ecclesia i t.d., ispisane su često svima slovima. Slova su 1,5 — 2 mm visoka, ali je udaljenost redova mala — 20 redova teksta zaprema samo 10,5 cm visine — i radi toga opći aspekt nije najljepši. Kao kićenje stoji u lijevoj i gornjoj margini jedino početno slovo listine N (o s) od 3,2 cm visine i do 4 cm širine, na pojedinim dijelovima iskićeno poprečnim crticama, ali povučeno samo prostim potezom pera, dakle ne podebljano. Inače je u prvome retku još nekoliko početnih slova ponešto povećano, ali sva ta skromna povećanja ne čine nikakav utisak.

Za provlačenje pečatne vrpce napravljena su 7,5 cm iznad donjeg ruba pergamenta, dakle samo 0,5 cm ispod posljednjeg retka pisma, dva ogromna, po 2,5 cm široka proreza kroz pliku i pergament, unutrašnja njihova udaljenost iznosi 6,5 cm, dimenzije, dakle, kakvih inače ne nalazimo u našoj diplomatici.

Pečatna vrpca je od svilenih konaca neodređene zelenkasto-žuto sive boje, a provučena kroz oba proreza veoma komplikovano. Na prvi pogled se čini, kao da su upotrebljene dvije vrpce, i tek kod pobližeg promatranja opaža se, da je uistinu samo jedna, ali je ona provučena kroz oba proreza tako vješto, da čini utisak kao da su dvije. Vrpca je provučena kroz jedan prorez, ispod donjeg ruba listine prebačen je jedan krak preko drugog, ali zatim nije jednostavno povučen na suprotnoj strani do drugog proreza, kao što kod većine bosanskih listina (ispor. GZM 1948, 119) nego je uz jednu stranu listine nekoliko puta obavijan oko onog kraka, koji se nalazi na istoj strani listine, i tek poslije tog ovijanja povučen koso prema drugom prorezu, provučen kroz njega i sada na protivnoj strani koso povučen do mirujućeg kraka, i opet na toj protivnoj strani najprije nekoliko puta obavijan oko onog mirujućeg kraka do donjeg ruba listine. Na taj je način postignuto, da smještaj vrpce i na prednjoj i na stražnjoj strani pokazuje potpuno jednaku sliku. Ispod ruba pergamenta oba se kraka još 11 puta obavijaju jedan oko drugog, zatim na jedan ulaz ulaze u pečat, ali se u njemu granaju i izlaze na dva, međusobno oko 3 cm udaljena izlazna otvora. Ispod pečata vrpca visi još oko 40 cm.

Pečatna grudva pravljena je od voska, i to unutrašnjost njezina od nekuhanog, a taj je izvana obliven slojem kuhanog voska. Pošto je grudva jako oštećena, vidi se razlika između jednog i drugog voska vrlo dobro. Po obliku naliči grudva polovini jednog uzduž prorezanog jajeta najveće širine od 4,5 cm i najveće dužine od 5,5 cm, a dubine od 2,3 cm. Na gornjoj površini napravljeno je udubljenje od 2 mm, ispunjeno crvenim voskom, a u vosak je utisnut tipar Tvrtkovog pečata.

Tvrtkov pečat pretstavlja jedno od najvećih iznenađenja za sfragističara. Prilikom opisa bosanskih i humskih povelja srednjega vijeka mogao sam konstatovati, da kralj Stjepan Toma cijelo vrijeme svoje vlade nije imao svoj vlastiti veliki pečat, nego je upotrebljavao pečat Tvrtka I. Na dva akta iz njegove kancelarije našao se barem njegov mali pečat, opisan u GZM 1949/1950 str. 183. No, pronalazak ove listine Tvrtka II iz godine 1436 je dokazao, da kralj Toma nije imao čak ni svoj vlastiti mali tipar, jer je u crveni vosak pečatne grudve na našoj listini utisnut onaj isti tipar, koji sam u GZM 1949/50 pripisivao kralju Tomi, jer još nisam poznavao listinu Tvrtka II. Da napomenem,

da se taj isti tipar Tvrtka II nalazi otisnut i na impressumu, kojim je pečaćena i Tvrtkova listina fra Jakovu de Marchia iz godine 1433, a koja se čuva u franjevačkom samostanu u Napulju, tako da imamo u svemu dva otiska toga Tvrtkovog tipara. Na taj je način pronalazak Tvrtkove listine u franjevačkom samostanu u Ljubljani dokazao, da su pod kraljem Tomom vladale takve očajne materijalne prilike, da za svoju kraljevsku kancelariju nije mogao nabaviti čak ni mali, kamo li veliki tipar, nego se služio tiparima svojih prethodnika, za svečane povelje tiparom Tvrtka I, za obične akte ovim našim tiparom Tvrtka II.

Otisak tipara na našoj listini je veoma oštećen, ipak on pokazuje još uvijek sve bitne dijelove njegove. Promjer tipara iznosi 2,4 cm, kao što i na otisku listine kralja Tome iz god. 1449 i 1453, u osmerokutom gotskom okviru nalazi se grb kralja Tvrtka, i to odozdo najprije koso položen štit. U štitu je gore mala kraljevska kruna, ispod nje veliko slovo T, čije ušice stižu gotovo do osnovne crte. Nad štitom se u srednjem dijelu grba nalazi šljem, a iznad šljema diže se opet kraljevska kruna sa perjanicom. Na našem pečatu je ova gornja kraljevska kruna uništena, ali je sačuvana i na napuljskom otisku i na otiscima kralja Tome. Zanimljivo je konstatovati, da srećemo potpuno iste elemente grba i na kalupima za novac obaju kraljeva, ali kod novaca ne nalazimo kod kralja Tvrtka II nijedan, koji bi imao sasvim isti tip obrade tih elemenata, dok na dinarima kralja Tome nalazimo baš u sitnice istu obradu, čak i slovo T sa ušicama gotovo do osnovne linije.[1]) Time, naravno, nećemo tvrditi da Tvrtko II nije uopće imao jednaki ili slični kalup, samo dosada nije nađen nikakav komad sa otiskom takvog kalupa, čime nije rečeno, da se neće možda jedanput naći.

U oči pada razlika u tehničkoj obradi svih detalja na pečatnom tiparu, na jednoj, i na kalupima za novac, na drugoj strani. Na kalupima za novac svi detalji su isti i izgledaju isto tako brižljivo izrađeni, ali slova na novcu ne mogu se ni uporedivati sa slovima na pečatu. To bi navelo na pomisao, da je tipar za pečat izrađen negdje u tudini od nekog prvoklasnog majstora, dok su kalupi za novac već radi prirode same stvari sigurno izrađeni u samoj zemlji. Naš graver, koji je pravio kalupe za novac, dosta dobro je imitirao likove sa pečatnog tipara, ali kada je trebalo raditi negative za slova, naravno, sada bez uzoraka, jer je natpis na novcu bio ipak drukčiji nega na pečatu, posao mu je ispao prilično lošije nego što je natpis na pečatnom tiparu.

Natpis na pečatu teče uz desnu i lijevu stranu oboda, uokviren dvijema ispupčenim kružnim crtama. Od slova se razaznaju samo ERTCON na desnoj i IS....BOS na lijevoj strani, a urezana su sitnim gotičkim majuskulnim tipovima. Otisak tipara na našem pečatu u vosku je mnogo plastičniji i reljefniji od otiska na papiru na Tvrtkovoj listini u Napulju ili na listinama Tome.

Listina je presavijena odozgo nadole 6,5 cm. Pošto je taj pregib vjekovima ležao na tekstu, a jedan dio gornje margine je mastan, jer pergament prilikom izrade nije dovoljno izložen djelovanju kreča, to su se dijelovi teksta upili u onaj masni dio gornje margine, i na taj se

---

[1]) Ispor. Rendjeo Ivan, Novci bosanskih banova i kraljeva. G Z M 1943, 283. Najsličniji je dinar III/1 vrste.

način danas vide u ogledalnom pismu (Spiegelschrift) dijelovi redova 14, 13, 12, 11 i 10. Neke riječi se mogu dobro čitati, tako na pr. »fratribus presentibus« iz 14-og, »nostrates aliquam« iz 13-og retka i t.d. Tamo gdje pergament nije mastan, vide se doduše crnkasti tragovi pisma u gornjoj margini, ali o čitanju pojedinih slova naravno ni govora, slova se jasno upila samo tamo, gdje je pergament mastan.

Poslije presavijanja gornjeg pregiba listina je preklopljena sa lijeve strane 11,7 cm, a sa desne strane oko 14 cm unutra, tako da u složenom stanju pretstavlja četverokut od otprilike 15,3 × 16 cm.

Na središnjem polju (to bi kod pisma bilo adresno polje) nalazi se sredinom broj »№ 21«, a u jednom uglu broj »1«. Na desnom pregibu nalazi se regest od ruke XVII stoljeća »Stephanus rex Bosne in civitate Alba Regali tuetur fratres nostros, ut libere possint sine ulla molestia aliorum infidelium administrare sacramenta et cetera ecclesiastica exercere. 1436.«

12

BULA EUGENIJA IV OD 30 SEPTEMBRA 1446

Papa daje oprost za vjernike, koji na Veliku gospojinu hodočaste crkvi sv. Marije u Glamoču, da bi se crkva mogla restaurirati.

Eugenius episcopus servus servorum dei. Universis Christi fidelibus, presentes litteras inspecturis, salutem et apostolicam benedictionem.

Dum precelsa meritorum insignia, quibus regina celorum, virgo dei, genitrix gloriosa, sedibus prelata sideris quasi stella matutina precutilat, devote considerationis indagine perscrutamur, dum etiam inter pectoris nostri archana revolvimus, quod ipsa utpote mater misericordie, gratie et pietatis, amica humani generis, consolatrix pro salute fidelium, qui delictorum onere pregmuantur (!), sedula oratrix et pervigil ad regem, quem genuit, intercedit, dignum quin potius debitum arbitramur, ut ecclesias in sui nomine dedicatas gratiosis remissionum prosequamur impendiis et indulgentiae muneribus decoremus. Cupientes igitur, ut ecclesia beate Marie (crnijim mastilom: in Glamoç), nullius diocesis, in regno Bosne sita, que sicut accepimus in suis edificiis et structuris reparatione indigere dinoscitur, congruis honoribus frequentetur et in suis edificiis et structuris reparetur et ut fideles ipsi eo libentius causa devotionis confluant ad eandem et ad reparationem huiusmodi manus promptius porrigant adiutrices, quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se refectos de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum, eius auctoritate confisi omnibus vere penitentibus et confessis, qui in singulis assumptionis dicte Virginis festis a primis vesperis usque ad secundas vesperas inclusive computando ecclesiam ipsam devote visitaverint annuatim annos quinque et totidem quadragenas, de iniunctis eis penitentiis misericorditer relaxamus presentibus perpetuis futuris temporibus duraturis. Volumus autem, quod si alias dictam ecclesiam visitantibus et ad reparationem seu ipsius fabricam manus adiutrices porrigentibus aut alias pias elemosinas inibi erogantibus seu alias aliqua alia indulgentia in

perpetuum vel ad certum tempus nondum elapsum duratura per nos concessa fuerit, presentes littere nullius existant roboris vel momenti.

Datum Rome apud sanctum Petrum, anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo quadragesimo sexto, pridie Kal. octobris, pontificatus nostri anno sextodecimo.

Na plici u desnom uglu gore crnjim mastilom i drugom rukom zapis o taksi: »Gratis de mandato domini nostri pape«. Ispod toga opet svjetlijim mastilom potpis pisara: »Ja(cobus) de Rizonibus«. Ispod plike u desnom (ne u lijevom) uglu dole opet crnjim mastilom: »Poggius.[1]) Gratis etc.«

Pergament je srednjeg kvaliteta, veličine 49 × 27 cm, plika 8,3 cm, vertikale lijevo 5 i 6 cm, desno 6,8 i 5,8 cm od rubova, prva horizontala 5,1 cm, druga 8,1 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 17 horizontala, od toga tri neispisane ispod plike. Horizontale su povučene tako nježno, da se jedva opažaju.

Pismo Jakova de Rizonibus je savršena kurijalna humanistička minuskula gotizirajućeg karaktera. Kićenje je nadasve svečano, početno E papinog imena je 9,2 cm visoko (počinje 1 cm ispod prvog retka pisma i siže gotovo sasvim do gornjeg ruba bule) i široko 8,5 cm. Ove gole brojke ne daju nikakav utisak, ali kada se vidi početno slovo veliko gotovo cijeli kvadratni decimetar, iskićeno savršenim crtežima u luku i u oba kraja, sve to izvedeno mirnom i sigurnom rukom, dobiva se tek pravi utisak napora, koji je utrošen u ovo kićenje početnog slova. Isto nadasve bogato kićenje nalazimo kod oba početna s u riječima servus servorum, koja su visoka čak po 9,5 cm. Ostala slova papinog imena »ugenius« visoka su po 4 cm i imaju srazmjerno tome podebljana stabla i lukove, a početno U(niversis) inskripcije izgleda upravo glomazno. Normalne visine od 4 cm, ono je 6,5 cm široko i nesrazmjerno podebljano, tako da čini već prejaki utisak. Osim toga su kao uvijek u prvome retku sva slova b, f, l, s (h nema) povećana na 4 cm visine. U svemu čini prvi redak upravo pompezni, ali skladni utisak. (V. priloženu tablu I.)

Pečatna vrpca sastavljena je od 8 žutih i 8 ljubičastocrvenih svilenih konaca, a provučena je kroz dva proreza na običan način papske kancelarije. Ispod pečata visi još 35 cm. Pečat je dobro sačuvan, avers ima stalne likove glava sv. Petra i Pavla sa horizontalnim natpisom iznad njih: SPA—SPE, a revers u 4 retka legendu: » + / EVGEN / IUS PP / IIII «.

Na poleđini nalazi se samo ogromno »R(egistra)ta«, ispod toga je rukom XVII stoljeća: »Indulgentia capellae ecclesiae nostrae in Glamoç pro festo assumptionis B(eatae) M(ariae) V(irginis). № 17«.

---

[1]) Poggius — Poggio, poznati italijanski humanista Gian Francesco Bracciolini, pojavljuje se ovdje u službi taksatora, inače je bio sekretar papske kancelarije. Ispor. V. Novak, Latinska paleografija str. 263 i 264.

13

TRANSUMPT BULE NIKOLE V OD 14 MAJA 1447

Izdanja: Wadding [3] XI, 593; Nedić 89 po Waddingu; Fermendžin br. 862 str. 206 u cjelosti po jednom transumptu iz god. 1625, koji se nalazi u franjevačkom samostanu u Trsatu, ali taj trsatski transumpt iz 1625 nije prepis originalne bule Nikole V, nego prepis potvrde ove bule sa strane pape Lava X iz god. 1515. Transumpt koji se nalazi u franjevačkom samostanu u Ljubljani napravljen je od originalne bule god. 1513, dakle prije potvrde sa strane Lava X god. 1515.

Sadržaj: Papa određuje, da granice Bosanske vikarije sižu samo do Drave, da fratri Bosanske vikarije mogu birati vlastitog vikara i da privilegije bivših papa bosanskoj vikariji važe samo za ovu sadašnju bosansku vikariju do Drave (prema tome ne i za Ugarsku, koja se u međuvremenu otcijepila od vikarije Bosne).

Ljubljanski transumpt je uzor očajne razvučenosti i fraziranja notara, koje je uzelo maha već u XV stoljeću, a sada u XVI postiglo vrhunac. Tekst prepisane papine bule zaprema u svemu samo 6 redova, dok sam notarev uvod obuhvata 15 redova. Poslije teksta bule u transumptu slijedi još 5 redova zaključaka, a sam notarev potpis ispunjava 3½ retka, što nije ni čudo, kada je notar stigao da u njemu pripovijeda i »aliis me occupato negociis confeci«. U uvodu se pripovijeda »universis et singulis hoc presens transumptum sive instrumentum publicum inspecturis, visuris, lecturis pariter et audituris pateat evidenter et sit notum, quod nos HIERONIMUS de Ghinittys, dei et apostolice sedis gratia ellectus Asculanus sanctissimi domini nostri pape et eius camerarius nec non curie causarum camere apostolice generalis auditor romaneque curie iudex ordinarius ad venerabilis viri domini fratris Antonij de Yezero, vicarii fratrum minorum in regno Bosine, instantiam et requisitionem«, da je od vikara Antuna primio bulu u svrhu potvrde, da je uveo odgovarajući postupak, da je pronašao bulu neozlijeđenu i dao je transumirati »per discretum virum dominum Tranquillum de Romaulis, civem romanum, dicte curie earumque (!) camere apostolice notarium publicum.« Poslije teksta bule slijedi razvučena koroboracija i na to »Datum et actum Rome in domo habitatinos nostre. in qua iura reddi solent, mane, hora tertiarum audientie causarum consueta, inibi domino locumtenente nostro ad jura reddendi et causas audiendi in loco suo solito et consueto pro tribunali sedente, anno a nativitate domini millesimo quingentesimo decimo tertio, indictione prima, die vero vicesima quinta mensis junii, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Leonis, divina providentia pape decimi, anno primo, presentibus ibidem discretis viris dominis Johanne Baptista de Ecclesia et Barnaba Fernandi, dicte curie causarum camere apostolice notariis, testibus ad premissa vocatis, habitis specialiter atque rogatis«. Poslje toga slijedi u tri i po reda potpis notara Tranquila de Romaulis, ali taj nećemo in extenso navoditi, o njegovoj teško nadmašivoj vještini gomilanja fraza dovoljno svjedoče i gornji izvaci.

Transumpt je pisan na pergamentu italijanskog načina izrade veličine 51,5 × 30 cm, plika 6,5 — 7,7 cm, margine su velike, gore 6 cm, lijevo 6,5 cm i desno 5,8 cm.

Pismo transumpta je sitna, nerazgovijetna kurziva sa priličnim brojem skraćenica. Notar Tranquilo je nastojao da iskiti svoj elaborat

i nacrtao je početno I 10 cm duboko u lijevu marginu, daljnja slova »(I)n nomine« na početku prvoga retka i riječ »Universis« na svršetku toga retka pisao je 2,5 cm visoko, dok su ostale riječi na sredini retka »sancte et individue trinitatis amen« pisane 0,7 cm visokim slovima. Uprkos tim nastojanjima utisak listine nije dopadljiv, jer Tranquilo nije ni kaligraf, ni crtač.

Pečatna vrpca je prost pleteni kanap, provučen kroz dva proreza na način papske kancelarije, na nju je obješena zarđala limena kutija šiljato-ovalnog oblika i u njoj je bio na crvenom vosku otisnut pečat istoga oblika, ali je pečat osim nešto malo ostataka u lijevoj gornjoj četvrtini propao.

Na poleđini transumpta nalazi se zapis učinjen rukom XVII stoljeća: »8. Exemplum Nicolai papae super terminis provinciae Bosnae a flumine Draui usque ad Adriaticum mare concessum. 1447.« Ispod toga je sasvim recentnom rukom »Exemplum ad instantiam fratris Antonii a Jezero, vicarii Bosnae 1513. № 17.«

14

BULA NIKOLE V OD 24 OKTOBRA 1448

Izdanja: Wadding nema; Theiner II, 250; Nedić 101 po Theineru; Fermendžin br. 880 str. 208 nepotpun regest.

Sadržaj: Kustodi i gvardijani bosanske vikarije su podnijeli pretstavku, da podređivanje bosanske vikarije generalnom franjevačkom vikaru Italije nanosi štetu njihovim interesima, jer je generalni vikar Italije odvojio Dalmaciju i od nje osnovao posebnu vikariju. Radi toga traže, da bosanski franjevci biraju sebi vikara, koji bi bio podređen samo generalnome ministru reda, a ne generalnom vikaru Italije. Papa naređuje svome legatu u Bosni, poznatom hvarskom biskupu Tomi da razvidi ovo pitanje i ugodi bosanskim franjevcima, ako su njihovi razlozi opravdani.

Pergament je veoma tanak i fin, veličine 47,5 × 29,5 cm, plika 6,6 cm, vertikale lijevo 5,2 i 6,5 cm, desno 6,3 i 5 cm od rubova, prva horizontala 4,5 cm, druga 8,6 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 31 horizontala sa 14,5 cm prostora, od toga 4 neiskorištene pod plikom.

Pismo je vrlo lijepa gotizirajuća polukurziva sa izgledom kurzive. Bula je iskićena prema propisima, koji važe za bule »cum filo canapis«, t.j. samo prvo papino slovo N je povećano na 7 cm visine i 5,3 cm širine, ostala slova papinog imena su pisana običnim slovima, a na 4,1 cm visine povećana su sva slova **b, f, h, l** i **s** prvoga retka.

Bula je kao papin mandat opremljena samo konopljanom bijelom, čvrsto pletenom vrpcom, koja je provučena kroz dva proreza na način papske kancelarije. Ispod pečata jedan krak visi još oko 60 cm, drugi je odrezan do samog pečata, što je u vezi sa obmotavanjem i otvaranjem bule. Pečat je dobro sačuvan i na reversu nosi u 4 retka legendu: » + / NICO / LAVS / PP V«.

Od kancelarijskih zapisa nalazi se u desnom gornjem uglu plike »Gratis de mandato«, ispod toga sa povećanim i lijepo iskićenim početnim slovima potpis pisara »A. de Crescentiis«. Ispod plike u lijevom donjem uglu je ponovljeno »Gratis de mandato domini pape«, ispod toga ime komputatora »N. Sensclebanus (?)«, a sasvim na lijevom rubu oznaka mjeseca »Oct(obris)«. Na poleđini nalazi se ogromno »**R**(egistra)ta (in) camera apostolica. U trbuh ogromnog **R** uneseno je veliko **S**,

a izvan trbuha malo a. Drugih savremenih zapisa nema. Rukom XVII stoljeća je zaveden regest »Bulla Nicolai V de separazione Dalmazie et quod fratres vicarie Bosne possint sibi elligere proprium vicarium, qui nulli subiciat nisi ministro generali. M° 4° 4° 8«. Ispod toga je slovo L a glavačke broj »№ 18«.

15

BULA NIKOLE V OD 23 JANUARA 1450

Papa daje oprost hodočasnicima crkve sv. Katarine, koju je sagradio hrvatski ban Petar Talovac na Cetini.

Nicolaus episcopus servus servorum dei. Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem et apostolicam benedictionem.

Licet is, de cuius munere venit, ut sibi a suis fidelibus digne et laudabiliter serviantur de habundantia sue pietatis, que merita supplicum excedit et vota bene servientibus sibi multo maiora retribuat, quam valeant promereri, nihilominus tamen desiderantes domino populum reddere acceptabilem et bonorum operum sectatorem fideles ipsos ad complacendum ei quasi quibusdam allectivis muneribus indulgentiis videlicet et remissionibus invitamus, ut exinde reddantur divine gratie aptiores. Cupientes igitur, ut capella sancte Catherine, quam sicut accepimus, dilectus[1]) filius nobilis vir Petrus de Tallowcz comes Cetine ac Dalmatie et Croatie banus[1]) in Cethina construi fecit, congruis honoribus frequentetur ac in suis structuris et edificiis eo melius conservetur et ut Christi fideles eo libentius causa devotionis confluant ad eandem et ad conservationem huiusmodi necnon ipsius capelle fabricam manus promptius porrigant adiutrices, quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se refectos de omnipotentis dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli apostolorum, eius auctoritate confisi omnibus vere penitentibus et confessis, qui in festo eiusdem sancte Catherine capellam ipsam devote visitaverint annuatim et ad conservationem ac fabricam huiusmodi manus porrexerint promptius adiutrices, septem annos et totidem quadragenas de iniunctis eis penitentiis misericorditer relaxamus, presentibus post viginti annos minime valituris. Volumus autem, si alias visitantibus dictam capellam vel ad conservationem seu fabricam huiusmodi manus adiutrices porrigentibus vel alias inibi pias elemosinas seu alias aliqua alia indulgentia imperpetuum vel ad certum tempus nondum elapsum duratura per nos concessa fuerit huiusmodi, presentes littere nullius existant roboris vel momenti.

Datum Rome apud sanctum Petrum, anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo quinquagesimo, decimo Kal. februarii, pontificatus nostri anno quarto.

U desnom uglu plike na sredini: L. de Castiliono, zapisa o taksi nema na licu bule. Ispod plike u desnom uglu dole: Poggius. U lijevom uglu: Gratis ubique de mandato domini nostri pape. H. Scrifclebin (?). Na poleđini ogromno: »R(egi-

---

[1]) Od riječi »dilectus filius« do »banus« bilo je prvobitno napisano nešto drugo, pa izbrisano i tamnijim mastilom, ali istom rukom napisan sadašnji tekst.

stra)ta de mandato domini nostri pape«. Sva ispisana slova nalaze se u donjem dijelu ogromnog slova **R**. Poggius. V(idi). Osim toga nalazi se na poleđini savremeni regest u gotičkoj polukurzivi »Indulgentia VII annorum etc pro capella beate Catarine in Cethina. N«. Kasnijih zapisa nema nikakvih, isto tako ni arhivskog broja.

Pergament je srednjefinog kvaliteta, veličine 49,7 × 27,4 cm, plika 7,4 cm. Vertikale lijevo 8,8 i 9,7 cm, desno 9,8 i 9,1 cm, prva horizontala 5, druga 9,3 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 16 uboda odn. linija, od toga samo jedna neiskorištena pod plikom. Linije su povučene jako i vide se na poleđini kao ispupčenja.

Pismo L. de Castiliona ne zaostaje nimalo za pismom Jakova de Rizonibus iz bule Eugenija IV iz god. 1446. Castilione piše isto savršenu gotizirajuću minuskulu papske kancelarije, a i njegovo kićenje je potpuno jednako onome Jakova de Rizonibus. Početno slovo papinog imena N, izvedeno u uncijalnome obliku, visoko je 9,2 cm i široko 7 cm, iste visine su oba nadasve iskićena s u riječima servus servorum, dok su ostala slova papinog imena i početno **U**(niversis) inskripcije po 4,3 cm visoka i jako podebljana. Iste visine, ali nepodebljana su u prvome retku sva slova **b, f, l i s** (slova **h** nema). Potpis pisara »L. de Castiliono« na plici takmiči se, što se kićenja tiče, sa prvim slovom papinog imena i sa oba **s** (ispor. tab. II).

Pečatna vrpca sastoji se opet od 8 žutih i 8 ljubičastocrvenih svilenih konaca, provučena je kroz dva proreza na tipičan način papske kancelarije, a visi ispod pečata još oko 21 cm. Pečat je dobro sačuvan, avers je tradicionalni stari, revers ima u četiri reda legendu: » + /NICO/ LAVS / PP. V«.

16

BULA PAULA II OD 9 AUGUSTA 1467

Izdanja: Wadding [3] XIII, 468; Nedić nema; Fermendžin br. 1127 str. 272 samo nepotpun i loš regest.

Sadržaj: Papa hvali bosanske franjevce, koji su pomogli Matiji Korvinu osvojiti Jajce i u opsadi Jajca koja je zatim uslijedila davali Turcima zajedno sa stanovništvom i posadom takav otpor, da je sultan morao napustiti opsadu. Tom su prilikom 4 zarobljena franjevca umrla mučeničkom smrću. U svemu su franjevci od Turaka izgubili više od 30 domova, a mnogi od njih su morali izbjeći u susjednu Dalmaciju. Ovim izbeglicama papa daje privilegij, da žive nesmetano od drugih crkvenih vlasti kao pripadnici vikarije Bosne.

Pergament je tanak i fin, veličine 46,5 × 29 cm, plika 5,3 cm. Vertikale lijevo 3,7 i 4,7 cm, desno 4,8 i 3,6 cm od rubova, prva horizontala 4 cm, druga 7,8 cm ispod gornjeg ruba, dalje još 24 horizontale sa 15,5 cm prostora, iznimno sve ispisane.

Pismo je lijepa gotizirajuća minuskula, kićenje pompezno. Prvo papino slovo **P** spušta se u lijevoj margini do četvrtog retka, dok su ranije ta početna slova stajala uvijek na drugome retku, a sa svojom visinom od 9,6 cm siže gotovo do gornjeg ruba pergamenta. Njegovo stablo i luk su do 1,8 cm (!) široki, a njihova unutrašnjost »cum floribus«. Oba početna **S** u servus servorum su samo po 7,8 cm visoka, ali tim više iskićena. Ostala slova papinog imena »aulus« i početno **D**(ilectis), visoka po 3,8 cm, imaju do 1 cm široka stabla i lukove, iste visine od 3,8 cm su produženja svih slova **b, f i l** (drugih nema) u prvome retku.

ANU BiH АНУ БиХ

Pečatna vrpca je od crvenih i žutih svilenih konaca, a provučena na običan način kroz dva proreza. Pečat Pavla II je iznimka među papskim pečatima, jer je Pavao, kao što smo već u uvodu ukratko istakli, prekinuo sa tradicijom papske kancelarije. Avers je doduše zadržao oba tradicionalna lika apostola Petra i Pavla, ali ne pretstavlja više samo njihove glave, kao što je bio običaj vjekovima, nego na Pavlovom aversu oba apostola sjede na prestolu. Pavao drži u jednoj ruci mač, u drugoj knjigu, a Petar u jednoj ključ, u drugoj knjigu. Odozdo se između njih diže sa jednog oblog postolja križ, a odozgo se

S S
između njih spuštaju sa gornjeg oboda u dva reda slova P P. Slova.
A E
V T

natpisa dakle više nisu smještena horizontalno, kao prije, nego vertikalno.

Dok je avers zadržao tradicionalni oblik bar u osnovnoj zamisli, i ako ju je interpretirao na sasvim novi način, dotle je revers promijenjen potpuno. Mjesto ranijeg prostog papinog imena prikazuje Pavlov revers papu sa tijarom (papska mitra), kako sijedi na prijestolu, sa po jednim kardinalom sa svake strane, a pred njim se nalaze likovi klečećih ljudi, koji pretstavljaju poslanike italijanskih knezova, koji pozivaju papu na krstaški rat protiv Turaka. Schmitz-Kallenberg označava ovaj pečat kao »mit grosser Kunstfertigkeit ausgeführte Bulle«,[1]) ali to treba uzeti relativno. I avers i revers su izrađeni doduše dobro, svakako bolje nego što su bili stari tipari, ali rimski zlatari odn. graveri nisu najbolji, jer u isto vrijeme ima i u Italiji i u Francuskoj mnogo savršenijih produkata graverske umjetnosti. Od papine tijare nadole u luku teče natpis »Paulus pp II« prilično malim, ali veoma razgovijetnim slovima.

Od zapisa ima u desnom gornjem uglu plike najprije precrtano ime komputatora »M. de Castillione«, ispod toga neprecrtano drugo »F. de Burgo«, a ispod komputatora ime pisara sa iskićenim početnim slovima »N. de Benzie«. Ispod plike, u lijevom donjem uglu bule, najprije

V
je zabilježena taksa za bulu: X, t.j. 25. Da li je to 25 srebrnih groša,
X

kao što bi trebalo prema uredbi o taksama, ili je to 25 zlatnika, ne može se pouzdano reći, jer je bilo u XV stoljeću slučajeva, da se mjesto groša naplaćivala ista taksa u zlatnicima.[2]) I inače pretstavlja naša bula neizvjestan slučaj s obzirom na taksu. Naime, nigdje u uredbi o taksama nema predviđen slučaj, u kome bi se plaćalo 25 jedinica (bilo groša, bilo zlatnika). Isto tako ne dolazimo do jasnog rezultata ni ako uzmemo kao osnovu broj redaka, jer se za tri retka plaćalo prema uredbi jedan groš, prema tome bi naših 25 redaka iznijelo samo nešto više od 8 groša. U svakom slučaju ostaje naša bula s obzirom na taksu i na njezinu visinu izvan važeće uredbe o taksama, a način zaračunavanja nepoznat. Općenito uzevši, ova je bula prvi slučaj da kurija od bosanskih franjevaca naplaćuje taksu, sve dosadašnje su bile besplatne.

[1]) l. c. 110.

[2]) M. Tangl l. c. 69.

osim ako među izgubljenima nema koji raniji slučaj plaćanja bule. Ispod iznosa takse nalaze se jedno ispod drugog četiri imena kancelarijskih činovnika »A. de Muciarellis, P. de Chiarri, Jo(hannes) Tartarinus p. Rizonibus, F. de Grialbis«. Sasvim na lijevom rubu bule je mjesečeva oznaka »Aug(ustus)«.

Na poleđini pada u oči, da uopće nema nikakvog zapisa o registraturi, što je kod bula rijetka iznimka. Od papske kancelarije ima unesena samo dva imena, naime, u desnom donjem uglu, pisano glavačke, »Bonannus«, a između oba proreza za pečatnu vrpcu, pisano također glavačke, »A. de Pisci«, pisano prije provlačenja vrpce, jer je sada vrpca sasvim prekrila ime.

Osim ovih savremenih zapisa nalazi se na poleđini još regest zaveden rukom XVII stoljeća »36. Propter insignia merita et exartlatos labores indulget Paulus II, ut amissa per Turcos loca et conventus resumere nullo osistere audente possint«, a još mlađom rukom »Privilegium datum fratribus tempore regis Mathie, quando Turchus pugnavit contra Jaice 1467«. Ispod toga slovo Q, a još niže broj »№ 22«.

17

BULA PAVLA II OD 11 JULA 1469

Izdanja: Wadding nema: Theiner II, 409; Nedić 113 po Theineru; Fermendžin br. 1142 str. 279, nepotpun regest po Theineru.

Sadržaj: Papa naređuje svima crkvama i samostanima u kršćanskim zemljama oko Bosne, da vrate bosanskim franjevcima sve one knjige, kaleže, crkvenu odjeću, crkveni pribor i arhivalije, koje su franjevci za vrijeme provale Turaka, a osobito prilikom osvajanja Bosne od Turaka, prenijeli u samostane okolnih kršćanskih zemalja.

Pergament veoma fino izrađen, veličine 53,5 × 32,8 cm, plika 4,6 cm, vertikale lijevo 4,8 i 5,8 cm, desno 5,4 i 4,4 cm od rubova, prva horizontala 4, druga 8,4 cm ispod gornjeg ruba, osim toga još 34 horizontale sa 19,5 cm prostora, od toga samo jedna neiskorištena pod plikom.

Pismo je lijepa gotizirajuća kurijalna polukurziva sa izgledom kurzive. Kićenje je izvedeno prema propisu za bule »cum filo canapis«, jer je bula papin mandat. Prema tome, povećano je samo prvo papino slovo, početno slovo inskripcije V(enerabilibus) i slova **b**, **f**, **h**, **l** i **st** prvoga retka, dok su ostala slova papinog imena i oba početna **s** u servus servorum pisana običnim slovima. Bula bi, prema tome, izgledala skromno, ako joj ne bi početno papino slovo davalo neobično svečani izgled. Početno papino slovo **P** spušta se, naime, od gornjeg ruba pergamenta u lijevoj margini 16 cm duboko, te je ovo naše **P** od 16 cm visine najveće početno papino slovo uopće. Trbuh početnog slova zaprema 7 cm širine prvoga retka, širina stabla i obline trbuha na najširim mjestima iznosi po 1 cm, a sve je ispunjeno mastilom.

Na buli vide se još gornji dijelovi obe rupice za pečatnu vrpcu, međusobno udaljene 4,5 cm, ali je neko odrezao 19 cm široki komad plike i bule do visine rupica i ukrao pečat zajedno sa vrpcom. Vrpca je sigurno bila od konoplje, jer je bula kićena skromno, a pečat sigurno isti iznimni pečat Pavla II, koji smo upoznali kod prošlog broja, gdje je srećom ostao netaknut.

Zapisi su obični, u desnom uglu plike nalazi se zapis o taksi »Gratis de mandato domini nostri pape«, a ispod toga sa veoma iskićenim početnim slovima ime pisara »S. de Spada.« Ispod plike, u desnom donjem uglu bule, stoji ime reskribendara »L. Dathus«, a u lijevom donjem uglu bule najprije ponovljen zapis o taksi »Gratis de mandato domini nostri pape«, ispod toga ime komputatora »Adrianus«, oboje pisano aljkavom kurzivom, koja stoji u jakom kontrastu sa lijepim pismom same bule. Na poledini je pri vrhu u dva reda, izgleda istom kurzivom Adrijana, kratak sadržaj »Monitorium penale pro recuperam paramentorum et ornamentorum ecclesiasticorum ac bonorum aliorum spectantium ad domos fratrum de observantia minorum in vicaria Bosne«, na sredini poledine ogromnim slovima »R(egistrata) in camera apostolica«. U gornjem luku slova R je ucrtano početno slovo registratora G. U lijevom donjem uglu poledine je zapis XVII stoljeća »37. Excomunicatio Pauli pape secundi pro illis, qui bona provincie, videlicet calices, cruces, et alia bona ecclesiarum nostrarum retinent, sive a Turchis ablata sive alio quovis modo empta, et nollent restituere, sint excomunicati. Anno 1469.« Uz to je veliko podebljano slovo S.

18

BULA SIKSTA IV OD 12 AUGUSTA 1473

Izdanje: Jedino od Fermendžina br. 1151 str. 280 u cijelini (Wadding nema!) prema jednom transumptu, pisanom 29 septembra 1681 u Ljubljani od notara Dr. Carolus de Georgio. Taj transumpt nalazio se, prema Fermendžinu, u posjedu historičara Radoslava Lopašića, a original bule čuva se u franjevačkom samostanu u Ljubljani.

Sadržaj: Dozvoljava se franjevcima bosanske vikarije, pošto su njihovi samostani u Bosni od Turaka porušeni, da primaju preko Save, a do Drave, u dar nekretnine i da tamo ustanovljuju samostane.

Pergament je grub i debeo, veličine 56 × 32 cm, plika 7,3 — 7,7 cm, vertikale lijevo 4,8 i 6,2 cm, desno 6 i 4,5 cm od rubova. S obzirom na horizontale ova bula pretstavlja iznimku utoliko što nema samo dvije, nego tri horizontale, prvu 3,3 drugu 4, treću 7,1 cm ispod gornjeg ruba. Druga horizontala je suvišna, jer sva produženja slova sižu od treće do prve. Zog toga izgleda vjerovatno, da su najprije povučena druga i treća horizontala, ali je to dalo samo 3,1 cm udaljenosti, te je naknadno povučena još prva, da se udaljenost poveća na 3,8 cm. Dalje ima još 40 horizontala na 16,7 cm prostora, od toga 9 neiskorištenih pod plikom.

Po pismu i kićenju spada naša bula opet među najluksuznije i najljepše elaborate papske kancelarije. Pismo je lijepa gotizirajuća papska minuskula, prvo papino slovo i oba s u servus servorum su po 7,6 cm visoki i uljepšani crtežima, ostala slova papinog imena »ixtus«, početno D(ilectis) inskripcije i sva slova b, f, l i s prvoga retka povećana su na udaljenosti prve i treće horizontale. U tekstu su sasvim prema propisima povećana početna slova arenge i sankcije, ali u manjoj mjeri.

Pečatna vrpca sastoji se od žutih i ljubičastocrvenih, sada sasvim izblijedjelih svilenih konaca, provučena je na običan način i visi ispod pečata još 31 cm. Sa pečatom se Siksto IV vraća opet na stare tradicije papske kancelarije i s obzirom na avers i s obzirom na revers.

Avers prikazuje opet samo glave obaju apostola, ali su one nešto reljefnije i tehnički dotjeranije nego što su bile do Pavla II, iako se o kakvim savršenim produktima graverske vještine ne može govoriti. Natpis SPA — SPE nije više smješten horizontalno iznad glava apostola, kao što je bio do Pavla II, nego vertikalno između obje glave. što je zapravo novotarija Pavla II. Naša bula pretstavlja rijetkost zbog toga što nema sva tri slova, dakle S S P P / P P, nego samo A E. Kod toga se ne radi možda o nekom oštećenom pečatu, nego se vidi, da je bio tipar takav, jer za oba S iznad PA i PE nema mjesta ispod kruga. Kao u pogledu aversa, tako se Sikst IV vraća na staru tradiciju i u pogledu reversa, koji nosi u četiri reda opet papino ime: + / SIXTVS / PAPA / IIII . Kao što se vidi, i na reversu je provedena jedna novost, naime naslov PAPA ne skraćuje se više P P, nego se piše svima slovima.

Zapisi su opet obični, u gornjem desnom uglu plike je najprije zapis o taksi, i to čistim kurzivnim slovima, »Gratis de mandato summi domini nostri pape«, ispod toga, sa velikim i ukusno kićenim početnim slovima, ime pisara »Sinolfus«. Ispod plike, u donjem desnom uglu bule u lijepoj humanističkoj minuskuli je ime »L. Grifus«, za koga se iz zapisa na poledini vidi, da nije reskribendar, nego registrator. Ispod plike, u donjem lijevom uglu bule, kurzivom je ponovljeno »Gratis de mandato summi domini nostri pape« i istom kurzivom potpis komputatora »M. de Sole«. Sasvim na lijevom rubu bule nalazi se mjesečeva oznaka »Sep(tembris)«, te se vidi da je ova, 12 augustom datirana bula izradena tek u mjesecu septembru, dok je slijedeća naša, također gratis-bula od 18 augusta odložena čak za oktobar.

Na poledini nalazi se pri vrhu istom kurzivom kao zapisi o taksi, t.j. zacijelo rukom komputatora M. de Sole, kratak regest »Concessiones pro vicario et fratribus ordinis minorum provincie Bosne«. Po sredini bule je ogromnim slovima u takozvanoj »Gitterschrift« zapis o registraturi »R(egistra)ta apud me Grifum«. Kraj toga je brojka 25. Regest od ruke XVII stoljeća nalazi se i na ovoj buli, ali je tako izblijedio, da se više ne može pročitati. Broja kraj regesta nema nikakvog, jedino se ispod njega nalazi podebljano, 1 cm visoko slovo O.

19

BULA SIKSTA IV OD 17 AUGUSTA 1473

Papa dozvoljava bosanskim franjevcima, da mogu za idući provincijalni sastanak (capitulum) između sebe izabrati podesnog ispovjednika, dalje da mogu preuzeti crkvicu Sv. tri kralja kod Klisa, koju je sagradio neki siromah.

Sixtus episcopus servus servorum dei. Dilectis filiis Francisco de Ragusio vicario et universis fratribus ordinis fratrum minorum provincie Bosne secundum morem eiusdem ordinis salutem et apostolicam benedictionem.

Devotionis vestre sinceritas, qua nos et romanam ecclesiam reveremini, ac fidei et religionis vestre constantia nos inducunt, ut piis vestris votis, per que animarum vestrarum salutem et eiusdem religionis pro-

pagationem desiderare videmini, favorabiliter annuamus. Hinc est quod nos in hac parte vestris humilibus supplicationibus inclinati vobis et vestrum cuilibet, ut durante celebratione vestri capituli provincialis proxime futuri confessorem ydoneum vestre professionis eligere possitis, qui vestrum cuiuslibet confessionibus diligenter auditis pro commissis per vos et quenlibet vestrum criminibus, excessibus et peccatis etiam in singulis sedi apostolice reservatis casibus semel duntaxat debitam vobis et cuilibet vestrum absolutionem in forma ecclesie consueta impendere et penitentiam salutarem iniungere libere et licite valeat devotioni vestre auctoritate apostolica tenore presentium concedimus et etiam indulgemus. Et insuper donationem vobis de quadam capella sub vocabulo Trium Regum prope castrum de Clisia Spalatensis diocesis per quendam Christifidelem pauperem, qui ut asseritis illam propriis expensis et manibus edificavit, factam harum serie ratam et gratam habentes illam auctoritate apostolica predicta dictis tenore et auctoritate confirmamus et etiam aprobamus ac vobis et vestrum cuilibet illam recipiendi et eiusdem ordinis professoribus perpetuo eam inhabitandi et in illa sub regularis iugo observantie altissimo famulandi perpetuo licentiam elargimur per presentes. Non obstantibus constitutionibus et ordinationibus apostolicis et presertim felicis recordationibus (!) Bonifatii pape VII, predecessoris nostri, prohibentis ne fratres mendicantes in civitate, villa, castro seu loco quocunque ad habitandum domos vel loca quevis de novo recipere presumant absque sedis apostolice. licentia speciali, faciente plenam et expressam ac de verbo ad verbum de huiusmodi prohibitione mentionem ceterisque contrariis quibuscunque. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre concessionis indulti, confirmationis, approbationis et elargitionis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem etc.[1])

Datum Tibure, anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo septuagesimo tertio, sextodecimo Kal. septembris, pontificatus nostri anno secundo.

Na plici u desnom uglu sredinom samo ime pisara: + Sinolfus +. Ispod plike u desnom uglu dole: ime registratora: L. Grifus. U lijevom uglu sredinom: Gratis de mandato s(ummi) ili s(anctissimi) domini nostri pape. Uz to je ime komputatora B. Captotis. Sasvim na rubu oznaka mjeseca: Octobris. Na poleđini ogromno: R(egistra)ta apud me. L. Grifum. Sasvim pri vrhu poleđine savremenom sitnom kurzivom: Pro vicario et fratribus minorum provincie Bosne. Oko krupno pisanog imena »Grifum« rukopisom XVII-tog stoljeća regest: »N. Bula, quod fratres prouincie Bosne alter alterum tempore capitoli prouincialis de omnibus cassibus (!). absolvere possit etiam sedis apostolice reseruatis et concessio nostri monasterii apud castrum Clissiam. Anno 1473. № 40. Sixtus IV.«

Pergament je finog kvaliteta veličine 50 × 28 cm, plika 7,7 cm. Vertikale lijevo 5,4 i 7,1 cm, desno 7 i 5,2 cm od rubova, prva horizontala 4,6 cm, druga 8,8 cm ispod gornjeg ruba dalje još 18 uboda odn. horizontala, od toga tri neiskorištene pokrivene plikom.

---

[1]) Slijedi poznata poen-formula.

Pismo Sinolfa je srazmjerno krupna polukurziva sa izgledom kurzive, a isto gotizirajućeg karaktera. Kaligrafski stoji Sinolfovo pismo znatno ispod kvaliteta Jakova de Rizonibus ili L. de Castilione. Kićenje je isto tako pompezno kao ranije, prvo papino slovo **S** je 7,5 cm visoko i 8,2 cm široko, sa obiljem ornamenata, oba **s** su po 7,5 cm visoka i bogato iskićena, ostala slova papinog imena »ixtus« i početno **D**(ilectis) inskripcije su po 4,2 cm visoka i podebljana, slova **f, l** i **s** (drugih nema) u prvome retku su isto po 4,2 cm visoka, ali nepodebljana.

Pečatna vrpca sastoji se opet od žutih i ljubičastih konaca, provučena je kroz oba proreza na ustaljeni način, a ispod pečata je odrezana uz sami pečat. Pečat je istog novog tipa kao u prethodnom broju, ali je tipar aversa već promijenjen. Izmedu obaju apostolskih glava ne nalazi se više krnje $\frac{P\ P}{A\ E}$, nego već u redu ispisano $\frac{S\ S}{P\ P}$. Da li je papska kancelarija u toku ovih šest dana, od 12 do 17 augusta, promijenila tipar, ili su u njoj istovremeno bila u upotrebi oba tipara, ne može se na osnovi naših dvaju bula konstatovati. Ni revers nije više onaj isti kao prije osam dana; novi, doduše, glasi jednako: » + SIXTVS · PAPA · IIII • «, ali je na novome tiparu ime ograđeno tačkama, koje se jedva opažaju.

20

LISTINA VIKARA FRA MIHAJLA KRISTINI SEUALICO OD 4 NOVEMBRA 1486

Vikar Bosne fra Mihajlo de Crouacia prima Kristinu, udovicu Marka Seualico iz Labina, zbog njezinih zasluga, u bratovštinu sv. Franje.

In Christo sibi carissime, honeste domine Christine, relicte quondam Marci Seualici de Albona, ordinis beati Francisci devotissime ac benefactrici nostre specialissime frater Michael de Crouacia, eiusdem ordinis vicarius vicarie Bosne, quamvis minorum salutem et pacem in domino sempiternam. Quamquam excantatis zelo omnibus teneamur, illis tamen longe amplius obligamur, quorum dilectionem certis beneficiorum indiciis frequentius experimus. Perinde devotionis tue sinceritatem attendens, quam ob dei omnipotentis reverentia et predicti seraphici patris nostri Francisci merita ad nostrum geris ordinem, uti pia et veridica fratrum nostrorum relatione cognovi, dignum putavi et divine acceptabili voluntati, ut ab ipso ordine prerogativa sentias spiritualium gratiarum et beneficiorum, prout in nostris apud deum servavimus desideriis spiritualiter recompensare affectamus. Eapropter ego, qui licet indignus inmeritus curam fratrum predicte vicarie habeo, te ad nostram confraternitatem ac ad universa et singula nostre vicarie suffragia in vita recipio, pariter et in morte plenam tibi missarum, officiorum, orationum predicationum, jeiuniorum, vigiliarum, disciplinarum, meditationum, et omnium aliarum bonarum operationum partecipationem tenore presentium gratiose concedendo, que per fratres prenotate vicarie offerari acceptareque dignabere clementia salvatoris.

Datum in loco nostro sancte Marie Tersati, 4 novembris 1486.

Listina je pisana na malome komadu pergamenta italijanskog načina izrade, dimenzija 15,7 × 11,2 cm, plika 4 cm. Margine gore 2,5 cm, desno 1,8 — 1,2 cm, dole su posljednja dva retka pokriveni plikom.

Pismo je dopadljiva okomita humanistička kurziva, kao jedini ukras proteže se prvo povećano slovo I u obliku ribe niz cijelu lijevu marginu, ali je crtež prilično nespretan. Vrpca za pečat je sastavljena od crvenih i zelenih vlakana nepredene svile, provučena je kroz dva široka proreza na način papske kancelarije, pečat je sa vrpce nestao.

Na poledini nalazi se samo rukom XVII stoljeća zapis »Sunt filianziae a quondam fratre Michaele de Crovacia vicariae Bosne superioris (?) alicui benefatrici datae 1486 Tersati.«

21

PISMO UGARSKOG KRALJA VLADISLAVA PAPI JULIJU II OD 12 OKTOBRA 1504

Kralj Vladislav moli papu, da dozvoli franjevcima u Jajcu da dovrše neki samostan u Slavoniji, odakle bi se snabdijevali o istim prilikama, kada kralj snabdijeva svoju posadu u Jajcu.

Beatissime pater et domine clementissime: Post humilem mei commendacionem ad oscula pedum sanctitatis vestre beatorum. Est quoddam monasterium fratrum ordinis sancti Francisci de observancia in civitate mea Jaijcza, que caput est Bozne provincie, fundatum, sub vicario provincie Bozne existens. Cuius quidem monasterii fratres a compluribus annis ad magnum profectum populi ac eciam conservacionem eiusdem civitatis ibidem commorati sunt. Sed ex quo ad eandem civitatem ex eo, quod omnia alia castra et municiones a Thurco sunt occupata, frumentum et alia victualia cum maxima difficultate deferuntur, nonnunquam evenire solet, quod propter caristiam annone homines in pretacta civitate mea commorantes eisdem fratribus necessarium victum subministrare nequent atque ob id coguntur idem fratres frequenter ad regna mea Hungarie sive Sclauonie venire et frumentum ac alia victualia mendicando ibidem conquirere illaque non semper, sed comodis tantummode temporibus, dum videlicet ego ad pretactam civitatem et castrum meum Jaijcensem victualia armata manu imponere facio, ipsi quoque fratres inducere possunt. Hac igitur de causa vellent pretacti fratres in monasterio Jaijczense degentes monasterium quoddam, quod ex ista parte Zauii fluvii inchoatum est, perficere et illud eciam inhabitare. Et licet monasterium illud sit sub provincia vicarii regni Hungarie, in qua idem fratres Jaijczenses sine speciali indulto sanctitatis vestre et revocacione eciam cuiusdem bulle Eugenii pontificis, in qua cavetur, ne fratres, qui sunt sub vicario Boznensi, ultra Zawuum fluvium sine speciali revocacione eiusdem bulle aliquod monasterium fabricare aut inhabitare possint. Tamen ex quo ipsi, dum ad regna mea Hungarie sive Sclauonie venire volunt, non habent ubi commode hospitari aut eciam ubi victualia sua, que a nobis et catholicis hominibus mendicando conquirunt, interea temporis, quousque eadem ad

monasterium isporum de Jaijcza deferre valuerint, tute collocare possint, putavi ad meum pertinere officium, ut apud sanctitatem vestram pro eisdem fratribus intercederem atque eidem humillime supplicarem, quatenus ipsa dignetur pretactis fratribus Jaijczensibus id graciose annuere atque concedere cum revocacione eciam bulle Eugenii pape, ut ipsi propter raciones premissas pretactum monasterium, quod ex ista parte Zawi fluvii in bonis nobilium Gijlethfii in comitatu de Posega edificari inceptum est, perficere et consumare ac in eodem eciam inhabitare valeant atque possint. Qua ex re sanctitas vestra non mediocrem fructum afferet non solum civitati et monasterio Jaijczensi, sed toti eciam reipublice christiane et mihi quoque in hoc sanctitas vestra graciam faciet singularem, quam ego perpetuis meis obsequiis erga sanctam illam sedem apostolicam promereri studebo. Altissimus dignesime faustam et felicem conservare. Ex Buda, XII octobris, anno salutis tur sanctitatem vestram pro augmento et gloria fidei christiane diutismillesimo quingentesimo quarto, regnorum meorum Hungarie etc. anno XV, Bohemie vero XXXIIII.

Eiusdem sanctitatis vestre devotus filius Wladislaus, dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc.

U desnom uglu dole: G. Secretus. Na poleđini: Sanctissimo in Christo patri et domino, domino Julio secundo, divina providencia sacrosancte romane et universalis ecclesie summo pontifici, domino meo clementissimo.

Pergament je njemačkog načina izrade, neobično finog kvaliteta, sa obje strane jednako bijel, danas mjestimično požutio od vlage, dimenzije 46 × 41,5 cm, bez plike. Margine su odijeljene linijama izvučenim olovkom, lijeva vertikala 8 cm, desna 4,6 cm od rubova, prva horizontala je 4,6 cm ispod gornjeg ruba, osim nje ima još 19 horizontala, koliko ima i redova pisma.

Pismo je veoma brižljiva i razgovijetna humanistička polukurziva. Kao jedini ukras služi prvo slovo **B** u margini, 2,8 cm visoko i ponešto podebljano. Potpis kralja je u cjelini pisan od pisara, i to običnim slovima bez ikakvog povećavanja i kićenja.

Vladislavljeva molba je presavijena kao pismo, odozgo 9,5 cm dole, zatim sa desne 15,2 cm i sa lijeve 11 cm unutra. Na sastav obaju pregiba nalijepljen je pečat od crvenog voska, promjera 7 cm. Pečat mora da je prethodno pravljen na izvrnutom tiparu i zatim samo zalijepljen preko sastava obaju pregiba, jer crveni vosak nigdje ne prelazi preko kružnice tipara. Od cijeloga pečata sačuvani su samo mali dijelovi na lijevom pregibu, a više od tri četvrtine je uništen.

Na poleđini nalazi se ispod originalne adrese još recentni regest »Wladislaus rex supplicat in his litteris pro revocatione bullae Eugenii, et licentia, ut ex hac parte Sawi in regno Sclauoniae, Posegae, fratres Jayzenses monasterium inceptum consumare valeant«. Gore u lijevom uglu je slovo **Z**, arhivskog broja nema nikakvog.

Ovaj primjerak Vladislavljeve molbe je zacijelo duplikat originala, koji je poslan u Rim, dok je duplikat ostao u rukama franjevaca.

22

BULA LAVA X OD 1 OKTOBRA 1515

Izdanje: Jedino kod Fermendžina br. 1197 str. 308 po originalu, koji se nalazi u franjevačkom samostanu u Trsatu. Primjerak što se čuva u franjevačkom samostanu u Ljubljani izgleda da je duplikat trsatskog originala.

Sadržaj: Sve povlastice, koje je primila bivša velika provincija Bosna, protežu se i na novu, uz provinciju Bosna Argentina osnovanu provinciju Bosna-Croatia.

Pergament je tanak i fin, veličine 49,5 × 28,5 cm, plika 8,5 — 8,8 cm, vertikale lijevo 5,2 i 6,8 cm, desno 6,2 i 4,8 cm od rubova, prva horizontala 2,6 cm, druga 7,2 cm ispod gornjeg ruba (međuprostor 4,6 cm!), dalje još 17 horizontala na prostoru od 16 cm, od toga 4 neiskorištene pod plikom.

Pismo je još uvijek stara papska gotizirajuća minuskula, kićenje isto tako luksuzno, kao ranije, jedino početno papino slovo **L** nije više tako visoko kao što su ta slova bila ranije, ono siže samo malo iznad prve horizontale, a leži 4,5 cm široko na drugoj horizontali i sve je iskićeno »cum floribus«. Mnogo viša su oba **s**, opet nadasve iskićena i po 7 cm visoka. Ostala slova papiong imena »eo« i početno **D**(ilectis) inskripcije zauzimaju prostor između prve i druge horizontale, prema tome su po 4,6 cm visoka, ali slova **O** i **D** su neukusno podebljana samo pri vrhu, dok su im donji lukovi tanki. Povećanja slova **f**, **l** i **s** (drugih nema) obična su.

Vrpca za pečat sastavljena je od žutih i ljubičastih svilenih konaca, provučena je na običan način i visi još 30 cm ispod pečata. Taj je ostao nepromijenjen, avers ima obje apostolske glave istog tipa

S S
P P,

kao u XV stoljeću i vertikalan natpis a revers u četiri retka pa-

A E

pino ime, ali pri vrhu više ne stoji križ, nego samo krupna tačka: . / LEO / PAPA / :X:

Da je ljubljanski primjerak ove bule samo duplikat, može se suditi po kancelarijskim zapisima, jer nedostaju bitni sastavni dijelovi zapisa kod originalnih bula. U desnom uglu plike je naime samo ime pisara sa lijepo iskićenim i jako povećanim početnim slovima »Jo(hannes) de Radicibus« a nedostaje zapis o taksi. Mimo svih običaja nalazi se zapis o registraturi na licu u lijevom uglu plike »R(egistra)ta post taxam«, dok se ispod plike ni lijevo ni desno ne nalaze uopće nikakvi zapisi.

Na poleđini je sredinom pri vrhu samo ime »A. de Cianis«, a savremeni regest kurzivnim slovima »Confirmatio privilegiorum provintie Bosne. 1515« nalazi se u desnom donjem uglu poleđine, okrenut za 90° prema tekstu u unutrašnjosti. Između obaju proreza stoji u lijepom round-pismu skraćeno ime, zacijelo bulatora, »Jo. Cor.« Regest rukom XVII stoljeća glasi »Leonis X confirmativa omnium privilegiorum et exemptionum a summis pontificibus predecessoribus indultorum Vicariae Bosnae Croatiae Minorum de observantia. № 40. F.«

23

BREVE PAVLA III OD 2 JUNA 1539

Papa obećava, da će se franjevački samostani i crkve,koji su sada okupirani od Turaka, vratiti poslije oslobođenja, za koje postoji nada, u sastav bosanske provincije, osobito u Beogradu, Jajcu i Skradinu.

PAVLVS PAPA III.

Dilecti filii, salutem et apostolicam benedictionem! Cum, sicut exponi nobis nuper fecistis, nonnulla loca seu conventus vestri ordinis minorum provinciae Bosnae a Turcis occupentur et in dei pietate pariter et misericordia speretis fore aliquando, ut ipsa loca seu conventus recuperentur. Nos eiusdem vestrae provinciae indemnitati paterne providere volentes vestrisque precibus nobis super hoc humiliter porrectis inclinati auctoritate apostolica tenore presentium decernimus et declaramus, quod quandocumque ipsa loca seu conventus e manibus ipsorum Turcarum recuperabuntur, illa et precipue Belgradi et Jaizae ac Scardonae ad vos et vestram provinciam spectent et pertineant, prout antequam occuperentur spectabant et pertinebant, neque per aliquem super dictis locis aut super ornamentis et libris ecclesiarum dictorum et aliorum vestrae provinciae locorum molestari posse in ipsius provinciae damnum sine universali totius dictae provinciae consensu et voluntate. Inhibentes sub indignationis nostrae paena quibusvis vestris superioribus, ne contra tenorem presentium in aliquo absque nostra speciali licentia se intromittant. Non obstantibus constitutionibus et ordinationibus apostolicis ac vestri ordinis privilegiis et indultis per sedem apostolicam concessis, confirmatis et innovatis caeterisque contrariis quibuscunque.

Datum Romae apud sanctum Petrum sub anulo piscatoris, die II Iunii MDXXXIIII, pontificatus nostri anno quinto.

U desnom uglu dole: Blosius. Na adresnome polju izvana: Dilectis filiis ministro, guardianis et fratribus ordinis minorum de observantia provinciae Bosnae secundum morem dicti ordinis. Dalje rukom 18-tog stoljeća: ut conventus a Turcis occupatos et recuperatos possidere possint. Kraj toga precrtan broj »№ 16«, na donjem polju broj »40«.

Pergament je, kao kod svih breve, njemačkog načina izrade, tanak kao papir, dimenzija 45,8 × 15,7 cm. Margine su gore 3,4 cm, lijevo 4,8 cm, desno 2 — 2,6 cm, ispod teksta ostaje 7,5 cm neispisanog prostora.

Pismo je razgovjetna kurziva XVI stoljeća, slova su šiljata, a ne obla. Prvo slovo **D** je samo neznatno povećano na 1,1 cm visine, inače pismo nema nikakvih ukrasa. Intitulacija PAULUS PAPA III iznad teksta pisana je, kao kod svih breve, običnim kapitalnim slovima.

Breve je presavijen najprije polovinom slijeva nadesno, zatim još jedanput polovinom, poslije toga je odozgo i odozdo presavijena po jedna trećina, tako da u složenom stanju ima 12 polja po 11,7 × 5,2 cm. Traka za obmotavanje i na nju udareni pečat »anulus piscatoris« na vosku je kod otvaranja nažalost upropašten i zacijelo bačen.

ANU BiH АНУ БиХ

G. Čremošnik, DIE ARCHIVRESTE DER MINORITENVIKARIE VON BOSNIEN

(ZUSAMMENFASSUNG)

Von den ungefähr 150 Bullen, die von der päpstlichen Kanzlei während des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit an die Minoritenvikarie von Bosnien gerichtet wurden und die nur auf Grund ihrer in den Registerbüchern erhaltenen Konzepte bekannt waren und nach diesen Konzepten von Lucas Wadding in Annales Minorum, von August Theiner in Monum. Hungariae bzw. Monum. Slavorum meridionalium und von Eusebius Fermendžin in Acta Bosnae veröffentlicht sind, schien der grösste Teil der Originale verloren gegangen zu sein, mit Ausnahme von 16 Bullen, die im Minoritenkloster von Gyöngyös aufbewahrt werden, wovon sich jedoch nur zwei auf wirklich bosnische Angelegenheiten beziehen, und von 25 Bullen im Kloster von Trsat bei Rijeka (Fiume), die aber auch nur die Angelegenheiten des Küstenlandes, nicht aber Bosniens betreffen.

Der Verfasser wurde vom P. Dr. Roman Tominec, dem wir zu grossem Dank verpflichtet sind, darauf aufmerksam gemacht, dass sich im Minoritenkloster von Ljubljana mehrere päpstliche Bullen und andere Urkunden, welche die Minoritenvikarie von Bosnien angehen, befinden. Bei ihrer Sichtung stellte es sich heraus, dass dies die Reste des einstigen Archivs der Minoritenvikarie von Bosnien sind.

Die Reste des Archivs der bosnischen Minoritenvikarie kamen in das Kloster von Ljubljana vor dem Jahre 1681, denn von der Bulle des Papstes Sixtus IV. vom 12. August 1473 (unsere Nr. 18), deren Original sich im Kloster befindet, wurde am 20. September 1681 vom Notar von Ljubljana Dr. Carolus de Georgio eine beglaubigte Abschrift verfertigt und von Fermendžin auf Grund dieser Abschrift als No. 1151 veröffentlicht. Vor der Uebertragung nach Ljubljana befanden sich diese Reste des Archivs wahrscheinlich in irgend einem Minoritenkloster, welches im Jahre 1514, gelegentlich der Teilung der seinerzeitigen grossen Minoritenvikarie Bosnien in die neuen kleineren Vikarien Bosna-Argentina und Bosna-Croatia, unter die Vikarie Bosna-Croatia, später aber unter die Vikarie Carniola zu stehen kam. In jenes unbekannte Kloster kamen die Archivreste sicher zur Zeit der Flucht der bosnichen Franziskaner vor den eindringenden Türken, wie dies die Bulle Paul's II. vom 11. Juli 1469 (Theiner, II. 409) so lebhaft schildert.

Im XVII. Jahrhundert, ob vor der Ankunft nach Ljubljana oder erst nach ihr, lässt sich nicht feststellen, wurden die Dokumente des ehemaligen bosnischen Vikariatarchivs nummeriert. Von den erhaltenen Dokumenten trägt die kleinste Nummer 2 die Bulle Innozenz's VI. vom 28. Juni 1357 (unser No. 1), die höchste Nummer 40 aber die Bulle Leo X. vom 1. Oktober 1515 (unser No. 22). Mithin scheint nur eine Urkunde, die älter war als die Bulle vom Jahre 1357, verloren gegangen zu sein und viel mehr als 40 Dokumente scheint der gerettete Teil des Vikariatarchivs, nach der hohen Jahreszahl 1515 zu schliessen, nicht beinhaltet zu haben. Im Minoritenkloster zu Ljubljana sind jedoch von dieser Gesammtzahl von 40 Dokumenten nur noch 22 erhalten (unser

No. 10 stellt kein erhaltenes Dokument dar), mindestens 18 sind noch nach jener Nummerierung des XVII. Jahrhunderts verloren gegangen, ob in Ljubljana, oder noch vor Ljubljana, lässt sich auch nicht feststellen.

Die erhaltenen 22 Dokumente, wovon 14 Bullen im Original, 2 Bullen im Transumpt, 1 Breve im Original (unser No. 23) und 5 Urkunden von anderen Ausstellern (unsere No. 7, 8, 11, 20 und 21) sind ein bescheidener, aber trotzdem erfreulicher Rest des seinerzeitigen Archivs der Minoritenvikarie von Bosnien, desto mehr, als sich unter ihnen 4 bisher unbekannte Bullen (unsere No, 5, 12, 15, 19), ein Breve (No. 23) und 4 bisher unveröffentlichte sonstige Urkunden (No 7, 8, 20, 21) befinden. Von den bisher bekannten Bullen wird im vorliegenden nur die Beschreibung ihrer äusseren Merkmale, von den unbekannten aber ausserdem ihr Text gegeben.

Die erhaltenen Bullen sind von grossem Interesse für die Diplomatik der Papsturkunden. Die Bulle Martin's V. vom 23. August 1418 (No. 6) dürfte ein Unikat in Bezug auf die Ausfertigung sein. Ihr Schreiber Johann von Patringen fing sie als »bulla cum filo canapi« an, wurde aber darauf aufmerksam gemacht, dass es eine »bulla cum filo serico« werden muss. Kurz entschlossen radierte er die schon geschriebenen Worte »Martinus episcopus« oberflächlich aus, drehte das Pergament um, so dass der Oberteil zum Unterteil wurde, schrieb die erste Zeile mit all den für die Bullen cum filo serico vorgeschriebenen Verzierungen aus, bog nach der Fertigstellung den Unterteil vorschriftsmässing in die Plika um und kamen die ausradierten, aber noch gut lesbaren Worte Martinus episcopus auf die Innenseite der Plika. Es ist dies ein interessantes Gegenstück zur bekannten Zurechtweisung eines Korrektors »corrige titulos, quia non est cum serico« (Schmitz-Kallenberg, Papsturkunden[2] S. 90).

Unsere Bullen geben ein gutes Bild vom Umschwung in Bezug auf die Verzierung der ersten Schriftzeile der Bullen »cum filo serico«, der in den 60-er Jahren des XIV. Jahrhunderts eintrat und bisher zu wenig beachtet wurde. Unsere Bulle Innozenz's VI vom Jahre 1357 (No. 1) ist noch genau so gehalten, wie z. B. die vom Innozenz IV aus dem Jahre 1253 (Arndt-Tangl Taf. 89): Der erste Buchstabe J ist auf 6 cm vergrössert, das Innere des Schaftes »cum floribus«, die übrigen Buchstaben des Namens sind aber in gewöhnlicher vergrösserter Gitterschrift ohne Verstärkung der einzelnen Schäfte gehalten. Schon unsere Bulle Urban's V von 13. Dezember 1369 (No. 2) ist grundverschieden davon. Während das Inizial des päpstlichen Namens auch weiterhin vergössert und cum floribus ausgeführt wird, werden die übrigen Buchstaben des Namens nicht mehr in Gitterschrift, sondern in pompösen getrennten Buchstaben mit stark verstärkten Schäften und Rundungen ausgeführt. In gleicher Weise beginnt man die Anfangs S in den Worten »servus servorum« zu zieren, die Höhe der beiden Buchstaben wird immer grösser, bis sie zu Anfang des XV. Jahrhunderts die gleiche Höhe mit dem Inizial des päpstlichen Namens erreichen und zusammen mit dem Inizial wahre Meisterstücke von Schreib- und Zeichenkunst vorstellen. (vgl. die beiden Tafeln im Anhang).

In Bezug auf die einzelnen Kanzleivermerke halten sich unsere Bullen in den gebräuchlichen bezw. vorgeschriebenen Grenzen der päpstlichen Kanzlei. Eine Ausnahme, die aber auch anderswo vorkommt,

sind unsere Bullen No. 9 und 22, da sie den Registraturvermerk auf der Vorderseite der Plika neben dem Vermerk über die Taxen tragen. Unter den Papstsiegeln ist das Siegel Sixtus' IV auf der Bulle v. 12. August 1473 (No. 18) insofern eine Ausnahme, als es auf der Apostel-

$$\begin{matrix} S & S \\ P & P \\ A & E \end{matrix}$$

seite nicht die Buchstaben P P, sondern nur A E trägt.

Für die Geschichte des Minoritenordens in Bosnien ist die Bulle Gregors XI. vom 22. Juni 1372 (No. 4) von äusserster Wichtigkeit: Der Papst fordert auf, es mögen sich Franziskaner aller Länder zur Missionstätigkeit in Bosnien melden, jedoch nur bis zu Höchstzahl von 60 »inter literatos et laicos«. Auf die Innenseite der Plika dieses päpstlichen Aufrufes schrieb P. Bartholomeus de Alvernia, der volle 40 Jahre (1367—1407) die Würde des Vikars von Bosnien bekleidete, eigenhändig die Worte: »Ego frater Bartholomeus de Alvernia, vicarius predicte vicarie Bosne, ex uirtute presentis bulle XX fratres recepi ante annum istum, scilicet MCCCLXXX^{m} et diem nativitatis X«, und darunter »Et usque nonagesimum V^{m} credo quod tantum VI«. Der Aufruf brachte also eine schwere Enttäuschung ein.

Für die Geschichte von Bosnien ist die Urkunde des Königs Tvrtko II Tvrtković vom 25. Jänner 1436 (No. 11) insoferne von Interesse, als sie mit einem Siegel versiegelt ist, welches bisher nur von Tvrtko's Nachfolger Stephan Thomas bekannt war und demgemäss dem Thomas zugeschrieben wurde, laut unserer Urkunde aber schon von Tvrtko II stammt.

АНУ БиХ

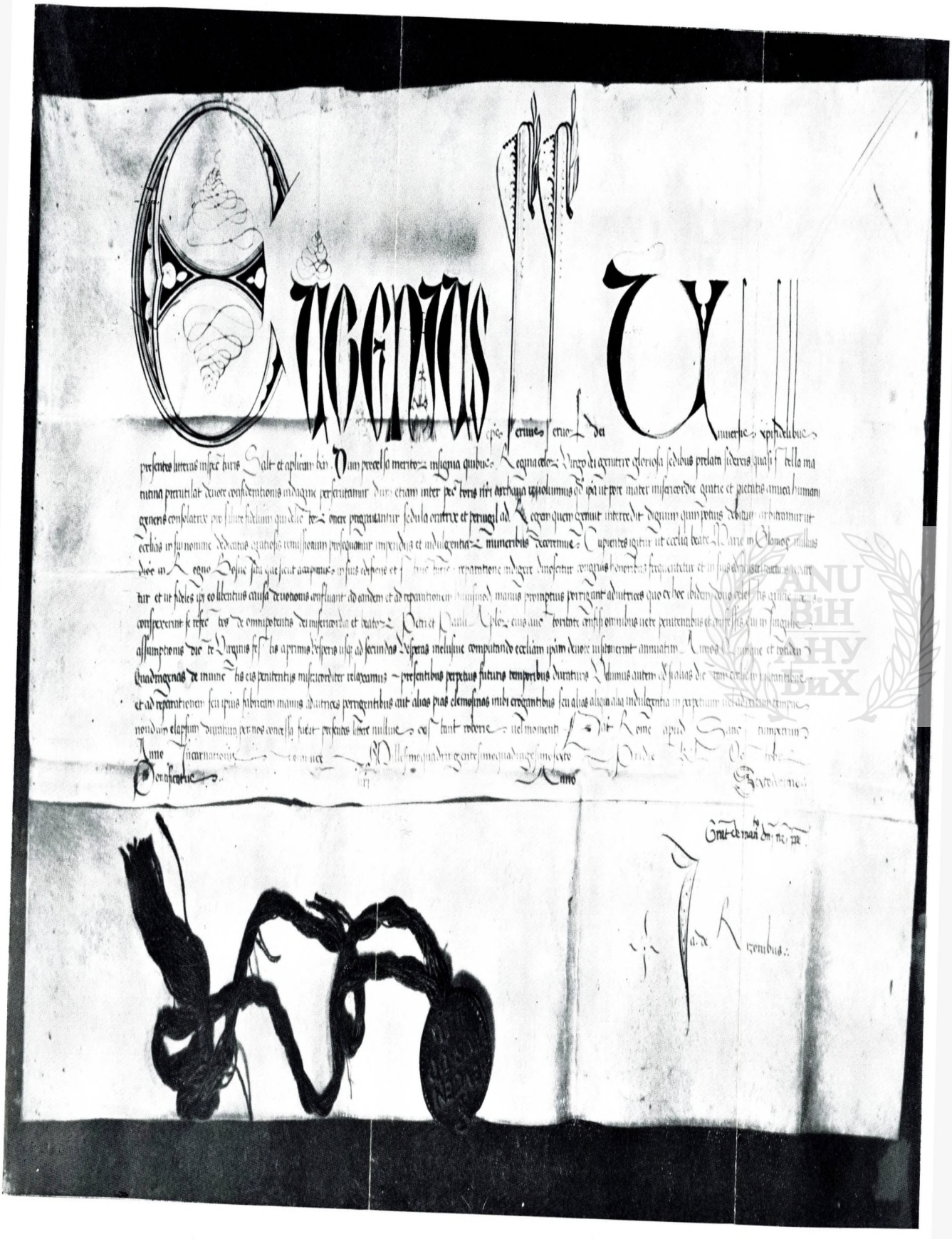

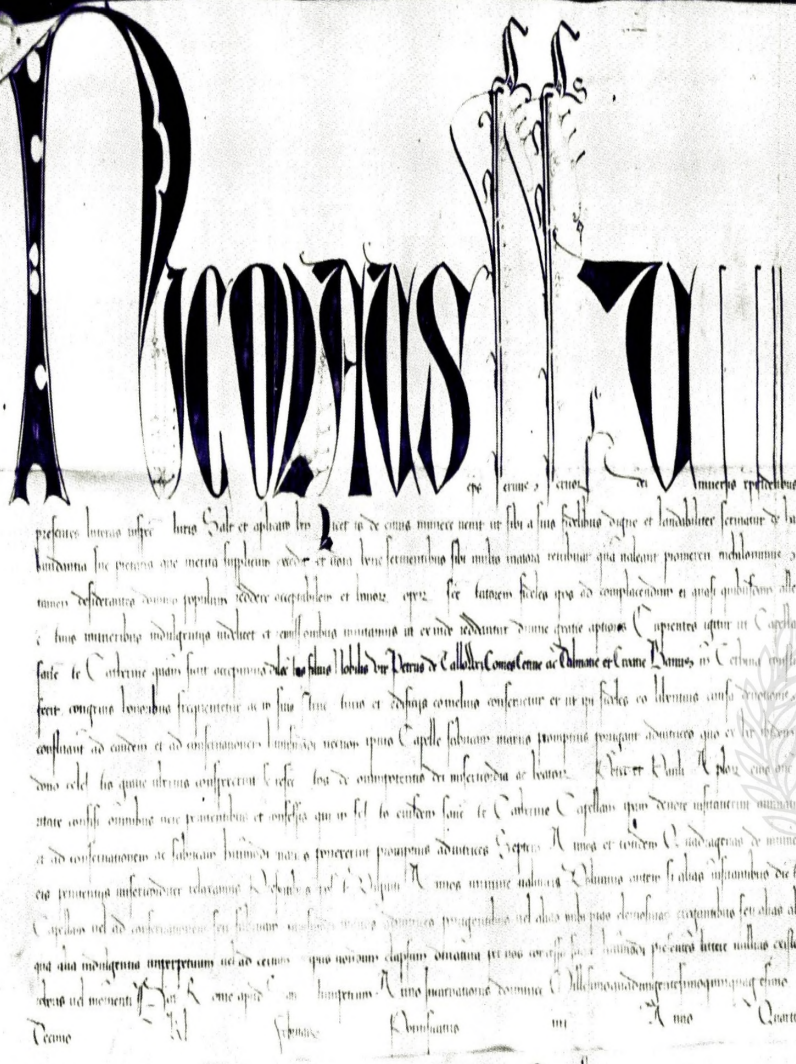

Anto Babić

O PITANJU FORMIRANJA SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka 11. V. 55 god.)

Odavno je s pravom konstatovano da je stariji period prošlosti Bosne do sredine XII stoljeća »najmračnije doba bosanske istorije«, što se, uostalom, jednako može reći i za druge naše zemlje u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva toga doba. Oskudnost direktnih izvora o ovom periodu bosanske istorije morala se odraziti i u istoriografiji, koja se, tretirajući ovo doba, uglavnom ograničavala na opšte konstatacije, koje se, više ili manje, mogu odnositi na sva slovenska plemena na Balkanu toga doba, i usmjeravala se na to da ustanovi u kakvim je državno-pravnim odnosima bila bosanska teritorija ili pojedini njezini dijelovi prema susjednim slovenskim ili daljim, neslovenskim državama. Pri tome je pitanje društveno-političkog razvitka i pitanje unutrašnje vlasti kao rezultata toga razvitka i kao znaka postojanja izvjesnog državnog organizma ostalo pitanjem drugog reda te mu je u nizu konkretnijih činjenica i u naraciji događaja koji se posredno ili neposredno odnose na Bosnu davano sporedno i nedovoljno istaknuto mjesto. Ivan F. Jukić, unoseći se u prošlost ove zemlje, osjećao je postojanje nekog državno-političkog organizma u Bosni u ovim ranim stoljećima, te je, na osnovu Dukljanina i Orbinija, zaključivao da je u ovo vrijeme »Bosna imala svoje bane koji su bili podložni kraljem više rečenim (tj. prevalitanskim ili dukljanskim) al ovo podloštvo slabo je bilo dok najposlije sasvim neodbace ga i bani nezavisno stanu upravljati«[1]). Vjekoslav Klaić, pišući prvu, na naučnoj kritici osnovanu, istoriju srednjevjekovne Bosne, u otsjeku koji se odnosi na ovaj period, ograničio se na to da ustanovi pripadnost Bosne kao geografske oblasti susjednim državama Južnih Slovena u raznim istoriskim etapama ovog vremena, ali ni on, kao ni Jukić, osim konstatacije da su Bosnom u ovo vrijeme upravljali banovi, nije rekao ništa pobliže o stepenu razvitka državnog organizma u ovoj zemlji koji je ona postigla do momenta njezina stupanja u državno-pravne odnose s Ugarskom.[2]) Ova prva domaća naučna djela o srednjevjekovnoj Bosni, iako implicitno pretpostavljaju postojanje bosanske države u ono rano doba, nisu odlučno uklonila utisak kao da prava istorija Bosne i formiranje

---

[1]) Zemljopis i povjestnica Bosne. Zagreb, 1851, str. 85.
[2]) Vj. Klaić, Poviest Bosne. Zagreb, 1882, str. 42 i d.

bosanske države počinju tek sa sredinom XII stoljeća, to jest sa uspostavljanjem ugarske vrhovne vlasti i dovođenjem na vlast u Bosni bana Borića, ugarskog vazala i namjesnika. A baš takav utisak kristalizirao se u drastičnoj formi u mišljenju mađarskog istoričara Paulera koji je, raspravljajući pitanje uspostavljanja bosansko-ugarskih državno-pravnih veza tridesetih godina XII stoljeća,[3]) naročito podvukao isključivu ulogu ugarske države u počecima državnog života u Bosni. Ovaj autor kaže da Bosna još u prvoj polovini XII stoljeća nije pretstavljala neku organizovanu državu; da su još tada na njezinom teritoriju živjela pojedina srpska plemena bez stalnije međusobne veze te da su se ova plemena, »koja tada još nisu bila međusobno povezana nikakvim čvršćim državnim vezama, u trećem deceniju XII stoljeća od svoje volje potčinila kralju Ugarske, koji je zemlji oko 1137 dao odgovarajuću organizaciju i osnovao bosansku banovinu, koja se u toku vremena razvila u bosansko kraljevstvo«.[4]) U ovom zaključku sasvim je jasno izraženo shvatanje jednog, inače uglednog, mađarskog istoričara iz poslijeokupacijskog perioda o istorijskom razvitku uopšte, i o ulozi mađarske države i njezina kralja u razvitku Bosne napose. Pet stoljeća, prema ovom shvatanju, čekala su ovdje nastanjena plemena nepomično u svojim župama dok nije došao ugarski kralj da ih međusobno poveže i da im napravi državu, drugim riječima, da pokrene s mrtve tačke proces njihova razvitka i njihove istorije. Kad je N. Radojčić napisao da su »u svetskoj nauci već dugo razbijene legende o osnivačima država koji svesno i iz ničega stvaraju državu sa svim njenim složenim funkcijama«,[5]) nije, jamačno, imao u vidu Paulera i sve one koji su se za njim svjesno ili nesvjesno poveli u objašnjavanju istorijske situacije koja je prethodila uspostavljanju ugarske vrhovne vlasti u Bosni.

Paulerova ocjena ovog istorijskog perioda nije u našoj istoriografiji izazvala potrebu da se pitanju formiranja bosanske srednjevjekovne države bliže priđe i konkretnije ispita stepen i oblik društveno-političkog razvitka koji je na području Bosne bio ostvaren do momenta kada je ova zemlja stupila u bliže odnose s Ugarskom. Ljuba Jovanović obradio je rani period bosanske istorije u posebnoj raspravi[6]) i iznio nekoliko dobro osnovanih zaključaka koji su unijeli više svjetla u odnose Bosne ovog perioda prema susjednim srpskim državama Raškoj i Zeti, ali u pitanje društveno-političkog razvitka Bosne nije ulazio. Pitanje nastajanja prvih državnih organizacija kod Južnih Slovena u

---

[3]) Julius Pauler. »Wie und wann kam Bosnien an Ungarn«. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina II, 1894.

[4]) Isto strana 162: »Es ist demnach ..... die grösste Wahrscheinlichkeit dafür, dass die in Bosnien wohnhaften damals noch durch keinen festeren staatichen Verband aneinander geknüpften serbichen Staemme im dritten Decenium des 12. Jahrhunderts sich freiwillig dem König von Ungarn unterwarfen, der dem Lande um das Jahr. 1137 eine wenigstens den damaligen Begriffen entsprechende Organisation gab, das bosnische Banat gründete welches... im Laute der Zeiten sich zum Königreiche Bosnien entwickelte«.

[5]) N. Radojčić, »Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku prema Barskom rodoslovu«. Glasnik skopskog naučnog društva XV—XVI. Skoplje 1936, str. 3.

[6]) Lj. Jovanović, »O Bosni s početka VII do sredine XII veka«. Brankovo kolo, Sr. Karlovci 1900.

prvim stoljećima poslije doseljenja na Balkan ostavio je Jovanović postrani i zadovoljio se nekim opštim razmatranjima. Srpska i hrvatska plemena, prema ovom autoru, »nisu osnovala ni jedne ni više svojih država, nego su živela plemenskim, razdrobljenim životom... I tek pod uticajem geografskih prilika u novoj otadžbini, kao i pod uticajem rimsko-vizantijskog života, pa navala tuđinskih, osobito bugarskih i fruških (franačkih), nastaje stvaranje tako zvanih plemenskih država u našem narodu, upravo oblasnih političkih celina«.[7]) Nešto više pažnje posvetio je ovom pitanju, ukoliko se odnosi na Bosnu, Milan Prelog, koji je, u jednoj svojoj raspravi iz godine 1908, iz podataka Dukljanske kronike o postojanju posebnog bosanskog teritorija i posebnog vladaoca na tom teritoriju izveo opravdan zaključak o postojanju državne organizacije u ovoj zemlji prije nego što se u njoj pojavljuje ugarska vrhovna vlast.[8]) Jiriček za ovo rano doba kaže da je »Bosna imala svoju naslednu vladarsku lozu koja je, kao i vladalački rod Travunjana u X v. potčinjena bila srpskim kneževima, ali se ona u XII veku, javlja kao nezavisna od njih«.[9]) Vladimir Ćorović, u svojoj raspravi o banu Boriću, prvom poznatom vladaru Bosne pod ugarskom vrhovnom vlašću, upustio se u genealoška ispitivanja Borićeva roda ostavljajući sasvim postrani pitanje stepena razvitka državne organizacije i karaktera vlasti u Bosni prije uspostavljanja veza s Ugarskom.[10]) I u svojoj »Historiji Bosne« Ćorović zaobilazi pitanje u kakvoj je državno-političkoj formi Bosna ušla u odnose s Ugarskom te, šta više, indirektno i usvaja mišljenje Paulerovo pretpostavljajući da se bosanski teritorij u to doba raspadao na više međusobno nepovezanih župa, među kojima je, po Ćoroviću, Rama bila prva koja je priznala ugarsku vrhovnu vlast, i da je zbog toga ugarski kralj uzeo u svoju stalnu titulaturu izraz »kralj Rame« a ne »kralj Bosne«.[11]) Sasvim jasnu skicu stanja Bosne ovoga doba dao

---

[7]) Isto, str. 405.

[8]) Milan Prelog, »Studije iz bosanske povijesti«. Dvadesetdrugi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu, 1908, str. 9.

[9]) Jireček, Istorija Srba I, Beograd, 1922, str. 88.

[10]) VI. Ćorović. »Ban Borić i njegovi potomci«. Glas Srpske akademije nauka, CLYXXII, 1940.

[11]) VI. Ćorović. Historija Bosne, Beograd 1940, str. 158. Činjenicu da se ugarski vladari nikad ne nazivaju kraljevima Bosne, nego uvijek samo kraljevima Rame Pauler također uzima kao dokaz da u Bosni, prije ugarske vrhovne vlasti, nije postojala nikakva državna organizacija. Upoređenjem mnogih ugarskih povelja on nalazi da su ugarski vladari uzimali titulu kralja samo za ona područja koja su prethodno već imala karakter država (die schon als Königreiche gelten konnten), to jest koja su već imala izvjesnu samostalnu državnu organizaciju; suprotno tome, oni nisu uzimali titulu kraljeva za one teritorije koji već ranije nisu važili kao države i nisu imali samostalne državne organizacije. U ovu drugu kategoriju teritorija spadala bi, prema Pauleru, i Bosna, koja nije ulazila u kraljevsku titulaturu zato što ranije nije bila organizovana kao država; suprotno tome, ugarski vladar naziva se »rex Ramae« zato što je Rama bila sastavni dio jedne države (tj. Dukljanske kraljevine). Ali, isti izvor — Dukljanska kronika — na koji se Pauler poziva u pogledu Rame kaže također i za Bosnu da je, barem u doba kralja Bodina, bila u sastavu Dukljanske kraljevine te je, što se te pripadnost tiče, jednako kao i Rama mogla da uđe u niz zemalja koje se spominju u kraljevskom naslovu. Zašto je tu uzeta Rama a ne Bosna dobro je objasnio Ćorović (H. B. 157—8) time što je Rama prva od župa ovog teri-

je Mihailo Dinić u svom prilogu skupnom djelu »Istorija naroda Jugoslavije«. Iz Porfirogenitova podatka o Bosni, koja u tadanjoj Srbiji pretstavlja posebnu teritorijalnu jedinicu, Dinić izvodi zaključak o postojanju izvjesnih klica posebnog državnog organizma u Bosni koji se razvijao dalje »ma da je ona i dalje povremeno potpadala pod vlast susednih jačih država... Bosna se na početku XII v. odvaja (od Zete) i postaje samostalna. Na taj način izgrađena je u njoj osnova za jednu trajniju državnu tvorevinu«.[12]) Dinić je ovdje istakao bitne momente u razvitku bosanske državnosti ali mu ni prostor ni cilj knjige u kojoj je objavio ovaj prilog nisu dopuštali da se na ovom pitanju više zadrži.

U ovom napisu pokušaćemo da damo, koliko izvori dopuštaju, sliku društveno-političkog razvitka slovenskih plemena na području kasnije bosanske države, razvitka koji je rezultirao u formiranju prvobitne bosanske države, i da odgovorimo na pitanje u kojem je obliku državne organizacije Bosna ušla u političke odnose s Ugarskom. Polazeći od prostog i očiglednog fakta da pet stoljeća života slovenskih plemena u ovoj zemlji nije moglo da ne ostavi nikakvog traga u njihovom društveno-političkom razvitku, pokušaćemo da u oskudnim izvorima koji se odnose na ovaj period bosanske istorije pronađemo elemente koji će utvrditi da je Bosna, trideseth godina XII stoljeća, ušla u međudržavne odnose s Ugarskom kao već formirana država sa određenim državnim teritorijem, sa relativno utvrđenom državnom vlašću i sa dovoljno jasnim konturama društvene diferencijacije.

I

Otsustvo sadržinom bogatijih izvora za istoriju Bosne u ranim stoljećima njezine prošlosti uslovljeno je, među ostalim, i činjenicom što se bosanska država srazmjerno kasno pojavljuje kao aktivan činilac u istoriji jugoslovenskih naroda. Sve do sredine XII stoljeća Bosna je izolovana od svih važnijih centara istoriskog zbivanja na kojima se, u širim razmjerima, vršila razmjena dobara. Iako je sa susjednim državama, Raškom, Dukljom i Hrvatskom, imala bilo neposrednih bilo posrednih teritorijalnih veza, ona je ipak bila daleko od pozornice krupnih događaja koji su se u tim zemljama odigravali u vezi s moćnijim susjednim državama pa, stoga, daleko i od kruga interesa savremenih kronografa koji bi mogao da proizvede neki bliži i puniji podatak o ovoj zemlji. Porfirogenit, govoreći o oblastima i županama koje su se nalazile na području kasnijeg bosanskog državnog teritorija, dao je relativno dosta podataka o Trebinju i Zahumlju,

---

torija došla u dodir s vlašću ugarskog kralja koja je, tri decenija ranije, bila uspostavljena u Hrvatskoj te se iz ovog pravca, preko Rame, uspostavljala zatim i nad Bosnom. Iako je moguće da je, prilikom raspadanja Dukljanske kraljevine u prvoj polovini XII stoljeća, Rama bila priključena Bosni s kojom sačinjava prirodnu geografsku cjelinu, te je kao njezin sastavni dio ušla i u titulaturu ugarskih kraljeva obilježavajući ne samo jednu župu nego, kao pars pro toto, čitavo područje Bosne. I, ako je osnovano stanovište Paulerovo, da su se ugarski vladari nazivali kraljevima samo onih zemalja koje su od ranije već imale svoju samostalnu državnu organizaciju, onda on samo dokazuje da je Bosna takovu samostalnu državnu organizaciju zaista imala.

[12]) Istorija naroda Jugoslavije I. Beograd, 1953, str. 515.

o onim oblastima, dakle, koje su se nalazile u blizini vizantijskog Dubrovnika i bile rano uvučene u krug ekonomskih i političkih interesa ovog primorskog grada. Isto tako i o zemlji primorskih Neretljana. Ali, za objašnjenje našeg problema ovi su podaci od male koristi jer ove oblasti nisu imale nikakve neposredne uloge u formiranju bosanske države pošto su u njezin sastav, u cjelini ili djelomično, ušle tek onda kada je ona bila već odavno formirana i izgrađena kao novi faktor u međudržavnim odnosima u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva. O oblastima i županama u unutrašnjosti koja je za interese Vizantije bila manje važna, o području na kojem se stvarno odvijao proces formiranja prvobitne bosanske države Porfirogenitovi direktni podaci kazuju mnogo manje. Bosna, iz koje je poteklo ujedinjavanje susjednih oblasti koje privrednogeografski gravitiraju prema ovom svom prirodnom središtu, samo je spomenuta kao posebna zemlja u »pokrštenoj Srbiji«, sa svoja dva grada[13]) od kojih jedan, Katera, po svoj prilici odgovara naselju Kotorac u Sarajevskom polju više Butmira[14]). Ostali, u ovom izvoru spomenuti, krajevi i mjesta koji su kasnije obuhvaćeni granicama bosanske države, nalazili su se, u Porfirogenitovo doba, van područja Bosne: Među gradovima Srbije navedeni nastanjeni grad Salenes[15] sigurno se nalazio u oblasti koja se pod imenom Soli često spominje u kasnijim bosanskim spomenicima kao sastavni dio bosanske države; u graničnom području tadanje Hrvatske pomenute su župe koje su kasnije pripale Bosni, Hlivanjska (ἡ χλεβίανα) i Pljevska (ἡ Πλέβα); u prvoj od njih nalazio se i nastanjeni grad Hlivno (τὸ χλεβ:να)[16]). To su svi podaci koje Porfirogenit na ovim mjestima svoga spisa daje u ovom geografskom prostoru na kojem se između oblasti Soli s jedne, te Hlivanjske i Pljevske župe s druge strane ne spominje ni jedna od župa poznatih iz kasnijih izvora. Iz navedenih odlomaka njegova teksta ne može se ništa zaključiti o tome jesu li ovi krajevi u ma kojem obliku bili već tada povezani s Bosnom i podrazumijevali se pod njezinim imenom. Ipak smatram da se može reći toliko da se iz samog Porfirogenitovog izraza χωρίον, koji on upotrebljava za oznaku teritorija tadanje Bosne, ne može izvesti zaključak na koji često i odavno nailazimo u literaturi o Bosni, da, naime, ovaj termin χωρίον označava izrazito maleno područje, malu zemlju, »zemljicu« ili »polje«, za razliku od termina χώρα koji ovaj pisac upotrebljava za obilježavanje većeg teritorija ili zemlje kao što su bile Srbija, Hrvatska ili Duklja[17]). Mi ćemo vidjeti da je Bosna, nedugo poslije Porfirogenitova

---

[13]) Odlomak Porfirogenitova teksta, u kojem se nalazi jedini izričiti podatak o Bosni, glasi: "Ὅτι 'εν τῇ βαπτισμένῃ Σερβλίᾳ εἰσὶ κάστρα οἰκούμενα τὸ Δεστινίκον, τὸ Τξερναβουσκεή, τὸ Μεγγρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαληνές, καὶ εἷς, τὸ χωρίον Βόσωνα τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνὴκ. De administrando imperio, Bonnae 1840, c. 32, str. 159.

[14]) VI. Skarić, Sarajevo i njegova okolina. Sarajevo, 1937, str. 32.

[15]) v. napomenu 13.

[16]) De adm. imp. c. 30, 145; c. 31, 151.

[17]) Oba izraza, χώρα i χωρίον imaju, u suštini, ορεμαρ značenje (iako je χωρίον po formi deminutiv od χῶρος) ti označuju prvenstveno omeđen prostor (v. W. Pape, Griechisch — deutsches Handwörterbuch, III Aufl. 1914). I kod Dikanža oba izraza, pored različitih, imaju i zajedničkih značenja i mogu da označuju isti pojam. (Du Cange, Glassarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. Editio altera. 1905). Međutim, najvažnije je to što i kod samog Porfirogenita ima primjera gdje on ova dva termina upotrebljava u

vremena, zaista pretstavljala veću teritorijalnu cjelinu koja je obuhvatala više župa ujedinjenih pod jednom vlašću. Zasada ćemo ovaj suhi Porfirogenitov podatak uzeti onako kako je dat, tj. samo kao geografsku orijentaciju na prostoru na kojem se odvijao proces rane istorije Bosne. Da bi smo dobili neki uvid u taj proces, moramo potražiti oslonca u drugim raspoloživim izvorima.

U Franačkim analima u vezi s kazivanjem o franačkim ratovima protiv donjopanonskog (posavskog) kneza Ljudevita, zabilježeno je pod g. 822 da je knez, pošto je pod pritiskom franačke vojske morao napustiti svoje uporište Sisciju (Sisak), pobjegao Srbima koji, »kako se govori«, drže »veliki dio Dalmacije«; zatim je na prevaru ubio jednog od njihovih starješina, prisvojio njegovu oblast i odatle počeo pregovarati s Francima; uskoro je, zatim, napustio ovaj kraj i otišao u primorsku Dalmaciju gdje je 823 g. bio ubijen[18]). Na gotovo isti način opisao je ove događaje i savremeni biograf cara Ludovika Pobožnog[19]). Za naše pitanje važno je, prije svega, geografsko fiksiranje one oblasti u koju se sklonio posavski knez pošto je napustio Sisak. Dobri razlozi upućivali su odavno na to

---

istom značenju. Zemlju Zahumljana, na primjer, na jednom mjestu obilježava izrazom χώρα, na drugom izrazom χωρίον (De adm. imp. c. 33, 160); isto tako i zemlju Trebinjana i Konavljana (isto, c. 34, 161—2). Zemlju Neretljana ili Paganiju Porfirogenit konsekventno obilježava izrazom χώρα (isto, c. 36, 163) iako je po svojoj površini spadala medu male oblasti. I u latinskom prevodu Porfirogenitova spisa, koji je u Bonskom izdanju dat uz grčki tekst, izrazu χωρίον daju se različita značenja, koja nisu odredena stvarnom sadržinom pojma koji označuju, nego, izgleda, prostom proizvoljnošću prevodioca. To se sasvim jasno vidi na ovom uporedenju:

1) C. 32, 159:
εἰς τὸ χωρίον Βόσωνα — in agro vero Bosonae

2) C. 33, 160—1:
ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Ζαχλούμων — in Zachlumorum territorio

3) C. 34, 161:
ἐν τῷ χωρίῳ Τερβουνίας καὶ τοῦ κ'αναλῆ εἰσὶ κάστρα οἰκούμενα ... — Habet autem tam Terbunia quam Canale oppida quae habitantur ...

Isti izraz preveden je u prvom slučaju sa ager (Bosna), u drugom sa territorium (Zahumlje), u trećem prosto geografskim imenom oblasti na koji se odnosi (Trebinje i Konavle). Nema, zaista, nikakvog stvarnog opravdanja za ovakvo razlikovanje osim, možda, težnje prevodiočeve da izbjegne jednoličnost u izražavanju. Ovaj, po konkretnoj sadržini u najmanju ruku neadvekatan, latinski prevod izraza χωρίον sa ager (polje), koliko se odnosi na Bosnu, bio je, više nego sam Porfirogenitov tekst, povodom što su se stvarala i održavala apriorna shvatanja o izrazito malom opsegu Bosne u prvoj polovini X stoljeća, od kojih se onda, kao od date istine, najčešće i polazilo u tretiranju bosanske istorije ranog doba. Međutim, sam ovaj izraz ne daje pravo onim autorima koji, pozivajući se baš na taj izvor, naročito ističu mali opseg tadanje Bosne suzujući ga na granice jednog polja, župe ili »kraja«. Porfirogenitov podatak kaže samo toliko da je Bosna, kao i druge zemlje koje su tu opisane, postojala kao posebni teritorij, ne govoreći ništa o veličini njezina opsega. Sam podatak ostavlja pitanje veličine bosanskog teritorija toga vremena sasvim otvorenim. Kad ovo imamo u vidu, onda možemo sa više povjerenja uzimati u obzir Dukljaninove podatke o Bosni koji, ne protusloveći Poorfirogenitu, daju konkretniju sliku o ovoj zemlji.

[18]) Annales regni Francorum (Annales Einhardi), citirano prema: Rački, Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII, Zagreb, 1877, str. 327—8. (Dalje: Rački, Documenta).

[19]) Vita Hludovici imperatoris auctore anonymo (Rački, Documenta, na istom mjestu).

da se ona nalazila na teritoriju koji je, istina kasnije, bio u sastavu bosanske države. Lj. Jovanović u pomenutoj raspravi istakao je da je posavski knez morao bježati preko granice franačkog uticaja te da je najprirodnije uzeti da je oblast u koju se sklonio »bila u krajevima Sisku na jugoistoku, a u omeđenom prostoru, dakle na Vrbasu ili Bosni reci«[20]). I Šišić smatra da se ova oblast nalazila »svakako Savi i Vrbasu negdje na jugoistoku, u blizini dalmatinskih Hrvata«[21]). Ćorović, također, ne sumnja u to da se ta oblast nalazila negdje u sjeverozapadnoj Bosni[22]). Vjerovatno je bila istočno od franačkog graničnog područja, odakle je, sa sigurnog mjesta, panonski knez mogao da vodi pregovore s Francima, svakako ne mnogo udaljena od stare rimske komunikacije koja je preko Gradiške, Banjaluke, Glamoča i Livna spajala Pokuplje (Sisak) sa primorjem srednje Dalmacije[23]) i kojom se i Ljudevit mogao kretati u svom povlačenju prema primorju. Možemo, dakle, sa dosta sigurnosti pretpostaviti da se oblast na koju se odnose navedena mjesta savremenih franačkih izvora zaista nalazila na onom području koje je, u toku kasnijeg razvitka, bilo obuhvaćeno granicama bosanske države. Ovdje nas mogu zanimati podaci jednog i drugog franačkog izvora ukoliko govore o jednom kraju bosanskog teritorija u širem smislu. Tu se pod godinom 822 kaže:

A) Annales regni Francorum (Annales Einhardi):
»Liudevitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit et uno ex ducibus eorum, a quo receptus est, per dolum interfecto, civitatem eius in suam redegit ditionem«[24]).

B) (Anonymi) Vita Hludovici imperatoris:
»Liudevitus) propriam reliquit civitatem et ad quendam Dalmatiae principem veniens, ab eo susceptus est intra civitatem. Qui tamen versa vice susceptorem suum dolo confecit, et civitatem suo dominatui subiecit«[25]).

Za naše pitanje od važnosti je spominjanje starješine jedne od oblasti ovoga područja. Taj starješina spomenut je u prvom izvoru (A) kao »dux«, u drugom (B) kao »princeps«, što bi ovdje odgovaralo slovenskom izrazu »župan« kako i Porfirogenit naziva slovenske starješine IX stoljeća u zapadnim zemljama Balkanskog poluostrva.[26]) Pored starješine spomenuta je ovdje i oblast (civitas) koja se nalazila pod njegovom vlašću.[27] Može li se iz ovih podataka izvesti neki, na vjerovatnosti osnovani, zaključak o karakteru vlasti starješine nad njegovom oblašću i o odnosu starješine i stanovništva nastanjenog na teritoriju koji se pod

---

[20]) Navedeno djelo, str. 429.
[21]) Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925, str. 315, nap. 29.
[22]) Historija Bosne, str. 127.
[23]) v. Ballif, Karte der Römerstrassen in Bosn. u. Herz. u djelu: Römische Strassen in B. und H. Wien, 1893.
[24]) Rački, Documenta, 327.
[25]) Isto, na istom mjestu.
[26]) De adm. imp. c. 29, 128.
[27]) I Šišić (Povijest, 315), Ćorović (Hist. Bosne, 127) i Jovanović (nav. d. 429) izraz »civitas« uzimaju kao oznaku za teritorijalnu oblast. Da se zaista radi o oblasti, tj. o teritoriju sa njegovim stanovnicima, a ne o tvrđavi (Jireček, I, 141), proizlazi dosta jasno iz cjeline navedenih tekstova: Ljudevit

njegovom vlašću nalazi? Prije nego što pokušamo da damo odgovor na ovo pitanje, dopunićemo franačke izvore Porfirogenitovim kazivanjem o Slovenima zapadnog dijela Balkanskog poluostrva u IX stoljeću, pošto se njegovi podaci kronološki nadovezuju na podatke franačkih analista i odnose se, u krupnim crtama, na isti i susjedni teritorij.

U glavi 29 svoga spisa Porfirogenit kaže da su za vlade cara Mihaila Amorićanina (Mihailo II 820—829) stanovnici dalmatinskih gradova postali samostalni te, u vezi s tim, nastavlja: »I tamošnja plemena (τα εκεῖσε ἔδνη) Hrvati, Srbi, Zahumljani, Trebinjani, Konavljani, Dukljani i Pagani (Neretljani), pošto zbaciše jaram Romejskog carstva (τῆς τῶν 'Ρωμαίων βασιλείας 'αφηνιάσαντες), postadoše samostalni (αὐτοκέφαλοι) sa svojim vlastitim uređenjem (ἰδιόρυθμοι) i nikom potčinjeni (τινί μὴ ὑποκείμενοι). Ova plemena, kako kažu, nemaju (drugih) vladara (ἄρχοντας) osim župana — staraca (ξουπάνους γέροντας) kao što je i u drugim slovenskim zemljama (καθώς καὶ αἱ λοιπαὶ Σκλαβινίαι ἔχουσι τύπον)«[28]). Dalje kazuje Porfirogent za ova ista slovenska plemena da su za vrijeme cara Vasilija (I, 867—886) primila hrišćanstvo i da im je car tada »postavio za starješine (ἄρχοντας) one koje su sami htjeli i izabrali iz roda koji su poštovali i voljeli. I otada pa sve do danas postaju njihovi arhonti iz tih istih rodova, a ne iz nekog drugog«[29]). Na navedenim mjestima Porfirogent najprije spominje dalmatinske gradove koji su otpali od vizantijskog carstva, a zatim nabraja slovenska plemena koja su nastanjena u tamošnjem kraju (ἐκεῖσε), tj. u pozadini područja dalmatinskih gradova, koja su se također u to vrijeme osamostalila. Pošto se u nizu dalmatinskih susjeda spominju Srbi kao posebna grupa uz Trebinjane, Zahumljane, Konavljane i Neretljane (koje Porfirogenit na drugom mjestu[30]) također sve ubraja u Srbe), meni izgleda da se ovaj opšti etnički naziv na ovom mjestu odnosi baš na ono stanovništvo koje je bilo nastanjeno u dubljoj pozadini dalmatinskog primorja, u unutrašnjosti, dalje od graničnih hrvatskih župa Imotske, Hlivna, i Pljeve, u području, dakle, koje je ulazilo u bosanski teritorij, te je djelimično zahvatalo i onaj dio nekadanje rimske Dalmacije koji su,prema Franačkim analima, nastavali Srbi. Stoga se i Porfirogenitov kratki opis karaktera starješinske vlasti ovdje odnosi kako na oblasti jadranskog područja (koje su i poimenično navedene) tako isto i na zemlju i njeno stanovništvo u pozadini toga područja, zemliu koja se pružala »s onu stranu vododeonice između Adrije i Dunava«[31]).

---

je pobjegao Srbima i našao gostoprimstvo kod jednoga od njihovih starješina čija se vlast protezala na određeno teritorijalno područje te se samo na takovo područje (oblast) mogu odnositi riječi izvora »civitatem eius in suam redegit ditionem« ili »civitatem suo dominatui subiecit« bez obzira na to što je središte takve oblasti mogla da bude i neka tvrđava u koju je Ljudevit bio primljen od svoga gostoprimca.

[28]) De admin. imp. c. 29, 128.

[29]) Isto, c. 29, 129: καὶ μετὰ τὸ βαπτισθῆναι αὐτοὺς, τότε προεβάλετο εἰς αὐτοὺς ἄρχοντας οὓς ἐκεῖνοι ἠθελον, καὶ προέκρινον, ἀπό γενεᾶς ἡ ἐκεῖνοι ἠγάπων (*) καὶ ἔστεργον. καὶ ἕκποτε μέχρι τοῦ νῦν ἐκ τῶν οὑτῶν γενεῶν γίνονται ἄρχοντες εἰς αὐτοὺς καὶ οὐκ ἐξ ἑτέρας. * U Bonskom izdanju pogrešno ἠγάθων isto kod Račkog, Doc. 371 i Ćorovića, H. B. 139. Za objašnjenje zahvaljujem prof. M. Budimiru Upor. i Moravčikovo izdanje De adm. imp. Budapest, 1949, str. 126.

[30]) Isto, c. 33, 160; c. 34, 161; c. 36, 163.

[31]) Jireček, I, 86.

Ovi Porfirogenitovi podaci podudaraju se i dopunjuju sa navedenim franačkim izvorima te zajedno s njima daju makar i nepotpunu pretstavu o stepenu društveno-političkog razvitka slovenskih plemena ovog područja koji se postepeno ostvarivao u toku prvih stostoljeća poslije naseljavanja. Proces njihova razvitka u tom vremenu bio je praćen velikim promjenama koje su snažno uticale na sam taj razvitak kao što su borba s vizantijskim gospodarima Balkana, zauzimanje zemlje, međuplemenski sukobi, trvenja i miješanja sa starim ilirsko-romanskim stanovništvom; zatim novi uslovi života u zaposjednutoj zemlji koji nisu više dopuštali onako česta pomjeranja stanovništva kakva su bila u doba seobe; relativna stabilnost naselja koja je omogućila relativno intenziviranje proizvodnje i izazivala veće potrebe razmjene dobara — sve je to rezultiralo i u drukčijim oblicima društvenog života koji se, prema oskudnim podacima izvora za područje našeg ispitivanja, mogu karakterisati ovim crtama:

1) U devetom stoljeću društveno-političku jedinicu ne pretstavlja više čista rodovsko-plemenska krvna zajednica iako rodovske veze još nisu prekinute. U geografski ograničenim teritorijalnim oblastima živjelo je sada manje homogeno stanovništvo, razbijeno u razne rodove i izmiješano sa starosjediocima. Ostatak ranije rodovske organizacije sačuvao se u praksi biranja starješine iz roda koji je narod »štovao i voljeo«, bolje reći iz određene porodice (γενεά) rodovske aristokratije koja se izdigla bogatstvom i uticajem pa time i nametala »štovanje«.

2) Ove teritorijalne oblasti (civitas) nalaze se pod vlašću starješina (dux, princeps, arhont, župan). Prema Porfirogenitu, starješinu je birao narod iz jednog određenog roda (ili porodice), što samo po sebi suzuje i ograničava izbornost. Ovdje se, po svoj prilici, radilo samo o formalnom izboru ili primanju na znanje izbora koji je već bio izvršen u užem krugu pretstavnika najuticajnijih porodica koje su se izdvojile bogatstvom i ugledom, što pretpostavlja razvijenije i do izvjesnog stepena izdiferencirano društvo.

3) U takvom društvu starješinska vlast imala je drukčiji karakter nego u čistoj rodovsko-plemenskoj organizaciji. Ovdje se više nije radilo o prostom- povremenom, prenošenju određenih funkcija, koje je nametala potreba, sa plemenske zajednice na izabranog starješinu, nego o stabilnijoj vlasti jednog čovjeka nad stanovništvom određene oblasti koja se smatra manje plemenskom a više njegovom oblašću, tj. područjem na kojem se prostirala njegova vlast. Franački izvor, kad na navedenom mjestu govori o ubistvu onog srpskog starješine, kaže da je knez Ljudevit poslije toga potčinio pod svoju vlast »njegovu« oblast (civitatem »eius« in suam redegit ditionem). Prevrat, opisan ovdje, teško se može zamisliti u zatvorenoj plemenskoj organizaciji čvrsto povezanoj krvnim vezama, ali je moguć u društvu gdje je krvno srodstvo gubilo svoje ranije značenje i gde su se, namjesto zatvorenih plemena, stvarale teritorijalne zajednice u kojima vlast starješina nije toliko zavisila o volji njegovih saplemenika koliko o snazi izdvojene i naoružane grupe na koju se on oslanjao.

4) Na području kasnijeg bosanskog državnog teritorija (ne uzimajući u obzir južne zemlje, Zahumlje i Trebinje) bilo je više takovih oblasti, svaka sa svojim starješinom. Navedeni franački izvor dopušta ovakav

zaključak. Tu je, naime, rečeno da je panonski knez, krećući se na bijegu ovim područjem, ubio jednog od (više) srpskih starješina (uno ex ducibus eorum interfecto). Na osnovu navedenih izvora ne može se ništa reći o tome da li je tada, u IX stoljeću, postojala neka povezanost među ovim teritorijalnim jedinicama i kakvo je mjesto u njihovim međusobnim odnosima tada zauzimala Bosna. Sredinom X stoljeća ona je, jedina od oblasti ovog područja, kod Porfirogenita spomenuta kao posebna zemlja u tadanjoj Srbiji. Da li je pisac pod njezinim imenom podrazumijevao i ostale oblasti koje se pružaju prema Vrbasu i Drini, ne može se sa sigurnošću reći. Svakako, njegovo definisanje Bosne kao χωρίον ne daje pravo da se isključi ova mogućnost koja postaje tim realnija što na njoj, kao već datoj činjenici, Dukljanin zasniva svoje shvatanje o Bosni.

II

U Dukljanskoj kronici[32]) Bosna je spomenuta na više mjesta a u vezi sa inače poznatim događajima koji su se, od sredine X do XII stoljeća, odigravali na istoriskoj pozornici susjednih jugoslovenskih zemalja. Iako u ovom izvoru nema nikakve direktne kronološke orijentacije, iako se velika većina imena ličnosti, koje se ovdje spominju, ne može utvrditi drugim, sigurnijim podacima, iako je teško utvrditi šta je u kronici osnovano na vjerodostojnim podacima, a šta je legenda ili narodna tradicija, ipak, ako se ograničimo na opšte istoriske pojave i stanja zabilježena u ovom spisu i ako opšte konstatacije očistimo od proizvoljnih piščevih stilizacija i ukrasa legendarnog sadržaja, mi možemo, na osnovu ovog izvora, dati makar i nepotpunu sliku društveno-političkog razvitka u Bosni u ovom vremenskom otsjeku i fiksirati stepen do kojeg se u toku X i XI stoljeća razvio njezin državni organizam.[33]) Dukljanska kronika, prema ubjedljivim i dobro osnovanim argumentima Vl. Mošina,[34]) nastala je, kako po svemu izgleda, sredinom XII stoljeća ili, »točnije baš 1149 godine«.[35]) Njezin autor u doba kada se dao na sastavljanje svoga spisa, bio je već star čovjek, kako i sam u uvodu kaže,[36]) te je, na osnovu vlastitog saznanja ili kazivanja starijih ljudi prethodne generacije[37]) mogao da dade vjerodostojne podatke o opštem stanju prilika u zemljama o kojima govori ne samo svoga vremena nego i vremena prethodne generacije. Prvi opšti podaci koje kronika daje o Bosni i koji se mogu iskoristiti za osvjetljavanje našeg problema dati su u vezi s nekim istoriskim događajima druge polovine X stoljeća koji se mogu, u većoj ili manjoj mjeri, provjeriti i drugim izvorima. S druge strane, stanje Bosne kako je prikazano u kronici logičan je rezultat daljeg razvitka onog stanja na slovenskom području koje je obuhvatalo i bosanski teritorij, kakvo je, za IX stoljeće, prikazano na nave-

---

[32]) Letopis popa Dukljanina, izd. F. Šišić. Posebna izdanja SAN knjig. LXVII, Beograd, 1928. Sve citate iz ovog izvora navodim prema ovom izdanju.

[33]) Vidi N. Radojčić, n. d. Upor. Šišić, Letopis, str. 175—184.

[34]) v. Mošinov Uvod u Ljetopis popa Dukljanina u izdanju Matice Hrvatske, Zagreb, 1950, str. 23—27.

[35]) Isto, str. 27.

[36]) Letopis, 292: vim inferens meae ipsae senectuti, vestrae postulationi parere studui.

[37]) Isto, 292: quae a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi.

denim mjestima Porfirogenitova spisa. Kontinuitet razvitka koji dosta jasno proizlazi iz ova dva teksta, a zatim podudarnost Dukljanske kronike s Porfirogenitom i kasnijim pouzdanijim izvorima pa i sa današnjim stvarnim stanjem u pogledu geografskih lokaliteta i podataka o bosanskom teritoriju povećavaju vjerodostojnost dukljanskog izvora u onim njegovim dijelovima u kojima se govori o najopštijim prilikama Bosne — ako, naravno, ne uzimamo u obzir moguće anahronizme i poremećenosti u toku pripovijedanja kad je riječ o pojedinostima istoriskog zbivanja. Dukljaninovi opšti političko-geografski podaci osobito su važni za našu temu jer daju dosta jasnu sliku o Bosni kao jednom ustaljenom i organizovanom teritoriju nad kojim je vršena jedna određena vlast — utvrđuju, dakle, ove bitne atribute državne organizacije.[38])

Bosna je u Dukljanskoj kronici jasnije određen političko-gegrafski pojam nego u Porfirogenitovu spisu. Njezino područje prostire se od Drine do Borove gore (a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque od montem Pini), tj. do grubo zamišljene linije razvođa između dunavskih (savskih) i jadranskih pritoka, koja je, prema kronici, dijelila dva velika područja slavenske zemlje, to jest Primorsku oblast (Maritima) od Zagorske oblasti (Transmontana) ili Srbije.[39]) Ova posljednja dijeli se na dva veća područja (provincije): Bosnu između Drine i Borove gore i Rašku između Drine i Laba.[40]) Političko-geografsko ime Bosne prenijelo se iz ranijih, neodređenih, Porfirogenitovih granica na susjedne župe koje su prema njoj gravitirale, na istok do Drine i na jugozapad do jadransko-dunavskog razvođa. Dukljaninovo pričanje o velikom narodnom saboru »in planitie Dalmae« u koje je uključeno i kazivanje o podjeli tobožnje slovenske države u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva nema, naravno, kao konkretan događaj nikakve istoriske osnove, te je, prema tome, uzaludno pokušavati da se u njemu pronađe makakvo kronološko uporište koje bi poslužilo kao osnova za približno određivanje vremena u kojem se ime Bosne prenijelo na ovako prostrano područje. Ali tim veću važnost ovo mjesto ima kao političko-geografski podatak jer se u njemu tačnije fiksiraju pojmovi o jugoslovenskim zemljama, koji su poznati već iz Porfirogenita. Dukljaninova definicija Bosne i određivanje njenog mjesta u Srbiji ne protivurječe Perfirogenitovom podatku, nego ga, štaviše, potvrđuju. Na ovom mjestu kronike navode se istoriske teritorijalne cjeline koje su u isto vrijeme i političke cjeline, naime, Hrvatska, Raška i Bosna. Posljednje dvije su sastavni dijelovi (provincije) Srbije, koja u kronici figurira više kao geografski, a manje kao politički pojam, te se i državni život ne osjeća toliko u njoj koliko u njezinim sastavnim dijelovima, Raškoj i Bosni.[41]) U daljem tekstu Bosna se na više mjesta navodi kao zemlja jednake važnosti i u istom redu sa ostalim jugoslovenskim zemljama ovoga pod-

---

[38]) U istoriografiji je često isticana vrijednost Dukljaninovih geografskih podataka (v. Šišić, Letopis, str. 175). Stojan Novaković za Dukljaninova geografsko kazivanje veli da je »dosledno i verno« i da je »sačuvalo i za današnje doba realne dokaze o svojoj istinitosti« (Glasnik Srpskog učenog društva, knj. XLVIII. Beograd 1880, str. 2).

[39]) Letopis, Gl. IX. str. 305—6.

[40]) Isto, IX, 306—7.

[41]) Na to je upozorio i Šišić, Letopis, str. 174.

ručja.[42]) Ona se, kao i Raška, naziva »provincijom«, što, prema smislu Dukljaninova teksta, uključuje u sebi izvjesne elemente državne organizacije.[43]) Dok Porfirogenit na čitavom teritoriju kasnije bosanske države navodi nekoliko župa i krajeva koji s Bosnom ničim nisu bili povezani — šta više, nalazili se van njena područja — dotle se u Dukljanskoj kronici Bosna pojavljuje kao veća teritorijalna i politička cjelina, koja pod svojim imenom povezuje više župa, istočno i zapadno od užeg bosanskog područja, među njima i neke koje kod Porfirogenita nisu spomenute. Iz tetksta koji se na to odnosi moglo bi se zaključiti da su te župe, tj. Uskoplje, Luka i Pljeva na zapadu i Drinska župa na istoku, bile već oko sredine X stoljeća u sastavu Bosne.[44]) Istina, povezanost ovih župa s Bosnom i u Bosni nije određenije istaknuta, ali ona ipak dosta jasno proizilazi iz dva momenta koji se vidno i konsekventno ističu kroz čitav tekst kronike: Prvo, čitav teritorij koji sastavljaju navedene župe naziva se Bosnom, i drugo, cijela ova zemlja sa svojim sastavnim dijelovima stoji pod vlašću jednog starješine, jednog nosioca vlasti koji se naziva banom. Ovakvo Dukljaninovo shvatanje i osjećanje Bosne utoliko je zanimljivije i, kao podatak, utoliko važnije što se sasvim podudara sa shvatanjem Kinama, vizantijskog pisca druge polovine XII stoljeća. I Kinamu je Bosna posebna teritorijalno-politička cjelina. U vezi s pričanjem o ratovanju vizantijskog cara Manojla Komnena s Ugarskom (godine 1150), Kinam prvi put dolazi u priliku da spomene Bosnu i, dajući objašnjenje o ovoj zemlji, među ostalim kaže da je ona od ostale Srbije odijeljenja rijekom Drinom te da nije potčinjena srpskom velikom županu, nego je samostalna sa svojim posebnim životom i posebnom upravom.[45]) Ovim je samo konstatovano jedno teritorijalno-političko stanje, ali nije rečeno otkada ono traje.[46]) Da bi se, ma i približno, moglo odgovoriti i na ovo pitanje, upućeni smo na to da potražimo neku orijentaciju u samoj Dukljanskoj kronici oslanjajući se na one njezine podatke o ličnostima i događajima koji se mogu kontrolisati drugim vjerodostojnim izvorima. Bosna se u kronici, u vezi sa više ili

---

[42]) Upor. St. Novaković, n. d. str. 88.

[43]) Upor. N. Radojčić, n. d. str. 6.

[44]) Letopis, XXIII, 316; XXIX, 324 — Upor. St. Novaković, n. d. str. 95.

[45] Govoreći o Kretanju careve vojske pored Save, Kinam kaže: Ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς Σάου ἐγένετο, ἐφ' ἕτερον ἐκεῖθεν μετῆλθε ποταμὸν ρυνᾶν ὄνομα, ὁ ἄλωθέν ποθεν τὴν ἐκβολὴν ποιούμενος Βόσθναν τῆς ἄλης Σερβικῆς διαιρεῖ. ἔστι δὲ ἡ Βόσθνα οὐ τῷ Σερβίων ἀρχίξουπάνῳ καί αὐτὴ εἰκουσα, ἀλλ' ἔθνος ἰδία παρὰ ταύτη καὶ ζῶν καὶ ἀρχόμενον. Ioannis Cinami Epitome Bonnae 1836 Lib. III. c. 7. 104.

[46]) Netačan je navod Ćorovića (Hist. Bosne, 160) po kojem bi se Kinamove riječi o samostalnosti Bosne prema srpskom velikom županu odnosile konkretno na bana Borića i njegovo doba. Povezujući pogrešno Kinamov tekst na str. 104 (Lib. III, c. 7) sa onim na str. 131—2 (Lib. III, c. 19), on je ovako proizvoljno sklopljenom tekstu naturio smisao kao da je »(bosanski) vladar Borić nezavisan od raškog velikog župana« U prvom odlomku (str. 104) koji je uklopljen u kazivanje o ratu g. 1150 (v. Jireček. I, 182) Kinam upoznaje svoje čitaoce s Bosnom, s kojom se u njegovom tekstu prvi put susrećemo, dajući opšta obavještenja o njenoj političko-geografskoj situaciji kakva je u to doba već postojala, — koja, dakle, mora da je već od ranije bila izgradena. Drugi odlomak (str. 131—2) u vezi je s izlaganjem o ratovanju g.1154. Tu se o banu Boriću kaže samo toliko da je tada bio vladar (egzarh) »dalmatinske zemlje Bosne« i »saveznik« panonskog (ugarskog) kralja u tom ratu. I Šišić je na sličan, isto tako pogrešan, način upotrebio Kinamove podatke (Povijest, 461, str. 87).

manje utvrđenim istoriskim događajima i ličnostima, spominje na više mjesta i to uvijek kao određena veća politička i teritorijalna cjelina. Navešćemo ta mjesta kronološkim redom.

1) Kazujući o napadu Mađara na zemlju kojom je vladao »kralj« Ciaslav (u koju je bila uključena i Bosna), kroničar opisuje događaj koji se zbio u Bosni, u Drinskoj župi: **Regnante Ciaslavo rege, Kys princeps Ungarinorum, cum suo exercitu venit Bosnam et devastabat atque depredabatur eandem provinciam. Tunc rex, congregans populum, exiit ei obviam in Drina iupania iuxta fluvium... Ceciderunt die illa innumerabiles ex gente Ungarinorum in loco qui Civelino dicitur.**[47]) Dalje kazivanje odnosi se na pogibiju kralja Ciaslava u Srijemu, u borbi s Mađarima. U našoj istoriografiji saglasna su mišljenja o tome da je Dukljaninov Ciaslav identičan sa srpskim knezom Časlavom, sinom Klonimirovim, o kojem govori Porfirogenit, njegov savremenik.[48]) Šišić, s dobrim razlozima, smatra da ni ime mađarskog vojvode Kisa, koje se u Dukljaninovu pripovijedanju ovog događaja spominje, nije izmišljeno; ono se više puta navodi u mađarskim izvorima XII i XIII stoljeća kao ime koje je nosila »stara jedna mađarska velikaška porodica«.[49]) I u imenu mjesta Civelino »in Drina iupania iuxta fluvium«, Šišić nalazi upadnu analogiju sa imenom današnjeg sela Cvilin na gornjoj Drini kod Foče te iz svega toga povlači zaključak »da je Pop Dukljanin zaista očuvao tragove srpsko-mađarskih bojeva u Podrinju i u Posavini«.[50]) Zaključak je potkrijepio utvrđenim istoriskim činjenicama o mađarskim prodorima preko vizantijske granice na Savi i Dunavu koji su se, u nekoliko navrata, ponavljali sve do godine 969. Dva takova prodora zabilježena su u godinama 959 i 961,[51]) i u taj vremenski razmak padala bi, najvjerovatnije, i Časlavljeva pogibija, opisana u kronici. I posljedice ove katastrofe prikazane su u jednom logičnom redu koji ostavlja utisak vjerodostojnog pričanja. Po kraljevoj smrti, naime, prigrabili su svu vlast u pojedinim oblastima (provincijama) banovi, raniji namjesnici vladarevi, i sada prisvojili sebi vladarske prerogative. »Sicque dominaverunt terram multis temporibus«.[52])

2) Pošto je prikazao rasulo velike države koje je nastupilo poslije kraljeve pogibije, a zatim događaje koji su poslije toga slijedili, Dukljanin spominje Bosnu u vezi s novom pobunom banova u nekim provincijama koja je izbila poslije smrti kralja Pavlimira — Bela: Tada je »ban« Bijele Hrvatske po nalogu Pavlimirova nasljednika preduzeo da sa svojim unukom Kresimirom upokori Bosnu i njezina bana.[53]) O tome se u kronici kazuje: **Cresimirus autem... cum avunculo pugnantes, praedaverunt Uscople, et Luca et Plova. Banus autem Bosnae, videns**

---

[47]) Letopis, gl. XXIII, str. 316.

[48]) De adm. imp. c. 32, 155; 158—9. Na vlast u Srbiji, kako je utvrdio Ostrogovski, došao je Časlav g. 927 ili 928 i vladao je još u doba kada je Porfirogenit pisao svoje djelo (između 948 i 952). (Ostrogovski, »Porfirogenitova hronika srpskih vladara». Istoriski časopis SAN 1—2, Beograd, 1948, str. 28—29. Upor. Jureček I, 147).

[49]) Letopis, Komentar, str. 440—41.

[50]) Isto, 441.

[51]) Isto, 440.

[52]) Isto, gl. XXIV, 317. [53]) XXVIII, 323.

quod ante eos stare nequibat ad pugnam, fugit ad regem Ungariae- Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam. Defuncto etiam patre matris suae (sc. avunculo suo) **dominavit Croatiam Albam.**[54])

Čitavo pripovijedanje koje se odnosi na Pavlimira i njegovo neposredno potomstvo (gl. XXV — XXVIII) ostavlja nesumnjiv utisak digresije koja, kao posebna tema, razdvaja tekst gl. XXIV, u kojoj je prikazano stanje zemlje poslije Časlavljeve smrti, od teksta gl. XXVIII i XXIX, gdje se govori o pobuni banova u nekim provincijama, među ostalim i u Bosni (gl. XXVIII), a zatim o Kresimirovu ratu protiv bosanskog bana (gl. XXIX). Ovi tekstovi, rastavljeni pričom o Pavlimiru, povezani su inače logikom istoriskih događaja ispričanih u njima. Sasvim je prirodno da je rasulo države poslije ratne katastrofe i pogibije vladara izazvalo nerede u njezinim sastavnim dijelovima, što su iskoristili jači susjedi. Tako ni za Kresimirov napad na Bosnu ne treba da tražimo objašnjenje u pozivu Pavlimirova nasljednika da to učini u interesu državne cjeline; on se lakše može objasniti njegovom težnjom da, koristeći se opštim neredom, pokuša proširiti svoju teritoriju i utvrditi vlast nad susjednom zemljom.

U ličnosti Dukljaninova Kresimira o kojem se na navedenom mjestu govori, Šišić, sa dosta dobrih razloga, nalazi hrvatskog kralja Mihajla Kresimira II te smatra da je Dukljanin za ovo vrijeme »mestimice bez sumnje pouzdan izvor, crpajući zar iz nekih dobrih starih zapisa«.[55]) Kronologija događaja potvrđuje osnovanost ove pretpostavke: Smrt srpskog kneza Časlava (oko g. 960) zaista pada u doba vladanja Kresimira II u Hrvatskoj (949—969), a u samom tekstu kronike na kazivanje o Kresimirovu pohodu na Bosnu (gl. XXIX), nadovezuje se podatak o smrti bugarskog cara Petra (gl. XXX) za koju se kaže da se desila »u ono vrijeme«, tj. u vrijeme tih događaja u Bosni;[56]) zatim, podatak o vizantijskom osvajanju Bugarske, koje je, prema kronici, uslijedilo neposredno poslije smrti cara Petra,[57]) također je osnovan na realnoj podlozi. Sve su to sigurni istoriski događaji u koje se, kronološki, skladno uklapaju promjene u Bosni, ispričane na navedenom mjestu kronike: Bugarski car Petar umro je g. 969, a uskoro zatim, u proljeće g. 971, preduzeo je car Ivan Cimisk rat u Bugarskoj koji je, u ljeto iste godine, završen stvarnim potčinjavanjem Bugarske pod vizantijsku vrhovnu vlast.[58]) Uzimajući sve ovo u obzir, promjene u Bosni o kojima se govori u XXIX glavi Kronike mogle bi se fiksirati na vrijeme između godina smrti srpskog kneza Časlava i hrvatskog kralja Mihajla Kresimira II, tj. između 960 i 969. I samo područje ratovanja, tj. zapadno granično područje Bosne u dolini gornjeg Vrbasa, odgovara stvarnoj geografskoj situaciji. Sasvim je prirodno što je hrvatski vladar otpočeo rat protiv svog susjeda, bosanskog bana, pustošenjem graničnih bosanskih župa

---

[54]) Isto, gl. XXIX, 324.

[55]) Povijest, str. 436, nap. 14; Letopis, Komentar, str. 448; upr. St. Novaković, n. d. str. 95.

[56]) v. Šišić, Povijest, n. i. mj.

[57]) Letopis, XXX, str. 324: Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus nomine... et Graecorum imperator, congregans validam fortitudinem gentis suae obtinuit totam Bulgariam suoque subiugavit imperio.

[58]) v. G. Ostrogorski, Geschtichte des Byzantinischen Staates (Munchen, 1940), str. 209.

Uskoplja i Luke, koje se ovdje, ovom prilikom, prvi put spominju, i Pljeve, koja je u Porfirogenitovu popisu spomenuta među hrvatskim županama. Poimenično spominjanje ovih graničnih bosanskih župa, koje se i u kasnijim izvorima spominju (i čija imena i danas označavaju iste krajeve), podiže vjerodostojnost Dukljaninova pripovijedanja na ovom mjestu i svjedoči o njegovom dobrom poznavanju geografskih prilika.

3) Još jednom spomenuta je Bosna u vezi s Hrvatskom, ovaj put uz ime njezina vladara Stjepana, sina Kresimirova, i to u ovom tekstu: **Cresimiro autem natus est filius, cui Stephanus nomen imposuit. Iste post mortem patris rexit Croatiam Albam et Bosnam, et post eum semper regnaverunt in Croatia** (izostavljeno: **successores eius**; u Orbinijevu prijevodu stoji: **Il che fecero etiandio i suoi posteri**).[59]) Ovdje se u traženju hronološkog uporišta moramo osloniti na ličnost hrvatskog vladara o kojem se na ovom mjestu govori. Ako apstrahiramo epizodu sa Legecom i Predimirovim nasljednicima u dukljanskom kraljevstvu (gl. XXXI—XXXII) koju Šišić odlučno ocjenjuje kao kasniji umetak u Dukljaninov tekst[60]), onda se kazivanje o Predimirovu sinu Stjepanu kronološki bez teškoće povezuje sa istorijom cara Samuila i zetskog Vladimira koja se, prikazana u Kronici, u suštini podudara sa drugim izvorima kako u pominjanju istoriskih mjesta i ličnosti vezanih za događaje tako i u opisu samih događaja i redu njihova izlaganja[61]). Ako, dakle, iz Dukljaninova teksta isključimo gore pomenutu interpolaciju, tada se s podatkom o Stjepanu Kresimiroviću (gl. XXXI) logično povezuje kazivanje o caru Samuilu (gl. XXXII) te se onda i riječi »eo tempore«, kojima počinje odlomak o Samuilu, upravo i odnose na doba Stjepanova vladanja. Međutim, iz više izvora znamo da je, u doba Samuilova ustanka i njegovih prvih uspjeha, u Hrvatskoj vladao sin Mihajla Kresimira II, Stjepan Držislav (969—997)[62]. I kronologija događaja i geneološka linija i imena vladara upućuju nas, dakle na to da smatramo da je Dukljaninov Stjepan (Kresimirović) identičan sa istoriskom ličnošću hrvatskog kralja Stjepana Držislava te da se prema tome i spomen o Bosni na ovom mjestu kronološki uklapa u doba ovog vladara. U potvrdu vjerodostojnosti ovog dijela Dukljaninova kazivanja treba istaći i ovaj momenat. Ono mjesto odlomka o Stjepanu gdje se govori o kontinuitetu vladalačke linije u njegovom koljenu ima upadne sličnosti sa odgovarajućim mjestom kod Tome arhidjakona o Držislavu, što se na prvi pogled vidi iz uporedjenja tekstova:

Dukljanska kornika:	Historia Salonitana:
Post eum (sc. Stephanum) semper regnaverunt in Croatia (successores eius — i suoi posteri).[63])	Ab isto Dirscisclauo ceteri successores eius reges Dalmatie et Croatie appellati sunt.[64])

[59]) Letopis, XXXI, 327.

[60]) Isto, Komentar, str. 454: »Ovako Dukljanin bez sumnje nije nikako mogao da piše«.

[61]) Upor. Rački: Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost (II izd. Beograd 1931), str. 31 i d.; Jireček, I, 149—151; Ostrogorski, Geschichte, str. 218 i d.

[62]) Šišić, Povijest, 464 i d.

[63]) Letopis XXXI, 327.

[64]) Historia Salonitana (izd. F. Rački, Zagreb, 1894) str. 38.

Razlika između jednog i drugog izvora samo je u tome što je splitski arhidjakon, zreliji i obrazovaniji pisac iz sredine XIII stoljeća, bio svjestan važnosti činjenice da se, sa Držislavom, izmijenio međunarodni položaj hrvatske države utoliko što su otada njezini vladari dobivali znakove kraljevske vlasti i vlast nad dalmatinskim gradovima od vizantijskog cara te su se kao njegovi »eparchi sive patritii« nazivali kraljevima »Dalmatie et Croatie«[65]). Dukljanin nije uočavao ovu činjenicu, ali je znao stanje koje je iz nje slijedilo, te je smatrao potrebnim da, kao i arhiđakon Toma, naglasi kontinuitet dinastije poslije Stjepana Kresimirovića. Još jedan momenat ukazuje na vjerodostojnost ovog mjesta. Dukljanin, naime, ovdje naglašava da je Stjepan, po smrti očevoj, vladao Hrvatskom i Bosnom, dok za njegove nasljednike kaže da su »poslije njega uvijek vladali u Hrvatskoj«, ali ne i u Bosni, koja se ovdje više ne spominje. Time je, indirektno, konstatovana jedna sasvim moguća i vjerovatna istoriska situacija koja je proizilazila iz opšteg stanja Držislavljeve države nastalog neposredno poslije njegove smrti.[66]) Čitav niz utvrđenih istoriskih činjenica i stanja u koje je kronološki uklopljen Dukljaninov spomen Bosne na navedenom mjestu dopuštaju da i ovdje potražimo kronološku orijentaciju u tretiranju Bosne kao državnog organizma.

4) Bosna se, nadalje, sopminje u kronici u vezi s vizantijskom okupacijom najvećeg dijela balkanskih zemalja u doba cara Vasilija II, koji je, poslije sloma makedonske države i smrti njezinog posljednjeg vladara Ivana Vladislava (1018), podredio pod svoju vrhovnu vlast među ostalim zemljama i Bosnu. O tome se u tekstu kaže sljedeće: **Post morten Vladislavi, imperatoris Bulgariae, Basilius imperator caepit debellare terram obtinuitque totam Bulgariam, Rassam et Bosnam totamque Dalmatiam omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae.**[67]) I ovdje ispričani događaji i njihov kronološki red podudaraju se sa stvarnom istoriskom situacijom, te Dukljaninovo kazivanje na ovom mjestu ni u čemu ne protuslovi Skilici (Kedrenu), glavnom vizantiskom izvoru za ovo doba, osim što je kod vizantijskog kroničara osnovno pripovijedanje ispunjeno mnogim pojedinostima[68]), dok se Dukljanin ograničio na to da samo konstatuje teritorijalno-političko stanje u balkanskim zemljama poslije definitivnog sloma države makedonskih Slovena kada je car Vasilije II stvarno proširio vizantijsku vlast na čitavo Balkansko poluostrvo[69]). Dukljaninovo nabrajanje slovenskih zemalja koje su tada i tom prilikom došle pod vizantisku vlast (Bugarska, Raška, Bosna, Dalmacija i primorske oblasti »sve do donje Dalmacije«) osnovano je, dakle, na realnim

---

[65]) Isto, 38.

[66]) v. Šišić, Povijest, 471, i d.

[67]) Letopis, XXXIII, 344.

[68]) Georgii Cedreni Historiarum Compendium (Bonnae, 1839) II, 468—9.

[69]) Ako Skilica (Kedren) i ne spominje Bosnu među zemljama koje su tada došle pod vizantijsku vlast, ta činjenica nesumnjivo proizlazi iz drugog njegovog podatka u kojem se kaže da su caru, pošto je pokorio »Bugarsku« (tj. zemje kojima je bio ovladao car Samuilo), prišla i međašna plemena Hrvata — καὶ τὰ ὅμορα ἔθνη τῶν χορβατῶν — (II, 476), što je sasvim u skladu s Dukljanovim navodom o Vasilijevom zauzimanju zemlje »usque in finibus inferioris Dalmatiae«. Upor. Ostrogorski, Gesch. 220; Šišić, Povijest, 482.

činjenicama, te ga možemo uzeti u obzir za kronološko određivanje njegova podatka o Bosni na ovom mjestu.

5) U događajima četrdesetih godina XI stoljeća, koji su izazvani ustankom u Zeti pod knezom Vojislavom (u kronici kralj Dobroslav) protiv vizantiske vlasti, imala je, prema Dukljaninovu kazivanju, indirektnog učešća i Bosna. Ona je tada, kao i Raška, još uvijek bila pod vrhovnom vlašću Vizantije, te je vizantijski car, pokrećući vojsku protiv zetskih ustanika, nastojao da za tu akcjiu pridobije raškog župana, bosanskog bana i zahumskog kneza. To je u kronici rečeno u ovom odlomku: **Audiens praeterea Graecorum imperator quod evenerat... misit statim legatos cum auro et argento non modico, ut darent iupano Rassae et bano Bosnae et principi regionis Chelmaniae, ut mitterent exercitum et gentem supra regem.**[70]) Ostali događaji prikazani u kronici u koje je uklopljen ovaj podatak o Bosni[71]) podudaraju se u osnovi s kazivanjem o tome vremenu bliskog Skilice, a mogu se i logički lako izvesti iz opšte situacije u kojoj se nalazilo Vizantijsko carstvo toga vremena, kao i iz prilika koje su zemljama balkanskih Slovena nametnute od vizantijske vlasti i njezinih provincijskih organa. Dok je Vasilije II, u cilju pacifikacije pokorenih slovenskih naroda, vodio računa o njihovim prilikama, mogućnostima i ustaljenim običajima, dotle su njegovi nasljednici, otvoreni i svjesni eksponenti velikoposjedničke klase, puštajući iz vida svaki državni rezon, odbacili sve obzire i zaveli jednu bezobzirnu politiku poreskog iscjeđivanja širokih slojeva stanovništva. Sada je i na području nedavno pokorenih slovenskih zemalja mjesto ranijeg poreza u naturi zaveden porez u novcu i utjerivan bezobzirno[72]). Kad se još uzme u obzir da je krajnje otsustvo odgovornosti u vrhovima vizantijske državne uprave ovog vremena, a naročito u samom dvoru, moralo pogodovati svakovrsnim zloupotrebama u provincijama[73]), onda nam Dukljaninov opis prilika u Zeti, dat u riječima njegova kralja Dobroslava (Vojislava) koje je ovaj govorio narodu kad ga je potsticao na ustanak, izgleda sasvim vjerodostojan i realan, zasnovan na tadanjem stvarnom stanju stvari i odnosa u zemlji[74]). S jedne strane opšte stanje slabosti tadanje Vizantije, a s druge strane bezobzirni postupci prema narodima koji su u bilo kojem obliku bili u zavisnosti od ove države, izazivali su negodovanje i bune, kao što je bilo u Zeti, ili ignorisanje vizantijske vrhovne

---

[70]) Letopis, XXXVIII, 346—7.

[71]) Kronologiju događaja u vezi s ustankom u Zeti, vidi Jireček I, 170—1.

[72]) O ekonomsko-društvenim promjenama u Vizantiji ovog doba i o tome kako su se one u raznim vidovima odrazile u životu države vidi Ostrogorski, Geschichte, 225—29.

[73]) Isto, 228—9. Skilica (Kedren) kazuje da je svemoćni eunuh Ivan, brat cara Mihaila IV Paflagonca (1034—1041) nudio na prodaju državne službe (ὤνιον προτιθέμενος τὰς ἀρχάς), da je nepravdi popustio uzde (χαλινὸν ἐνδιδοὺς ἀδικίας), da je čitav svijet ispunio bezbrojnim nevoljama (μυρίων συμφορῶν ἐπέπλησε τὴν οἰκουμένην), da su činovnici samovoljno uzimali danak od stanovništva (ἀδεῶς τῶν κριτῶν φορολογούντων τοὺς ἐγχωρίους) i da nikoga nije bilo tko bi vodio kakvu brigu o tim pojavama (καὶ μηδενὸς ἐπιστροφὴν ὅλως τιθεμένου τῶν γινομένων) — II, 526.

[74]) »Quare tam grande malum sustinetis a Graecis«, govorio je Dobroslav (Vojislav) svojim zemljacima. »Iniuste vos iudicant, bona vero tollunt, uxores adulterant, filas vestras virgines corrumpunt et polluunt... grande et grave malum est hoc.« Letopis, XXXVIII, 344—5.

vlasti, kako je, kao što prema Dukljaninu izgleda, bilo u Raškoj, Bosni i Zahumlju. Jer, vladare ovih vazalnih zemalja trebalo je tek »zlatom i srebrom« pridobiti da vrše svoju vazalsku dužnost i pokrenu vojsku protiv pobunjene druge vazalne zemlje u njihovom susjedstvu. I ovdje je podatak o Bosni uklopljen u kazivanje o inače poznatim događajima i prilikama, čime on dobiva na vjerodostojnosti[75]).

6) Konačno, Bosna se u Kronici spominje u vezi s osvajanjima dukljanskog kralja Bodina (1082—1101 g.). Pošto se, poslije smrti svoga oca Mihaila (rex Michala), posredovanjem barskog arhiepiskopa Petra, izmirio sa svojim rođacima, Bodin je zauzeo Rašku i postavio tamo dva župana »de curia sua«, Vukana (Belcano) i Marka, koji su mu položili zakletvu vjernosti te za sebe i svoje potomke primili obavezu da će biti podložni kralju i njegovim nasljednicima (**ut ipsi et filii eorum essent specialiter homines regis Bodini et filiorum vel haeredum eius**)[76]). Pošto je tako uredio stvari sa Raškom, zauzeo je Bosnu i u njoj postavio za kneza Stefana (**Deinde cepit Bosnam posuitque ibi Stephanum knezium**)[77]) — vjerovatno pod istim uslovima vazalne vjernosti pod kojima su župani Vukan i Marko dobili Rašku. Odlomak kronike koji se odnosi na doba dukljanskih kraljeva Mihaila i njegova sina Bodina (gl. XL i XLII) — ukoliko se tiče suštinske sadržine pripovijedanja — ima sigurnu istorisku podlogu čak i u nekim detaljima. Čitav niz ispričanih istoriskih događaja s kojima je povezan i podatak o Bosni, i više navedenih ličnosti nalaze sigurnu potvrdu u drugim vjerodostojnim izvorima[78]). Bodinova osvajanja izvršena su, po svoj prilici, u godinama velikog vizantisko-normanskog rata, koji je započeo normanskom opsadom Drača (1081) i potrajao sve do g. 1085[79]). Ako se Bodinovo osvajanje Bosne i ne spominje u drugim izvorima za ono doba, ono je sasvim u skladu sa stvarnim događajima i opštim prilikama u kojima se tada nalazila Vizantija, no-

---

[75]) Dukljaninov podatak o slanju poslanika u Rašku, Bosnu i Zahumlje u cilju pokretanja njihovih vladara na rat protiv pobunjene Zete zanimljivo je uporediti s onim što Skilica (Kedren) kaže o vizantijskim pripremama za ovu ratnu ekspediciju: Kad je Stefan Vojislav počeo da sa svojim četama upada u susjedne, Vitantiji podložne oblasti, naredio je car dračkom namjesniku da pored vojske sa dračkog područja skupi »i vojske susjednih oblasti koje su mu podređene« (.. ἔτι δέ καὶ τὰς στρατὰς τῶν ἐγγιξόντων τούτῳ θεμάτων καὶ αὐτῷ ὑποκειμένων — Kedren II, 543). Još više upada u oči podudarnost između ova dva izvora na onom mjestu gdje se, u vezi s ovim istim događajem, govori o carevim instrukcijama dračkom namjesniku gdje ima i tekstuelne sličnosti, što se vidi iz ovog upoređenja:

Skilica (Kedren):
ὁ Μονομάχος (tj. car Konstantin IX Monomah) . . . τῷ τότε ἄρχοντα τοῦ Δυρραχίου . . γράμμασι ἐγκελεύεται τὸν ὑπ' αὐτὸν ἀθροῖσαι τοῦ Δυρραχίου λαὸν στρατιοτικὸν· (II. 543).

Dukljanska kronika:
Imperator ..... misit Durachium, mandans cuidam Cursilio toparchae, qui illis diebus Durachium totamque terram Duracinorum tenebat, ut congregaret omnem populum terrae Durachenorum — XXXVIII, 347)

Ova dva gotovo istovjetna teksta razlikuju se samo u tome što se dračkí namjesnik kod Dukljanina zove Kursilije a kod Skilice Mihailo.

[76]) Letopis, XLII, 360.

[77]) Isto, 361.

[78]) v. Jireček I, 172—177 i napomene na tim mjestima.

[79]) Jiriček, I, 174—5; Ostrogorski, 252—3.

minalni vrhovni gospodar nad zemljama u ovom dijelu Balkanskog poluostrva.

U navedenim podacima Dukljanske kronike imamo, dakle, jedan neprekinut niz kronoloških uporišta, vezanih za poznate istorijske događaje koji se mogu potvrditi podacima iz drugih vjerodostojnih izvora a koji su se zbivali u vremenskom razmaku od sredine X do kraja XI stoljeća. Takova kronološka uporišta našli smo za vrijeme: oko god. 960 (doba srpsko-mađarskih borba pod knezom Časlavom); 949—969 (doba vladanja Krešimira II u Hrvatskoj); 1018—1025 (doba konačnog sloma države makedonskih Slovena i uspostavljanja vizantijske vlasti nad balkanskim zemljama pod Vasilijem II); 1042—3 (doba ustanka u Zeti pod knezom Vojislavom); 1081—1085 (doba u kojem je dukljanski kralj Bodin zauzeo Rašku i Bosnu). Nije nam bila namjera da utvrđujemo pojedine događaje bosanske istorije ovog perioda (oni se i ne mogu utvrditi na osnovu dosada poznatih izvora) nego samo da Dukljaninovo spominjanje Bosne fiksiramo uz nekolika istoriska data, potvrđena i poznata iz drugih vjerodostojnih izvora, da bismo ustanovili kronološki okvir u koji se mogu uklopiti njegove opšte napomene o Bosni. Ne uzimajući u obzir konkretne pojedinosti, mi iz Dukljanske kronike možemo, kao utvrđenu činjenicu, izdvojiti jedan ustaljen opšti pojam o Bosni kakav se o njoj izgradio do Dukljaninova vremena i kakav su o njoj imali pisac kronike i njegovi savremenici. Pri tome, mislim, ne treba da nam smeta eventualna pretpostavka da je kroničar pojam Bosne svog vremena projicirao u dalju prošlost vezavši ga uz ranija poznata istoriska zbivanja i događaje. Jer, ako i ne usvojimo Mošinovo mišljenje o postanku kronike oko god. 1150, nego njezin postanak pomjerimo do granice koju je postavio Šušić, tj. do god. 1180, ipak nema nikakvog osnova za pretpostavku da se u ovom vremenu, tj. u drugoj polovini XII stoljeća do god. 1180 mogao o Bosni stvoriti pojam kao o jednom ustaljenom državnom organizmu sa osnovnim obeležjima države kakav se stalno javlja u kronici. Bosna toga vremena zaista nije mogla da na savremenika ostavi utisak nekog faktora, vrijednog da se tako konsekventno i tako često spominje u vezi sa međudržavnim odnosima oko nje; tim manje ako je ona, kako je mislio Pauler, tek otpočela svoj državno-politički život sa uspostavljanjem ugarske vrhovne vlasti. Beznačajno doba bana Borića, o čijem se djelovanju u Bosni zna samo toliko da je vršio vazalsku službu za ugarskog kralja u vizantijsko-ugarskom ratu 1154, prekinuto je vizantijskom okupacijom koja je potrajala oko 13 godina (1167—1180). Čitavo ovo doba bosanske istorije, oskudno u krupnijim događajima i sasvim u sjeni ugarsko-vizantijskih odnosa, sigurno nije moglo stvoriti onako određenu i u svijesti definitivno staloženu sliku o ovoj zemlji da bi joj jedan savremenik mogao davati onakvu ulogu u prošlosti kakvu joj daje dukljanski kroničar. Naprotiv, takova slika o njoj stvorena u prošlosti i tradirana na ovaj ili onaj način kasnijim generacijama bila je toliko određena i toliko u svijesti ukorijenjena da je ni beznačajnost Borićeva vremena nije mogla zasjeniti u svijesti savremenika. S druge strane, navedena mjesta o Bosni pretstavljaju toliko stilsko i organsko jedinstvo sa ostalim tekstom u kojem se nalaze da se ne može govoriti o eventualnim interpolacijama kasnijih prepisivača. Mi ih, dakle, s punim pravom možemo kronološki smjestiti u vremenski okvir u kojem su redom navedeni oni istoriski događaji i ličnosti kronike koji se mogu odrediti drugim

izvorima a za koje je spomen Bosne tekstualno vezan. Ovo tim više što Dukljanska kronika nije prvi izvor koji spominje Bosnu, nego se nastavlja na Porfirogenitov podatak, koji, kako smo istakli, o ovoj zemlji ipak kazuje nešto više nego što se obično pretpostavlja. I, uzimajući u obzir samo opšte Dukljaninove konstatacije, mi iz njegova teksta o Bosni, koji se odnosi na period po prilici od sredine X do kraja XI stoljeća, možemo utvrditi da je Bosna u tom periodu pretstavljala jedan teritorijalno-politički organizam čije su granice u pravcu istok — zapad obuhvatile područje od gornje Drine do gornjeg Vrbasa; da je kroz čitavo to vrijeme imala relativno organizovanu vlast i nosioca vlasti koji se naziva banom sa izvjesnim vladarskim obilježjima; da se Bosna, u tadanjim međudržavnim odnosima u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva, nalazila u istom redu sa Raškom i Hrvatskom — počevši od vremena rasula Časlavljeve Srbije, kad se od nje odvojila; da se, i pored povremene zavisnosti od susjednih slovenskih država ili od Vizantije, održala kao posebni organizam. To je slika Bosne koja se izgradila u svijesti savremenika do Dukljaninova vremena.

III

Ostaje nam, da iz navedenih podataka pokušamo izvesti zaključke o ranim počecima državne organizacije Bosne i njenom daljem razvitku do uspostavljanja državno-pravnih odnosa s Ugarskom. Kolikogod su izvori za ovaj period bosanske istorije vrlo škrti podacima, mi možemo, na osnovu onoga što smo u tim izvorima naprijed ustanovili, da, barem u najosnovnijim crtama, pratimo razvitak života Bosne od IX do kraja XI stoljeća i da u tom razvitku utvrdimo nekolike etape koje su značajne za formiranje državne organizacije na njenom teritoriju i koje ćemo ovdje izložiti.

1) Prema onome što smo naveli iz franačkih analista i što je, kako je gore istaknuto, dopunjeno Porfirogenitovim podacima[80]), na teritoriji u pozadini dalmatinskog primorja, to jest na teritoriji koja je, pored poimenično spomenutih oblasti, obuhvatala i ono područje na kojem se formirala bosanska srednjeevjekovna država — bilo je još u IX stoljeću više oblasti u kojima se tada završavao proces izdvajanja vlasti iz plemena i njezinog prelaženja u ruke starješina iz određenih porodica za koje se vjerovalo da vuku porijeklo iz nekih starih rodova koje je narod »štovao«. Ovo je izričito rečeno za Mihajla, sina zahumskog »arhonta« Višević, čiju genealogiju Porfirogenit povezuje sa dalekom prošlošću još od prije slovenske seobe[81]). Ono »štovanje« može biti zasnovano na predanjima mitske sadržine, ali isto tako i na aktualnom, novom društveno-ekonomskom položaju starješine i njegove porodice — položaju koji ga je izdizao iznad naroda i davao mu mogućnost da sredstvima prinude pribavi »poštovanje« sebi i svojoj porodici. Još se, u ovo doba, ne može govoriti o postojanju države — jer još ne postoji jedan od bitnih uslova za to, naime jedinstvo teritorija — ali se može govoriti o postojanju od naroda odvojene vlasti u pojedinim oblastima sa ma i mini-

[80]) v. napomenu 29.
[81]) De adm. imp. c. 33, 160.

malnim stalnim funkcijama. Formiranje većeg jedinstvenog teritorija vršilo se postepeno, sastavljanjem već postojećih oblasti. Po kasnijem stanju znamo da je u ovom sastavljanju bližih i daljih oblasti kristalizacionu jezgru pretstavljala Bosna, koja već sredinom X stoljeća obuhvata veće područje i obilježava posebnu teritorijalno-ploitičku cjelinu. Njezine granice, istina, nisu konkretno određene, ali nema nikakva razloga za pretpostavku da su bile mnogo uže od onih koje joj daje Dukljanin. O načinu na koji je dolazilo do sastavljanja ranije odvojenih oblasti izvori ne kazuju ništa konkretno, pa je stoga suvišno upuštati se u neka zaključivanja o unutrašnjim faktorima ovog procesa na osnovu opšte šeme zakonomjernosti ekonomsko-društvenog razvitka. Bliže su nam spoljne okolnosti koje su mogle da u tom smislu djeluju i ubrzaju stvaranje saveza između odvojenih oblasti radi zajedničke obrane teritorija od spoljnih neprijatelja, na primer od Bugara i Mađara, za koje se zna da su u onim vremenima stvarno ugrožavali i pustošili zemlje južno od Save i Dunava. Poučni su za to Porfirogenitovi podaci o bugarskim, često ponovljenim, uznemiravanjima Srbije koja se protežu gotovo na čitavo jedno stoljeće, od Vlastimira do Časlava; o pokušajima Bugara da prodru u Hrvatsku, najprije pod Mihajlom Borisom, zatim pod Simeunom; o srpskim pretendentima koji su se pred bugarskim najezdama sklanjali u Hrvatsku i odavle preduzimali akcije za povratak u Srbiju; o raseljavanju stanovništva Srbije po Hrvatskoj i Bugarskoj »i drugim zemljama«[82]), među kojima je, po svom geografskom položaju, prije svega mogla da bude bosanska teritorija. Bosanska teritorija, u tadanjim bugarsko-srpskim i bugarsko-hrvatskim odnosima, bila je prelazno područje i neke vrste polazna etapa srpskih emigranata s kojeg su oni vršili pokušaje da Bugare potisnu iz svoje zemlje i preuzmu vlast u njoj. Ovo vrijeme, koje je za Bosnu i područje oko Bosne obilavalo promjenama i opasnostima, moglo je lako proizvesti uticaje koji su djelovali u pravcu spajanja bližih i daljih župa oko jednog centra na koji je onda postepeno prelazilo i političko vodstvo. Svakako, činjenica da se Bosna (bez obzira na njezin teritorijalni obim) sredinom X stoljeća kod Porfirogenita pojavljuje kao posebna cjelina obilježava završetak prve faze u procesu formiranja prvobitne bosanske države.

2) U daljem procesu, koji traje do XI stoljeća, državno-političke konture bosanskog teritorija postaju jasnije i određenije — zahvaljujući onim podacima Dukljanske kronike za koje, kako smo vidjeli, možemo pretpostaviti da su vjerodostojni. Daljim procesom spajanja — pri čemu su sada mogla da igraju ulogu i prisilna sredstva, primenjivana iz ojačalog centra — formirana je u tom periodu veća političko-geografska teritorija koja se naziva Bosnom i koja već ima osnovna obilježja rano-feudalne države. Državna vlast oslonjena je na novu društvenu klasu rodovskog plemstva. Prema Dukljaninovu, kronološki neodređenom, podatku, bosansko plemstvo (magnates Bosnae)[83]) rano se pojavljuje kao svjesna društvena klasa koja ima odlučujućeg uticaja na prilike u zemlji. Bez obzira na prvobitno porijeklo ustanove bana i prvobitni karakter i obim njegove funkcije, on se sada, u ovom periodu,

---

[82]) Isto, c. 32, 159.
[83]) Letopis, XIX, 312.

pojavljuje kao nosilac organizovane vlasti na određenom i relativno stalno omeđanom teritoriju i kao pretstavnik te vlasti u spoljnopolitičkim odnosima Bosne. Ovi odnosi imali su povremeno oblik zavisnosti, ali više u formi vazaliteta bosanskog bana prema susjednim slovenskim vladarima ili prema Vizantiji nego u formi podaničkog položaja zemlje. Vidjeli smo kakav je ustvari bio vazalni odnos bosanskog bana prema vizantijskom caru u doba ustanka kneza Vojislava u Duklji. I tada, i u drugim analognim slučajevima stepen vazalstva nije proizilazio iz pravno utvrđenog položaja zemlje prema drugoj državi, nego iz stvarnog, aktuelnog odnosa snaga i opštih prilika koje su uticale na taj odnos. Raspadom Časlavljeve države izgubile su se ranije veze sa Srbijom, a Samuilova osvajanja i ratovi rasklimali su do temelja vizantijsku vrhovnu vlast nad balkanskim zemljama, koja se, i pored uspjeha Vasilija II, više nije mogla učvrstiti kroz čitavo XI stoljeće. Ovo je doba bilo odlučno za stabilizovanje bosanskog državnog teritorija i vlasti koja sve određenije prima obilježja organizovane feudalne države. Po nekim znacima moglo bi se zaključiti da se u ovom periodu konačno učvrstila i jedna vladalačka dinastija sa utvrđenim redom nasljeđivanja u jednoj porodici.[84])

3) Kada je, uskoro poslije smrti kralja Bodina, nastalo uzajamno zatiranje između dviju grana dukljanske dinastije — koja prema Dukljaninovu prikazu ima dosta obilježja krvne osvete — došlo je do drobljenja Dukljanske kraljevine, do uplitanja Vizantije, zatim i Raške; kad je Duklja bila više objekat u vizantijsko-raškim odnosima nego samostalan faktor u tadanjim političkim događajima — prekidaju se ranije uspostavljene veze između Bosne i Duklje, te se Bosna i gubi iz daljeg teksta Dukljanske kronike. Samo još na jednom mjestu spomenuta je kao utočište jednog od članova dukljanske dinastije koga su gonili njegovi protivnici u Duklji i Raškoj.[85]) Ova činjenica, tj. da je Bosna mogla da pruži zaštitu jednom pretendentu koji se tu osjećao sigurnim od svojih neprijatelja u Duklji i Raškoj, govori za to da je Bosna tada, u samom početku XII stoljeća, bila samostalna država, nezavisna od Duklje i Raške. Ova činjenica koja se indirektno može izvesti iz Dukljaninova teksta potvrđena je i naprijed navedenim Kinamovim podatkom, a nije u protivurječju ni sa prvim ugarskim dokumentom o ovoj zemlji iz godine 1137 gdje je ona označena kao »bosnensis ducatus«,[86]) čime je, i s ove strane, izraženo priznanje postojanja duže tradicije o državnom životu Bosne.

Proces formiranja srednjevjekovne bosanske države započeo je, paralelno sa raspadanjem rodovske organizacije i cijepanjem društva u klase, već u prvim stoljećima poslije doseljenja Slovena u ove krajeve. Razvijajući se postepeno iz jednostavnih oblika i spajanjem dijelova u cjelinu prvobitni teritorijalno-politički organizam dobivao je s vreme-

---

[84]) Na dva mjesta Dukljanske kronike spomenute su ženidbene veze bosanske sa raškom (gl. XXXVII, 343), i dukljanskom (gl. XLIII, 365) vladalačkom porodicom. Vidi i Šišić, Komentar, str. 458.

[85]) Letopis, XLIII, 365—6.

[86]) Fejér, Codex dihl. Hung. II, 88:... quod rex Bela... in conventu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi regni consilio Boznensem Ducatum dedit ...

nom sve konkretnija obilježja organizovane državne vlasti. U državnopravne odnose s Ugarskom ušla je Bosna ne kao skup plemena »koja tada još nisu bila međusobno povezana nikakvim čvršćim državnim vezama«, nego kao gotova država koja je u nove odnose ulazila sa duboko ukorijenjenom tradicijom. Ova tradicija u kasnijim oblicima državnog života Bosne vidna je u daleko većoj mjeri nego uticaji ugarske države i ugarskog feudalnog društva.

A. Babić, Zur Frage der Entstehung des mittelalterlichen bosnischen Staates

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Beitrag wird die Frage der Entstehung und Entwicklung des mittelalterlichen bosnischen Staates in jenem Zeitabschnitt, der einer Herstellung staatsrechtlicher Beziehungen zwischen Bosnien und Ungarn in den 30-er Jahren des XII Jh. vorausging, behandelt.

Im Gegensatz zur Auffassung, man könne über das Staatsleben Bosniens erst nach Beginn der ungarischen Oberherschaft sprechen, meint der Verfasser, sich auf die Anayse der zugänlichen Quellen, hauptsächlich des Porphyrogenetos und der Chronik des Presbyter Diocleas stützend, dass man die Spuren der staatlichen Organisation in Bosninen schon vom X Jh. an folgen kann und dass sich Bosnien bis zum Ende des XI Jh. in eine mit allen Hauptmerkmalen eines frühfeudalen Staates versehene politisch — teritoriale Einheit entwickelte. Diese Merkmale behielt Bosnien sogar in der Zeit als es zeitweise im Vasallenverhältniss zu den benachbarten slawischen Staaten oder zu Byzanz war.

Um seine These über die Kontinuität der Staatsorganisation in Bosnien zu beweisen, deutet der Verfasser auf die allgemeinen Angaben des Porphyrogenetos hin, die über slawische Stämme im westlichen Teil der Balkanhalbinsel im IX Jh. (De adm. imp. c. 32, 128-9) und über Bosnien im X Jh. (c. 32, 159) sprechen, und denen chronologisch und logisch Diocheas' Beschreibung dieses Landes folgt. Auch Kynnamos bestätigt diese Angaben (Epitome, Lib. III, c. 7, 104). Andererseits sind die Diocleas' Nachrichten über Bosnien in seinen Bericht über solche Ereignisse eingefügt, die durch andere sichere Quellen zu prüfen sind; deshalb können wir auche seine allgemeinen Angaben über Bosnien als glaubwürdig betrachten und auf ihnen ein Bild des bosnischen Staates dieser Zeit aufbauen.

Im Rahmen einer grösseren territorialen Einheit, d.h. Serbiens des Porphyrogenetos und Diocleas, bildete sich dieser staatliche Organismus, der durch Vereinigung früher zersplitterter Gebiete entstand. Im X. und XI. Jahrhundert entwickelte er sich bis zu jener Stufe, dass er als selbständiger Faktor neben den damaligen Kroatien und Rascien in den Ereigninssen, die sich in den Nachbargebieten abspielten, mitwirken konnte. Als Bosnien in Beziehungen zu Ungarn trat, war es kein zerteiltes Gebiet, sondern eine organisierte staatliche Einheit, für die in der ersten ungarischen Quelle, die Bosnien erwähnt (1137), der Ausdruch »Bosnensis ducatus« gebraucht wird.

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

Hamdija Kreševljaković:

ČIZMEDŽIJSKI OBRT I STARA GRAĐANSKA OBUĆA U BOSNI I HERCEGOVINI (1489—1946)

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka 11.V.1955)

Od svih čaršija u našim gradskim naseljima jedina je sarajevska bila organizirana po bizantijskom uzoru. Osim glavnog trga — Baščaršije, čaršija se sastojala od 32 ulice, od kojih se 29 zvalo nazivom onih obrtnika, koji su u njima radili. Jedna od tih ulica zove se i danas Čizmedžiluk, po čizmedžijama koji su u njoj nekad imali svoje dućane.[1]) Ti obrtnici izrađivali su građansku obuću: čizme, firale, mestve, papuče i tomake. Glavni materijal za tu obuću je koža kao polufabrikat, proizvod tabaka. Tabaci su prerađivali sirovu kožu od stoke sitnog i krupnog zuba. Učinjena ovčija koža zove se mješina, kozija sahtijan i kajsar, a goveđa đon, ćusèle i bùjer.

Osim Sarajeva čizmedžijski obrt je bio zastupljen u Foči, Mostaru, Travniku, Rogatici i jedno kraće vrijeme u Banjoj Luci. Međutim, Sarajevo je bilo glavni producent građanske obuće i svojim proizvodima podmirivalo najveći dio Bosne i Hercegovine.

Bez tabačkih proizvoda nema ni građanske ni bolje seoske obuće. U doba bosanske samostalnosti sirova se koža izvozila u Dubrovnik i druge primorske gradove. U to doba seljak je sam sebi pravio opanke, a feudalna gospoda nosila su čizme slične današnjim visokim cipelama, proizvedene van domovine. Nakon pada Bosne počelo se s preradom kože u zemlji. Suvišak se sirove kože opet izvozio u istom pravcu, a izvozila se i učinjena koža, naročito preko Splita, poslije 1592, kada je splitska skela bila otvorena bosanskoj trgovini. Međutim, jedno vrijeme postojala je zabrana izvoza učinjene kože, naročito sahtijana.[2])

Tabački se obrt bio lijepo udomaćio u Bosni i Hercegovini, zahvaljujući bogatstvu stoke, tekuće vode, ruja i šiške. Bez rijeke nema tabačke radionice ili tabhane. Već prvih godina XVI stoljeća sahtijan i mješina su predmet izvoza u Dubrovnik.[3])

---

[1]) Vidi kartu čaršije u mojoj radnji: »Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini I«, Sarajevo (1463—1878), Zagreb 1935 g, separat iz Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga XXX.

[2]) I. A. Uzunčaršili, Osmanli tarihi II, Ankara, 1949, str. 681—682.

[3]) Dr. Ć. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 135.

Koliko znam, tabaci su radili u dvadeset mjesta Bosne i Hercegovine, i to: u Sarajevu, Foči, Jeleču, Čajniču, Rogatici, Srebrenici, Tuzli, Novoj Kasabi, Visokom, Fojnici, Travniku, Tešnju, Banjoj Luci, Jajcu, Livnu, Konjicu, Mostaru, Stocu, Pljevljima i Novom Pazaru.

Skoro u svim spomenutim mjestima radili su tabaci i nakon 1878, ali ne znam ni približno, kad se u kome od tih mjesta počeo razvijati taj obrt. Godine 1489 bilo je u Sarajevu čizmedžija i sarača,[4]) ali tada nije bilo tabaka. Njihov je rad započeo ovdje poslije 1489, a prije 1528 godine, a možda i prije 1511. U Banjoj Luci bilo je tabaka prije 1554,[5]) u Mostaru znatno prije 1570,[6]) u Foči i Travniku prije 1600,[7]) u Novoj Kasabi 1643,[8]) u Visokom krajem XVII stoljeća.

Naši tabaci su podmirivali jedan dio potreba čizmedžija i sarača svojim proizvodima. Izrađivali su: đon od volovskih koža, ćusele i bujer od kravljih, šàrpiju od konjskih i magarećih, bijelu mješinu, tirše i šàpulju od ovčijih koža, bijeli sahtijan i kajsar od kozijih koža.

Ove vrste kože nisu mogle podmirivati potrebe naših čizmedžija, jer su oni ponajviše trošili žutu mješinu i žuti sahtijan. Ta se roba nije kod nas izrađivala i ona se uvozila iz makedonskog Skoplja, a ponešto i iz Edrene i Carigrada.

Slušao sam više puta od naših tabaka, čizmedžija i trgovaca sahtijanom, da naše vode nisu mogle prirediti kožu, da se boji u žuto i da je od svih rijeka na Balkanu jedini Vardar za to sposoban. Koliko je u tome istine, ja ne znam. Poznato mi je samo to, da je sastav boje bio tajna pojedinih tabaka i tabačkih odžaka, no ni svi skopski tabaci nisu izrađivali žutu kožu istog kvaliteta.

U tehnologiju gornjih vrsta kože neću ulaziti. To je predmet radnje o tabacima.

Sredinom prošloga stoljeća javlja se nova vrsta obuće — cipela, a oko 1865 i prvi cipelari ili kundurdžije u Sarajevu. Ovome obrtu širom su otvorena vrata okupacijom Bosne i Hercegovine 1878 godine. Čizmedžijski obrt jenjava. Po prilici od 1900 u njemu nestaje šegrta i on je u likvidaciji, a s njime uporedo propada i tabački obrt. Nakon 1918 laćaju se mnoge čizmedžije drugog posla. Zadnji članovi ovoga esnafa u Sarajevu bili su Salih-aga Ćeremida i Hasaga Džanić. Obojica su bili papudžije. Prvi je radio pazariju, a drugi u zadnje doba samo smarlamu. Ćeremida je likvidirao svoju radnju 15 septembra 1940 g. Džanić sredinom 1947 godine. Tako je nestalo i posljednjeg čizmedžije u Sarajevu. Ćeremida je i danas živ, a Džanić je umro 4.I.1948 godine.

Preko 400 godina bio je čizmedžijski obrt važan faktor u ekonomskom životu ovih zemalja, pa da ga otmemo zaboravu, napisao sam ovu radnju, koja će osvijetliti jednu stranicu ekonomske povijesti Bosne i Hercegovine.

---

[4]) N. Filipović, Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima, Pregled 1953, sveska 7—8 (za juli-avgust) str. 71. Gornje podatke dao mi je drug Filipović za ovu radnju jer ih nije objavio u citiranom članku.

[5]) Isprava u arhivu Vakufske direkcije u Sarajevu br. 708.

[6]) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Mostar, Zagreb 1951, str. 95—99.

[7]) Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, broj 1282.

[8]) Musa-pašina zakladnica u arhivu Vakufske direkcije u Sarajevu.

I

ČIZMEDŽIJSKI ESNAF

1. Općenito o esnafu

Prema poznatim izvorima, počeci čizmedžijskom obrtu u Bosni padaju u drugu polovinu XV stoljeća. Iz jednog deftera što ga je nedavno otkrio u Državnom arhivu pri Pretsjedništvu vlade u Carigradu prof. Nedim Filipović,[9]) u Sarajevu je 1489 radio samo jedan čizmedžija i jedan trgovac obućom. Prvi se zvao Hamza, a stanovao je u mahali Mehmed-bej veledi Minet-bej, a drugi Ali, stanovnik mahale Mevlana Hatiba. Do te godine ovaj je obrt bio uhvatio jačeg korijena u Novom Pazaru i Mitrovici. U prvoj varoši je radilo 15, a u drugoj 6 čizmedžija. Vrijedno je istaknuti, da je u Novom Pazaru među onih 15 čizmedžija i papudžija bio i jedan kršćanin imenom Radoj. Inače je ovaj obrt bio isključivo u rukama muslimana.

Kako u to doba u Sarajevu kao ni u Novom Pazaru i Mitrovici nije bilo tabaka, to se materijal za izradu građanske obuće uvozio iz nepoznatog kraja. Međutim, znamo da se 1511 godine izvozila učinjena koža iz Sarajeva u Dubrovnik. Da li je ta koža bila proizvod domaćih tabaka ili import, ne znam.

Ostali, zasad poznati najstariji izvori, iz kojih saznajemo za proizvodnju građanske obuće i za trgovinu ovim artiklima u drugim našim mjestima, potječu iz druge polovine XVI stoljeća. Prije ovoga spominje se čizmar Hassya (Hadžija?) koji se godine 1492 nalazio među turskim zarobljenicima u Bihaću i otkupio se za 80 zlatnika. (Kodeks knezova Blagajskih, str. 343). Godine 1554 bio je u Banjoj Luci trgovac građanskom obućom neki Ejnehan-aga, sin Abdulahov.[10]) Na jednoj ispravi iz 1558, što se odnosi na Rogaticu, potpisano je pet čizmedžija: Kurt, Memija, Jusuf, Mehmed i Mehmed Abdulahov.[11]) Teško je vjerovati da je samo ovih pet čizmedžija tada radilo u ovoj varošici. Kao svjedok na jednoj ispravi iz 1580 potpisan je neki Mehmed i on je prvi poznati čizmedžija u Mostaru.[12]) Među svjedocima što su navedeni u Sinanbegovoj zakladnici, napisanoj 1582 g., nalazimo u Čajniču najstariji spomen ovome obrtu. Tu je potpisan čizmedžija Smail, sin Huseinov, i papudžija Kurd, sin Mehmedov.[13]) U obračunu fočanskih vakufa za godine 1008 (počela 24.VII.1599) navedeno je šest čizmedžija: Abdi, Nezir, Osman iz Alipašine mahale, Piri, Sefer iz Sultan-Fatimine mahale i Turhan iz Defterdarove mahale; 11 papudžija: Abdi, Ahmed, Ališan, Bali, Džemal, Hasan, Musa, Nezir iz Hadži Mustafine mahale, Nezir sin Muhzirov, Sefer i Sejid i tri trgovca obućom ili hafafa: Bali, Hurem i Memi, sin Omerov, iz Osman-efendijine mahale.[14])

Do sredine XVI stoljeća čizmedžijski se obrt bio lijepo razvio u Sarajevu. To saznajemo iz dvaju očuvanih sarajevskih sidžila (proto-

---

[9]) N. Filipović, o. c. 67

[10]) Sofi Mehmed-pašina zakladnica u Vakufskoj direkciji, br. 708.

[11]) Zakladnica Husein-bega, sina Ilijasova, na istom mjestu br. 534.

[12]) H. Kreševljaković, o. c. str. 100.

[13]) Sinanbegova zakladnica u Vakufskoj direkciji broj 184.

[14]) Arhiv M. E. Kadića, broj 1282.

kola suda), od kojih jedan sadrži akte poglavito iz hidžretske 965 godine (počela 24.X.1557), a drugi iz 973 (počela 29.VII.1565). U raznim zgodama navedeno je u svakom od ova dva sidžila po 20 do 30 ovih obrtnika.

Evo nekoliko podataka o čizmedžijama iz onog prvog sidžila. Neki čizmedžija Mehmed imao je kuću u Kamal-mahali (Ćemaluša), čizmedžija Alija u Terzibaši-oglu Sinan Čelebi mahali, čizmedžija Piri imao je kuću u Medrese mahali, trojica su čizmedžija imali svoje kuće u Kartal Hadži Inehan mahali, čizmedžija Redžep uzeo je dućan Kemalbegova vakufa po 10 akči mjesečno, u kom je prije bio berber. Taj je dućan graničio s nekim karavan-sarajem, česmom i dućanom jednog papudžije. Kao svjedoci spominju se čizmedžije: Piri, Sulejman Abdulahov itd. itd.

Prema najstarijem očuvanom mostarskom sidžilu, radile su u Mostaru 1633 ove čizmedžije: Alija, Mustafa, Omer i Osman. Omer se navodi kao dužnik Huma-hatun vakufa, a imao je kuću u Cernici mahali. Iz tog vremena spominju se papudžije: Ahmed, Alija, Bećir, Gazija, Ibrahim, Jusuf, Mahmud, Malkoč, Mehmed iz Ibrahim-agine mahale, Mehmed-baša, Mula-Memija, Omer iz Ćurkči-Ahmedove mahale, Pijale Selman i Šahbaz. U isto je doba bilo u Mostaru hafafa. Čini se da je u ovome esnafu u Mostaru bilo i kršćana. Godine 1685 umro je u Mostaru neki Ivan, stanovnik Hadži-Balijine mahale (Brankovac), i ostavio ženu Angeliju i sina Ivana. Za ukop je potrošeno 1000 akči. U njegovoj ostavini zapisana je mušta, terđah, kalufi i crna mješina, i po tome bi se moglo zaključiti da je bio obućar.[15])

Ali čizmedžijskom esnafu (cehu) nema traga ni u jednom od spomenuta tri sidžila. Prije 1550 godine postojao je u Sarajevu terzijski (krojački) esnaf, i, prema tome, obrtnici su se počeli organizirati u esnafe dosta rano, pa ipak prvu sigurnu vijest o čizmedžijskom esnafu našao sam za Sarajevo tek u godini 1697, a za Mostar još kasnije, i to 1762. Te godine je u Mostaru postojao esnaf b a š m a g d ž i j a (papučara), a ne čizmedžija, a to znači da su papudžije bile u pretežno velikom broju. Nije mi poznat nijedan izvor o ovome esnafu u Travniku, ali u tome mjestu o ovome esnafu postoji samo tradicija, dok u Foči i Rogatici ni toga nema.

Do velikog požara od 1903 postojao je u Travniku, kao i u Sarajevu, Č i z m e d ž i l u k.

L o n d ž a. Svaki je esnaf imao svoju u p r a v u ili l o n d ž u, koju su birali svi majstori i kalfe sve do 1851 godine, kada su bile ukinute ove feudalne institucije. F u n k c i o n e r i londže bili su: ćehaja, kalfabaša, ustabaša, jigit, čauš i još pokoji odbornik bez funkcije.

Ć e h a j a (ceh-majstor) je pretsjedavao londži i vršio razne administrativne poslove. On je bio posrednik između vlasti i esnafa. Njemu podnose pritužbe i majstori i šegrti u većim prestupima. U Mostaru se pored naziva ćehaja upotrebljavao u istom značenju i naziv p a š m à g d ž i b a š a.

K ā l f a b a š a je inspektor rada u esnafu.

---

[15]) H. Kreševljaković, o. c., str. 100

Ustabaša je stručni organ i najbolji majstor u svome esnafu. Njegovo je mišljenje bilo mjerodavno, kad se posumnjalo u solidnost rada nekog majstora. On je egzaminator na ispitu šegrta.

Čauš je pomoćnik ćehaje. On obavještava esnaf o raznim naredbama londže i samog ćehaje, on saziva londžu na zborovanje i esnaf na skupštinu ili kakav drugi skup.

Jìgit je egzekutivni organ londže. On izvršava razne kazne u prisustvu ćehaje ili nekog drugog člana, kojeg je londža odredila.

Osim tekućih poslova londža je rješavala sve veće sporove u esnafu. Njenoj odluci ili, kako se reklo, karáru morao se svako pokoravati. Apelacije nije bilo.

I poslije godine 1851 birale su čizmedžije ćehaju i čauša. I u ovom razdoblju, bez znanja i odobrenja ćehaje nije niko mogao nanovo otvoriti dućana, a on je uvijek prisutan kad je majstor davao šegrtu tèstir.

Održavale su se i skupštine esnafa, na kojima se reguliralo unutarnje poslovanje u esnafu.

Tefèriči kušanme. Povodom kušanme, t. j. proglašavanja šegrta za kalfe i ovih za majstore, priređivali su se tefèriči (izleti) u okolinu Sarajeva i Mostara, koji su trajali po više dana. Bašeskija je zabilježio tri izleta kušanme ovog esnafa: 1749, 1775 i 1777 godine; posljednji zajednički izlet priređen je u srpnju 1874. Onaj prvi održan je u Koševi, a druga dva na Soukbunaru, i to prvi od ona dva održan je nešto poslije 31 maja, i tom zgodom izabran je za ćehaju esnafa Muharem-aga Ramić. Drugi izlet održan je 26 kolovoza i na njemu je obavljena kušanma. Kroničar kaže, da je čizmedžijska povorka bila veoma golema, što sluti na zlo, a pred nju je izašla nebrojena svjetina i dječurlija. Ta povorka s pomoćnicima i majstorima brojila je 1000 duša, a samih konjanika bilo je u povorci 219. U tefter je upisano 350 kalfa. Ovo je najbolji dokaz kako je ovaj esnaf bio vrlo brojan, brojniji od svakog drugog esnafa. Godine 1848 bio je u istom esnafu 171 član iznad 18 godina. Na ovim su izletima nove kalfe ogrtale majstore komadom čohe od 4—5 aršina.

Poznat mi je i jedan izlet kušanme mostarskih čizmedžija. U jednoj kronici što ju je imao Hasan-ef. Nametak (umro 1953) zabilježeno je ovo: U četvrtak, 1. džumade I. 1168. (13 II 1755) održana je kušanma čizmedžijskog esnafa i sastavljen novi tefter. Iz tog se teftera vidi, da je ovaj esnaf imao, pored funkcionera londže, i svoje časnike i potčasnike, koji su ove obrtnike vodili, valjda u rat. Tu se spominju juzbaše, buljubaše i čauši.

Ovi su izleti bili prave smotre esnafa.

Vanjski znak esnafa, pa i čizmedžija, bio je bàjrak, a nosio se pred povorkom, kad se išlo na izlete kušanme, na doček valije i u drugim svečanim zgodama. U Mostaru su osim bajraka znakovi esnafa bili čugljeni i falake.

Esnafski pir. Osim na izletu sve čizmedžije, od najmlađeg šegrta do najstarijeg majstora, sastajale su se jedamput godišnje da obave dovu svome píru: Hasani-Basriji. Dova se obavljala uvijek zadnji dan mjeseca Ramazana, iza ikindije, u Čizmedžiluku. I to je jedina ceremonija esnafa. Kroz zadnjih tridesetak godina vršilo se to u dućanu Hadži-Bajram-age Turbe, a po njegovoj smrti (1916) u dućanu Muharema Trebinjca.

Hodža, koji je učio dovu, i najstariji majstori sjedili bi u dotičnom dućanu, a ostali esnaf stajao je na ulici. Zadnje je dove učio Mustafa ef. Varešanović. Kako mi je pričao Hfz. Ibrahim Trebinjac, sin Muharemov, koji se svega toga dobro sjeća, zadnja je dova obavljena 1929. U toj godini pao je zadnji dan Ramazana na 12 marta.

Hasani-Basrija, pir ovog esnafa, bio je islamski učenjak iz prvog stoljeća islamske ere. Živio je i djelovao u Basri. Pravo mu je ime Ebu Seid ibn Džafer. Rođen je 21 godine po Hidžri (počela 16. XII. 641), a umro je 110 (započela 16. IV. 728).

Esnafski tefter

Pri svakom izletu kušanme sastavio bi se esnafski tefter, u koji bi se upisali svi članovi esnafa, pa novi šegrti, kalfe i majstori. Nekada su u te teftere upisivani i majstorski sinovi, pa makar bili istom rođeni. To je bilo onda, kad je majstorom mogao postati samo majstorski sin. Na završetku teftera udarili bi svoje muhure i potpise odličniji članovi dotičnog esnafa, kao i prisutne ćehaje drugih esnafa. Tefter bi se zapečatio i pohranio u arhiv, a ako ga je trebalo otvoriti prije nove kušanme, onda se otvarao samo u prisutnosti londže.

U Mostaru se očuvao samo jedan prepis ovakvog teftera u spomenutoj Nametkovoj kronici iz godine 1755, dok su sarajevski tefteri kao i ostala arhiva zagubljeni smrću Hadži-Bajram-age Turbe (umro 1916), kako mi je to pripovijedao Hadži-Salih Turbo 1924 godine, posljednji ćehaja ovoga esnafa.

Ćehaje. U raznim ispravama našao sam spomen ćehajama u Sarajevu:

Hamza hodža, 1697
Hadži-Mehmed, 1707
Mustafa halifa, 1741
Muharem-aga Ramić, 1774—1776
Ibrahim, 1777
Mustafa baša Salata, 1780
Salih-aga Ramić, 1780
Ali-baša, 1782
Ahmet-baša Saka, 1798
Mula Husejn, 1803
Salih, 1819
Ahmed-baša, sin Mehmeda bajraktara, 1822—1824
Abdulhamid Hafizović, 1848 i 1850
Hodža Pita, od prije 1871—1891, i kao zadnji
Hadži-Salih Turbo, 1891—1925

2. Podjela rada

Nijedan čizmedžija nije umio izrađivati sve vrste obuće. Svaki je radio samo jednu vrstu ili, kako su oni rekli, jedan češit. Prema tome, čizmedžije su se dijelile na:

a) čizmare,
b) papùdžije ili bašmàgdžije,
c) firalèdžije, ili jemenìdžije ili postulàdžije,

d) mestvedžije i
e) tomačāre.

U raznim izvorima češće se spominju svi osim tomačara. Oni su sigurno ubrojeni u mestvedžije. Bilo je u ovom esnafu i radnika, koji nisu ništa drugo radili do potšivali obuću ili šili saju.

U ovaj esnaf ubrajali su se i kavafi ili haffafi. Oni nisu kod nas nikad činili zaseban esnaf, kao na primjer u Carigradu, kako sam to jedanput krivo napisao. Oba ova izraza sretamo u dokumentima, dok je u čaršiji bio poznat samo kavaf.

3. Kavafi ili haffafi

Trgovci ajakabijōm ili obućom zvahu se kaváfi ili hàffafi.

I kavafi su, kako već rekoh, pripadali čizmedžijskom esnafu, ali, koliko se zna, oni nikada nisu bili birani u londžu.

Osim obuće oni su »na malo«, tj. na komad, prodavali sahtijan, mješinu i kajsar, dok su sahtijandžije prodavale samo tùrom. Kavafi su kupovali obuću od pojedinih majstora, kad je oni nisu mogli prodati trgovcu iz provincije ili izravno potrošaču. Ne zna se da su kavafi davali majstorima materijal na izradu. Najsiromašniji sloj obrtnika prodavao je svoje proizvode kavafima.

Za one kavafe, koji su iskorišćavali nevolju siromašnih majstora i uzimali od njih robu ispod prodajne cijene, nalazili robi manu pri kupovanju i slično, reklo se da »cijede fukaru«.

Trgovci iz provincije dolazili su u Sarajevo da kupuju robu koja im je potrebna. Zbog teških saobraćajnih prilika, ostajali bi ovdje i po mjesec dana, dok bi se podmirili, jer nije uvijek bilo gotove robe, pa ju je trebalo naručiti kod pojedinih obrtnika. Ovakvim trgovcima, koji su otsijedali po hanovima, nosile su čizmedžije svoje proizvode, a kad njih nije bilo, onda bi ih u nevolji prodavali kavafima. To su, razumije se, radili najsiromašniji majstori.

Kriza u čaršiji zvaše se ćesátluk, a konjuktura àlišvèriš. Kod svih obrtnika, koji su svoje proizvode prodavali trgovcima sa strane, čulo se pravilo: »Kad je ćesatluk, čuvaj robu, kad je ališveriš, čuvaj mušteriju!« Najveći ćestaluk je bio u »gladno proljeće«, a to doba se u čaršiji nazivalo »od ljubìce do ružìce«.

Kako je već spomenuto, najsiromašniji su obrtnici donosili svoje rukotvorine u hanove i prodavali trgovcima. Mnogi od njih nisu imali ni dućana, pa su radili kod kuće. Čizmedžijski ćehaja Mustafa halifa zabranio je sirotinji ovoga esnafa, takvu trgovinu, a oni se pritužiše šerijatskom sudu na ovaj postupak, navodeći da je to stari običaj, i uz to dodadoše, da ćehaja stoji u sporazumu s trgovcima obućom (kavafima) i ovo čini da trgovci uzmognu kupovati njihove proizvode ispod cijene, što je opet protiv starog običaja. Kada se kadija uvjerio od vjerodostojnih ljudi, da je stvar onakva kako su ovi siromašni ljudi (fukara ve derdument) izjavili, izdao je 7 reb. I 1154 (23.X.1741) murasèlu i uputio je ćehaji, kojom mu zabranjuje raditi protiv starih običaja i šerijata, te stoga da ne smeta sirotinju, koja svoju robu prodaje po hanovima i od toga živi.

Kako se iz istog izvora vidi, nije se ćehaja htio pokoriti toj odluci, jer ga ona sirotinja tuži kadiji u istoj stvari pet dana kasnije i

traži da se ovaj ćehaja skine, a za novog ćehaju predlažu Huseina Simitovića. Kadija je sve ovo javio u Car-grad, odakle je stigao ferman, kojim se zaštićuje ovaj stari običaj.[16])

4. Imućstveno stanje

Čizmedžije su bile mahom siromašni ljudi. Živjeli su od svojih deset nokata. Vrlo je rijedak bio među njima pokoji bogatiji čovjek. Ali skoro svaki čizmedžija je imao svoju kuću i svoj alat. To je isto imao i svaki drugi obrtnik. U zadnje vrijeme u sarajevskom Čizmedžiliku imala su samo dvojica čizmedžija svoj dućan, i to braća Hadžomerovići i Avdaga Aguša. Ovaj potonji bio je kavaf. Mnogi od njih zbog siromaštva nije ni radio u čaršiji nego kod kuće, kako je već rečeno.

Tako je bilo u prošlosti. Ni u XVI i XVII stoljeću, kad su drugi obrtnici gradili zadužbine, nije bilo među čizmedžijama bogatih ljudi. Meni su poznata samo dva vakufa u Bosni i Hercegovini, od kojih je jedan vakuf nekog čizmedžije Huseina u Sarajevu, koji je uvakufio više hiljada akči. Iz jedne bilješke znamo, da je iz toga vakufa dat zajam u iznosu od 6000 akči 1.I.973 (29.VII.1565).[17]) Drugi je vakuf čizmedžije Mahmud-baše, zvanog »Brada«, sina Smajlova, iz Sarač-Hajdarove mahale. On je 7 ševala 1196 (15.IX.1781) uvakufio u spomenutoj mahali jednu kuću, koja se sastojala od dviju soba, kuhinje, hudžere i magaze u prizemlju, te jedne sobe i još jedne prostorije na gornjem boju, avlije, staje i zahoda, kroz koji je protjecala voda, dvorišta i bašče, i odredio da se od prihoda popravlja česma Beširevica.[18]) Za upravitelja toga vakufa postavio je Ahmeda, sina Husein-baše čizmedžije. Među svjedocima ovoga akta potpisana su dvojica čizmedžija (Avdi-baša i Ahmed Kahina).[19])

Štedljivost je jedna od značajki svih naših obrtnika. Poznata je izreka: »Kànāt (štednja) ili rùsvāj«. Prevelikom štednjom je poneki od njih skupio izvjesnu svotu novaca i uputio se na hodočašće u Meku i Medinu. Pa i ti su rijetki. Ovdje ću navesti jedan vrlo zanimljiv slučaj, koji se desio 1550 godine.

Mustafa bin Abdulah i Mustafa bin Jakub iz sela Popovišta u kadiluku Višegradu izjavljuju i tuže Hurema, sina Timurhanova, iz mahale Tuti-hatun.[20])

Prvi: »Hurem je uzeo moga sina Timura i odveo ga u Stambol. On se vratio, a sin mi nije, pa ga tužim«. Drugom je iz šehera (Sarajeva) odveo bratića Nesida bin Muhameda, koji se također nije vratio. Hurem je izjavio, da su spomenuti dječaci bili njegovi šegrti i da ih je on idući na hadž sa sarajevskim hadžijama poveo. Kad su došli u Stambol, stanovali su u odajama imama Alije i radili u čizmedžiluku. Oba su se razboljela od kuge. Nesid je umro treći dan bolesti, a Timur peti dan. Njegovu su izjavu potvrdila dva svjedoka i kazala da su Nesid i Timur

---

[16]) Rukopis bivšeg Balkanskog instituta u Sarajevu, broj 1817.

[17]) Sidžil u Gazi Husrev-begovoj biblioteci broj 2, str. 145.

[18]) H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo 1939, str. 140.

[19]) Kronika M. E. Kadića XI, str. 95; sidžil br. 21, str. 141.

[20]) Kasnije se ova mahala zvala Dudi-bula, danas Kevrin Potok.

ukopani u Čohadžijama na Galati i da su oni prisustvovali sahrani. Njihovo je svjedočanstvo primljeno i to je uvedeno u sidžil.[21])

Jedna narodna pjesma naziva čizmedžije dilendžijama (prosjacima):

Kćerka zbori neni:
»Ne daj mene čizmedžiji, neno!
Čizmedžije — jedne dilendžije,
Muštom tuku, od gladi se vuku,
Ćiriš mažu, djevojkama lažu!
Čizmedžiji mušta u rukama
Udriće me mladu prema srcu,
Umrijeću, preboliti neću.«
(Iz zbirke Halida Kreševljakovića)

Između 1757 i 1803 zabilježio je sarajevski kroničar Mula Mustafa Bašeskija smrt sto dvadeset devetorice članova ovoga esnafa, koje je sam poznavao. Među njima je bilo četrnaest hadžija. Samo uz ime jednoga stavio je atribut »imućni«, a za jednog drugog kaže da je bio darežljiv.

U zadnje doba opstanka esnafa, oko 1900 godine, računali su se u bojle stojeće ljude braća Ahmed i Alija Hadžomerović i Avdaga Aguša, i, kako smo već rekli, oni su sjedili i radili u svojim dućanima, imali su još nešto imetka osim kuće i nešto kapitala.

U jednom sarajevskom sidžilu očuvala su se dva popisa ostavine iza dvojice članova esnafa, iz kojih se ogleda njihovo pravo imućstveno stanje, pa ih ovdje za ilustraciju donosimo u prijevodu:

Popis ostavine čizmedžije Mustafa-baše, sina Ibrahimova, iz Mehmedbegove mahale, od 16 džumáde I 1183 (17.IX.1769).

stari saruk	158 akči
stari kauk	134
još jedan kauk	132
hrka	144
stara ćurdija	200
stari ćurak	200
stari mintan	144
plave tozluke	300
3 para starih mestava	140
zeleni binjiš	1014
crveni pas	120
mahrama i kesa	90
stara jemenija	186
zeleno džube	600
naočale	20
bijela anterija	132
zobun	246
stare šalvare	204
kalpak	276
4 komada loja 100 drama	250

[21]) Sidžil M. E. Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, str. 76, po prijevodu Hazima Šabanovića, naučnog saradnika Orijentalnog instituta u Sarajevu.

ANU BiH АНУ БиХ

8 pari puštije	576
belegija i mermer	156
sahtijan	200
mahrama	56
zembilj	24
mintan od crvene čohe	1290
džube od zelene čohe	2040
staro džube	241
nož i kesa	192
bošča	74
ćulah i stari kaftak	44
stare firale	146
stolica, džilde i sepet	82
3 sahtijana	612
160 drama ćiriša	346
sepet	22
2 kože đona	1200
dug u Mula Hasana	300
kuća	24000
	40270[22])

Popis ostavine čizmedžije Hasan-baše, sina Ahmedova, sina Fazli-hodže, iz Abdi-halife mahale, od 15 zilhidže 1184 (1.IV.1771).

ćilim	2880
2 crvena ćebeta	1080
beledi jastuk	1170
dvije hasure	200
gotovina	27840 akči i 16 groša
terđah	180
4 para kalufa	
dvije čizmedžijske alatke	18
5 komada loja	300
burgur i izeite (?)	180
suho meso 15	300
drva	300
dvije fučije i ambar	300
gaće i košulja	480
crveno ćebe	300
18 pari đona	1266
šalvare od plave čohe	912
jelek od crvene čohe	420
mala puška	2160
otpaci od mješine	126
divit	90
otpaci od sahtijana	84
ćurak postavljen janjetinom	672
binjiš od crvene čohe	3600
stare čakšire	342

[22]) Sidžil broj 11, str. 29.

stari mintan	536
sablja	726
10 pari firala	1860
mješina	264
sahtijan	278
dvije kože đona	1576
tespih	72
svijeće	200
1 pustekija i otpaci od mješine	72
6 pari firala	972
crveni pas	360
saruk	846
nove šalvare	2532
stari ćurak	840
mor-dolama	1746
tespih i nož	56
još jedan nož	384
gaće i košulja	420
srebrna čelenka	246
sablja	450
još jedna sablja	176
sablja	330
kolčak	60
2 pištolja	438
još jedan pištolj	1116
puška	204
još jedna puška	1746
kubur-pištolj	170
šiš	180
slad i hurda	246
staro sedlo	60
ćilim	212
ponjave	80
kožica i ćul	96
dušek	528
stari jorgan	360
jastuk	178
još jedan jastuk	138
hasura	106
crveno ćebe	180
još jedno ćebe	132
sofra	90
bošča	168
još jedna bošča	93
peškir i učkur	114
stare čizme	480
sanduk furde	354
još jedan sanduk	156
4 sahana i dvije ćase	726
tendžera	270
sepet i furda	50

ANU BiH АНУ БиХ

još jedan sanduk	120
tamjan	40
tendžera	304
tepsija	270
ibrik	174
tava	162
gvozdena tava	108
sjekira i sadžak	184
čizmedžijski terđah	60
još jedan terđah	106
belegija	100
mermer	48
kalupi za papuče	150
još jedni kalupi	180
sahtijan	276
još jedan kalup	90
mješina	210
mješina i mermer	360
pamučni konac	100
tri stolice	56
svijeće	212
stara peštahta	282
furlegan	486
dućanski pribor	100
pola kuće u spomenutoj mahali	12000
pokućstvo i drva	3600
gotova novca	2680
nešto beza	388
	87162[23])

Poznato mi je da je hafaf Mustafa halifa imao jedan čifluk u selu Rakova Noga, koji su po njegovoj smrti uživala njegova djeca godine 1777. (Sidžil 18, str. 46).

5. Čizmedžije u jeničarskoj službi

Većina je sarajevskih obrtnika pripadala jeničarksom odžaku. Tako je bilo i sa čizmedžijama. I među njima nalazilo se prostih vojnika ili baša, bajraktara, čauša i baščauša kao podoficira i aga ili zapovjednika. Ovi jeničari obavljali su svoj obrt, a po potrebi polazili na vojsku. Godišnje su primali neku plaću, koja im se obično isplaćivala sa zakašnjenjem. Skoro svaki novi vezir pri preuzimanju dužnosti darivao je jeničare odoramа (binjišima).

U esnafskim tefterima većih esnafa nalazimo alajbega i po više juzbaša. Po tome bi se dalo zaključiti, da je svaki esnaf bio jedna vojna jedinica, kojoj je na čelu alajbeg (pukovnik). I čizmedžije su imale svoga alajbega. U popisu od 1848 ima čizmedžija s prezimenom Alajbegović. To će biti sinovi i unuci tih esnafskih alajbega. Funkcija esnafskih alajbega i juzbaša (kapetana) nije mi potpuno jasna.

[23]) Sidži broj 11, str. 110

Jeničari su se dijelili u o r t e. U zadnje doba bilo je 196 orta. Prve 62 orte zvahu se b u l j u c i. Dalje 33 orte su se zvale s e k b a n, a od 96. do 196. zvahu se d ž e m a t i. Kroničar Bašeskija spominje na više mjesta redne brojeve orta. Jedne on zove buljucima, a druge džematima. Po njemu, u Sarajevu su bili buljuci: 10, 11, 17, 19, 25 i 29, a džemati 41, 43, 45, 50, 52, 67, 68, 96, i 97. Prema tome, redni brojevi orta u Bašeskije ne podudaraju se sa gornjom podjelom, kako ju je naveo Hammer.

Zapovjednik svih jeničara u Bosni i Hercegovini (jeničar-zabit) sjedio je u Sarajevu. Po manjim mjestima zapovjednici detaširanih jeničara zvahu se serdari. Njih je postavljao sarajevski jeničar-zabit. Vlast serdara trajala je po tri mjeseca. Isti serdar nije mogao biti imenovan u istom mjestu u sljedeća tri mjeseca, ali je mogao biti postavljen na preskok. I među čizmedžijama bilo je serdara.

Vojnike, koji se istaknu u ratu, darivali su čelenkama. U ostavini iza umrlog čizmedžije Hasan-baše nalazi se i jedna srebrna čelenka.

6) U č e š ć e č i z m e d ž i j a u r a t o v i m a i n e m i r i m a

Zbog oskudice izvora nisam našao naročitih podataka o članovima ovoga esnafa u XVI i XVII stoljeću. Sa sigurnošću može se reći, da su i čizmedžije sudjelovale u svim ratovima i nemirima toga vremena kao i kasnije.

U obrani Bosne, što ju je na svoju ruku poduzeo 1737 bosanski vezir Hekim-oglu Ali-paša, otišlo je iz Sarajeva sve što se moglo puškom zametnuti. U boju s Austrijancima pod Banjom Lukom, 4.VIII.1737, istaklo se, među drugim, više Sarajlija, a među njima i čizmedžija Rizvan bajraktar, koji se i danas spominje u predanju starih Sarajlija, a umro je 1782.[24]) Iste godine bilo je Sarajlija u turskoj vojsci pod Ozijom u Ukrajini, a među njima i čizmedžija. Više njih palo je pod Hoćimom. Veći ih je broj sudjelovao u Dubičkom ratu (1788—1791).

Poznato mi je da su dvojica čizmedžija kao age razvili bajrak i s vojnicima išli na vojsku. Godine 1768 išao je na Rusiju čizmedžijski ćehaja Muharem-aga, a bajraktar mu je bio Avdija Gušić iz 97 džemata. U Dubičku vojnu krenuo je 1789 s ostalim agama čizmedžija Kahriman-aga. Bez svake sumnje ova dvojica nisu bile jedine čizmedžije, koje su išle u rat kao age.

Za okupacije Bosne godine 1878 poginuo je kod Maglaja čizmar Abdija Šakić s Begovca, a u obrani Sarajeva 19 kolovoza izginuše: mestvedžija Mehmed Crnčević, firaledžija Mehmed Ćeremida, krpedžija Puhović, zvani Hodža Širo, iz Žagrića, čizmari Ahmed i Mehmed Šakić s Begovca i na glasu papudžija Mustafa Šakić, zvani Hrnjo,[25]) s Mahmutovca. Šesnaest čizmedžija opremiše Austrijanci u zarobljenički logor u Olomuc, odakle se povratiše krajem decembra 1878.[26])

---

[24]) H. Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4 VIII 1737, Sarajevo 1936. (separat iz kalendara »Narodne uzdanice« za 1937 g., str. 15.)

[25]) H. Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, Sarajevo 1937, str. 114—123.

[26]) H. Kapidžić, Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austrougarske, »Gajret« kalendar za godinu 1938, str. 50 i dalje.

U pobunama u Sarajevu, što su trajale od 1747 do 1756, poginulo je i nekoliko čizmedžija.

U burnim danima prve polovine prošloga stoljeća uzele su učešća i čizmedžije. Godine 1822 opremio je bosanski vezir Dželalija u progonstvo 18 najžešćih buntovnika, a među njima čizmedžije Hadži-Ali-agu Vatrenjaka i Hadži-Abdi-agu, a u sarajevskom gradu dao je udaviti bajraktara Ahmeda, sina bajraktara Huseina. U pobuni što nastade nakon proglašenja fermana o ukidnju jeničara istakao se čizmedžija Bulić bajraktar.[27])

7) Čizmedžije u nekrologiju Mula Mustafe Bašeskije

Ovaj nekrologij obuhvata smrtne slučajeve od 1171 do 1218 ili od 1757 do 1803. Kako on uz ime donosi ponekad i karakteristiku dotične osobe, to ovdje donosim u doslovnom prijevodu sve članove ovoga esnafa. Napominjem, da sam se služio originalom, a ne Muderizovićevim prijevodom objavljenim u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1919 godinu.[28])

Prije 1171 umrli su starac Dženđžo, hafaf, i Tiro, papudžija.

1171: Šeho, čizmedžija, starac Šeho, kavaf, i Hasan-baša, mestvedžija.

1172: Hadži Šabić, čizmedžija.

1173: Fakir, čizmedžija.

1174: Šero, čizmedžija.

1175: Hadži Salih Puška, čizmedžija, umro na putu u Meku; Šator Gušo, čizmedžija i imam u Berkuši.

1176: starac mestvedžija s Budakovića; Spaho, čizmedžija i učenik M. M. Bašeskije; Šeho, čizmedžija iz Džano-zade mahale; Hadži Mustafa Briko, kavaf; debeli čizmedžija Zumbara; Kalubdži, kavaf; čizmedžija, zet Mutapčića; Mula Salih Hadžijusufović, čizmedžija.

1177: Katil Omer, čizmedžija i baščauš, i H.-Mula Ibrahim, čizmedžija.

1178: crnobradi čizmedžija: neženja Husein Pandža, čizmedžija iz Ašik-mahale.

1179: starac čizmedžija i imam na Vlaškoj mahali; starac dugi Kuno, čizmedžija; Čizmar s Mutnog Potoka.

1180: Hadži Ibrahim Frenjo-ogli, kavaf.

1181: Šišman H.-Ibrahim Kazandžić (?), mestvedžija iz 97 džemata.

1182: Hasan, čizmedžija.

1183: kavaf H.-Hasan-aga Kulaksuz zaklao se u Hoćimu; papudžija Mustafa Čučuk iz Davud Čelebijine mahale, poginuo na Hoćimu; čizmedžija Žega s Bardakčija; mestvedžija Hadži Muharem, unuk Rabke bajraktara;

1184: papudžija Nuhan-baša bio je zarobljen u Oziji (Očakov), dugo vremena bolovao (umro je u Sarajevu); derdument čizmedžija Abdi-baša

---

[27]) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u BiH I, Sarajevo, str. 136.

[28]) Prijevod nekrologija Mula Mustafe Bašeskije napravio je pokojni Riza Muderizović po nekom prepisu, a ne po originalu. Zbog toga je ovaj rad Muderizovićev nepotpun i mjestimice pogrešan pa bi ovaj nekrologij trebalo ponovo izdati. Primjera radi navodim da se u prijavodu spominje 28 čizmedžija, a u originalu našao sam ih preko stotinu.

s Atmejdana, bolovao je od nekih čireva velikih kao lješnici, izraslih po cijelom tijelu, naročito po licu.

1185: starac s Bjelava Salih Ćelo, hafaf, mada je umro u osamdesetoj godini, brada mu nije pobijeljela; krpedžija Simit pravio je j a m a k-p a p u č e, a bio je ljubitelj derviša.

1187: čizmedžija Đul Mehmed, zet bajraktara Kasuma, umro u stotoj godini.

1188: čizmedžija Ibrahim-baša, bašeskija 76 džemata, veliki siromah, a bivao je više puta serdar; mestvedžija starac Maltali iz Ćemaluše.

1189: čizmedžija H.-Smail, čauš 76 džemata; Kadić, čizmedžijski alajbeg; tomagdžija, siromah s Bjelava; firaledžija Salih, pripadao je 97 džematu, Murgin zet, izgubio je jedno oko u nekoj tučnjavi; starac Hamza bio je na glasu papudžija, brzo je govorio, a bio je sofija; crnobradi čizmedžija Ali-baša.

1190: čizmedžija ćehaja, bogati Muharem-aga, bio je došao i do nekog ugleda. Sprovod mu je bio velik, a smrt mu je oglašena sàlōm s munare.

1192: siromašni čizmedžija Ćosić; krpedžija Čizmo iz Davud-čelebijine mahale, u čijem je dućanu u furdi nadeno 100 groša; malo luckasti i bjelobradi krpedžija s Begovca, Puškin brat; Hadži Mustafa Šikalo najprije je bio bazerdan i trgovac s Njemačkom, a pod stare dane postao hafaf, bolovao je od neke bolesti u nogama.

1193: Salih-baša Ćoso, čizmedžija s Mutnog Potoka, sestrić odabegdžije 97 džemata; Nuhanov brat čizmedžija Šuljko; bjelobradi Islam bajraktar, hafaf, volio žene, a umro je naprasnom smrću u Ajas-pašinoj mahali; čizmar Tiro; hafaf Čusto iz mahale Vrbanje, govorio je teško; Jašar-baša, radio čizme; stogodišnji starac Mehmed-baša; papudžija iz naše (Buzadžića) mahale, zbog starosti 5—6 godina nije izlazio iz kuće, a nije bio bolestan.

1194: mladi hafaf Mula Ahmed Maltali-oglu, umro je od vrućice; čizmedžijski ćehaja Salih-aga Ramić iz 97. džemata, smatran za pametna čovjeka; hafaf Ahmed; Ago Zub, bio je vrlo pohlepan za zaradom, a volio je šalu; mestvedžija Hadžić s Bjelava, nosio je uvijek bošču na ramenu; čizmedžija starac Selman; neženju čizmedžiju Fazlića umrtvio je nožem susjed, krojač Jeleč-oglu, jer je održavao veze s njegovom ženom; starac čizmedžija Alija Jusufagić, teško je govorio, bio je bajraktar, u 10 džematu uživao ugled, nešto je znao, jer je pohađao predavanja.

1195: Hadžihasanović, mestvedžija; čizmedžijski ćehaja Mustafa-baša Salata, umro je nenadano.

1196: Ali-baša, ćehaja čizmedžijskog esnafa; banjolučki bajraktar, čizmedžija Rizvan, porijeklom iz Neretve; siromašni jemenidžija Ahmed Šero; čizmedžija Sulejman-baša, brat terzije Pinje; Trebo čizmedžija

1197: siromašni čizmedžija emir Čelković; čizmedžija Halil-baša iz 50. džemata; Zuko Žmiro, čizmedžija; papudžija Gazija iz Imareta; svrabljivi čizmedžija Mumin; papudžija Omer-baša iz Uskudar mahale; visoka rasta Menzildžić, hafaf, nosio je robu od mjesta do mjesta, družio se s dervišima, otišao u Misir i odande u Meku te postao hadžija; hafaf Mehmed Durak, bajraktar, bio je ugledan čovjek, umro je od kuge; hafaf Sutlić, umro u Aleksandriji; čizmedžija Jamak.

1199: naočiti Ibrahim Čajo, bio je čauš teferiča na Abuhajatu, a umro je navršivši 90 godina.

1200: hafaf Hasić.

1201: Smail-hodža, papudžija; starac Hasan-baša Nevesinjac, papudžija i bešeskija 50. džemata; čizmedžija i čauš 45. džemata; starac Hadži-Omer, hafaf.

1202: Salih, mestvedžija; Ahmed Zec, papudžija, i neženja Musa, čizmedžija, izgnuli na Dubici.

1203: starac Brada, papudžija, dugo je ležao bolestan; Hoćimski barjaktar Humo (Humo-Zade), hafaf. Bolovao od žutice i posljedice bolesti su mu se vidjele na licu do smrti: starac niskog rasta Pajić, hafaf Pašić, čizmedžija.

1204: starac Ibrahim-baša Džudža, papudžija iz Dudi-bula mahale; starac Ahmed-baša Mačak, mestvedžija.

1205: Sulejman Cakaruš, hafaf; Halil, čizmedžija; papudžija niskog rasta, koji je lagano govorio, a bio je punac kazaza Hadži Hasana.

1206: Mustafa-baša Lepir; mestvedžija žute brade; starac Ibrahim Saka, firaledžija; starac papudžija; starac Smail-baša, papudžija; Mula Mehmed Pirović, hafaf, a bavio se i zamjenom obuće za drugu robu.

1207: Mehmed, pravio male čizme, a umro je u mladosti; Kul, čizmedžija; starac Hasan-baša, mestvedžija, bio dobar čovjek; Salim-baša, papudžija, bio je visoka rasta, pripadao je 50. džematu, družio se s ulemom i uvijek govorio istinu.

1208: Mustafa-baša Hrčo, firaledžija i imam 97. džemata, bio je star i bolestan; Poturčenjak, čizmedžija.

1209: Salih-baša Maletić, papudžija; stogodišnji starac Mustafa-baša, papudžija iz Franačke mahale, star i bolestan; Salih Sagr, firaledžija, bio je 1150 (1737) zarobljen u Oziji i u zarobljeništvu naučio ruski, bio je siromah i dobar čovjek; Div Osman, papudžija.

1210: Kara Hasan, čizmedžija, umro je u 90-oj godini, a saruk je zamotavao na naročiti način; papudžija Vehab iz 97. džemata.

1211: siromah (fakir), krpio mestve i tomake; mestvedžija Afadžan s Bjelava, umro kao starac; bjelobradi mestvedžija Zec; Sulejman bajraktar Tomakči, hafaf.

1212: Kačić bajraktar, firaledžija, bio je visoka rasta; Abdi-bajraktar, čizmedžija, umro u Meki; Ibrahim-baša Simit, hafaf; Dreno Gondo, hafaf, bio je bogat i kao bedel otišao na Meku.

1213: Ahmed-baša Saka, papudžija i bivši ćehaja čizmedžijskog esnafa.

1214: starac Hadži-Mustafa, alajbeg hafafa; Husein Div, čizmedžija.

8) Poznatije čizmedžijske porodice

Ovdje donosim nešto podataka o poznatijim porodicama iz zadnjih decenija ovoga esnafa. Zbog nedostataka izvora nije mi bilo moguće segnuti u njihovu prošlost ni u XVIII stoljeću, akamoli što dublje. Od tih nekoliko porodica znam sigurno, da je predak Fazlihodžića živio u XVII stoljeću i da se Puške i Šerbe spominju u XVIII stoljeću.

Fazlihodžići se prozvaše po hodži Fazliji, koji je živio u XVII stoljeću. Njegov sin Ahmed i unuk Hasan-baša pripadahu ovome esnafu. Bašeskija, bilježeći njegovu smrt u 1184 (1771), kaže da je bio firaledžija i zet Mravov[29] i sin Fazli-hodžin, ali po kassamu on je njegov unuk. Stanovao je na Budakovićima (Abdi-halife mahala). S Hasan-bašinom ostavi-

nom već smo se upoznali. U groblju na Budakovićima nalazi se grob kavafa Hadži Mustafe Fazlihodžića (umro 1213 = 1798/99). U popisu od 1848 nema Fazlihodžića u ovom esnafu, kao ni kasnije.

P u š k e. Tradicija zna da su Puške bili čizmedžije prije pohoda princa Eugena na Sarajevo (oktobar 1697). Puška Hadži-Salih bio je čizmedžija i umro je na putu u Meku 1762. Ovoga prezimena nema u popisu esnafa od 1848. Mustafa Puška zadnji je član ove porodice u čizmedžijskom esnafu. Bio je papudžija, a otselio je u Tursku i umro u Inegölu poslije 1913.

Š e r b e. Po tradiciji, u ovom su esnafu bile najstarije porodice Turbe, Puške i Šerbe. Koliko je u tome istine, zasada se ne zna. Prvi poznati Šerbo je Ibrahim-baša, a živio je prije 1774. On nije pripadao ovome esnafu. U ovom esnafu prvi poznati Šerbo je Mustafa, a naveden je u popisu od 1848. Stanovao je u Ž a b l j a k u (Hadži-Idriz mahala). Bio je čizmar. Umro je 1889. Iza sebe je ostavio osam sinova, od kojih su dvojica bili činovnici, Mehmed Sami, (1845—1919) liječnik[30], a Hadži Muharem, Salih, Ibrahim, Hasan, Husein i Junuz čizmari. Svi su izučili zanat u svoga oca.

Hasan je prvi ostavio svoj zanat prije 1900 i prometnuo se u kafedžiju. Zadnjih dvadesetak godina držao je kafanu »Bosnu« u Zrinskog ulici. Umro je 19. II. 1947, nadživivši svu braću.

Ibrahim je ostavio zanat 1914 i do smrti se bavio trgovinom. Umro je 1. IV. 1930. U dokolici se bavio pčelarstvom i cvjećarstvom. Još prije 1900 počeo je zamjenjivati trnke s modernim uništima (košnicama). Bio je hadžija. S njime je zajedno radio i mlađi brat Junuz.

Salih je također ostavio zanat i bavio se povrtlarstvom sve do smrti, godine 1926.

Husein, kasnije hadžija, ostao je vjeran zanatu, jer ga je smrt zatekla prije početka rata. Umro je 13. III. 1913. Tako su od Šerba zadnji čizmari bili H.-Ibrahim i Junuz. Hadži-Muharem je 1909 otselio u Tursku.

T u r b e su bili u ovom esnafu preko 150 godina. Kuća im je bila u S a h t i j a n u š i (sada ulica Miss Irby). Godine 1848 bila su četvorica Turba u ovom esnafu i to: Abdulah, Bego Ibrahim i Salih, dok se četvrti navodi bez imena, ali se kaže da je muezin. Mula Bego je bio poznat kao dobar firalèdžija (umro 1896), a i njegov sin Hadži-Salih bio je također dobar majstor. Hadži-Salih je bio zadnji ćehaja ovoga esnafa (umro 1928), Hadži-Bajram-aga Turbo bio je u svoje vrijeme najučeniji član esnafa. On je svršio tursku ruždiju. Dobro je govorio i pisao turski i perzijski. Mnogo je čitao perzijske klasike. Živio je kao neženja. Najprije je radio kao majstor, a onda je prodao svoj dućan i prometnuo se u kavafa. Nosio se kao kakav veliki trgovac, a bio je vrlo prijazan. Umro je 10. V. 1916. On je ujedno i zadnji kavaf.

U groblju na Hambinoj Carini, uz Mula-Begu i Hadži Saliha, pokopana su još dvojica Turba, i to šejh Hafiz Aliefendija, sin Mehmed-agin, (umro 1879) i otac H.-Bajram-agin, Hadži Avdaga (12. XII. 1896).

---

[29]) Potomci ovoga Mrava su Mravovići kojih je doskora bilo u istoj mahali.

[30]) Dr. R. Jeremić, Dr. Mehmed Sami Šerbo — prvi bosanski muslimanin lekar, Miscellanea (Centralnog higijenskog zavoda) 2, Beograd, 1938, str. 63.

V a t r e n j a c i se spominju kao stanovnici Kalin Hadži-Alijine mahale ili Čeirdžika još u XVIII stoljeću. Kuća im je bila uz današnji hotel »Poštu«. U jeničarskoj hijerarhiji Vatrenjaci su age. Prvi meni poznati član ove porodice u čizmedžijskom esnafu je Ali-aga. S ostalim buntovnicima prognao ga je Dželalija 1822. Na putu u progonstvo umro je u Goraždu. Godine 1848 bio je Ahmed-aga Vatrenjak član ovog esnafa. Umro je oko godine 1860 kao zadnji čizmedžija iz ove porodice.

U pjesmi gdje se nabrajaju age Sarajlije, kako piju pivo na Ilidži pokraj Željeznice, navode se i dva Vatrenjaka.

Jedna grana Vatrenjaka u ovom esnafu nazvana je Hadžomerovići.

H a d ž o m e r o v i ć i se prozvaše po Hadži-Omeru Vatrenjaku. Ovoga je, kako kućna tradicija kaže, kao buntovnika pozvao vezir u Travnik. Znajući što ga čeka, on se odmetne i tek nakon nekoliko godina vratio se u Sarajevo. Sigurno se zna, da su iz ove porodice u čizmedžijskom esnafu bili Hadžomerović Ibrahim (1848), njegov sin Muhamed (umro oko 1875) i njegovi sinovi Ahmed i Alija. Ova dva brata izučila su papudžijski zanat kod oca. Godine 1878 kao borci bili su svladani, razoružani i opremljeni u Olomuc, odakle su se krajem iste godine povratili kući s ostalim zarobljenicima i nastavili svoj zanat. Bili su vrlo dobri majstori. Pored svoga zanata nabavljali su veće količine kajsara i krčmili ga. Godine 1893 sagradili su moderan dućan u Čizmedžiluku. To je prva moderna zgrada u staroj čaršiji. Braća su se tako pazila, da se takva pažnja ne pamti. Ahmed je umro 30 septembra 1908, a Alija je poslije 1918 prestao raditi. Umro je 7. VIII. 1943, prevalivši 90 godina.

F a g i n i. Od svih Fagina u ovom esnafu je bio najpoznatiji Mula Avdija, najbolji čizmar svoga vremena. Stanovao je na Hridu i po tome je zvan Hriđanin, a poznat je i pod imenom Mula Avdija Čizmar. Imena H r i đ a n i n i Č i z m a r potiskoše pravo mu prezime Fagin, pa je bilo čizmedžija koji nisu ni znali da se zvao Fagin. Rođen je oko 1815, a umro je 1891. Odijevao se jeničarski. On je zadnji nosio crvenu dolamu. Radio je u jednoj odaji u Gornjim Tabacima. Sitne stvari ne bi nikome htio posuditi. Rekao bi: »Ušćuni od duhana, pa nabavi! To nije skupo«. Ali je vrlo rado davao u naruč ono, što svako nije mogao kupiti i imati.

Pripovijedao mi je Salih Ćeremida, kako ga je majstor kao šegrta poslao nekim poslom Mula-Avdiji. I kad je Salih došao u odaju, zatekao je dvojicu trgovaca, koji su od Mula-Avdije kupovali čizme. On je cijenio više pari čizama po 32 groša, a jedne je cijenio 28 groša. Kad su trgovci pregledali sve čizme, upitaše Mula-Avdiju, zašto su one 28, a ostale po 32 groša, kad su sve potpuno jednake. »Red je«, rekao je Mula-Avdija, »da se čizme pošiju jednim koncem. Kad je pošivač šio đon za puštiju, pukao je konac i on ga je nadovezao. I to je falinga tim čizmama, za koju znam i zbog koje su one cvanciku niže«.

Mula-Avdijini su sinovi H.-Mustafa, bojadžija, i H.-Sabit, firaledžija.

A g i ć i. Članovi ove porodice bili su čizmedžije ili drogeristi (atári). U ovome esnafu znam samo za trojicu Agića: H.-Abdulaha, sina Mustafina, koji je živio početkom prošlog stoljeća. Umro je 1843. Pokopan je na Hambinoj Carini. Godine 1848 radili su Abdul-Hamid i Mehmed.

Pite. U zadnje doba radila su četvorica Pita i svi su bili papudžije. U popisu od 1848 navedena su dva brata, Abdulah i Ibrahim. Ovaj Abdulah, kasnije Mula Abdija, zvan Hodža Pita, bio je vrlo ugledan čovjek u esnafu i u čaršiji. Više godina bio je ćehaja esnafa. Radio je u jednoj sobi u Gornjim Tabacima. U svojoj kući držao je filozofsko-religijska predavanja i tumačio »Tarikati Muhammedijju«. Umro je 1892.

Paluci. Iz ove porodice najpoznatiji je bio Mula Salih Paluc, upisan u popisu od 1848 kao Palucović. Bio je firaledžija i radio je u svojoj kući u Balibegovici. Uz zanat bavio se kalemljenjem voća. Sve voćke Sarajeva i okolice odlično je poznavao. Kad bi čuo za koju naročitu voćku u Mostaru ili negdje u Posavini, on bi se zaputio pješice u taj kraj. Kako mi je više puta kazivao Hadži-Mujaga Merhemić, koji je Paluca dobro poznavao, Paluc je vrlo zaslužan za kulturu voća u Sarajevu i okolini. Do smrti je nosio jeničarsku kapu čivericu i u tome je on bio zadnji Bošnjak. Umro je 1899. Osim toga, Mula Salih je bio zadnji čizmedžija, koji je postao kalfa i majstor, dok su bili na snazi esnafski statuti i dok su se pisali tefteri na izletu kušanme.

Lipe su također postarija porodica u čizmedžijskom esnafu. Godine 1848 bili su majstori Alija i Salih Lipa i radili su firale. Salihov je sin Hadži-Muharem. I on je bio firaledžija. Bio je bolje stojeći majstor. Kupovao je i po veće količine mješine od fočanskog trgovca Sime Sunarića. Umro je 1919 godine u 70-oj godini.

Sva tri mu sina: Mehaga, Bajro i Kasim izučili su čizmedžijski zanat, ali su ga rano ostavili. Bajro je umro 1930, Mehaga i Hadži-Kasim su živi, i prvom zahvaljujem za neke podatke o firaledžijskom radu.

Krtice — Aguše. U popisu od 1848 navedena su četiri člana iz porodice Krtica. Jedan od njih, Mustafa, ima nadimak Aguša. Avdaga Aguša bio je kavaf. U poslu ga je naslijedio sin H.-Muhamed. I on je za vrijeme Prvog svjetskog rata prekinuo s radom kao kakaf i do smrti radio kao bakal.

Sulejman ef. Jakubović bio je omiljen čovjek kod najširih slojeva Sarajeva zadnjih decenija turskog gospodstva u ovoj zemlji. Rođen je oko 1808. Izučio je firaledžijski zanat i postao kalfa. Ubrzo iza tog ostavio je dućan svoga majstora i upisao se u Gazi Husrevbegovu medresu. Nakon završenih nauka počeo je propovijedati po džamijama u Sarajevu. Imao je mnogo slušača. Nekome se nije svidjelo njegovo propovijedanje, te ga optuži kod onovremenog bosanskog vezira Tahir-paše (1847—1850) i ovaj ga progna u Malu Aziju.[31] Nekome od njegovih privrženika uspije i sultan Medžid mu dozvoli povratak u domovinu. Od Carigrada do Sarajeva došao je pješice. U Čajniču se susreo s povorkom, koja je nosila mrtvo tijelo Tahir-pašino u Carigrad. To je bilo 15 maja 1850. Povrativši se u Sarajevo, nastanio se u jednoj sobi mekteba Ajas-pašine džamije i tu je ostao sve do smrti provodeći

[31]) Mušir Mehmed Tahir paša postavljen je za bosanskog vezira 20 redžepa 1263 (4 VII 1847), a u Travnik je stigao 18 ramazana (30 VIII) i ostao do smrti, 9 redžepa 1266 (21 V 1850). Po njegovoj želji preneseno mu je tijelo u Carigrad. Odnesen je u tahterevanu. Povorka je stigla u Sarajevo 21. a nastavila put slijedeći dan. Mrtvo tijelo prenoćilo je u Carevoj džamiji. Ovo je sve zabilježio suvremenik Mestvica u jednom tefteru, što se čuva u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

asketski život. Umro je u septembru 1878, sjedeći na šadrvanu pred Begovom džamijom. Bio je vrlo omiljen kod Sarajlija, bez razlike na vjeru. Ponekad bi napravio pokoje firale, i sretnim se smatrao onaj, koga bi dopale. U Sarajevu je smatran za evliju.[32]

Bogati ljudi, koji su mu nudili pomoć, pripovjedali su, da ih je uvijek odbijao.

9) Jedan službeni popis ovoga esnafa

Burne četrdesetosme godine došlo je i u Sarajevu do pobune. Onovremeni bosanski vezir Mehmed Tahir paša došao je lično u Sarajevo, pohvatao i opremio u progonstvo u Haniju (Kaneju) na Kreti 25 najuglednijih građana, a sve ostale muslimane trgovce i obrtnike stavio pod ćefilèmu (uzajamno jamčenje). Tom prigodom sastavljen je popis čizmedžija iznad 18 godina. Njihov je esnaf u općem tefteru stavljen na prvo mjesto. Tu je zapisana 171 osoba, i među njima ima nekoliko šegrta, što znači, da su bili stariji od 18 godina. U popisu ima i nekoliko osoba navedenih samo po imenu ili samo po prezimenu. Taj sam popis složio po abecednom redu rastavivši osobe s prezimenom od onih sa samim imenom. Kod nekih je osoba označeno, koju su vrstu obuće izrađivali.[33]

Evo tog popisa:

Abadžić Ibrahim
Abdulkadirović Mehmed, hafaf,
Agić Abdul-Hamid
Agić Mehmed
Ahbabović Derviš
Alajbegović Ibrahim
Alajbegović Mustafa
Alajbegović Salih
Arnautović Mehmed
Askerović Ibrahim, papudžija,
Bakalić Salih
Batinić Ahmed
Borčak Derviš, čizmar,
Borčak Hasan, čizmar,
Borčak Selim
Butmirija Ibrahim
Butmirija Mehmed
Butmirija Mustafa
Crnalić Mehmed
Crnarijeka Mehmed, šegrt Šakićev,
Crnčević Mehmed
Čaušević Mehmed
Čaušević Osman
Čiković Sulejman, čizmar,

---

[32]) A. J. Popović, Životopis znamenitijih Sarajlija, Sarajevo, 1910, str. 12—22.

[33]) R. Muderizović, Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848, Glasnik Z. M. XLI (1929), sveska 2, str. 9—11.

Čizmić Sulejman
Čizmo Mustafa
Ćamo Mustafa, papudžija,
Ćurtović Mustafa, papudžija,
Delić Mula Salih, papudžija,
Dervišagić Abdulah
Dervišagić Mehmed
Dokara Mustafa
Dokara Mustafa
Dugonjić Ibrahim
Džidić Salih
Džinić, papudžija,
Đaltur Husejn
Đaltur Omer
Đaltur Omer
Đaltur Salih
Đano Mehmed
Fagin Abdulah, čizmar,
Felaf Derviš
Gačanin Fejzulah, čizmar,
Gačanin Salih-aga, čizmar,
Grablić Mula Mehmed
Gurda Mehmed
Guzarić Salih, papudžija,
Hadžiahmetagić Salih
Hadžialić Ahmed
Hadžić Abdulah
Hadžić Mušan
Hadžihasanović Mehmed
Hadžikaramujić Mehmed
Hadžiomerović Ibrahim
Hadžo Salih, jemendžija,
Hafizović Abdul-Hamid, ćehaja,
Hajlak Mehmed, sin Abdulahov,
Hajlaković Abdulah
Hlapa Husejn
Hujić Ibrahim
Imamović Ibrahim
Imamović Ibrahim
Javrumović Ahmed
Javrumović Mehmed
Kablar Mehmed
Kablarević Osman i brat mu Ibrahim
Kakrida Abdulah, papudžija,
Kalajdžić Salih
Karabdić Ahmed
Karakuš Abdulah, mestvedžija,
Karić Alija
Karić Derviš
Kilmović Mustafa

ANU BiH АНУ БиХ

Klempo Fejzulah, papudžija,
Krajina Abdulah, papudžija,
Krtica Agan
Krtica Hadži Fejzulah
Krtica Mustafa
Krtica Mustafa, zvani Aguša,
Kurt Ibrahim
Lebić Mehmed, papudžija,
Lečić Abdulah
Lipa Alija
Lipa Salih
Majdonozović Salih
Mirković Abdulah i brat mu Osman
Mujezinović Abdulah
Mulajusufović Mustafa
Muratović Salih, čizmar,
Murgić Husejn, čizmar,
Nezić Ibrahim
Nuhanović Mulo
Nuko, jemenidžija,
Odun-Salihović Mehmed
Palavra Salih
Paluc
Pamuk Alija, papudžija,
Pita Abdulah, papudžija, i brat mu Ibrahim
Ploskić Mula Mehmed
Ploskić Pašan
Prelo Ahmed
Prelo Osman
Putić Ibrahim
Ruto Osman, čizmar,
Sačivica Derviš, čizmar,
Sačivica Salih, čizmar,
Sačivica Salih, čizmar,
Salatić Abdulah
Samsarić Mehmed
Samsarić Šaćir
Sandžaktar Kadrija
Seksen H.-Mehmed
Seksenović Mušan
Seksenović Mušan, papudžija,
Seksenović Salih
Selimović Ibrahim
Selimović Salih
Silajdžić Abdulah
Slinić Alija
Slinić Hadži-Mehmed
Slinić Salih
Slinić Hadži-Salih-aga

ANU BiH АНУ БиХ

Slinić Tale
Slino H.-Husejin
Smajkanović Pašan
Sokić Salih
Sokić Sulejman
Spahić Mustafa, papudžija,
Srmić Mustafa
Sudžuka Ahmed
Šakić Hrnja, papudžija,
Šakić Mustafa
Šakić Sulejman, papudžija,
Šerbo Mustafa, čizmar,
Šolbat Mustafa
Tinjo Hadži Husejn
Turbo Abdulah
Turbo Bego
Turbo Salih
Tuzlo meuzin
Užičanin Mehmed
Vatrenjak Ahmed-aga
Zečo Mustafa, papudžija,
Zelić Abdulah, papudžija,
Zenđilović Abdulah, čizmar,
Zulfić Mehmed
Zulfić Mustafa
Žerava Mustafa
Žico Ibrahim

Bez prezimena su upisani:

Abdulah, čizmar,
Abdulah, čizmar,
Ahmet, šegrt Džidin,
H.-Ahmet-aga
Alija, šegrt papudžije Čame,
Bekir, papudžija,
Derviš, šegrt Terze,
Halil, šegrt Šolbatov,
Ibrahim, mestvedžija,
Mahmud, jemenidžija,
Mehmed, šegrt,
H. Mehmed, čizmar,
H. Mehmed, papudžija,
Mustafa, mestvedžija,
Omer, čizmar,
Selim, čizmar,
Smail, čizmar,
Sulejman, papudžija.

ANU BiH АНУ БиХ

10) Rasulo ovoga esnafa

Esnafi su kao institucija ukinuti 1851 godine, ali su čizmedžije i dalje radile i smatrale se esnafom. Oni su birali i ćehaje i čauše i držali se starog reda. Ali se od kraja prošlog stoljeća javlja i kod njih konkurencija. Smrću Bege Turbe 1896 i Mula-Avdije Paluca 1899 nestaje i zadnjih čizmedžija, koji su postali kalfom i majstorom prije godine 1851.

Sredinom prošloga stoljeća javlja se u Bosni nova obuća — kundura ili cipela, a od sedmog decenija počinju u Sarajevu raditi prvi cipelari ili kundurdžije.[34] Od 1878 cipela preuzima sve više maha i potiskuje staru građansku obuću. To se najbolje vidi po tome, što krajem XIX stoljeća nestaje šegrta u čizmedžijskim radnjama, a dućana biva sve manje. Smrtni udarac zadao je čizmedžijskom radu Prvi svjetski rat. Pri obradi pojedinih čizmedžijskih porodica vidjeli smo, kako mnogi između 1914 i 1918 ostavljaju svoj zanat i laćaju se drugog posla, a oni što ostadoše uz svoj terdah rade crne papuče, jer ni sahtijana nema više. I, kako je već rečeno, zadnji je čizmedžija zatvorio svoj dućan sredinom 1947 godine.

Ovdje donosim popis čizmedžija koji su radili između 1890 i 1914, kao i onih zadnjih što nastaviše s radom do 1947.

Nikako ne jamčim, da je ovaj popis potpun, ali sigurno mi nije umakao veći broj članova ovoga esnafa. Pri sastavu ovoga popisa znatno su mi pomogli Salih-aga Ćeremida, Mehaga Lipa i imam Mustafa Vareša-nović, a i ja sam poznavao preko 50 ljudi ovoga esnafa. Kod onih čizmedžija, koji su radili van Čizmedžiluka, naveo sam gdje su imali svoje radionice.

Evo tog popisa:

Abadžija Hadži Salih, radio u Gornjim Tabacima,
Aguša Avdaga i sin H. Muhamed, kavaf,
Alajbegović Ibrahim, mestvedžija,
Aščić (zvani Runić) Derviš, čizmar,
Aščić Mujaga, čizmar,
Babasalihović Salih, (zvani Babarosa) papudžija,
Berberović Ibrahim, mestvedžija. Sin je Mehmed-ef., radio je samo po narudžbi. Umro je u proljeće 1906 u 63 godini života.
Brkanović Husejin, papudžija, kasnije kafedžija,
Butmir Sejfo, papudžija,
Crnčević Ahmed, mestvedžija,
Crnčević Mustafa, mestvedžija,
Čavka Sulejman, firaledžija, radio u Gornjim Tabacima, umro prije godine 1914.
Ćemal Ibrahim, firaledžija, radio u svojoj kući u Čeljigovićima,
Ćeremida Mehmed, firaledžija,

---

[34]) Bosanski valija Topal Osman paša (1861—1869) opremio je u vojnu cipelarsku radionicu u Carigradu trojicu sarajevskih mladića da izuče cipelarski zanat, i kad su se povratili u Sarajevo, otvorili su svaki za se radnju. Kod njih trojice izučilo je zanat preko trideset kalfi, koji vremenom postadoše i majstori.

Ćeremida Salih, papudžija, radio u Ćulhanu, a kasnije u Kazazima.
Ćupo Salih, firaledžija, radio u Halačima.
Ćuporac Avdija, papudžija, radio u Gornjim Tabacima.
Delić Mehmed, (zvani Đakelja), firaledžija,
Delić Mustafa, papudžija,
Divović Hadžija, papudžija,
Divović Muhamed, papudžija,
Divović Mustafa, papudžija, kasnije trgovac,
Divović Suljaga, papudžija,
Durgut Husejin, čizmar, radio u Halačima,
Dždžibeg Alija, papudžija, otselio 1908 u Tursku, radio u Halačima, i braća mu:
Dždžibeg Mustafa, papudžija,
Dždžibeg Salih, papudžija,
Džanić Hasan, papudžija, radio po narudžbi u Kazazima, umro 4. I. 1948.
Džanić Mula Meho, papudžija,
Džanić Mula Mujo, papudžija,
Džanić Mušan, papudžija,
Džanić Osman, papudžija, (svi su radili u Ćulhanu, a Hasan kasnije u Kazazima).
Fagin Asim, čizmar,
Fagin Mula Avdija, čizmar, radio u Gornjim Tabacima,
Fagin Hadži-Mehmed, čizmar,
Fagin H.-Mehmed, firaledžija,
Fagin H.-Sabit, firaledžija, umro u Meki, a radio u Gornjim Tabacima,
Guto Avdija, mestvedžija, radio u jednom malom dućanu u dvorištu hana Kolobare.
Guzara Mula Salih i sinovi:
Alija,
Mustafa i
Mušan, svi papudžije. Radili su u Gornjim Tabacima.
Hadžibajrić Ibrahim-aga, firaledžija, umro 1913, prevalivši 70 godina života.
Hadžihalilović Mujaga, papudžija,
Hadžimulić H.-Ibrahim, čizmar, kasnije bakal, umro 1953.
Hadžimulić Mustafa, čizmar, umro 1895, i njegovi sinovi
Hadžimulić Ahmed-ef., otselio u Tursku oko 1900,
Hadžimulić Ali-ef., ostavio zanat prije 1900, kasnije bio imam. Umro je 10. VII. 1945.
Hadžimulić Muhamed-ef., čizmar, ostavio zanat oko 1893, odao se nauci i umro 1918 kao profesor Šeriatske sudačke škole.
Hadžimulić H.-Salih, čizmar, umro oko 1900.
Hadžomerović Ahmed, papudžija,
Hadžomerović Alija, papudžija,
Imamović Mujaga, kavaf,
Jašarević Ahmed, mestvedžija,
Kablar Avdija, firaledžija,
Kakrin Hamdija, čizmar, radio u Halačima,
Kakrin Mehmed, čizmar, radio u Halačima,

ANU BiH АНУ БиХ

Kalamujić Avdija (Avdaga), firaledžija, radio u Sagrdžijama, a kasnije kod kuće, umro je 1951 u 90-oj godini života.
Kalamujić Mehmed, papudžija, radio u Sagrdžijama,
Kalamujić Mustafa, firaledžija, radio u Sagrdžijama i kod kuće, umro je prije 1914 g.
Kečo Avdija, firaledžija,
Kemura Ibrahim, firaledžija, radio u Gornjim Tabacima.
Kemura Mustafa, papudžija,
Korjen Hasan, firaledžija.
Kurah Salih, firaledžija, radio u Halačima.
Lazović Salih, zvan Ćosuka, mestvedžija,
Lipa H.-Muharem, firaledžija, i sinovi
Lipa Bajro, firaledžija,
Lipa Mehaga, firaledžija, radili u Gornjim Tabacima,
Mujezinović Avdija, zvani Venter, fireledžija, radio u Halačima,
Novalija Mujaga, firaledžija, bio je i čuvar Gazi Husrevbegova i Muratbegova turbeta. Umro 4.IX.1947.
Paluc Mula Avdija, firaledžija,
Pamuk Mehmed, papudžija,
Pamuk Mustafa, papudžija, radio u Kazandžiluku,
Pamuk Mušan, papudžija,
Pašalić Mehaga, papudžija,
Pehla Mehaga, papudžija,
Pejdah Avdija, čizmedžija,
Pinjo Muharem, firaledžija,
Pita Fejzlija, papudžija,
Pita Ibrahim, zvani Dišo, papudžija,
Pita Mehmed, papudžija,
Pita Muhamed-aga, zvan Hodža Pita, papudžija, radio u Gornjim Tabacima,
Pliska Avdija, firaledžija, radio u Halačima,
Porča Uzeir, papudžija, kasnije kafedžija i muezin, umro 1952. Radio u Ćulhanu.
Prelo Hasan, papudžija,
Puška Mustafa, papudžija, radio u Ćulhanu, kasnije u Kazazima i 1909 otselio u Tursku,
Sačivica Hasan, čizmar,
Smajlović Smail, mestvedžija,
Šakić Hamid, papudžija,
Šakić Hodža, papudžija,
Šakić Ibrahim, zvani Dedo, firaledžija,
Šerbo Hasan, čizmar, kasnije kafedžija,
Šerbo Husejn, čizmar,
Šerbo Ibrahim, čizmar, kasnije bakal,
Šerbo Junuz, čizmar,
Šerbo H.-Muharem, čizmar, otselio u Tursku poslije aneksije B i H,
Šerbo Mustafa, čizmar,
Šerbo Salih, čizmar,
Šikalo Avdaga, firaledžija,

ANU BiH АНУ БиХ

Tahirović Ahmed-aga, zvani Džambas, mestvedžija, radio u Kazazima,
Teko Ahmed, papudžija,
Teko Mehmed, papudžija,
Terza Mula Avdija, firaledžija,
Terza Ibrahim, papudžija, radio u Gornjim Tabacima, umro 1912,
Terza Mehmed, firaledžija,
Terza Mušan, firaledžija,
Terza, Salih, sin Ibrahimov, radio u Gornjim Tabacima, umro 15.X.1938,
Terza Tahir, firaledžija, radio u Gornjim Tabacima, umro oko 1930,
Tokalija Mujaga, čizmar,
Tokmo Ibrahim, radio samo dječje mestve po narudžbi,
Trebinjac H.-Ahmed, papudžija,
Trebinjac Muharem, firaledžija, kasnije crni papudžija, umro 1933,
Turbo Hadži-Bajram-aga, kavaf,
Turbo Bego Ibrahim, firaledžija,
Turbo Hadži Salih,
Tuzlo Mujaga, firaledžija, 1910 otselio u Tursku,
Zendil Mula Avdija, čizmar,
Zendil Ibrahim, čizmar,
Ždralović H.-Nurija, zvani Krasto, kavaf, umro 1900.

Posljednje čizmedžije u Mostaru

Prema podacima jedinog živog čizmedžije u Mostaru, Mustafe Krpe, sina Muhamed-agina, (rođen 1872) zadnje su čizmedžije bile u Mostaru:

Began (zvani Hodžić) Zulfo, posljednji zatvorio radionicu oko 1925. Kod njega je radio Krpo.
Bovan Jovo,
Buljko Ahmet-aga,
Čadra Derviš,
Drljević Husaga, (umro 1953, navršivši blizu 100 godina).
Džamonja Jakov (?),
Elezović Ibrahim,
Elezović Mustafa,
Elezović Vejsil,
Fazlibegović Muhamed,
Hadžosmanović Osman (Šeho),
Kazazić Ahmed i
Pezo Ibrahim.

Vrijedno je spomenuti, da su se ovim obrtom bavili u Mostaru uz muslimane i pravoslavni i katolici. Proizvodili su u zadnje doba isključivo »postule« i firale. Firalama se u Mostaru nazivala dječija obuća slična postulama, samo s jednim kajišićem koji se sapinjo preko napleta.

II.

ČIZMEDŽIJSKI DUĆAN

Većina dućana po raznim mjestima Bosne i Hercegovine građena je od drvenog materijala. Ako su dućani imali iza sebe magazu, onda su ove bile građene od kamena, sedre i ćerpiča. Rjeđe su dućani zidani od sedre i kamena. Takvih je dućana u Sarajevu bilo samo oko oba bezistena.

Dućan je od ulice potpuno otvoren, a zatvarao se ćepencima. S ostale tri strane ograđen je, i to pozadi zidom, a sa strana drvenom pregradom. Odozgor je strop, odozdo pod. Ispod nekih je dućana mala, trapu slična prostorija, a zove se ćumurnjak. Krov je na jednu vodu i na njemu je ćerèmit. Svi su krovovi u jednoj ulici bili u istoj visini, i tu se nisu raspoznavale granice susjednih dućana. Iznad nekih dućana bile su sobe, u kojima se radilo.

Neki su dućani prilagođeni prirodi posla, koji se u njima odvijao. U ovu vrstu dućana ubrajali su se kovački, zildžijski, kazandžijski i svjećarski dućani, onda berbernice (brijačnice), aščinice, pekare i nalbantnice.

Čizmedžijski su dućani bili posve jednostavni. Ispod njih nije bilo ćumurnjaka. Zbog naravi posla, s kojim ćemo se upoznati na drugom mjestu ove radnje, oni su zimi bili i od ulice zatvoreni staklenom pregradom, kao i berbernice. Na podu je stajao jedan ili više pomičnih terđaha, a po zidovima i stropu bilo je više čivija, na kojima se izrađena roba sušila. Ponegdje je bila i pokoja rafa. Dućani kavafa (trgovaca obućom) bili su i zimi otvoreni. Zbog naravi posla ovi su obrtnici mnogo više radili po sobama nego u dućanima. U sarajevskom Čizmedžiluku bilo je svega 26 dućana. A još krajem prošloga stoljeća brojio je ovaj esnaf oko stotinu članova. Njihovih je radionica bilo po sobama u Gornjim Tabacima, Halačima, Kovačima, Sagrdžijama i u Ćulhanu, te i u jednoj sobi u Kazandžiluku. Isto tako je u Mostaru i Travniku bilo soba, u kojima su čizmedžije radile. Najsiromašniji su radili kod svojih kuća.

U čaršiji Travnika bio je također Čizmedžiluk s dvadesetak dućana, oko 25 soba i do dvadesetak kreveta, a i izvan njega bilo je njihovih dućana. U ovom Čizmedžiluku bila su ispred dućana krevèta. Travnički je Čizmedžiluk propao u požaru od 1903.

Centar ovih obrtnika u Foči bio je u onoj ulici, što udara od Čehotine prema Šehovoj džamiji, i dalje prema pazaristu.

Ne znam, jesu li čizmedžijski dućani u Mostaru bili grupisani, ali naročite čaršije nisu imali. Ni ona ulica u Foči nije se zvala Čizmedžiluk.

Kreveta i krpedžije

Obuću su popravljale ili krpile krpedžije. Tim se poslom nisu bavile čizmedžije. To je bio najsiromašniji sloj obrtnika. Njihove mušterije su bili najsiromašniji ljudi, jer bolje stojeći građani rijetko su krpili obuću. Alat krpedžije bijaše bičkija, igla, šilo, zumba i pokoji kaluf. Zakrpa na prednjem dijelu đona zvaše se prsnjača, na zadnjem pétnjača, a na puštiji pundžáze.

Krpedžije su radile po krevetima.

Krevetom se zvahu dućančići, što su bili ispred dućana po nekim širim ulicama (Atari, Halvadžiluk itd.) Tih je kreveta nekada u Sarajevu bilo vrlo mnogo. Najviše ih je propalo u požaru od godine 1842. Zadnja kreveta u Sarajevu propadoše u požaru od 1908, u kome je izgorio cio Halvadžiluk, a u Travniku 1903, kada je propao i cio Čizmedžiluk. Koliko znam, još su sačuvana samo tri ovakva kreveta u Bosni i Hercegovini, i to u Visokom, i zbog toga ih je Zavod za zaštitu spomenika kulture stavio pod zaštitu države.

Ovakav je dućančić sličan velikom robnom sanduku. Površina mu je bila do podrug četvornog metra, a visina do 130 cm. U njemu se radnik nije mogao ispraviti. Jedan ili dva ovakva nevoljnika radila su na krevetu. To je mjesto natkriveno krovom, ali nije bilo zatvoreno. Alat i druge stvari krevetari su noću sklanjali u dućan, pred kojim je k r è v e, ili u radnika što je radio u prostoriji ispod njega.

U ispravama, koje govore o krevetima, zove se ono prvo »kreve pod katancem«, a ono drugo »otvoreno kreve«. U tim ispravama kreve se zove »pike«.

Osim krpedžija bilo je po krevetima i drugih sitnih obrtnika, pa i »trgovaca« raznom robom. Vrijedno je zabilježiti, da je u jednom ovakvom krevetu neki Abdusamed prodavao noževe i handžare, a umro je 1192 (1778) godine, kako je to zabilježio Bašeskija.[35]) Svi su se oni zvali k r è v e t a r i. Njih poznaje i narodna pjesma. U jednoj pjesmi što ju je zabilježio Halid Kreševljaković (1893—1928), koja prikazuje Sarajlije kao buntovnike i od kojih ne smije Ali-paša proći kroz Sarajevo, čitamo, među ostalim, kako nisu bakali bijeli pilavi,

krevetari — biber po pilavu...

U pjesmi »Knjaz Milinko i knjaz Vojislav« čitamo:

I gradske nam sokake preskaču,
Pa nam ruše hane i dućane,
Zabun čine jadne krevetare.
(T. Kašiković, Narodno blago, Sarajevo, 1927, str. 49).

Do spomenutog požara (9.VII.1842) bilo je, prema službenim podacima, u Sarajevu 261 kreve pod katancem i 741 otvoreno kreve.

III.

NOVCI, MJERE I UTEZI

U vrijeme postojanja čizmedžija kolali su razni novci, dok mjere za dužinu i težinu bijahu skoro cijelo vrijeme iste: aršin i oka. O novcu i mjerama toga vremena reći ću samo toliko koliko to zahtijeva ova radnja.

Novci: Od XV do XVIII stoljeća glavni je tekući novac akča, a od XIX stoljeća groš i forinta.

A k č a. Akča (aspra ili jaspra, od turskog a k, a znači bijel) bijaše najsitniji novac promjera 10—12 mm, težine 0.965 do 1.10 g. Vre-

[35]) Rukopis u Gazi Husrevbegovoj biblioteci br. 119, str. 82.

menom težina joj je opadala, te je krajem XVII stoljeća iznosila samo 0.913 g. Po zakonu sultana Sulejmana od 1536, kovalo se od 100 drama (1 dram je 3.2 g) čista srebra 420 komada akči. U doba istoga sultana 83 akče vrijedile su jedan filur (dukat). U XVI stoljeću kovale su se akče u više mjesta na Balkanu; u Bosni su tada bile kovnice u Srebrenici i Čajniču. U raznim ispravama XVIII stoljeća spominju se sag-akče (zdrave akče) i čuruk-akče (nezdrave). Ove potonje biće one, što im je težina 0.913 grama čistog srebra.[36])

Od kraja XVIII stoljeća računa se na pare, a od početka XIX na groše. Groš se dijeli na 40 para. Para se računala po 4 akče. Dvije čuruk-akče činile su jednu sag-akču. 500 groša zvaše se k è s a, a 100.000 bilo akči, para ili groša činilo je t o v a r ili j u k. Trideset para je z o l o t a. C v a n c i k a je zdrava i šuplja; zdrava je 4 groša, a šuplja se računala 3 groša i zolotu. Još i u XVIII stoljeću računale su se veće sume u grošima, a u najviše slučajeva groš je 160 akči.

Iza okupacije tekući je novac najprije f o r i n t a, a onda k r u n a. Forinta se dijelila na 100 novčića ili krajcara, a kruna na 100 helera ili filera. U čaršiji se računao groš 8 krajcara, forinta 12 (a ne 12.5) groša, a kruna 6 groša.

A r š i n je mjera za dužinu kao i oka za težinu u orijentalnom sustavu mjera. Aršin se dijeli na 16 g r e h a. U praksi su bila 3 aršina: čaršijski (68 cm), terzijski (65 cm) i građevinarski ili neimarski (75,8 cm).

Oka se dijeli na 400 drama; 100 drama čini litru. U oki su 4 litre; 100 oka je t o v a r. Jedna oka teži 1,28 kg.

IV.

ĆERESTA (MATERIJAL)

Učinjena koža, kao glavni proizvod i još neki neznatni polufabrikati jesu materijal ili ćeresta naših čizmedžija. Nešto od te robe domaći je proizvod, a nešto se uvozilo. Glavni je materijal: đon, žuti i ponešto bijeli sahtijan, kajsar, žuta i ponešto bijela mješina i bujer, a sporedni: konac, bez ili platno, čoha, kora od lipe, ćiriš i kopče.

Sve vrste kože proizvod su tabaka. Žuti sahtijan i žuta mješina uvozni su artikli, đon, bijeli sahtijan i bijela mješina te bujer proizvod su domaćih tabaka, dok se kajsar i kod nas proizvodio, a i uvozio. Čoha i pamuk su se također uvozili, a konac i b e z su se izrađivali u zemlji. Također se uvozila i žica, od koje su se pravile kopče.

U početku razvoja čizmedžijskog obrta u Bosni, u drugoj poli XV stoljeća, ovdje nije bilo odmah tabaka, pa se sva roba potrebna čizmedžijama morala uvoziti, ali to, kako već znamo, nije dugo trajalo i tabhane su počele nicati po raznim mjestima, gdje su za to postojali uvjeti. Možda je Sarajevo prvo mjesto u kome se u ovoj zemlji počela prerađivati (štaviti) koža. Tabački je obrt u neposrednoj vezi s k à-

---

[36]) Ispor. Dr. Ć. Truhelka, Jedan nalaz turskih akči iz Macedonije, Glasnik Z. M., 1919, str. 100—116; Kraolitz—Wittek: Mitteilungen der Osmanischen Geschichte, Bd I. Heft 1 Wien, 1921, str. 32; Ćiro Truhelka. Zakon Sultana Sulejmana I o srebrenim rudnicima i kovnicama akča u Bosni i susjednim zemljama. Separat iz »Numizmatike« II—IV, 1934—1936, str. 1—11.

sapima, a tih je obrtnika bilo u ovome gradu u XV stoljeću. Oni su morali prodavati kožu tabacima. Svi tabaci jednog mjesta činili su tabački odžak. Svaki ovakav odžak imao je i svoje područje, u kome su svi kasapi morali njemu prodavati kožu od zaklane stoke. Na jednom području nije smio kupovati kožu tabak iz drugog područja, a isto tako znalo se točno kome ćebedžiji može tabak prodavati vunu.

1.) Đon. Đon se dobiva od volovskih, a ćusèle od kravljih koža. Deset koža đona ili ćuseleta zvaše se nobet. Đon i ćusele prodavali su se na komad, a i na oku ili, bolje rečeno, vagali su se.

S đonom kao robom sretamo se u poznatim domaćim izvorima prvi put 1558 godine. Pred sudom u Sarajevu osuđen je sredinom džumade I. godine 965 (mart 1568) na pritužbu Džafera Ilijasova neki Redžep da plati 96 akči, koje mu je dugovao za đon.

Đon se proizvodio u više mjesta Bosne i Hercegovine i podmirivao je potrebe čizmedžija i opančara. God'ne 1848 bilo je u samom Sarajevu 85 tabaka, a posljednja je tabhana ovdje zatvorena 1917. Znam, da se đon iz Sarajeva izvozio u Mostar još u XVII stoljeću, a i kasnije.

Kroz zadnjih tridesetak godina opstanka čizmedžijskog obrta, nakon što je jenjao rad tabaka u Sarajevu, đon i ćusele ponajviše su se uvozili iz Visokog. Visočani su obično pazarnim danom (srijeda) donosili svoje proizvode u Sarajevo, i u dvorištu hana Kolobare prodavali. Bolje stojeće čizmedžije odlazile su u Visoko i ondje se podmirivale Đon se iz Visokog prevozio kolima. Cijena je đona bila u zadnje doba 2,40 kruna, a ćuseleta 5 kruna po kg. Đon se prodavao mokar, a ćusele suho.

Godine 1771 stajale su dvije kože đona 1576 akči.

2) Sahtijan i mješina. Gornji dijelovi (oberteile) građanske obuće pravili su se uglavnom od sahtijana. Sahtijan se dobivao prerađivanjem (strojenjem) kozijih, a mješina ovčijih koža. Po boji sahtijan je bijeli, žuti, crveni i crni. Crveno obojeni sahtijan zvao se kajsar, a crno kèčederis. Mješina je samo bijela, žuta i plava. Plavo obojena mješina zvala se bujer.

Deset komada sahtijana ili mješine čini turu. U jednom izvoru iz 1679 navedeno je devet ketiša sahtijana,[37]) a u jednom drugom iz istog vremena 24 ture mješine.[38]) Kètiš je sigurno madžarska riječ, izvedena od glagola kötni, a znači vezati, i prema tome ketiš znači svežanj, a to isto znači i tura u turskom jeziku. Riječ ketiš ima Mažuranić u svojim Prinosima za hrvatski pravno-povjesni rječnik i kaže na strani 500, da joj se ne zna pravo značenje ni postanje.

Najdonji komad u turi zvao se dušek, a najgornji kapak. Mješine u turi bile su dva puta previjene, prvi put po sredini, a drugi put ispod oglavine, dok se sahtijan previjao i na donjem dijelu. Ovako složena koža pakovala se u bale po 10 tura. To se zvaše strana. Dvije strane činile su tovar. Ako je roba dolazila iz daleka, na pr. iz Skoplja, Soluna itd., bale su bile najprije dobro utegnute užetom, a onda omotane i za-

---

[37]) Fr. Rački, Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, Starine Jugoslavenske akademije, XI, str. 127.

[38]) Fr. Rački, o. c. str. 133.

šivene u dvostruke pokrovce. Kako je svaki trgovac imao svoj broj, taj bi se broj izvezao kanafom na pokrovcu pri vrhu bale. Pakovanje je bilo tako čvrsto, da kad bi bala pala u vodu, roba se ne bi oštetila. Tovar kože težio je oko 100 oka.

Sahtijan su počeli nepoznatog vremena proizvoditi Arapi. Pod tim imenom poznat je na Orijentu i kod nas na Balkanu, a na Zapadu ga zovu safijan ili maroken, po Maroku, gdje se i danas proizvodi. Safijanom se prozvao po marokanskom gradu Safi.

Bijeli sahtijan i mješina proizvodili su se u svim našim mjestima, gdje se koža štavlila. Kako su ovu vrstu kože čizmedžije najmanje trošile, spomenuću samo to, da je ona u zadnje vrijeme najviše uvožena u Sarajevo iz raznih mjesta, naročito iz Visokog i Foče, a prije 1908 donošena je iz Pljevalja i Novog Pazara.

I ovu robu su čizmedžije, kao i đon, kupovale od tabaka neposredno.

Žuti sahtijan i mješina uvoženi su uglavnom iz makedonskog Skoplja, ali je naročito sahtijan importiran i iz Edrene i Carigrada. Iz Edrene je dobavljan još polovinom XVI stoljeća.

Ovu robu nisu mogle čizmedžije nabavljati izravno od tabaka kao đon i bijeli sahtijan, jer je nisu donosili u Sarajevo tabaci, nego trgovci, koji su trgovali sa spomenutim mjestima. Kako je roba bila skupa, to se nije isplaćivalo nabavljati manje količine, a za veće trebao je znatan kapital, te je još od sredine XVI stoljeća bio po jedan—dva trgovca koji su trgovali skoro isključivo žutim sahtijanom i mješinom. Ti trgovci zvali su se sahtijàndžije.

Nabava sahtijana vršila se poprilici ovako: udružila bi se po dva, pa i po tri trgovca zbog većeg kapitala. Jedan od njih boravio bi po 6—9 mjeseci godišnje u Skoplju, kupovao robu od tabaka i slao je u Sarajevo. Od sirove kože do sahtijana i mješine bio je dug proces. Trajao je i po tri mjeseca. Rijetko se nalazila gotova roba. Veće količine novaca nisu tada davali trgovci tabacima kao predujam za naručenu robu, jer ovi ljudi u Skoplju nisu bili uvijek potpuno sigurni. Kad bi se sakupilo robe po pet ili više tovara, onda bi se na gornji način spakovala i otpremila u Sarajevo. Kiridžije iz Skoplja nosile su robu do Novog Pazara, a odavde druge do Pljevalja i treće do Sarajeva. U Novom Pazaru, Pljevljima i Skoplju bili su komisionari, koji su primali i dalje otpremali robu. Ponekad bi i sam trgovac putovao s kiridžijama iz Skoplja do Sarajeva na konju. Prenos robe nešto je olakšan i ubrzan izgradnjom pruge Skoplje—Mitrovica (godine 1873). Od ovoga vremena komisionari su preuzimali robu u Mitrovici i Pljevljima. Od okupacije Bosne plaćala se carina na Metaljci kraj Čajniča. Samo su jedamput, i to u maju 1914, došli tovari sahtijana iz Skoplja preko Niša i Beograda, premda je ova pruga bila u prometu od 1888. To su ujedno bili i zadnji tovari, koji su stigli u Sarajevo.

Kako je čizmedžijski obrt počeo jače opadati krajem prošlog stoljeća, ne sjede trgovci u Skoplju duže od 2 mjeseca, ali odlaze po 2—3 puta godišnje. I putovanje je sada bilo olakšano, jer se željeznicom stizalo iz Sarajeva u Skoplje za 33 sata, mjesto 15 do 20 dana na konju.

U Skoplju je veze između tabaka i trgovaca u Sarajevu održavao komisionar Petar Lekić,[39]) a ponekad i Arso Jakimov.

Kroz zadnjih tridesetak godina prodavao se sahtijan u Sarajevu po 54—60 groša oka, a mješina po 120—144 groša (10—12 forinti) tura.

Našao sam nešto podataka u jednom starom sidžilu o ovoj trgovini u vremenu od 1556—1558, pa ih iznosim.

Neki Bajazid iz Sarajeva bio je dužan tabaku Ilijasu iz Edrene 1200 akči, i kad je ovaj preko svoga opunomoćenika Hadži Kvejsa zatražio taj dug, on je na sudu priznao da je dužan za sahtijan samo 800 akči. To je svjedocima dokazano i sud je presudio da Bajazid plati 800 akči (mjesec muharem 964 godine — april 1556).

Zanatlija je kupio od trgovca 100 komada sahtijana ne gledajući i ustanovio neispravnost robe (espapa), pa prijavio. Dva tabaka kao stručnjaci konstatuju neispravnost, pa je presuđeno da se roba vrati.

Husejin, sin Ilijasov, podnosi tužbu na sudu protiv prisutnog Redžepa, sina Ahmedova: »Kod Redžepa ima mojih 135 akči od sahtijana. Primio sam 15 akči; ostalo tražim.« Sud presuđuje da Redžep plati 120 akči, jer nije mogao dokazati, da je uz 15 akči dao i jednu filuriju (sredinom džumade I. godine 965 — 1.—10.III.1558).

Alidžan, sin A..., dovodi na sud Aliju, sina Junusova, i tuži ga da mu je za don dužan 670 akči i to traži. Alija priznaje, ali je on dao 35 sahtijana u zalog. Sud donosi odluku, da on zalog uzme, a dug vrati. (7 džumade II 965 — 27.III.1558).

Memi, sin Husejinov, tuži Memiju, sina Džaferova, da mu je dužan za sahtijan 8440 akči. On priznaje i osuđuje se da plati.

Šadža Bali, sin Karagözov, tuži Ahmeda, sina Isatova, da mu je za sahtijan dužan 4870 akči. Dužnik priznaje dug, ali sad nije u stanju da plati i predat je muhziru da utjera dug.

Husejin, sin Ilijasov, tuži prisutnog Inehana, sina Šadije, da mu duguje za sahtijan 230 akči, što ovaj priznaje.[40])

Ovo nekoliko primjera pokazuju nam, da je bila dosta živa trgovina ovim artiklom.

Prva sigurna vijest o uvozu sahtijana iz Skoplja u Sarajevo potječe iz godine 1566. Dva ortaka Jevreja, i to Isak, sin Abrahamov, i Rafael, sin ...., iz Sarajeva bili su dužni Omeru Čelebiji iz Skoplja 17.750 akči za 355 komada sahtijana i osuđeni su bili da plate 26 ševala 973 (16.V.1566). Prema tome, komad sahtijana prodavao se po 50 akči.[41]

Trgvoci sahtijanom zvahu se sahtijandžije. Najstariji sahtijandžija u Sarajevu, za kojega znam, bio je neki Hadži Mahmud. On je oko 1550 godine sagradio jednu džamiju, koja je nosila njegovo ime kao i okolna

---

[39]) Petar Lekić bavio se trgovinom i komisionim poslovima. Rođen je u Brčkom, a u Skoplje je došao kao mladić. Među Srbima Skoplja uživao je veliki ugled. Svi ljudi od nauke, što su dolazili do 1912 godine iz Srbije u Skoplju, obraćali su se njemu i bili su njegovi gosti. Dobro se poznavao sa Stojanom Novakovićem. U Skoplju je bio podigao pivaru, ali do rada nije došlo, jer su ga u tome ometali solunski Jevreji, vlasnici pivare. Umro je 1935 godine.

[40]) Sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci broj 129.

[41]) Sidžil 2, str. 456.

mahala. Ta je zgrada stajala u današnjoj Miss Irby ulici, koja se zvaše Sahtijanušom sve do godine 1915. Džamija je porušena godine 1920.[42])

Sve do sredine XVIII stoljeća, osim gore spomenuta dva Jevrejina,[43]) nije mi poznat nijedan drugi sahtijandžija.

Nešto prije 6 siječnja 1763 umro je u Sarajevu Hadži Salih efendija Kamber-zade (Kamberović), stanovnik mahale Vlakovci. On je sam i s bratom H.-Ibrahimom trgovao svim vrstama kože što su je trošile čizmedžije i među ovim obrtnicima imao je dosta dužnika i to ne samo u Sarajevu nego i po drugim mjestima (Foča, Čajniče, Višegrad, Rogatica, Srebrenica, Zvornik, Visoko, Fojnica, Mostar, Nikšić i Podgorica) gdje se obuća proizvodila. Iz popisa ostavine (Sidžil X, str. 16—19) vidi se da je imao 2032 komada razne kože (926 komada žutog, 312 crvenog i 35 crnog sahtijana, 126 komada kože đona, 52 bujera, a ostalo razna koža) u vrijednosti od preko 600.000 akči. Od nekretnina imao je kuću u spomenutoj mahali, po polovinu u četiri dućana u Čizmedžiluku i jednu polovinu dulafa (dućana) u Brusa-bezistenu. Cijela ostavina je procijenjena na preko 1,300.000 akči.

Hadži Salih-ef. Kamberović ubrajao se među jače trgovce onoga vremena i bio je dobro obrazovan čovjek. Imao je veću biblioteku. Kroničar Bašeskija kaže, da je bio muderis (profesor).

Kroz daljih sto godina nije mi poznat nijedan sahtijandžija. Oko 30 godina bavio se ovim poslom neki Kazandžić (umro 1885).

Oko 20 godina trgovao je sahtijanom kao sporednim artiklom Petar Pešut,[44]) onda Blaško Tasović ili Tasovac.[45]) Od 1886 pa do 1921 bavio se ovom trgovinom kao glavnim zanimanjem Mehaga Kreševljaković,[46]) a do 1900 s njim u ortakluku su radili braća Avdaga i Ibrahim-beg Užičanin.[47]) Poneštο carigradskog

---

[42]) S. Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Sarajevo, 1910, str. 284—289.

[43]) O trgovini ove dvojice Jevreja ima nešto podataka u djelu d-ra Moritza Levija: Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911, str. 8.

[44]) Petar Pešut rodom je od Trebinja. U Sarajevo je došao kao mladić. Bio je momak u trgovca Gavre Jelića. Kasnije je preuzeo njegovu radnju. Sa skopskim tabakom Muhamedom, sinom Hadži-Bećirovim, radio je dugi niz godina i kad je obolio, došao je Muhamed 1898 da ga posjeti. Pešut je vrlo mnogo držao do svog dobrog glasa u trgovačkom svijetu. Pred smrt je obnevidio. Umro je 14. III. 1899 u 70-toj godini. U čaršiji je bio poznat pod imenom Šaši-Petar (Bosanska Vila XIV (1899) str. 96).

[45]) Blaško Tasović roden je u Skoplju oko 1838. Još za turske uprave došao je u Sarajevo. Trgovao je ćilimima, čohom, užarijom itd. Dućan je držao u Kundurdžiluku, gdje su u isto doba imali dućane trgovci: kožar Alkalaj, Hodžabehorović (Zadik Danon), Binjo Kabiljo i sin mu Salamon, Aleksandar Besara, Avdaga i Ibrahim-beg Užičanin, Mehaga Kreševljaković i Ante Perišić. Blaško je bio skroz povučen čovjek, dok su se ostali trgovci lijepo pazili i posjećivali. Govorilo se, da u njegov dućan ne ulazi kafedžija. U jednom je bio bolji od ostalih trgovaca, jer dok su svi noćnom čuvaru (pasvandžiji) plaćali odredenu taksu, Blaško ga je višestruko nagrađivao. Vrlo se lijepo nosio. Bio je pravi gospodin. Medu prvim dobrotvorima »Prosvjete« bio je Blaško. Zvali su ga Tasovac, a pravo mu je prezime bilo Tasović. Umro je 21. VIII. 1908.

[46]) Mehaga Kreševljaković, tačnije Kreševljak (1852—1921) trgovao je najprije gvozdenom robom iz Kreševa, Fojnice i Vareša, kao i otac mu Mula Ibrahim (umro 22. III. 1853). Raditi je započeo 1874. Od 1885 do smrti (21. IV. 1921.) bio je sahtijandžija. Radio je ortački s braćom Avdagom i

sahtijana dobivali su trgovci tvorničkom kožom, braća Demerdžići.[48])

Manje količine žutog sahtijana izvozile su se u Travnik. Nešto od ove robe kupovao je od sahtijandžija do 1906 sarajevski kožar Jakob Steiner[49]) i izvozio ga u O-Bessenye u Banatu. I kad je čizmedžijama O-Bessenya dodijala skupoća, uputio se jedan od njih da nađe izvor, odakle Steiner nabavlja tu robu. Neki Augustin Sebastijan, koji je 1906 došao u Sarajevo, našao izvor i saznao cijenu, pričao je trgovcima ovom robom, da je Steiner njima slao sahtijan i zarađivao 100%.

Od zadnjih skopskih tabaka, čija je roba dolazila u Sarajevo, poznati su mi: Hadži-Muhamed-aga, sin Bećirov, i njegovi sinovi Jusuf i Mehmed ili Meho, onda neki Ejub i njegov sin Husman i kao zadnji, Idriz, sin Azizov.

c) Kajsar. Kajsar je crveno obojeni sahtijan. Kajsar je glavni materijal za firale (jemenije ili postule). Izrađivali su ga tabaci Soluna, Sereza, Skadra, Mostara, Travnika i još nekih drugih naših mjesta. Najbolji kajsar se izrađivao u Mostaru, a najslabiji u Travniku. U Sarajevu se najviše trošio mostarski kajsar. Ponešto kajsara donošeno je i iz gore spomenutih mjesta.

Po prilici od 1880 kupovali su veće količine mostarskog kajsara i u Sarajevu krčmili braća Ahmed i Alija Hadžomerovići, zanatom papudžije, i Hadži Ahmed Trebinjac, također papudžija i kavaf.

U zadnje doba prodavao se kajsar na oku po 60 groša. Iz jednog srednjeg komada kajsara, težine do pola oke, mogle su se napraviti do petore firale.

Kajsar je dobio ime po gradu Kajsariji u Maloj Aziji. Kad se počeo izrađivati u nas, ne znam. Držim, da je to moralo biti još u prvim decenijama turske vladavine u Bosni, jer su crvene firale bile službena obuća jeničara u miru. Kako je kod kajsara pored kože glavni elemenat fina crvena boja, dobavljali su mostarski tabaci majstore iz Soluna i

---

Ibrahim-begom Užičaninom. Godine 1899 istupio je iz društva Ibrahim-beg, a 1902 Avdaga. Mehaga je učestvovao u otporu protiv okupacije 1878. Putovao je u trgovačkom poslu po Srbiji, Novopazarskom Sandžaku, Makedoniji do Soluna i Carigrada kao gvožđar i kao sahtijandžija. Trgovao je od 1874 do 1921, tačnije do 1914, dakle punih 40 godina. Počeo je s kapitalom od 100 dukata. Kroz to vrijeme izdržavao je svoju porodicu. Uložio je oko 40.000 zlatnih kruna u nekretnine, a u času smrti kapital mu je iznosio oko 100 napoleondora. Za Balkanskog rata izgubio je u Skoplju oko 100 zlatnih turskih lira.

[47]) Braća Avdaga i Ibrahim-beg Užičanin doselili su u Sarajevo pod jesen 1862. U Užicu su se zvali Ceribašići i Prahići. Avdaga je nakon razortačenja i dalje trgovao sahtijanom. Umro je 2 septembra 1906. Ibrahim-beg se bavio od 1900 do 1909 trgovinom ćebadi. Godine 1909 otselio je u Brusu i ondje je umro 1921.

[48]) Braća Demerdžići bili su najprije sarači, a od 1903 trgovali su tvorničkom kožom i drugim cipelarskim priborom. Radnju su držali u Saračima. Hadži-Ismet umro je u Brusi 20. IV. 1919, a Hadži-Abdija u Sarajevu 26. IX. iste godine. Otac im Mustafa poginuo je 19. VIII. 1878 u borbi s okupacionom vojskom. (H. Kreševljaković, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878. Sarajevo, 1937, str. 125.)

[49]) Jakob Steiner došao je poslije 1878 iz bivše monarhije u Sarajevo i trgovao je svim materijalom potrebnim cipelarima. Jedno vrijeme držao je pod zakup i Gazi Isabegovu banju. Radio je i s vojnim erarom. Umro je 22. XII. 1912 u 61 godini.

Skadra da im prave finu boju, jer oni sami to nisu znali. Tu tajnu otkrio je tabak Smajo Gološ krajem XVIII stoljeća vireći kroz jednu rupu na stropu prostorije, u kojoj je jedan Skadranin pravio boju.

Kajsar se izvozio iz Mostara u Austriju, Njemačku i druge evropske zemlje. U Austriji i Njemačkoj bio je poznat pod imenom Bosniakenleder i pod tim imenom ga nalazimo i u izveštajima bečke burze. Cent kajsara prodavao se u Beču po 500 forinti. Zadnji trgovac u Mostaru, koji je kupovao kajsar od tabaka i slao u Francusku, bio je Risto Ivanišević[50]) (1842—1913), a u Sarajevu Petar Pešut. Osim kajsara izvozile su se i druge vrste sahtijama u Austriju, Njemačku, Francusku i Italiju. Još u XVII stoljeću izvozilo se u samu Ankonu po 600 bala sahtijana.[51]) I Dimić spominje, da se nekada izvozilo po 20.000 tura sahtijana iz Bosne u spomenute zemlje.[52]) Za vrijeme Napoleonove Ilirije izvezeno je preko same Kostajnice 200 tovara sahtijana (53 kordovana i 145 sahtijana) u godini 1812. Osim toga izvezeno je još 445 tovara materijala za strojenje kože, kako je to javio austrijski konzul u Travniku, Paulić, svojoj vladi.[53])

Izradu kajsara u Mostaru obradio je Ignjat Dimić u naročitoj studiji pod naslovom »Bosanski sahtijan«.

Prvu vijest o kajsaru našao sam u jednom sidžilu. Bilješka je iz 1559 godine, a glasi: »Husejin, sin Ilijasov, kaže da mu je neki Nebija, sin Mehmeda, dugovao za kajsar 110 akči, a za konja 230 akči. Kad je tražio, ovaj je priznao samo dug za konja. Mnogo su se sporili i sada su ih ljudi nagodili, pa on u ime kajsara ne potražuje više ništa ni od Nebije ni od njegove majke.«[54])

d) Bujer. To je ovčija, a i kravlja koža, učinjena na naročit način. Smedje je, a ponekad i plave boje. Čizmedžije su ga upotrebljavale za pravljanje firala. Izrađivali su ga tabaci Srebrenice, Rogatice, Visokog i nekih drugih mjesta.

d) Pamučni konac

Sve vrste obuće šile su se navoštenim pamučnim koncem. Taj konac pravile su čizmedžije. Oni su pamučne žice iz kančela namotavali s vitlića u klupka, a prema potrebi sukali te žice u konac. Za šivenje saje sukali su po četiri, a za pošivanje po 6, pa i 12 žica. Usukane žice prevlačili bi voskom.

Pamučnu žicu u kančelima kupovali su od istih trgovaca od kojih su je kupovale žene, koje su tkale bez.

Ovu vrstu pamučne žice nabavljao je na veliko u drugoj polovini prošlog stoljeća i prvih godina ovog trgovac Danon Zadik, bolje poznat

---

[50]) V. Ćorović, Uspomene Riste Ivaniševića Mostarca. Bratstvo XXVII, Beograd 1933, str. 139—175.

[51]) N. Filipović, Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama, Prilozi Orijentalnog instituta, II, str. 62.

[52]) I. Dimić, Bosanski sahtijan (»Bosniakenleder«), njegova proizvodnja i pripremanje Beograd 1895. (Separat iz »Dela«) str. 5.

[53]) Dr. V. Popović, Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba. Spomenik S. K. A. LXIX, str. 91.

[54]) Sidžil br. 129, str. 344.

pod imenom Hodžabehorović[55]), Jevrej, i kasnije njegov sin Jozef Zadik, a od njega su je kupovali manji trgovci i prodavali na malo.

e) Bezili platno

Bezom su čizmedžije postavljale gornje dijelove jedne vrste obuće. Dvije su vrste toga beza, domaći, što su ga tkale naše žene, i čadorbez, znatno deblji i čvršći od domaćeg, a koji se uvozio iz Carigrada. Čizmedžije su trošile samo neznatne količine ove robe.

f) Čoha

Čoha je bila glavni materijal terzija (krojača). Od čizmedžija samo su papudžije trošile nešto čohe. Od nje su pravili taban-hastar za jednu vrstu papuča. Osim toga trošili su je svi obrtnici prigodom kušanme, t.j. prigodom proglašavanja šegrta za kalfe i kalfi za majstore, jer je bio običaj, da novi kalfa ili novi majstor ogrne svoga majstora komadom čohe od 5 aršina.

Čoha se uvozila iz Mletaka preko Dubrovnika i Splita, a uvozila se i iz Carigrada. Od XVIII stoljeća uvožena je poglavito iz Češke. Trgovci čohom zvahu se čohadžije ili čokadžije. Oni su raspolagali velikim kapitalom. Neki Hadži Sulejman čokadžija sagradio je u Sarajevu džamiju s kamenom munarom prije godine 1555.[56])

U Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Foči bilo je po više ovih trgovaca. Zadnji trgovci u Sarajevu ovom robom bili su Danon-Behorović, Sulejman-ef. Mašić[57]) i Simo Prnjatović.[58]) U već spomenutom sarajevskom sidžilu našao sam i nešto podataka o čoni.

---

[55]) Jedna grana porodice Danon proziva se po hodži Behoru Hodžabehorrvić ili samo Behorovići; pod tim imenom bila je poznata po svoj Bosni i Hercegovini trgovačka kuća Zadika Danona Behorovića, kasnije firma: Figli Z. Danon. Firma je osnovana 1842 i radila je sve do 1941. Zadika je naslijedio sin Josef Zadik, a ovoga sinovi Cezar i Mosko. U Kundurdžiluku imali su dvije velike magaze. Trgovali su pamučnom pređom, čohom i raznim vrstama tekstila i češkim fesovima na veliko. Ovoj porodici nije pripadao Mojsije Danon, hahambaša ili rabin (1815—1830), dobro poznata ličnost iz afere od godine 1820 s bosanskim vezirom Mehmed Ruždi-pašom (Isp. Dr. M. Levi: Rav Danon i Ruždi-paša, i Dr S. Pinto: Položaj bosanskih jevreja pod turskom vladavinom, Jevrejski almanah 1954, st. 38—59. Jedna grana porodice Danon stalno se nastanila i trgovala u Trstu, a druga u Beču.

[56]) S. Kemura, o. c., str. 32—36.

[57]) Mašići su bili preko sto pedeset godina trgovci manufakturom. U XVIII stoljeću zvali su se Hadždurakovići. Novo su prezime dobiti po Maši Hadždurakoviću, koji se naročito istako u doba Dubičkog rata. Godine 1848 bio je u Husrevbegovu bezistenu Husein-aga Mašić. Njegov je sin Mujaga, također trgovao, kao i unuk Sulejman-ef., koji se dao na trgovinu nakon svršetka nauka u Carigradu. Umro je 9. III. 1938. Vrijedno je spomenuti, da je Sulejman kao učenik Gazijina mekteba 1878 učestvovao u prvoj đačkoj demonstraciji u Sarajevu, kad su učenici spomenutog mektaba pošli u redu pred tursku policiju tražeći da se iz zatvora pusti Abdulah-ef. Kaukčija, njihov mualim (učitelj), koga je vlast bila zatvorila zbog učešća u pripremama za borbu protiv okupacije. Ali-paša Rizvanbegović bio je mušterija Mašića.

[58]) Simo Prnjatović doselio je iz Trebinja u Sarajevo kao mladić i službovao kod raznih trgovaca kao momak, dok nije uštedio toliko, da je sam otpočeo rad. Trgovao je raznom robom, naročito čohom i pirotskim ćilimima. Umro je 4. I. 1931 u 75-oj godini života. Rad je nastavio njegov sin Stevo.

»Čoha »samartin« prodavana je na telalu po 41 akču na aršin.« »Jedan pastav[59]) crvene čohe prodan je po 58 akči na aršin.« »H. Gazi, sin Sulejmana, tuži Turhana, sina Abdulahova, da je H. Gazi dao zimiji Matiji čohe u vrijednosti od 6000 akči. Jamci su bili isti Turhan, Marko, Stojan... Turhan poriče. Perviz, sin Abdulaha, ... i ... potvrđuju da je Turhan jamčio s Markom i Stojanom.« Ovaj zapisnik nema kraja. Sve su ove vijesti iz 1558 godine.

Iz jednog temesuka novskog kadije od sredine safera 1007 (14—24. VIII.1597) vidi se, da je sarajevski trgovac Hadži Džafer uvezao iz Mletaka preko Dubrovnika 8 denjkova čohe, 16 denjkova sapuna, 3 denjka riže i 16 rizama bijelog papira i platio carinu na tu robu.[60])

Godine 1812 uvezeno je preko Broda u Sarajevo 34 tovara čohe.[61])

g) Čiriš

Pri izradi građanske obuće upotrebljavale su čizmedžije čiriš ili ljepilo, a pravili su ga od praha korijenja neke biljke toplih krajeva, izmiješane s vodom. Šemsudin Sami tumačeći ovu riječ kaže, da se čiriš pravi od soka žutog ljiljana.

Taj prah, koji se zove također čiriš, donosili su trgovci stambolskom robom. Prodavao se na oku. Prema jednom aktu iz 1771, stajalo je 160 drama čiriša 346 akči. Prije 1800 u Sarajevu je bila prva tvornica čiriša na Bentbaši, a jedna druga sredinom XIX stoljeća u Kovačićima.

h) Lipova kora

Lipova kora upotrebljavala se pri izradi papuča. Papudžije su je kupovale od seljaka.

i) Kopče (kovče)

Mestve su jedina vrsta obuće, na koju su se udarale kopče. Kopče su pravljene od bijele ili žute žice. Odakle se ta žica uvozila u prijašnja vremena, nije mi poznato. Neka vrsta bakrene žice importirana je u Tursku iz Venecije još u XVI stoljeću. U zadnje doba dovožena je iz Beča. Osim mestvedžija trošile su kopče terzije i abadžije.

Nekada su kopče savijali kujundžije (zlatari). U zadnje doba bio je to posao Jake sandukčije, koji je držao jedan mali dućan u Gazi Husrevbegovu bezistenu u prolazu u Tašlihan, kao i još nekih Jevreja krevetara. Kliješta, kojima su se kopče savijale, zvahu se šćipajice, a u Mostaru sivrije.

---

[59]) Pastav ili pastal (iskvareno od riječi postav) zvao se u zadnje doba komad čohe od 15—20 m dužine. Kako mi je rekao Prnjatović Risto, dva pastava činila su top, a dva topa balu. Riječ je poljskog porijekla i označavala je komad sukna od 22 lakta. Isto značenje i isti oblik ima ova riječ i u starih dubrovačkih pisaca (Ranjina, Vetranović i Palmotić).

[60]) Original u Dubrovačkom arhivu, a faksimil u Muzeju grada Sarajeva. O trgovini čohe ima dobrih podataka u radnji prof. Nedima Filipovića, navedenoj u bilješci 51.

[61]) Dr. V. Popović, o. c., str. 91.

V ALAT

Čizmedžijski alat bio je vrlo jednostavan i malobrojan, a proizvod je domaćih majstora. Sličan je alatu opančara.[62]) Sastavni dijelovi alata su.

1) terđah i stolica
2) bičkija. belegija i mramor
3) mušta, kajnagač i sajka
4) šilo, igla, zumba i padval
5) mahat
6) antagač
7) endaze
8) dagara, čaša, spužva
9) kalufi
10) čiriščanak
11) sandučić za spremanje sitnih alatki, voska, džilde itd.

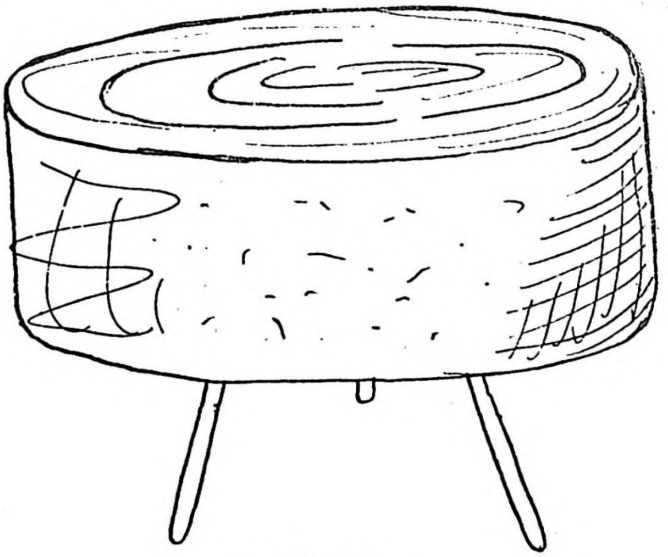

1 — Terđah —

T e r đ a h (sl. 1) je otsječak od javorova stabla, debljine oko 25 cm i, ukoliko mu je površina krug, promjera 50—60 cm. U donju osnovicu ovoga valjka uglavljene su tri noge poput klinova. Na terđahu se kroji obuća, glača koža i drže se alatke.

S t o l i c a je obični mali tronožac, na kome je sjedio radnik uvijek zasukanih rukava do iznad lakata.

D a g a r a je čabar u kojem se kiseli đon.

B i č k i j a je nož razne veličine i oblika. Njim se reže koža (sl. 2). Bičkija se oštri na b e l e g i j i, a masat na mramoru (10 × 8 cm).

---

[62]) Zorislava Marković, Prerada kože i izrada opanaka u Visokom, Glasnik Z. M., sveska VIII (1953), str. 194.

Šilom (sl. 6) se buši, a iglom šije. Prema debljini kože i šila su različita. Zumba (sl. 7) je od čelika; njom se šara i probijaju rupe na puštiji papuča, koja će se vesti.

Mahat je alatka (sl. 8), kojom su se šarale papuče i firale. Mahat je od javorova drveta, do 20 cm dug. Njim se moglo i perdašiti (polirati, glačati).

Kalufi su razne veličine i svi su od javorovine.

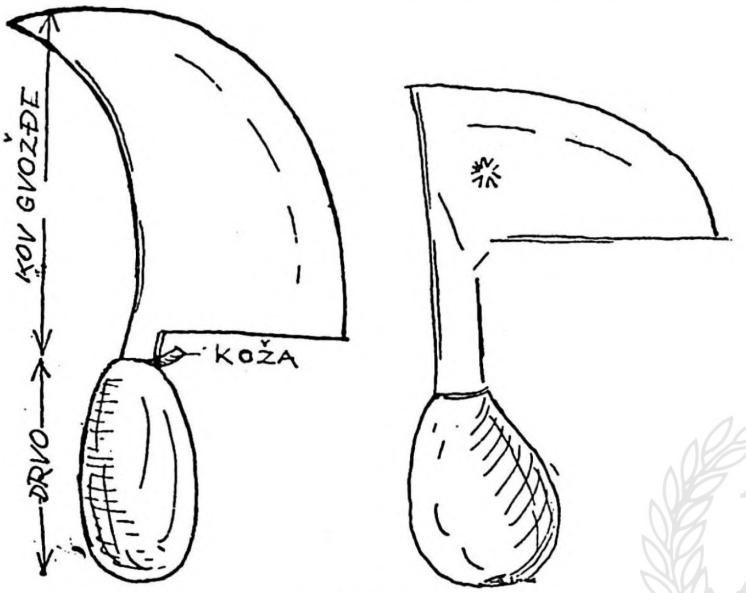

2 — Bičkije

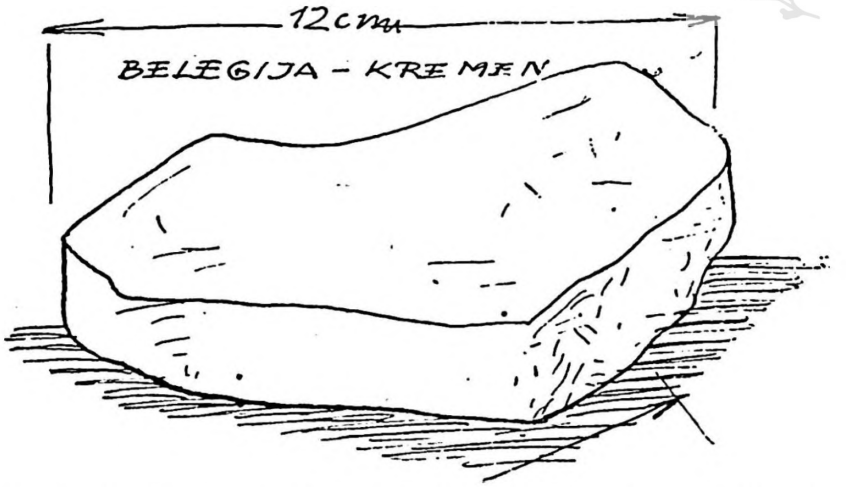

Mušta je od bronze. Njom se koža gladi, stuca itd. Mušti je donekle slična alatka sajka ili, sajkalo (sl. 5). Njom se perdaši. Isti se posao obavlja i kajngačem, nešto savijenim, do 50 cm dugačkim, bukovim štapom.

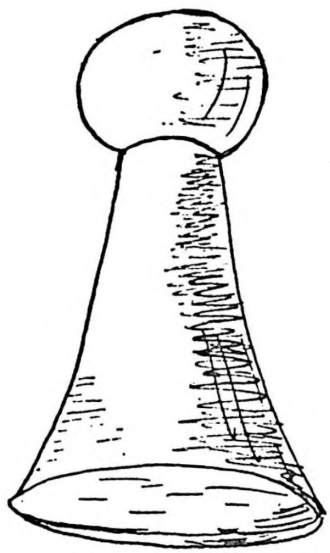

4 Mušta

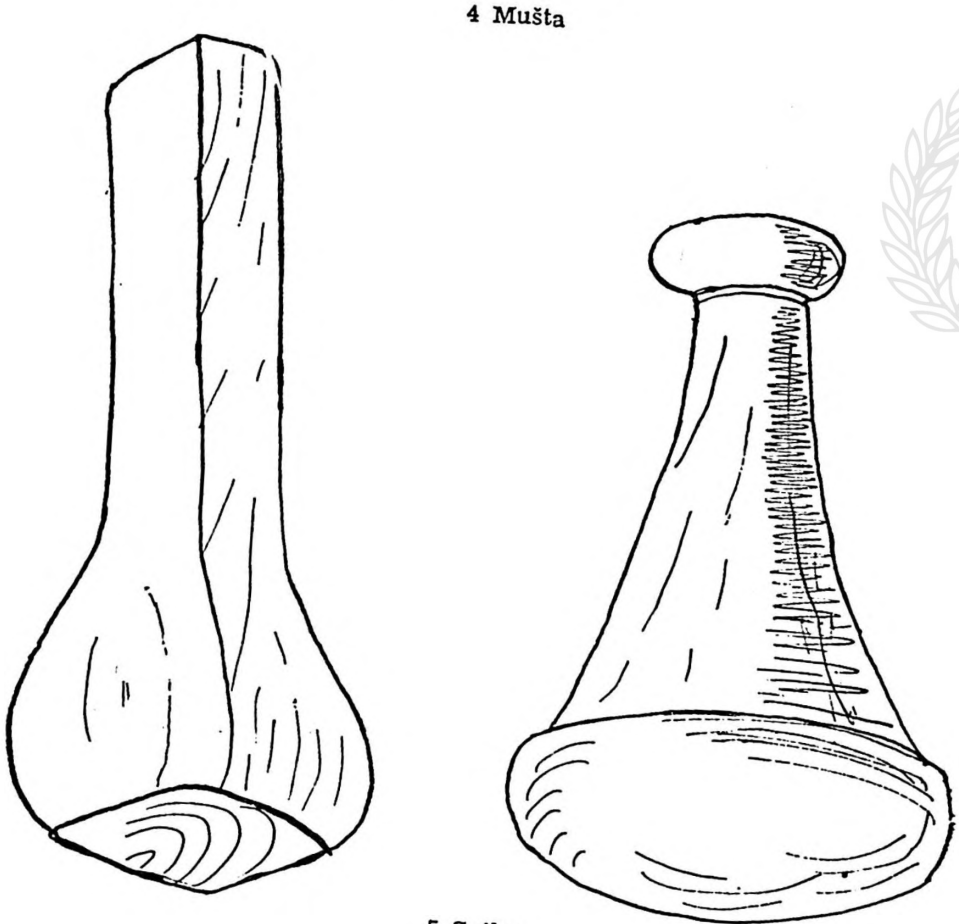

5 Sajke

ANU BiH АНУ БиХ

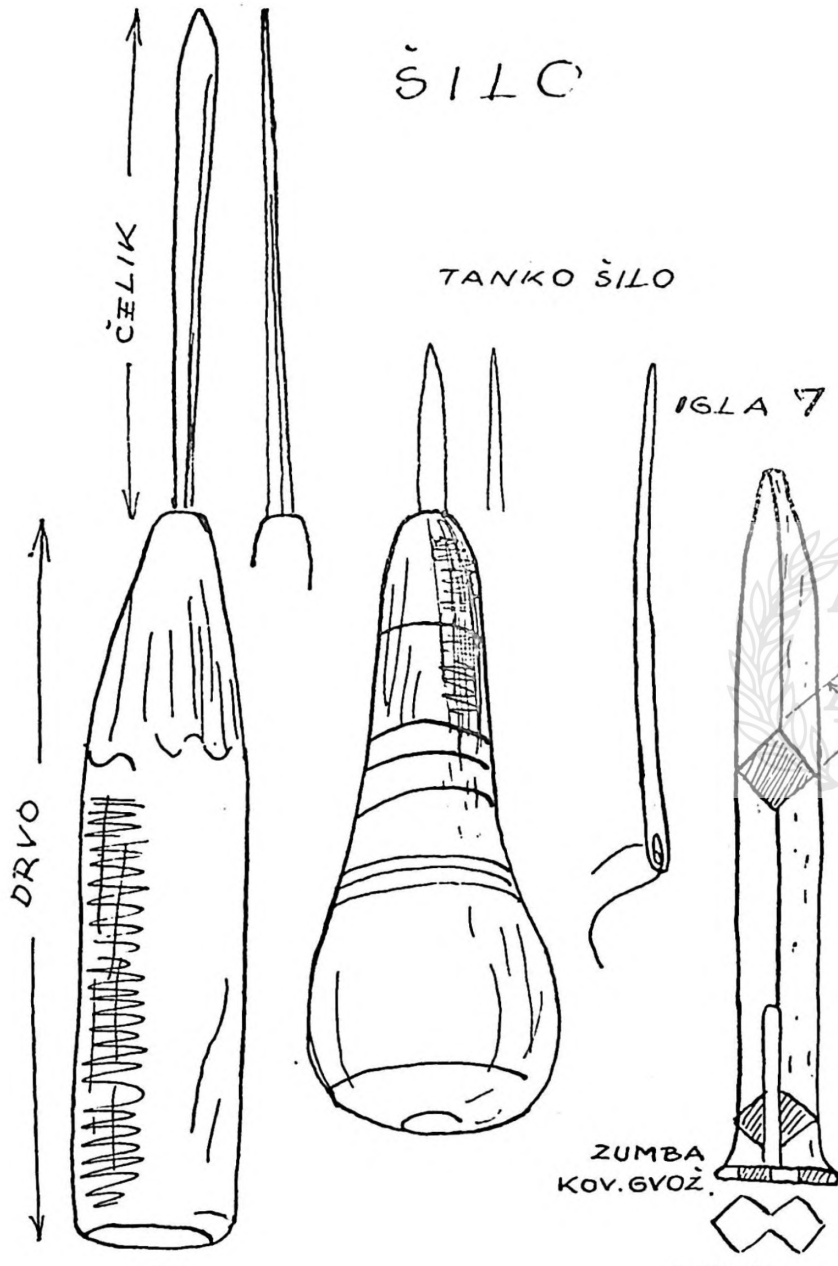

6 Šila

7 Zumba

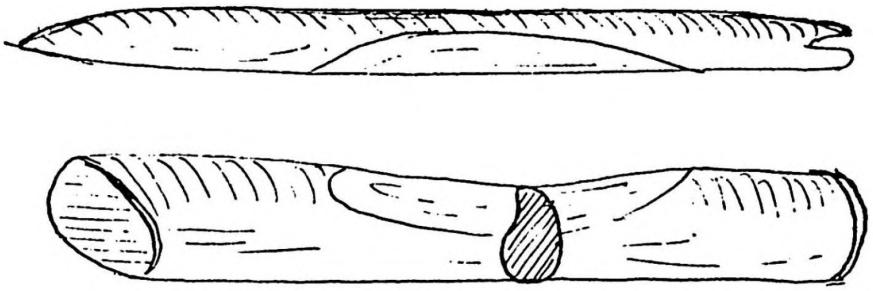

8 — Mahat — d

Ahtagač je do metar dug drenov štap, pomoću koga se obuća izvrtala.

Čiriščanak je od bronze. U njemu se zakuhavao čiriš (sl. 10).

Spužvom namočenom u čaši kvasila se koža, od koje se pravio gornji dio obuće.

Endazeta su uzorci izrezani od jačeg papira, koji su služili za krojenje raznih dijelova obuće.

Džilde je sprava od drveta, na kojoj se šila saja. Te sprave nisam mogao nedje naći, pa je nisam mogao ni opisati.

ANU BiH АНУ БиХ

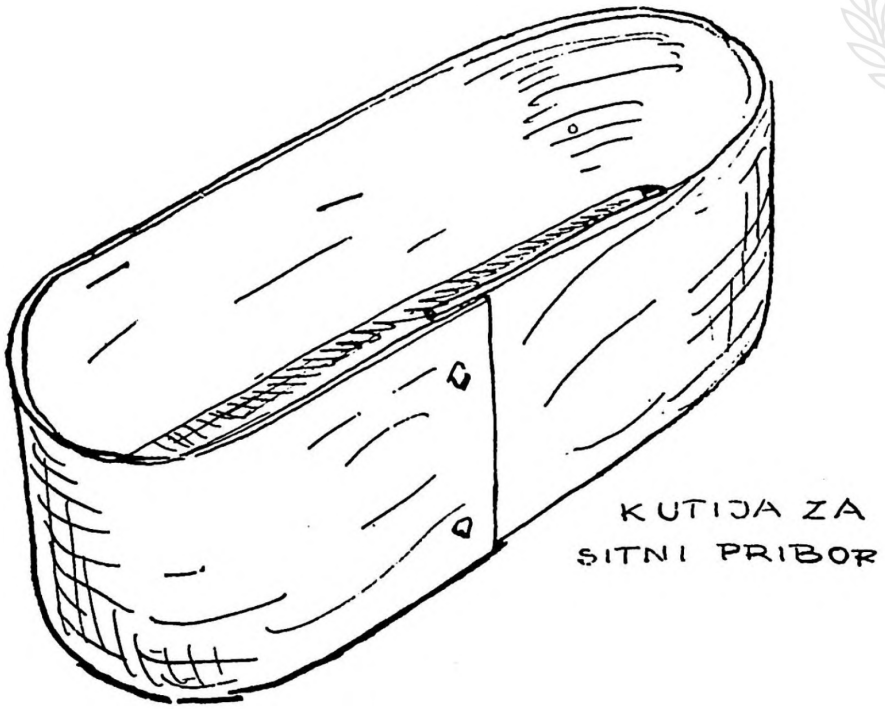

Sve gore spomenute alatke od drveta izrađivali su seljaci iz sela Zijamet Crna Rijeka; mušte i čiriščanke zvonari ili zildžije; bičkije su u zadnje doba pravili cigani u Visokom; spužve su donosili trgovci stambolskom robom; zumbe i šila, također u zadnje doba, pravio je Mujaga Travar iz Sarajeva, a igle sarajevski zlatar Hamid-aga Mulahamidović. Igle su se nekada uvozile iz Mletaka. Na prethodnim stranama vide se alatke do kojih sam mogao doći.

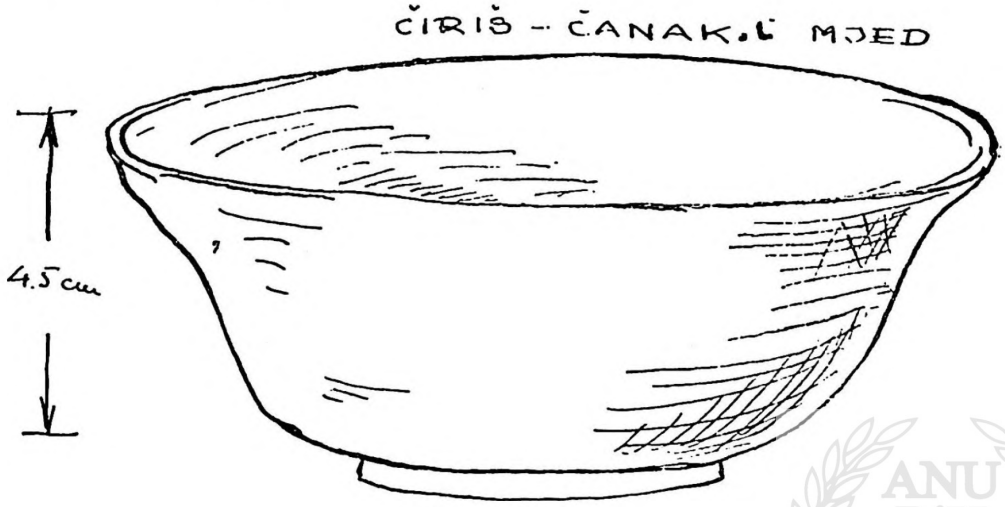

10 Ćiriš - čanak

ANU BiH АНУ БиХ

VI RAD

Čizmedžijski se rad sastojao u krojenju i šivenju. Pri krojenju upotrebljavala se mušta, sunđer, bičkija i endaze, a pri šivenju ostale vrste alata.

K r o j e n j e. Prije nego bi se pristupilo krojenju trebalo je kožu nakvasiti. To se reklo h a m l a j i s a t i. Đon se kiselio po nekoliko sati u vodi, onda bi se prostro po terđahu, muštom izgladio, endazetom mjerio i bičkijom rezao. Iz jedne volovske kože moglo je izaći po 50 do

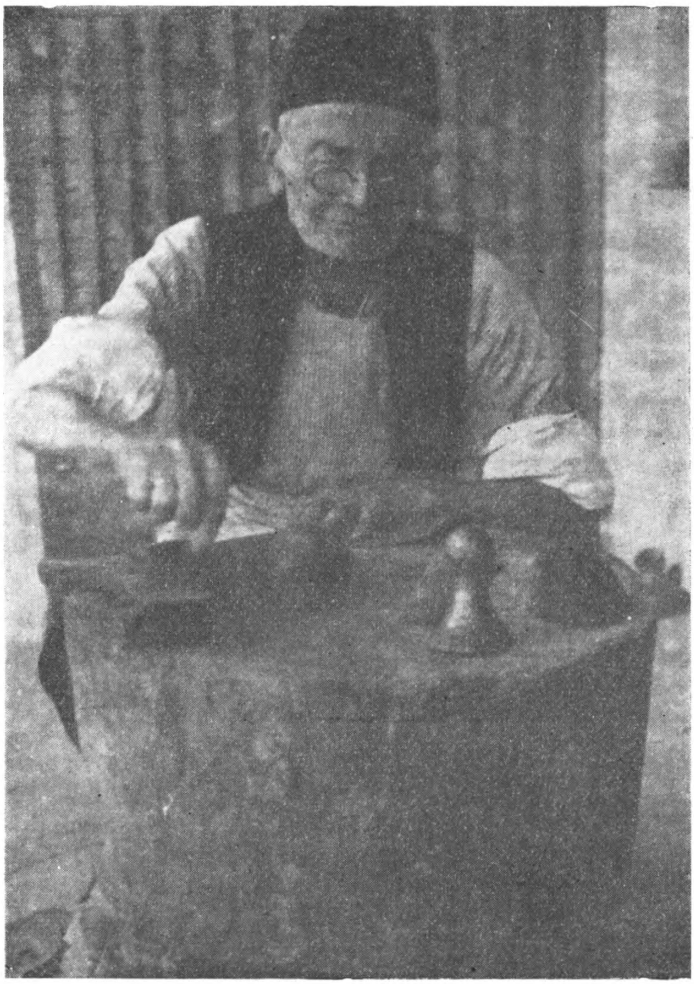

Salih Ćeremida pri radu

60 pari đona. Kako koža nije svuda istog kvaliteta, ni svi odrezani đonovi nisu bili jednaki. Koža s lopatice i hrptenice je najbolja i zvala se m e r d a n e. Najviše do 15 pari merdane-đona moglo se dobiti od jedne kože. Kad bi se koža izrezala, ostavila bi se da se suši.

I sahtijan i mješina su se prije krojenja morali hamlajisati. Hamlajisalo se sunđerom. Za ovu vrstu kože dovoljno je bilo da stoji 5—10

ANU BiH АНУ БиХ

minuta hamlajisana i odmah se moglo pristupiti krojenju bičkijom i endazetom. Prema vrsti obuće, iz jednog se sahtijana rezao različit broj pari obuće. Iz jednog sahtijana srednje veličine moglo se odrezati 20 pari papuča, 2—3 para čizama ili 5 pari firala. Prije nego se pristupi šivenju, mora se opet koža hamlajisati. Uoči onog dana kad će se pristupiti šivenju, đonovi bi se stavili u dagaru da se kisele, a vadili su se pred sami početak šivenja. Samo hamlajisana koža mogla se šiti. Pri šivenju glavne su alatke igla i šilo. Za šivenje se uzima navošten pamučni konac.

Detaljni rad kod pojedinih vrsta obuće određen je u sljedećem poglavlju. Ovdje ću navesti samo ono, što je kod sve obuće zajedničko. Najprije bi se pripravio đon i tabanhastar kod čizme, kod papuče i firale

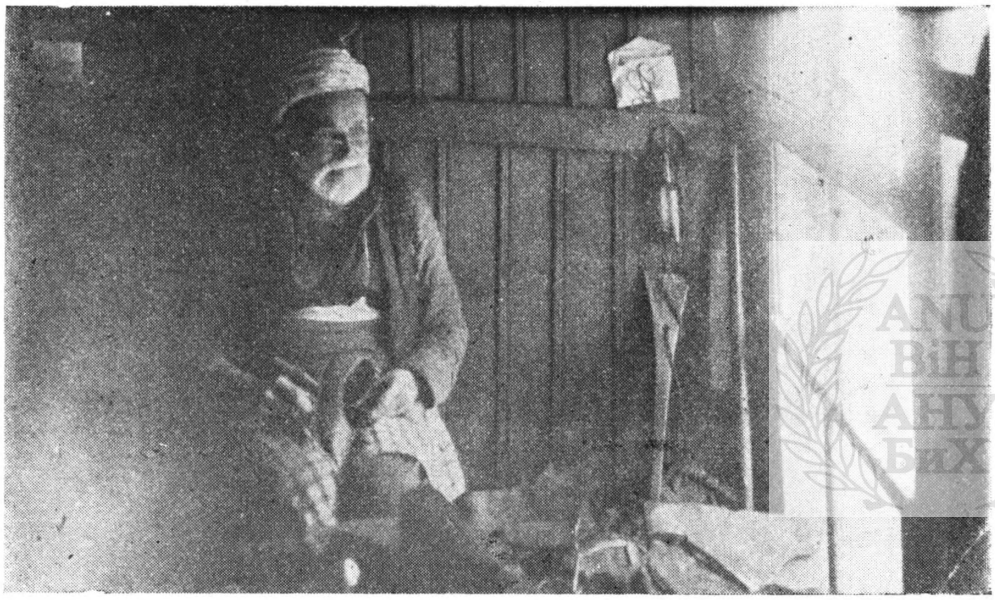

Čizmedžija pri radu

đon, naloga i tabanhastar, a kod tomake i mestve samo đon. Zatim bi se postavili i sušili gornji dijelovi kod čizme, mestve i papuče, a kod firale umetnula bi se između lica i postave naloga, dok se kod tomake šilo lice bez postave i naloge.

Za šivenje gornjih dijelova obuće reklo bi se »šiti saju«. Tada bi se pripremljen đon prišivao za pripremljene gornje dijelove. Ovaj se posao zvao p o š i v a n j e. Sve vrste obuće pošivale su se na izvrat. To je, kako cipelari kažu, u n k e r o v a n i rad. Kad bi se tako prišio đon za gornji dio, onda bi se taj komad izvratio na lice na ahtagaču i odmah se stavlja na kaluf i ostavlja da se suši 24 sata. Na kalufu bi se predmet dotjerao, i to lice muštom, a đon kajnagačem. Glačanje đona kajnagačem zvalo se perdašenje. Sve se to obavljalo prije no što su izrađeni predmet vješali da se suši. Kako mi je pričao Salih-aga Ćeremida, papuča je dolazila 70 puta na ruku, dok bi se izradila. Sam majstor mogao je dnevno izra-

diti po četvore do petore papuče, a majstor s tri kalfe i pet šegrta mogao je dnevno napravlti po 40 pari papuča.

Kako su se sve vrste obuće morale izrađivati od vlažne kože, to se započeti posao morao uvijek završiti još istoga dana. Broj komada što se morao izraditi u jednom danu zvao se ludžer. Čizmedžije su govorile: »Mrtav čovjek može čekati, ali ludžer ne može«.

Deset pari ma koje vrste obuće zvaše se teste. Zbog toga što su svi obrtnici obrađivali kožu, dok je vlažna, njihovi su dućani u zimsko doba bili zatvoreni od ulice staklenom pregradom, dok su dućani kavafa (trgovaca obućom) bili kao i drugi otvoreni prema ulici u svako doba godine, kao što je to bio običaj kod najvećeg broja naših obrtnika do poslije 1878. To je bio razlog što je mnogo više čizmedžija radilo po sobama iznad dućana i magaza nego u samom Čizmedžiluku. Najsiromašniji, kao što je već rečeno, radili su kod svoje kuće.

Čizmedžijski rad nije bio naporan, ali zbog već poznatog nam razloga on je radnika vezao na sjedenje po više sati (8 — 12). Sada da ogledamo pojedine proizvode čizmedžija.

VII

ČIZMEDŽIJSKI PROIZVODI

Pet je češita (vrsta) obuće, koju su pravile čizmedžije, i to:

1) čizme
2) papuče (pašmage)
3) firale (jemenije, postule)
4) mestve
5) tomake.

Prve tri oblačile su se, kad se polazilo od kuće na ulicu, a druge dvije nosile su se po kući, a na njih su se oblačile papuče, ili firale, ako se išlo van.

Prema ovim vrstama dijelile su se i čizmedžije na:

1) čizmare,
2) papudžije ili pašmagdžije,
3) firaledžije (jemenidžije ili postuladžije),
4) mestvedžije i
5) tomačare.

1) Čizma

Čizme bijahu poglavito zimska obuća, ali su ih naročito žene nosile i u drugo doba godine. Čizme su muške i ženske. Dječije čizme zvahu se čizmice. Posebna su vrsta bile tabačke i jeničarske čizme.

Muško i ženske čizme su do pod koljeno, a razlikovale su se po veličini. Oblačile su se na čarape. Ako se u čizmama polazilo nekuda na put, onda su se mjesto čarapa zimi oblačile kalčine, velike, od sukna sašivene čarape, koje su se zavrćale preko čizama. Kalčine su nosili samo muškarci. Stari je običaj da se noge tople: »Čizma glavu čuva, a šubara kvari«.

Ženske su čizme r a v n e i š i l j a t e. Ove druge zvahu se i stambolske čizme. Šiljate čizme nosile su mlađe, a ravne starije žene. Muške su čizme samo šiljate. Gornji dio čizama pravio se uvijek od žutog sahtijana.

Bila je još jedna vrsta ženskih čizama, znatno dužih, a nosile su se uvijek prevraćene. Kako je lice čizama bilo žuto, a postava od crvena kajsara ili crvena platna, vrlo su dekorativno djelovale. Presvućeni dio kondže ili sara sezao je skoro do nožnih članaka.

Djevojke nisu nikada nosile čizama. Prvi put je djevojka oblačila čizme, kad bi po nju došli svati da je vode. Do Prvog svjetskog rata bio je običaj u selu O-Bessenyö-u i u nekim okolnim selima Torontalske županije u Banatu, da momak i djevojka, polazeći na vjenčanje, obuku nove žute čizme.

Č i z m i c e su se pravile od kajsara. Nosila su ih i muška i ženska djeca do navršene dvanaeste godine. Mjesto kajsara uzimao se i bujer. Čizmice su sezale uz nogu 10—15 cm.

Čizma

T a b a č k e č i z m e sezale su do iznad koljena, a pravljene su od bujera. Đon im je bio jak. U njima su tabaci gazili kožu.

J e n i č a r s k e č i z m e bile su slične tabačkim, samo s tom razlikom što su se skopčavale sa strane kao mestve. U njima su jeničari išli u vojsku, a inače su nosili firale i žute mestve prosti vojnici, a zapovjednici žute mestve i papuče.

Dijelovi su čizama: đ o n, p ù š t i j a, i k ò n d ž a. Đon zovu cipelari »bedne«, a puštiju i kondžu »oberteile«. Puštija je dio čizme iznad stopala, a kondža je onaj dio, što ide od stopala uz nogu. Po đonu se udarala postava od sahtijana ili mješine. Tu postavu zvahu čizmari t a b a n-h a s t a r. Kondža je sastavljena od dva dijela: prednji p e š, a zadnji s o n. Puštija i kondža u ravnim čizmama postavljale su se sahti-

janom ili mješinom, a u šiljastih bezom (platnom). Postava od kože za puštiju i kodžu zvaše se pàlandža. Postava se lijepila čirišem. Po vrhu se čizma »zehala« crvenim koncem.

Pri radu najprije bi se sašila puštija i kondža, zajedno s postavom, a onda bi se udarila postava po đonu i pristupilo šivanju, kako je već naprijed navedeno.

Na muške i dječije čizme udarane su nàlče ili potkova od gvožđa. Nalče u dječijih čizama imale su tri, a u muških 4 zuba. Nalče su kovali i na čizme prikivali kovači.

Nekada je u Sarajevu bila Nàlčadžijska čaršija.

Nalčadžija je bilo u Sarajevu u prvoj polovini XVI stoljeća, a možda i prije. Sin jednog nalčadžije, imenom Hadži-Osman, sagradio je na Banjskom Brijegu mèsdžid, na koji se odnosi jedna isprava iz mjeseca šabana 973 (22. II — 21. III. 1566).[63] U Sarajevu ima porodica s prezimenom Nalčadžić.

Zavraćena čizma

Prezimena Čizmar, Čizmo i Čizmić u vezi su s ovim obrtom.

U narodnim pjesmama spominju se čizme. Evo nekoliko primjera:

U jednoj pjesmi,u kojoj se pjeva kako vode zimi mladu, čitamo ove stihove:

»Smrze joj se kumaš za feredžu,
A feredža za devet kavada,
Kavadovi za tanku košulju,
A košulja za bijela pleća,
Bijele ruke sedlu za jabuku,
Žute čizme za bijele none«.
(Iz zbirke Halida Kreševljakovića)

[63]) S. Kemura, o. c. 354.

»Oj Ivane Bišćanine,
Kupuj čizme, zima mi je«.
(Nj. Dvorović, Hrvatsko narodno blago, str. 32)

»Moj se dragi između njih šeće
U čizmama i u kalčinama«.
(Behar, V, str. 251)

»Al evo ti Stambolije Salke,
Čizme skida, a za Zlatu pita«.
(Behar, VI, str. 26)

»Ona leti bosonoga mlada,
Bosonoga bez žutih čizama«.
(Behar, I, str. 367)

»Tamo s', tamo, đavole!
Ne staj meni na nogu,
Ni na čizmu crvenu,
Jer je svijet protuhe,
Svašta hoće misliti«.
(Behar, II, str. 172)

U raznim izvorima našao sam i nešto podataka o cijeni čizama. Godine 1667 kupio je fojnički samostan dvoje čizme; za jedne je platio 175, a z adruge 160 akči[64]). Franjevački samostan u Srebrenici platio je 1681 godine za jedne čizme 181 akču.[65]

U popisu ostavine iza Smail-bega Dženetića, sastavljenom godine 1777, zapisane su četvore čizme, i to: jedne čizme u kesi procijenjene su 660 akči, jedne čizme 540, jedne 150, i jedne iznošene 90 akči.

U jednom popisu ostavine iz godine 1227 (1812) procijenjene su jedne stare čizme 141 paru, a godine 1878 jedne stare čizme i kundure 56 groša.[66] Oko godine 1890 prodavane su u Sarajevu čizme po 30—35 groša, a pred Prvi svjetski rat kretala im se cijena 6—10 kruna. Tabačke čizme bile su najskuplje, a prodavale su se još oko 1900 godine po 10—14 kruna.

Među predmetima, što su ih tražili časnici Hrvatske Krajine za otkup sužanja, spominju se i čizme. Oko godine 1648 pisao je Muharem, ćehaja iz Kostajnice, Petru Patačiću, kapetanu litovaičkom, da mu je poslao troje čizme. U jednom drugom pismu, pisanom oko godine 1662, radi se, među ostalim, i o dvojim čizmama.

Iz pisma Muhameda Halilagića, donjobrodskog zapovjednika, vidi se, pored ostalog, da s sački kapetan Toma Augustinčić traži dvoje čizme.

Oko godine 1686 pisao je Mehmed-aga Šerić iz Dubice sisačkom kapetanu i zagrebačkom kanoniku Tomi Augustinčiću da sniz: još nešto

---

[64]) Dr. J. Matasović, Fojnička regesta, Spomenik S. K. A., 67 str. 159—160.

[65]) Dr. V. Mikolji, Zadnji računi manastira srebreničkog, Separat iz »Franjevačkog vjesnika«, 1939, str. 12.

[66]) Isprava u porodici Subašić u Sarajevu.

od otkupa sužnja Jovana, pa kaže kako ni u Dubici ni u Gradiškoj nema čizama, dok ne stignu iz Sarajeva [67]

2) Papuče

Do poslije godine 1878 papuče bijahu i muška i ženska, a u zadnje doba samo ženska obuća. Oblačile su se u sva četiri doba godine. Od muške čeljadi papuče su nosili ponajviše učeni ljudi: hodže, kadije, fratri, derviši, jeničarski zapovjednici, onda trgovci i feudalci, koji su stanovali po većim gradskim naseljima, dok su obrtnici i sitniji trgovci nosili firale. Djevojke su nosile ponajviše nàlune, ali i papuče. Nalune su pravil saraći, a uvozile su se i iz Carigrada. Prostor pred ulazom v džamiju, gdje se obuća skida, zove se papùčluk.

I papuče su po formi ravne i šiljaste. Ravne se zvahu lalèlije. Šiljate papuče su nešto dublje od ravnih, a taban-hastar im je od čohe, a u lalelija od sahtijana ili mješine. Po Bosni su se nosile više šiljate, a u Novopazarskom Sandžaku i Albaniji samo lalelije. Donji dio papuča se sastojao od đona, naloge i taban-hastara, a gornji od puštije i ukčeta ili sadžèle.

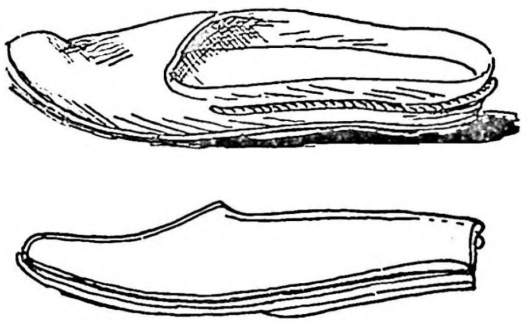

Papuče

Nàloga se stavljala između đona i taban-hastara, a sastojala se od trópe i fùrde.

Tropa se pravila od sitnih otpadaka što su ostajali, kad su se obrezivali gornji dijelovi obuće. Ti sitni otpatci zvahu se traš. Traš se zakuhavao ćirišem, i to je tropa. (»Tropa se nakuhavala«). Po tropi su udarani veći komadi kao otpaci od sahtijana i mješine, i to se zvaše fùrda.

Gornji se dio papuče sastoji od pùštije i ukčeta. Puštija je od žutog sahtijana, postavljena sahtijanom ili mješinom, a prekriva prste i napršće nogu. Na nju se nastavljalo ukče, koje zatvara ostali dio stopala. Ukče je od kajsara, u koji je umetana lipova kora. Ono je prišiveno za puštiju. Prišivanju ukčeta za puštiju reklo se: šiti saju (»šije saju«).

Kad bi se tako priredio đon i sašila saja, onda se papuča pošivala. Pošivana se papuča na ahtagaču izvrnula i nabila na kaluf da se suši

[67]) Fr. Rački, o. c, str. 83, 100, 142, 147.

Prije toga udarila bi se n a l č a od kože. Kod papuča se puštija šarala zumbom i mahatom.

Bilo je i t. zv. vezenih papuča s velikom i malom g r á n o m. Vez na papučama nije bio rad papudžija. Taj su posao obavljale t e r l ù g-d ž i j e.

Nekada su se pravile papuče i od kajsara.

Dok su se muslimani, kršćani i Jevreji međusobno razlikovali po boji nošnje i obuće, kršćani i Jevreji su nosili plave papuče od bujera.[68] U zadnje vrijeme, kad su nakon uvođenja reforama prestale važiti odredbe o boji nošnje i obuće, kršćanke i Jevrejke ponajviše su nosile papuče od kajsara.

I ovoj vrsti obuće očuvao se spomen u narodnoj pjesmi:

»Podiglo se sedam udovica
Iz bijela šeher-Sarajeva,
Bosonoge, bez žutih papuča«.
(N. T. Kašiković, Narodno blago, I, str. 124)

»Snimiti ću sa papuča nalče,
Pa ću njima konja potkovati«.
(Erlangenski rukopis, str. 74)

Po ovim stihovima, čini se, da su se nekada udarale metalne nalče na papuče.

»Čija je ono djevojka,
Što rano rani na vodu,
Što nosi tèlli papuče,
Što nosi túrli dimije«.
(Behar, II, str. 92)

»Oblači mu vezene tèrluke,
Navuče mu lalèli papuče«.
(Iz zbirke Halida Kreševljakovića)

»I terluke navezene zlatom,
I papuče srmom potkovane«.
(Hrvatsko narodno blago, str. 55)

»Mol' se Boga, moj dragane,
Što sam sinoć dovedena,
Uši bih ti odrezala
Pa papuče načinila
I u njima poigrala«.
(Behar, VI, str. 282)

Za papuče postoji još jedan naziv — p à š m a g e, a za papudžije — p a š m à g d ž i j e. Ovaj naziv dolazi u turskim dokumentima, a čuo se

[68]) V. Skarić, Jedna naredba o rajinom odijelu iz doba otomanske vladavine, Gl. Z. M., XIV, 1902, str. 557.

i u čaršiji. Međutim, u Sarajevu, koliko se zna, za ovu vrstu obuće nema drugog naziva osim papuče.

Dubrovački pjesnik iz početka XVII stoljeća, Stijepo Đordić, pjeva u »Dervišu«:

Ja bih htio, moja draga,
cić ljubavi tve jedine
da mi 'e čaša tva p a š m a g a
kōm bih činio tebi aškine,
da me ovako ne žalostiš —
žalostan sam Dedo derviš.

Pašmaga dolazi i u pjesmi:

»Da upitam papučiju,
Šije li mi pašmagiće«.
(V. V. Vukasović, Napomena narodnom umijeću, str. 194)

»Kad dođoše u zelenu bašču,
Nađoše joj crvene pašmage«,
ili:
»Još joj nisu noge za pašmage«.

Akademijin Rječnik nema primjera za riječ pašmag starijeg od Vukova.

O c i j e n i papuča našao sam nekoliko podataka u raznim izvorima. Godine 1566 stajale su papuče 23 akče. Iz jedne bilješke sarajevskog suda vidi se, da se po tu cijenu obvezao papučija Bešir napraviti teste papuča nekom Memiji, sinu Skenderovu, i od njega primio unaprijed 200 akči.[69])

God:ne 1666 (oktobar) platio je franjevački samostan u Fojnici za dvoje papuče 154 akče, u decembru 1667 također za dvoje 130 akči, u aprilu 1669—136 akči, slijedeće godine za jedne 60 akči.[70])

Samostan istoga reda u Srebrenici kupio je šest pari papuča 1677 godine za 264 akče, jedan par za 47 akči. Za zakrpu na jedne papuče platio je 5, a za potkove na sedmore papuče 20 akči. Tada je stajala oka ulja 3,5 akče, a ovan 100 akči u Srebrnici.[71])

U decembru 1760 platio je fojnički samostan za 22 papuče za fratre 4000 akči.[72])

Salih-aga Ćeremida kao kalfa radio je u Ćulhanu kōd majstora Mehmed-age Džanića. Majstor je papuče krojio, a on ih je izrađivao i dobivao je za par papuča 20 para (4 krajcare ili 8 helera). Majstor mu je dozvolio da može njegovim alatom i za sebe raditi, kad nema šta da radi za majstora. On je sa još dva druga izradio 15 pari papuča i prodao ih nekom trgovcu iz provincije po 4,5 groša. Kad su drugovi napravili obračun, ostalo je svakom po 8 groša zarade i jedan manji komad neutrošena kajsara. Desilo se to oko 1890 godine.

---

[69]) Sidžil 2, str. 77.
[70]) Dr. J. Matasović, Fojnička regesta, str. 158, 161, 163.
[71]) Dr. V. Mikolji, o. c., str. 5 i 10.
[72]) Dr. J. Matasović, o. c. str. 211.

Prema tome, oni su za 15 pari papuča primili 67,5 groša i na tome zaradili 24 groša, ili 1 groš i 24 pare po jednom paru. Zarada je iznosila 55,17%. Ovdje treba imati na umu, da njih trojica nisu imali nikakve režije.[73])

Još u XVIII stoljeću izvozile su se papuče u Dubrovnik.

3) Firale (jemenije)

Firale su se nosile u svako doba godine. To je bila obuća najvećeg dijela gradskog stanovništva i svečana obuća bolje stojećih seljaka i feudalne gospode. Na selu je to, kako se reklo, obuća »za đàhđa«. U Posavini i Bosanskoj Krajini zvahu se jemenije, u Hercegovini pòstule, a u Dubrovniku postòle.

Gornji dio firala pravio se od kajsara ili bujera. Firale su se oblačile na golu nogu, na čarape i na mestve. Za Mostar znam, da su momci nosili postule samo na golu nogu. Tek nakon ženidbe mogli su oblačiti čarape. Momak, koji bi obukao čarape, smatrao bi se mekušcem.

Po veličini firale su se dijelile na:

1) dječije,
2) zene, nešto veće od dječijih, za žene,
3) rudžálije, veće od predjašnjih, a odgovarale su cipeli broj 38—39, i to su bile najveće ženske firale; razumije se, nosili su ih i muškarci,

Firala (postula)

4) ùlojci; odgovarali su cipeli broj 40—41,
5) batále, kao cipele broj 42—44 i
6) prekobatále, najveće.

Istim imenom zvahu se i kalufi.

Ali našao se ponekad pokoji čovjek, za čije se firale morao napraviti naročiti kaluf. Kao kuriozum doniō je 1869 godine jedan sarajevski

---

[73]) Salih Čeremida rođen je 1871 u mahali Soukbunar, gdje i danas stanuje. Oca mu Mehmeda, po zanimanju firaledžiju, ubili su okupatorski vojnici 19 kolovoza 1878. Salih je izučio zanat kod papudžije Guzare i tek 1892 počeo samostalno raditi. U poslu je bio upravo neumoran. Najprije je radio u jednoj sobi u Halčima do 1908, a onda je preselio u dućan u Kazaze. Radnju je likvidirao 15 rujna 1940. Sada mu je vrtlarstvo zabava. Njemu zahvaljujem za mnoge podatke o izradi obuće.

tjednik, kako je u Sarajevo došao Osman-beg Sijerčić s Ponora[74] i naručio firale, za koje su se morali napraviti naročiti kalufi. Te su firale bile duge 2,5, a šeroke 1 pedalj. Osman-beg Sijerčić bio je visok cio hvat.[75]

Firale su dvostruko dublje od papuča.

Donji dio firale sastojao se od đona, naloge i trope i taban-hastara od oglavine đona ili ćuseleta, a gornji od puštije i sona ili palandže. Lice i postava obaju dijelova je od kajsara ili bujera, a između lica i postave je naloga od furde. Šivenje saje i pošivanje isto je kod firale kao i kod papuče. Samo se firala po rubu otvorenog dijela saje okaišila, tj. opšivala uskim odreskom kajsara.

Puštija se šarala zumbom. Naročito šaranje bilo je na firalama, što su ih nosile kreševske katolkinje.

Osim u Sarajevu, izrađivale su se firale i papuče u znatno manjoj mjeri u Mostaru i Travniku.

Crvene firale ili jemenije od kajsara zvahu se kajsar-jemenije. To je nekada bila službena obuća jeničara u doba mira.

Sabit Fagin, sin Mula Avdije Čizmara, Hrđanin, počeo je poslije 1878 praviti firale, koje su se približavale tzv. otvorenim kundurama. Njegove firale nisu se pošivale nego čivijale. On je đon prikivao čivijama, kako to rade cipelari.

U narodnim pjesmama spominju se uvijek jemenije:

»Namamiću koga hoću,
Nek izdere jemenije.
Koga neću i većma ću,
Nek izdere i četvere.«
(Vuk, I, 367)

»Kad su ono vuci po bostanu,
što će vuku kajsar-jemenije.«
(Behar, II, str. 302)

»Sinoć bjehu čizme i kalčine,
Eno danas kajsar-jemenije«
(Iz zbirke Halida Kreševljakovića)

Crvene firale od kajsara bijahu oficijelna obuća jeničara. Njih su nosili i nejeničari.

U augustu 1761 nabavio je fojnički franjevački samostan jedne firale za definitora i platio 240 akči, a dvoje za fratre uz cijenu od 480 akči.[76])

Prema jednoj ostavini iz godine 1771 znamo, da je cijena jednoj vrsti firala bila 162 akče, a drugoj 186 akči.[77]) U popisu ostavine Smail-bega Dženetića iz godine 1777 procijenjene su jedne, sigurno iznošene, firale 72 akče.[78]) Pred Prvi svjetski rat kretala se cijena firalama od 3 — 6

---

[74]) Ponor, selo sjeverno od mjesta Prače, na nekadašnjem drumu što je udarao s Glasinca preko Romanije, Ciljeva polja i Miošića u Praču.

[75]) Sarajevoski cvjetnik od 20. XII. 1869.

kruna, a plaćalo se za posve dobre firale i po 10 kruna. Jedne firale mogle su trajati i po više godina (3 — 6).

4) T o m a k e

Tomake su nosile samo udate žene. Oblačile su se obično na čarape i to samo onda, kad se išlo iz kuće nekud u pohode. Tomake su bila najelegantnija vrsta stare obuće. U samim se tomakama nije nikada izlazilo na ulicu. Na njih su se uvijek oblačile popuče.

Tomake su po obliku nalik na čizme. I tomake imaju đon, puštiju i kondžu, kao i čizme, i sve je to napravljeno od žutog sahtijana, bez ikakve postave i naloge. I ovdje je poseban kaluf za puštiju, a poseban za kondžu. Kaluf za kondžu zvao se m i m b a t. Mimbat je iz jednog komada drveta, a š a m u čizme sastavljen je od dva, pa i tri komada.

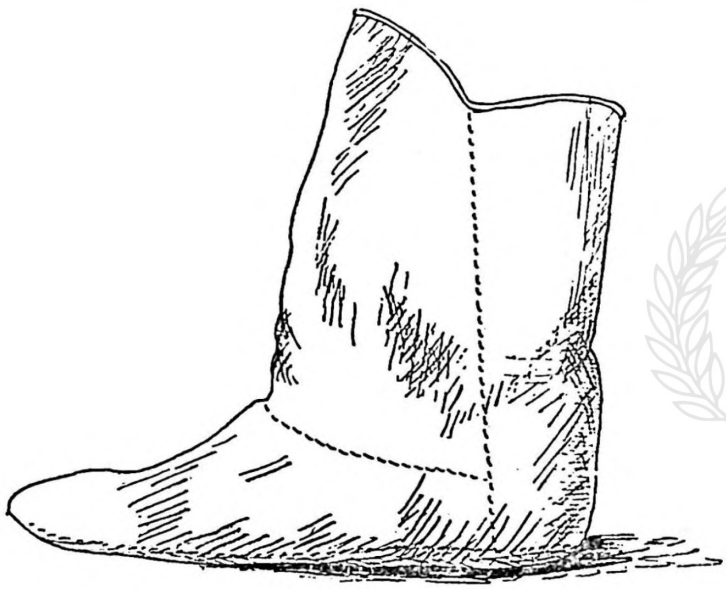

Tomaka

Kondža je u tomaka uvijek sašivena iz dva komada: prednji uz cjevanicu zvao se p e š, a drugi uz list zvao se s o n. Peš je gore sveden skoro u polukrug, a son je ravan, a oba su zehana (oivičena) bijelim koncem.

Tomake su pravili isti majstori, koji su pravili i mestve, ali je bilō i tomačara, ma da se vrlo rijetko spominju. Godine 1189 (1775) zabilježio je Bašeskija smrt jednog t o m a g d ž i j e. Samo znam za jednu pjesmu,

---

[76]) Dr. J. Matasović, o. c., str. 211.

[77]) Sidžil 11, str. 110.

[78]) Sidžil 18, str. 15.

u kojoj se spominju tomake, a tiskana je na 100 strani djela V. V. Vukasovića »Napomena narodnom umijeću« (Dubrovnik 1913):

»Prikrila se vezenom čatijom,
Pri kojoj su tri kite od zlata
I obruba lijepo iskerana.
Kad nabaci roglje od čatije,
Sve tri joj se niz pleća rastaše,
L'jepu Maru po tomacim tuku.«

Riječ t o m a k a nema ni Vukov ni Broz — Ivekovićev Rječnik kao ni Tumač Đorđa Popovića.

Oko 1910 godine plaćalo se za tomake 3 — 4 krune, a za tomake i papuče 7 — 9 kruna.

5) M e s t v e

Mestve su kućna obuća. Oblačile su se na golu nogu i na čarape. U njima se bez papuča ili firala ne izlazi na ulicu.

Mestva

Bile su dvije vrste mestava — ž u t e od sahtijana i c r n e od k e č e d e r ı s a. Ove potonje novijeg su datuma, kao što je novijeg datuma i kečederis. I jedne i druge nosili su muškarci i žene. Kečederis, koliko znam, počeo se praviti najprije u Mostaru.

Kondža u mestava je nešto niža od kondže tomaka. Pravile su se na isti način kao i tomake, samo je gornji dio bio postavljen platnom. U mestava je kondža s jedne strane otvorena, da se lakše oblače i skidaju. Na otvoru su bile kopče od žute žice, pa su se skopčavale. Otvor je bio uvijek na unutrašnjoj strani. Na dnu otvora bio je prišiven komadić kože srcasta oblika, a zvao se č u v t a z e.

U oktobru 1671 platio je fojnički samostan za čizme, papuče i mestve 320 akči.[79]) Kako se tada plaćalo za čizme do 175, a za papuče 65 akči, to su mestve stajale oko 80 akči.

U jednom ostavinskom popisu iz 1770 procijenjene su troje stare mestve na 140 akči.[80]) U ostavini Smail-bega Dženetića iz 1777 procijenjene su jedne nove mestve na 192 akče, a mestve i papuče na 420, na 498 i na 480 akči.[81] Prije Prvog svjetskog rata cijena im se kretala od 3 — 6 kruna.

Oko 1703 godine opremio je Mustafa, aga Kostajničkog grada, na dar jedne papuče i mestve Petru Kegleviću, kapetanu grada Belkiševine.[82])

I ovoj vrsti obuće ima spomena u narodnoj pjesmi. Kako je već rečeno, nije se nikada iz kuće izlazilo u mestvama, bez papuča ili ferala. To zna i pjesma, koja pjeva o mladoženjinu dočeku mlade i svatova:

»Pred njih šeće beže Osman-beže
Od jordama u samim mestvama«.
(Behar, V, str. 203)

»Mujo veli: da je darujemo.
Pa joj dade mestve i papuče.«
(Behar, V, str. 204)

»Pa poletje niz bijelu kulu
U gaćama i tankoj košulji,
Od ponosa u žutim mestvama.«
(Behar, V, str. 237)

»Stadoh rodu mito kupovati:
Sve ženskinju ješir-jemenije,
A muškinju mestve i papuče.«
(Iz zbirke Halida Kreševljakovića)

VIII

TRGOVINA

Sve vrste građanske obuće zvahu se u trgovini jednim imenom a j a k a b i j a, a trgovci, kako je već rečeno, k a v a f i ili h a f a f i. Čizmedžije kao i neki drugi obrtnici, na pr. terzije, abadžije, sarači, zlatari itd., s obzirom na kvalitet proizvoda, radili su p a z a r i j u, tj. proizvode opće potražnje i s m a r l a m u, proizvode po narudžbi. Kavafi su trgovali samo pazarijom. Kavafi su kupovali robu od čizmedžija svoga mjesta, kad nije bilo trgovaca sa strane, a i sami su naručivali izvjesne količine obuće kod pojedinih majstora. Iako su neki kavafi trgovali na malo, materijalom potrebnim čizmedžijama, nikada čizmedžije

[79]) Dr. J. Matasović, o. c., str. 165.
[80]) Sidžil 11, str. 110.
[81]) Sidžil 18, str. 15.
[82]) Fr. Rački, o., Starine XII, str. 31.

nisu od njih uzimali materijal i radili pod plaću. Takvo poslovanje nije bilo poznato u ovome esnafu.

Kavafa je bilo po većim mjestima, gdje čizmedžija nije bilo (Banja Luka i Livno). Po manjim mjestima kavafe su zamjenjivali trgovci mješovitom robom (Žepče, Maglaj, Derventa).

Iz raznih izvora vidi se, da je nekada u Sarajevu bio veći broj kavafa. Znamo već za jednog kavafa iz XVIII stoljeća, koji je išao s robom po provinciji i zamjenjivao obuću za drugu robu. I sigurno ovo nije bio usamljen slučaj.

Isto tako znamo, da su neki kavafi znali cijediti najsiromašnije obrtnike. I kad bi se pojavio strani trgovac u Sarajevu, obrtnici bi njemu na svoju štetu prodavali proizvode uz najmanju zaradu, da on ne mora kupovati robu kod kavafa.

Kavafi su kupovali materijal od sahtijandžija i tabaka, a krčmili ga uz 10—15% zarade. Prodavali su ga onim čizmedžijama, koji nisu mogli kupiti sahtijan ili mješinu turom, kao ni cijelu kožu đona. Ovo će biti one čizmedžije, za koje pjesma kaže:

Muštom tuku, od gladi se vuku.

Sajmovi. Kavafi su nosili ajakabiju i po sajmovima. U stara vremena prenosila se roba na konjima, a poslije 1878 na kolima. Dok se prenosila na konjima, pakovala se u sepete, a kasnije u sanduke.

Najznamenitiji sajmovi održavali su se od davnina u Banjoj Luci, Livnu, Skoplju (Donji Vakuf), Višegradu, a od novijeg vremena u Travniku, Zenici, Prijedoru, Sanskom Mostu i Petrovcu.

Slušao sam još prije 40 i više godina od starih čizmedžija kako je prije ulaska Švabe u Bosnu, pa i koju godinu kasnije, po stotinu i više tovara ajakabije iz Sarajeva odnošeno na vašar u Banju Luku. To je bilo onda, kad je esnaf bio u svome jeku. Ja se dobro sjećam, da je kavaf Mujaga Imamović oko 1908 odnosio po četvora kola ajkabije u Banju Luku. Zadnji put otišli su sarajevski kavafi s robom u Banju Luku 1914.

Prvu sigurnu vijest o odlasku čizmedžija na vašar očuvao je Mula Mustafa Bašeskija u svojoj Kronici: Godine 1194 (1780) donese svjetina, napose čizmedžije, mnogu robu na sajam u Skoplju u tolikoj mjeri kako to nikad nije bilo, ali prođe bi malo.«

❖

Normalni se tok poslovanja i u ovome esnafu od vremena do vremena usporavao i potpuno prekidao. Tome su razlog u prvom redu razni ratovi, što ih je Porta vodila, onda bune i nemiri, koji bivaju sve brojniji od druge pole XVII stoljeća i traju sve do 1878, kao i česte epidemije kuge. Od požara stradali su više puta Sarajevo i Travnik, a od poplava uništavane su tabačke radionice u Sarajevu, Foči i Mostaru. Zbog hajdučije ometan je dovoz žute kože iz Skoplja u Bosnu i odlazak kavafa na sajmove.

Napomena

Sve podatke što ih navodim u ovoj radnji iz sidžila broj 2, ustupio mi je Muhamed Mujić, asistent Orijentalnog instituta u Sarajevu, koji obrađuje spomenuti sidžil. Isto tako dao mi je podatke o čizmedžijama iz Nekrologija. M. M. Bašeskije Mehmed Mujezinović,

konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti koji priprema kritičko izdanje i Kronike i Nekrologija. Po mojoj želji napravio je crteže obuće Đoko Mazalić, naučni saradnik spomenutog Zavoda, a ing. arhitekt Džemal Ćelić, asistent Tehničkog fakulteta, crteže alata. Svoj četvorici se najljepše zahvaljujem.

RJEČNIK

Ovaj rječnik pridodaje se radnji ne zato da bi se objasnile pojedine riječi, jer su one većinom u tekstu objašnjene, nego zato da se vidi iz kojih su jezika uzete.

àhtagač, m. od t. ahtagač — drenovina
ajakàbija, f. od t. ajak-kabi — obuća
ališvèrîš, m., t. — kupoprodaja
anterija, f. t. antari — vrsta gornje dugačke i kratke haljine
àttar, m. a. — drogerist
bàjrāk, m., p. — zastava
bāščaršija, f. od t. baš — glava i p. čaršu trg — glavni trg
bašeskija, m., t. bašeski — veteran
bašmàgdžija, m., t. — obućar
battále, f. pl. od a. battale — bez mjere
bèrber, m., tal., barbiere
bičkija, f., t. bički — čizmedžijski i sarački nož, kojim se koža reže
bînjîš, m., p. — dugi kaput sa širokim rukavima
bošča, f., p. bokče zastirač i uopće tkanina, u koju se zavija
bùljubaša, m., t. buljuk-baši — zapovjednik čete
čāuš, m., t. — kurir u esnafu (u vojsci narednik)
čaršija, f. od p. čaršu — trg
čèšit, m., t. — vrsta
čîriš, m., t. — ljepilo
čirīščanak, m. t. zdiela u kojoj se pravi i drži čiriš
čîftluk, m., t. od čiftlik
čizme, f., t.
čizmedžija, m., t. — čizmar
čoha, f., t. čoha
čugljen, m., p. čevgan — štap, palica
čuvtáze, n., p.
ćasa, f., p. kase od ar. ke's
ćehája, m., p., kethuda, izgovara se kaja, kehaja — domaćin, starješina, nadzornik, zamjenik
ćesátluk, m., t. od arapske riječi kesad — slaba proda
ćùlah, m., p. — od kulah — vrsta kape
ćurak, m., t. kürk — vrsta gornje duge haljine postavljene krznom
ćurdija, f., t. kürdi — vrsta gornje kratke i duge haljine postavljene krznom
ćusèle, n., p. kjusele
dèrdument, m., p. — starac
dòva, f., a. dua — molitva
dùćān, m., a. — dukkan
dàgara, f., t. — čabar
džùbe, n., a. džubbe — duga vanjska haljina koju nose muslimanski svećenici
don, m., t. kön — potplat
endáze, n., p. uzeto iz hinduskog — mjera
èsnaf, m., od ar. sunuf — razred, red, organizacija
evlija, m., a. evlija — bogougodnik
fālake, f. pl., a. feleka — naprava za batinanje po tabanima
fèrman, m., p. — carska naredba, carska povelja, naredba na kojoj se nalazi carski znak (tura)
firale, f. pl. od t. filar

ANU BiH АНУ БиХ

fi̯nal'èdžija, m., t. filerdži
fùčija, f., t. fiči — drvena poveća posuda, slična burencetu, u kojoj se drži voda, pekmez i sl.
fukàra, f., a. fakir, pl. fukara — siromah
fukàra ve dèrdument, a. i p. — bijednik
fùrda, f., p. od hurda — sitni komadići
hàfaf, m., a. haffaf — trgovac obućom
han, m., p. — svratište, konačište
hrka, f., a. hirketun — vrsta kraće gornje haljine od raznih tkanina, naložena je pamukom i prošivena. Nosili su je muslimanski svećenici i derviši.
hudžèra, f., a. hudžretun — mala sporedna prostorija u kući.
ikìndija, f., t. ikindi — treća dnevna molitva kod muslimana, oko polovine popodneva.
jèmenije, f. pl. t. jemeni
ješir jemènije, f. pl. od t. ješil jemeni (zelene jemenije)
jìgit, m., t. — mladić, junak
juzbaša, m., t. jüz — stotina, baš — glava; kapetan, satnik
kàdija, m., a. kadi — sudac
kàjnagač, m. t. kajin agač — bukva
kàlčine, f. pl., t. kalčin ili kalčin — vrsta čarapa, tal. calze, calzoni
kalfa, m., a. halifa — zamjenik
kàlfabaša m., a—t. od a. halifa i t. baš — glava
kàlpak, m., t. — vrsta kape kod koje je pervaz od krzna
kàluf, m., od a. kaleb
kàrär, m., a. — rješenje, saglasnost
karàvansaraj, m., p. kjarban saraj — veliki han
kàuk, m., t. kavuk — vrsta kape
kàvad, m., p. — bogata gornja haljina od svile ili kadife
kàvaf, m., a. haffaf
kečedèris, m., t. od keči — koza i deri — koža
kòlčak, m., t. — narukvica
kondža f., p. gondže — U Vojvodini upotrebljavaju za ovaj dio čizme madžarski izraz »sara« (Stiefelschaft). Nekada se na ovaj dio čizme vezla ruža.
kušànma, f., t. od gl. kušanmak — pasati, opasati, — pasanje, pripasivanje kecelje, bošče ili peštemalja.
löndža, f. tal. loggia — loža, prostorija, u kojoj esnafi održavaju sastanke. Kod nas: odbor jednog esnafa.
màhat, m., a. muhat
màhrama, f., a. makrama — ručnik
merdáne, n., t.
mèstve, f. pl., a. mesh
mìmbät, m., p. — jelek
mìntan, m., p. — jelek
muhur, m., p. — pečat
murasèla, f., a. — poslanica
mušta, f., p. mušt — udarac pesnicom
nóbet, m. a. nevbet — red
pàdval, m., t. posval, pozval
pàlāndža, f., p. paleng — peta
pàpuče, f. pl., a. papuš
pàšmaga, f. pl., t. bašmak, p. pahent — obuća
pùzarija, f., p. bazar — roba široke potrošnje
perdášiti, p. perdah — ugladiti kožu
pèš, m., p. piš — prednja strana
pèštahta, f., p. peštahte — niski sto koji je služio kao školska klupa.
pustèkija, f., t. — učinena ovčija koža s vunom, na kojoj se sjedi, leži, klanja (moli Bogu), kožica
pùštija, f., p. puš
rudžálije, f. pl, a. ridžlun (noga) — vrsta firala
sàhan, m., a. sahn — tanjur od bakra, prevučen kalajem
sāja, f., t. sai — oko, okolo

sàjk, f., a. sajkal
sàlla f., a. salla — molitva kojom se nečija smrt objavljuje s munare
sàrāč, m., a. saradž — sedlar
sàruk, m., t. sarik — komad platna, koji se nekada obavijao oko glave
sjèpet, m., p. seped — kotarica
sìdžil, m., lat. sigillum — protokol šerijatskog suda
smŭrlama, f., t. ismarlama — rad po narudžbi
sófija, m., a. sofi — asketa, mistik
son, m., t. — zadnji ili posljednji; protivno od peš
šalvare, f. pl. od p. t. šelvar — široke čakšire
šān, m., p. visoko, uzdignuto
šègrt, m., p. šagird
tàbak, m., a. debbag — strojač kože
tàbanhastar, m. složeno od t. taban i p. astar — postava
tābhana, f., a. debbag i p. hane
tĕfter, m., p. defter — spisak, knjiga primitaka i izdataka
tĕndžera, f., t. tendžere, a. tindžer — šerpa
tĕrđah, m., p. destgah (tezga) — klupa na kojoj obrtnik radi
tèrluke, f. pl., terlik — vrsta obuće od tekstila
tèrzija, m., p. derzi — krojač
tèspih, m., a. — brojanice, patrice
tòzluke, f. pl., t. dizlik — dokoljenice
trăš, m., p. od gl. trašiden — brijati
ukče, n., t. — peta
ustabaša, m. p. ustad — majstor i t. baš — glava
válija, m., a. vali — guverner pokrajine
zèmbilj, n., p. zembed — košara od rogoza
zĕne, f. pl., a. zenna — žena
zùmba, f., t. — probojac

Napomena: Zbog pomanjkanja grafičkih znakova za neke naglašene samoglasnike i kvantitetu sve riječi u ovom rječniku i naprijed u knjizi nisu dobile potrebne akcente.

H. Kreševljaković

Le métier de bottier en Bosnie et Herzégovine
Résumé

Dans une série de travaux sur les métiers en Bosnie et Herzégovine, notamment à Sarajevo, l'auteur a traité maintenant le métier de bottier et l'ancienne chaussure que portaient les citadins en Bosnie et Herzégovine, et qui a commencé à se développer à l'arrivée des Turcs. Aujourd'hui les derniers de cette proffession ont cessé le travail, par ce que vers le milieu du siècle passé le soulier a repoussé l'ancienne chaussure citadine: bottes, firales (sorte de chaussures) mestvé pantoufles et tomaks (sorte de chaussures que portent les femmes en Orient). Comme la Bosnie — Herzégovine éleve assez de gros et menus bétails on n' importait que peu de cuir du dehors pour la confection de certaines sortes de chaussures (cuir maroquin jaune) de Skoplje, d'Adrinople et de Constantinople.

Cette corporation était très nombreuse à Sarajevo, il y en avait aussi à Mostar, Rogatica, Banja Luka et Travnik, mais rares étaient leurs membres qui se soient enrichis par leur métier. Alors que les membres d'autres corporations devenaient souvent des »wâkifs« (fondateurs de Habous ou Wakoufs), construisaient des mosquées et autres bâtiments religieux musulmans ou fondaient des institutions publiques destinées à tous les citadins de l'endroit sans distinction de religion, il

n'y a que peu de bottiers qui aient pu laisser une fondation quelconque ou s'enrichir par leur métier ou comme musulman remplir leur devoir religieux du »hadj« (pèlerinage à La Mecque et à Medine). C'est qu'à Sarajevo les membres de cette corporation étaient exclusivement des musulmans, tandis qu'à Mostar, du moins ces derniers temps, il y avait aussi des bottiers chrétiens (catholiques et orthodoxes).

Le chroniqueur de Sarajevo de la seconde moitié du XVIIIème siècle, Mula Mustafa Bašeskija, écrit que le 26 août 1777 les bottiers de Sarajevo ont tenu une partie de campagne (kušanma) à Soukbunar, et que le cortège des artisans et commis s'élevait à 1000 âmes, celui des cavaliers seul se montait à 219. Dans le régistre des bottiers étaient inscrits 350 compagnons.

En 1848 cette corporation comptait 171 personnes agées au dessus de 18 ans. À Sarajevo cette corporation avait aussi sa rue »Čizmedžiluk« qui ne povuait pas contenir tous les ateliers de bottiers, de sorte que beaucoup d'eux avaient ouvert leurs ateliers dans d'autres rues, tandis que les plus pauvres travaillaient à domicile et vendaient leurs produits aux marchands de chaussures nommés »haffâfs« ou à des commerçants étrangers qui venaient à Sarajevo.

En dehors des excursions »kušanme« que les autres corporations faisaient aussi, et comme toutes les autres corporations, les bottiers avaient aussi leur »pir« (fondateur de corporation), le savant du code islamique (chériat) du Ier siècle de l'ère islamique, Hassan Basri de Basra en Mésopotamie.

Le chroniqueur Bašeskija dont nous avons déjà parlé a noté dans sa nécrologie de 1757 à 1803 la mort de 126 membres de cette corporation qu'il a connus personnellement. Parmi eux il y avait 14 hadjis, dont un seul marqué comme étant fortuné. Quelques bottiers ont été prisonniers des Russes ayant combattu dans l'armée turque, défaite à Otchakov en Ukraïne en 1737. Au sujet d'un de ceux-ci qui mourrut 10 ans après son retour à la maison, Bašeskija écrit qu'il parlait bien le russe.

Les bottiers ont aussi participé à d'autres guerres pour défendre la patrie contre les attaques de l'Autriche et de la Russie, en 1737 dans les combats de Banja Luka, en 1789 dans la bataille de Dubica, et autres. En l'année fatale 1878, l'armée autrichienne venant occuper la Bosnie et Herzégovine, les bottiers de Sarajevo avec les membres d'autres corporations et avec les autres habitants combattirent contre les Autrichiens. Quelques uns ont été prisonniers des Autrichiens à Olmütz.

Outre la liste des bottiers tirée de la nécrologie de Bašeskija, l'auteur a consacré un article spécial à quelques familles de Sarajevo dont les membres appartenaient à la corporation depuis plusieurs générations, et dans un autre chapitre il donnait une liste de bottiers de Sarajevo qui ont travaillé entre 1890 et 1914 et une autre de ceux qui ont travaillé jusqu'en 1947 quand le dernier bottier de l'ancien type ferma boutique et cessa de confectionner ce genre de chaussures. Quelques vieux bottiers étant encore en vie, l'auteur a pu puiser de ceux-ci des informations sur les gens qui s'occupaient de ce métier, la manière de travailler le matériel (cuir), le genre de chaussures que l'on confectionnait et leur vente. C'est de l'octogénaire Salih-aga Ćeremida qu'il a reçu les meilleures et les plus amples informations.

Parmi les artisans proéminents l'auteur mentionne Sulejman ef Jakubović qui après avoir appris le métier de bottier et avoir été compagnon, pris le goût des études et s'inscrivit à l'école supérieure de théologie islamique »Gazi Husrevbegova Medresa«. Ses études terminées, il devint un prédicateur célèbre; mais même étant prêtre il confectionnait parfois des frales et celui auquel elles étaient attribuées se trouvait hereux.

Indépendamment de ses travaux sur les bottiers et marchands de chaussures, l'auteur a traité le commerce de cuir, les différentes sortes de cuir ainsi que les fournitures et outils employés pour la confection des chaussures. Un chapitre spécial parle du cours du travail, c'est à dire depuis la coupe jusg'au finissage et, à part, des mesures et poids de ce temps-là, ainsi que la monnaie qui était alors en cours.

La terminologie de l'outillage et du matériel avec lesquels on confectionnait les chaussures pour citadins, ainsi que les noms des diverses cortes de chaussures sont presque exclusivement d'origine turgue.

ANU BiH АНУ БиХ

Jovan Vuković

SINTAKSIČKA VREDNOST IMPERFEKTA U SAVREMENOM SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

(Primljeno na sjednici Odeljenja istorisko-filoloških nauka 26-V-55 g.).

Novija proučavanja glagolskih oblika, aorista i imperfekta[1]), imperfekta posebno[2]), tri glavna preteritalna oblika[3]), u dobroj meri su poslužila boljem upoznavanju imperfekta i njegovih svojstava upotrebe. Ali njegova sintaksička vrednost, sa njegovim bitnim osobinama koje on uvek u svojoj upotrebi sa sobom nosi, nije još u potpunosti određena. Sva ova novija proučavanja su jasno pokazala kako je trebalo umnogome revidirati ranija gledišta u odnosu na njegova bitna svojstva, ali su se u novim određivanjima njegove vrednosti u mnogo čemu pojavila suprotna gledišta, mnogo štošta je i u osnovi dobro uočeno ali ostalo nedovoljno razjašnjeno i dokumentovano. To znači da za pravilne zaključke u upotrebi ovoga oblika u mnogim pitanjima nije još dovoljno raščišćen teren. Za pravilnija rešenja, po mom mišljenju, nije podvrgnuta analizi sva potrebna jezička građa pomoću koje se imperfekt u raznim vidovima njegove upotrebe može proučiti. Pre svega, govorna građa u Vukovoj jezičkoj oblasti naših jugozapadnih krajeva, koji ovaj oblik čuvaju u neokrnjenoj upotrebi, uzeta neposredno iz žive usmene reči, treba da upotpuni ono što nam dosad nije mogla dati upotreba imperfekta u pisanom izrazu. Osim toga, novija gledišta nameću upotpunjavanje dosad proučavane građe iz Vukova i Daničićeva teksta, — mnogi tamo nezapaženi primeri mogu baciti novo svetlo za karakterisanje imperfekatske radnje u odnosu na radnje drugih glagolskih oblika upotrebljavanih za prošlost. Po svemu tome stvorene su mogućnosti, i bilo je potrebno da se, u jednom opsežnijem zahvatu, imperfekat prouči i da se sigurnije utvrde dosadašnja rešenja, i odbace gledišta koja su data na slabim osnovama. To bih hteo učiniti u ovom svom radu. Posle toga bi se,

---

[1]) Aleksandar Stojićević: Značenje aorista i imperfekta u srpskohrvatskom jeziku, Slovenska akademija znanosti in umetnosti — razred za filološke in literarne vede, dela 3, Ljubljana 1951, str. 1 — 171; vidi i prikaze ove studije u Južnoslovenskom filologu (JF) XIX, Beograd 1951—2, str. 272—287 (Stevanović) i u Pitanjima književnosti i jezika, knj. I, Sarajevo 1954, str. 180—190 (J. Vuković).

[2]) M. Stevanović: Značenje imperfekta prema upotrebi u jeziku *P. P. Njegoša*, Južnoslovenski filolog (J.F) knj. XX, str. 39—80; Petar Č Sladojević: O imperfektu u srpskohrvatskom jeziku, JF XX, str. 213—228.

[3]) D-r Pavle Ivić: Sistem značenja osnovnih preteritalnih vremena u govoru galipoljskih Srba, JF XX, str. 228—262.

mislim, moglo sigurnije ići u proučavanje slovenskog imperfekta u istorijskoj perspektivi.

Prema živom domaćem osećanju za upotrebu glagolskih oblika, onako kako je ono u detinjstvu učvršćeno, pokušaću da izdiferenciram izvesne kategorije u značenju imperfekta po odnosu na momenat govora govornog lica, po obuhvatanju govorne situacije i po odnosu na upotrebu ostalih vremenskih oblika. — Zatim ću se osvrnuti na pitanje vremenske određenosti, trajanja (istaknutog) i naporednosti, u odnosu prema drugoj, imperfekatske radnje. U posebnom odeljcima biće sprovedena i moja posebna gledišta u odnosu na sve promatrane osobine imperfekatske radnje — da bi posle, u drugom delu ove studije, bilo jače potkrepljene, i šire razvijane.

IMPERFEKAT U ODNOSU NA SADAŠNJOST

I.

A. Imperfekat za blisku prošlost

1) Imperfekat će se rado upotrebiti u saopštavanju nečeg novog za radnju bliske prošlosti i za radnju isto tako bliske prošlosti za koju se ne može reći da je razgraničena sa sadašnjošću, — naime, za radnju koju govorno lice ne prati dalje od momenta kad je nju kao očevidac doživelo, pa da bi se moglo reći da je radnja prošla. Te prirode su P. Č. Sladojevića primeri: Ova ti knjiga b i j a š e na podu; Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem; Pero s t a j a š e pred gimnazijom (Znaš ko stajaše...?); Neko te z v a š e ispred prozora[1]) (najobičnije saopštenje). U primerima: Ova ti knjiga b i j a š e na podu; neko te z v a š e pod prozorom (ovako bez ikakvog bližeg vremenskog određivanja) može se pretpostaviti samo konstatovanje i neposredna prošlost, radnja određeno pripada prošlosti. Treba znati da i ovde može biti zamenljivosti između imperfekta i prezenta, samo u tom slučaju, kad se prezentom zameni imperfekat, prošlost treba da je određena priloškom odredbom (m a l o p r i j e te neko z o v e pod prozorom — i sl.). Za takav slučaj uzmimo još koji primer: R i k a š e tu neđe maculja (to je bilo m a l o p r e, zna se da sad ne riče, rikanje je primećeno sluhom, i govorno lice samo to saopštava); č u j a h u se ovce tu gore u prisoju (sad se više ne čuju); v i đ a h u se telad dolje u ogradi (to je bilo malo pre, sad se o njima ne zna gde su, ili bar to ne zna govorno lice); z v a š e ozgo neko Petra s glavice; p i j a h u nekakvi radnici u kavani (govorno lice je malo pre tamo bilo pa saopštava; p o m a l j a š e se nakav oblak od juga, ko da će kiša; s k u p l j a h u se devojke da idu na sijelo; o p r e m a š e se Rade da ide na pazar — itd., itd. Svi su ovi primeri istoga karaktera, oni su dati u cilju konstatovanja nečeg što je primećeno pred momentom govora; u svima njima upotrebu prezenta bi omogućila vremenska priloška odredba koja bi jasno uputila na prošlost: m a l o p r i j e r i č e krava dolje u polju; n á j p r i j e p i j u neki ljudi u kavani; m a l o p r i j e v i d e se nečija telad u ogradi. U ovoj formi saopštavanje ne može biti o nečemu što je učinilo govorno lice i lice kome se govori.

---

[1]) JF XX, str. 216.

Za lice kome se govori to je razumljivo, jer se njemu saopštava nepoznata radnja, kojoj ono nije očevidac. Zašto govorno lice ne može svoju radnju saopštiti imperfektom? Ne može je saopštiti u ovom obliku ni kad bi se upotrebila priloška odredba za specifičnije određivanje prošlosti. Može se reći: malo prije i d e m tuda putem, kad vidim telad u ogradi — i sl. i u istom značaju: malo prije i d a h putem, kad v i d i m telad u ogradi — i sl. Ono što je glavno u saopštenju — d a s u t e l a d u o g r a d i, ne može biti rečeno imperfektom; imperfekat, dakle, dolazi da uz priloško odredbu obeleži situaciju, a težište saopštenja ne može uzeti na sebe sam ovaj glagolski oblik. On, prema tome, može uzeti učešća u saopštavanju kad je ono u opisnoj formi — i dobija sporednu ulogu — ako treba da bude nosilac imperfekatske radnje prvo — govorno lice. Meni se ovde ocrtava nešto karakteristično za sam imperfekat. On se ponaša kao relativni prezent imperfektivnog glagola kad se govorno lice direktno uživljava u situaciju neposredne prošlosti. On obeležava radnju u procesu, kao što je svuda obeležava prezent kad se odnosi na konkretno vršenje radnje. Pravo, neposredno, saopštavanje o radnji bliske prošlosti, kad se ono odnosi na treće lice, u najobičnijem obliku, bez, tako da kažemo, pomoćnih sredstava u oblicima opisivanja, drugim rečima bez pripovedačkog tona (što čitavu situaciju čini relativskom), može biti iskazano imperfektom, i ono će njim najradije biti i iskazano (ako je, naravno, radnja imperfektivna); može ga zameniti prezent sa direktnijom vremenskom oznakom u vidu priloške odredbe. U tome se ogleda nešto zajedničko za imperfekat i imperfektivni prezent, iako, kao što vidimo, ni ovde njihova upotreba nije identična. Kao najvažnije možemo izvući iz ove analize: n i i m p e r f e k a t n i p r e z e n t n e m o g u i z r a z i t i s a o p š t e n j e o r a d n j i p r v o g l i c a, to znači ne može se u duhu saopštenja njegova radnja dati u procesu. Za ono što može biti u ovom slučaju pomoću preteritalnih oblika iskazivano van ovog što može biti izrečeno kao direktno saopštenje imperfektom i prezentom, za prošlost služe perfekat i aorist, i jedan i drugi oblik jednako, ili gotovo jednako, za imperfektivne i za perfektivne radnje: eno t u k l i s u s e neki ljudi pred pozorištem; eno t u k o š e se neki ljudi pred pozorištem; — eno p o t u k l i s u s e neki ljudi pred pozorištem; eno p o t u k o š e s e neki ljudi pred pozorištem; r i k a l a j e tu neđe maculja (sa oznakom vremenskom m a l o p r i j e, ili bez nje, ako se sama po sebi, iz situacije, može podrazumevati bliska prošlost); r i k a š e tu neđe goveda (isto tako); g l e d a l a s a m malo prije telad tu dolje u ogradi; g l ē d a h (malo prije) tu dolje telad u ogradi; v i đ o h (malo prije) tu dolje telad u ogradi; k o s i l i s u (malo prije) nečiji kosci u ogradi; k o s i š e (malo prije) nečiji ljudi u ogradi (aorist dolazi sa naglašenom oznakom da su kosili do izvesnog momenta).

Kakva je ovde razlika između aorista i perfekta, na jednoj strani (pored međusobne razlike između ova dva oblika), i imperfekta i prezenta, na drugoj strani? U slučajevima perfekta i aorista u svesti govornog lica nije proces glagolske radnje, nego se saopštava samo o imperfektivnoj radnji (sa razlikom u obeležavanju, jasnije ili nejasnije, o momentu prekida), u slučajevima prezenta i imperfekta saopštava se o procesu radnje, pa i o samoj radnji. U prvom slučaju (što obuhvata uopšte ovakvu upotrebu perfekta i aorista) u prvom planu u svesti je samo radnja i govornom licu nije stalo do toga da mu se sabesednik (drugo lice) uživljava

i u proces radnje, i do toga da je sabesedniku pretstavi kao očevidnu u samom procesu doživljenu, — sve je to dato na posredan način (iz govorne situacije se može razumeti da je govorno lice neposredno, čulom vida ili sluha, zapazilo radnju, a iz same činjenice što se radi o imperfektivnoj radnji, koju je govorno lice zapazilo dok se ona vršila,proističe i sam proces radnje). Uživljavanje u sam proces radnje govornom licu nije potrebno kad govori o radnji kojoj je ono nosilac, koju ono vrši, zato nije potrebno da je iskazuje imperfektom ili prezentom, verodostojnost o očiglednosti je samim tim data što radnja subjektivno pripada baš govornom licu. Iz ove neobične činjenice da se baš imperfekat, oblik kojemu je jedno od glavnih svojstava da obeleži direktno doživljenu prošlost, da u svojoj najosnovnijoj upotrebi (ili jednoj od najosnovnijih, treba biti načisto i s tim da je ovakva upotreba njegova u razgovornom jeziku najosnovnija) obeleži radnju direktno doživljenu, a da se, dakle, on kao takav ne upotrebljava za radnju koju subjekat, kao govorno lice, i vrši i doživljava, može se, čini mi se, iz te činjenice izvući nešto važno: ako imperfekat nije došao radi toga da istakne, tako da kažemo, najdoživljeniju doživljenost , a ovo nam pokazuje da to nije slučaj, onda je on bio potreban radi jačeg uživljavanja, i govornog lica i lica kome se govori, u nečiju radnju koja je direktno čulima govornog lica zapažena. Da bi se ona sa jačim uživljavanjem mogla pretstaviti i kao takva soapštiti, govornom licu je, znači, potrebno prikazati je u njenom procesu. Ovo unošenje u sam proces radnje, da bi se ona jače istakla, uživljavanje u momente prošlosti, po mom mišljenju, i nije ništa drugo nego prikazivanje (i u vidu saopštavanja) relativne sadašnjosti u sferama prošlih događaja. Psihološka razmatranja o doživljavanju prošlosti, potrebna radi šireg rasvetljavanja naših problema, mogu biti data posle i daljih naših analiza i utvrđivanja kategorija imperfekatskih vremenskih značenja.

Iz osnovnog svojstva imperfekta da obeležava prošlu radnju u procesu proističe još jedna specifičnost njegove upotrebe za radnje neposredne prošlosti, — specifičnost koja ga jasno diferencira u odnosu na ostale preteritalne oblike, kad i oni služe za radnje isto tako neposredne prošlosti. Svaka radnja perfekta i aorista kad se odnosi na blisku prošlost (apsolutnoindikativna upotreba, vidi niže) kao celina pripada sva prošlosti, ona je, kao celina, prošla, ne može svojim trajanjem obuhvatiti i momenat sadašnjosti. Kad kažemo: malo prije k o s i š e ljudi dolje u polju, — ili malo prije r a z g o v a r a š e naši ljudi o kosidbi, to znači da su k o s i l i ljudi, odnosno da s u ljudi r a z g o v a r a l i, da s a m ja v i d e o ljude da kose, odnosno da sam čuo naše ljude da razgovaraju, a da ljudi (kako ja stvar u datom momentu prikazujem) sad, u ovom momentu ne kose, odnosno da naši ljudi ne razgovaraju. Aoristna radnaj bliske prošlosti mora, dakle, biti data sa nekim momentom prekida u prošlosti, ona nema vremenskog dodira sa sadašnjošću, sa pravim momentom sadašnjosti. Ovo se isto može primeniti i na perfekat: ako s u ljudi k o s i l i u polju (bilo da sam ih ja video, ili da ih nisam video kad su kosili), ako ja to kažem perfektom, to znači da sam čitavu radnju shvatio kao prošlu i da je ja kao takvu prikazujem, — to isto vredi i za gornju radnju glagola r a z g o v a r a t i ako je dam u perfektu, i to je tako uvek sa upotrebom aorista i perfekta i od imperfektivnih glagola. Međutim, s imperfektom stvar tako ne stoji. Ako kažem: malo prije k o š a h u

ljudi dolje u polju, ne znači uvek, to ne mora da znači, da ti ljudi i sada ne kose, oni tu radnju (ako ja nisam nečim posebno to obeležio) mogu i sada vršiti, i oni je možda i vrše, samo ja to više ne vidim i ne mogu to sa sigurnošću tvrditi. Čak i ako znam da se radnja vrši u momentu govora, ja je mogu iskazati imperfektom, koji se u ovom slučaju vremenski može podudarati i sa pravim prezentom, u njegovoj osnovnoj upotrebi. Naprimer: na pitanje: Đe su ovce? odgovoriće se: Tu su u brdu, malo prije p a s i j a h u, — što znači u stvari: nalaze se u brdu i pasu, a imperfektom p a s i j a h u govorno lice je obeležilo svoju očevidnost radnje, neposrednu doživljenost radnje u prošlosti i u procesu. U ovom slučaju razlike u značenju imperfekta i prezenta u stvari i nema, — i jedan i drugi oblik treba da obeleži relativnu sadašnjost, i to u oba slučaja neposredno doživljenu sadašnjost sa radnjom u procesu. Priloška odredba omogućava pokazivanje očevidnosti sa kojom govorno lice prikazuje radnju. Bez te odredbe imperfekat sam po sebi značio bi isto: tu su ovce, p a s i j a h u gore u brdu (i bez priloške odredbe podrazumeva se bliska prošlost, koja nije ništa drugo nego m a l o p r i j e), vremensko prostiranje se odnosi i na momenat sadašnjosti isto tako (to se podrazumeva iz konteksta). Međutim, bez priloške odredbe prezent bi obeležavao samo sadašnjost — ne bi njim mogla biti pokazana očevidnost radnje, doživljena neposredno čulima govornog lica. Ovi momenti za diferenciranje upotrebe imperfekta i prezenta su otsudni, i tu samo postoje uslovi, kad ih i za ovakvu upotrebu imperfekta ima, nezamjenljivosti imperfekta i relativnog prezenta (o čemu će biti još govora niže). Aorist je sasvim daleko od toga da bi mogao obeležiti radnju sa ovakvim vremenskim odnosima, iako ga sa ovako upotrebljenim imperfektom mnogo bliže veže obeležavanje neposredne doživljnosti. (U krajnjoj liniji posredi je na jednoj strani relativnost (vremenska) — imperfekat i prezent, i apsolutna indikativnost — aorist i perfekat). Ako bi se nekako i mogao u istom smislu upotrebiti i perfekat, umnogome bi se pomerili odnosi u smislu kategorija glagolskih značenja. Ako bi se na gornje pitanje: Đe su ovce? odgovorilo: Tu su, malo prije s u p a s l e u brdu, — to bi značilo: tu su negde, malo pre su pasle, pa se može pretpostaviti da i sad pasu, ali možda negde drugo. Dakle, razlika između imperfekta i perfekta je 1) u smislu neposredne doživljenosti (imperfektom se jasno obeležava neposredno opažanje čulima; 2) u smislu nijansiranja stava govornog lica, dakle u pravcu modalnosti (perfektom se indirektno može ukazivati na verovatnost, pa i na izvsnu sigurnost, jer govorno lice zna da su ovce tu pasle, — imperfektom je taj stav dat u pojačanom smislu, da se otkloni eventualna sumnja; u stvari imperfektom hoće da se izrazi indikativnost i jedne i druge glagolske radnje, odnosno stanja i radnje, za razliku od modalnosti, kako bi se stanje izraženo prezentom s u moglo shvatiti da je radnja izražena perfektom); 3) radnja glagola p a s t i data u imperfektu nije ograničena samo na prošlost (iako je ona neposredno u njoj data, indirektno se podrazumeva njeno prostiranje na sadašnjost, što nije dato samim imperfektom nego i kontekstom).

Uzmimo još koji primer da jasnije obeležimo ova nijansiranja između imperfekta i perfekta koja nekada idu do u tananosti u diferenciranju vremenskih (nekad i vremenskih i odnosa u smislu modalnosti). Na pitanje: Vide li mi đe đevojke? može se odgovoriti, ako se za njih zna gde su, napr.: Eno ig na glivici, malo prije ś e d a g u i s m i j a g u

se nečemu. Ovim: eto ig na glavici — jasno je obeležena sadašnjost za mesto nalaženja subjekata o kojima se govori, a to se, u stvari, iako to nije direktno rečeno, odnosi i na vremenski odnos glagola s e d e t i u imperfektu (podrazumeva se da devojke i sad sede, a imperfekat se, kao što smo videli i iz prethodnih analiza, upotrebljava da se verodostojnije pokaže kako je lice koje odgovara na pitanje samo videlo da devojke sede). Imperfektom s m i j a h u s e označeno je samo da se radnja vršila u momentu kad je govorno lice posmatralo (slušalo) subjekte radnje, a sama se radnja odnosi i direktno i indirektno na prošlost iako nije isključeno, što samo tekst pokazuje, da se ona i sada vrši, — u momentu kad govorno lice odgovara na pitanje. Da je rečeno: eno ih na glavici, malo prije s u t u š i đ e l e i s m i j a l e s e, značilo bi u stvari: na tome su mestu, — radnje s e d e n j a i s m e j a n j a odnosile bi se samo na prošlost, — ni indirektno se ne bi ukazivalo na to da se one i sada vrše, to je u krajnjoj liniji zanemareno. Da je opet rečeno: eto ih na glavici, malo prije su siđele i s m i j a h u s e, imperfektom bi se obeležila samo očevidnost, i prošlost i sve drugo je zanemareno.

I kad imperfektom neće indirektno da se obeleži da njegova radnja trajanjem obuhvata momenat govora, on može biti dat i za radnju koja se jednako može odnositi i na prošlost i na sadašnjost, za koju postoji mogućnost da ona nije prestala. U Sladojevićevu primeru, naprimer: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem — nije rečeno samo da je gužva trajala u momentu kad ju je govorno lice posmatralo, ili u momentu videlo, nego da je njeno trajanje nastavljeno i posle čulnog opažanja od strane govornog lica (to mora biti zato što je radnja zapažena samo u procesu i kao takva se prikazuje), a pošto je to sasvim bliska prošlost, onda je prirodna mogućnost prostiranja radnje i na momenat sadašnjosti, iako, u stvari, ona ne mora da obuhvati sadašnjost. U drukčijem odnosu bismo glagolsko stanje percipirali da je mesto imperfekta upotrebljen perfekat, a da o aoristu i ne govorimo. Da je rečeno: eno b i l a j e velika g u ž v a pred Narodnim pozorištem, isključena je svaka mogućnost vremenskog prostiranja (tako to percipira naša svest) stanja i na sadašnjost, zato što se glagolsko značenje kao celina odnosi na prošlost, kao celina joj sva pripada.

2. Za nijansu od upotrebe koju smo ovde obeležili u vidu saopštenja, razlikuju se primeri u kojma je opet saopštavanje o radnjama neposredne i bliske prošlosti, a — saopštavanja se daju, za razliku od gornjih slučajeva, na pitanja drugoga lica o samoj radnji, koja su pitanja usredsredila pažnju govornog lica (tim samim što je tu skoncentrisana pitaočeva pažnja) na radnju subjekta glagolske radnje što treba da je dobijemo u odgovoru. Nekad pitanja mogu biti u kom bilo preteritalnom obliku ili u prezentu. odgovor može biti dat u kom bilo preteritalnom obliku, ili u prezntu ako govorno lice neće da označi radnju da ona pripada samo prošlosti, a nekad je i pitanje i odgovor ograničen na imperfekat ili prezent. Saopštavanje je i ovde posredi, samo se razlikuje od prvog što vremensku situaciju za samo saopštavanje ne određuje govorno lice nego njegov sabesednik, i otuda izviru znatne razlike u upotrei imperfekta kao sredstva za obeležavanje skore prošle radnje. Primeri:

Šta r a đ a h u oni tamo? — Š e d a g u i p i j a g u kavu. — Pošto b i j a š e žito na pazaru? — C i j e n j a g u ga po dva dinara, a neko ga d a v a š e po dinar i osamdeset. — Kud ono i d a š e ona vojska? — I d a š e

u Žabljak. — R a z v i j a v a g u li (žito) u đevera Maša? — Ne r a z v i j a v a g u još, nema vjetra. — M e l j a g u li kako mlini? M e l j a g u dobro. — P i t a g u li prijatelji za mene? — P i t a g u bogzna kako, i pozdravili su te, — itd. Ovakve prirode su i pitanja u Gorskom vijencu: Što z b o r a š e Hamza i Nikšići? Š ć a š e li im mila vjera b i t i, da izdižu mirno u Rudine? i svi odgovori koji dolaze u imperfektu. Pitanja u prezentu mogla bi opet dobiti odgovore u imperfektu: Šta r a d e oni tamo? — Š e d a g u i p i j a g u. Oni sede i još, pošto se ne ukazuje na kakvu promenu u stanju kakvo je bilo malo pre, govorno lice imperfektom potvrđuje samo očiglednost, neposrednu radnju u procesu, — a ostalo se ispušta iz vida, kao nepotrebno da se precizira; da je odgovoreno: š e d e i p i j u kavu — samo ovako prosto, značilo bi da malopređašnja prošlost ostaje nepromenjena i stanje i radnja se proteže i na sadašnjost, što znači da prezenti obeležavaju pravu sadašnjost; ako se hoće da odvoji prošlost od prave sadašnjosti, da se ne pretpostavlja kako se radnja i sad vrši, i onda se to može reći prezentom, samo da se to nekako označi, napr.: kad ja dođok, š e d e i p i j u kavu — i sl. (prezent je razume se, u relativu).

I u poslednjem našem gornjem primeru, gde specifičnost situacije koja je predmet pitanja isključuje u pravom smislu protezanje radnje na pravu sadašnjost, na posredan način vremenski se daje sve što imamo u drugim ovim primerima, za koje kao tipičan može poslužiti prvi, ovde navedeni primer. — Naime; P i t a g u li prijatelji za mene? — P i t a j u bogzna kako, i pozdravili su te — znači da su oni pitali u momentu na koji se misli, i da oni uopšte p i t a j u, da interes njihov obuhvata i sadašnjost. Na pitanje: M e l j a g u li kako mlini? Odgovor: M e l j u dobro, znači da se stanje mlina kakvo je primećeno od govornog lica može uzeti i kao sadašnje stanje.

Imperfekti i prezenti imaju svoju zajedničku, negde samo u nijansama izdeferenciranu, službu u ovakve vrste pitanjima, a perfekti i aoristi stoje sasvim na drugoj strani: oni bi upućivali samo na prošlost bez ovde date posebne veze sa sadašnjošću, — drugim rečima, na radnje koje pripadaju samo prošlosti: Šta su r a d i l i oni tamo? — S i đ e l i s u i p i l i kavu. Ili: Šta r a d i š e oni tamo (dok si ti tamo bio)? — S i đ e š e i p i š e kavu. — Kud j e ono išla vojska? — Išla je u Žabljak, itd.

Za razliku od primera običnih saopštajnih, da ih tako nazovemo, prve grupe, gde oni nisu izazvani pitanjem, u ovoj drugoj grupi, sa pitanjima, može doći u obzir imperfekat i za radnju koja pripada govornom licu kao njenu vršiocu. Primeri:

Šta ono ti r a đ a š e malo prije? (lice koje pita, je, kako se vidi, očevidac neke za njega neizvesne radnje pitanoga, u pitanju se traži samo specificiranje radnje). — P r e b i r a k naku vunu; š ć a k đeci za čarape. — Kud ono i d a š e preko strane? — T r a ž a k onu đavolju telad, nekud mi strlijeknuše. — Koga ono z v a š e iz doline? — Z v a k Nikolu, ne znam kud se izgubi malo prije. — T r a z a š e li ti ono goveda? — T r a ž a k ig, nestade ig odjednom. — P i t a š e li me ti ono za janjad? Pitak, — viđeli ig đe. — K u p l j a š e li ti ono žito s ponjava? — N e k u p l j a k ja, no nevjesta.

Razlika je između ove grupe primera i prethodne i u tome što za pitanja, iako su najobičnija sa imperfekatskim oblikom, jednako i sa pokazanom očiglednošću onoga ko pita, mogu biti upotrebljeni i perfekat

i aorist, samo ne prezent, — razumljivo je zato što su radnje u neposrednoj prošlosti izdvojene iz sadašnjosti, što se ni radnje ni stanja njima stvorena ne odnose i na sadašnjost. — Šta si ono radila malo prije? (ili: Šta ono ti r a d i malo prije?) — Kud s i ono i š l a preko srtane? (ili: Kud ono i d e onamo preko strane?) — Koga s i ono z v a l a iz doline? (ili: Koga ono z v a iz doline?) — itd., itd. Kao što se vidi, u pitanju, radi toga da se ne bi ništa izgubilo od očiglednosti, od doživljenosti u svesti onoga ko pita, svuda je ovde morala doći ova u priloškom smislu upotrebljavana reč o n o. Bez toga za onoga ko pita ne bi prošlost bila označena kao prošlost direktnog doživljavanja govornih lica.

Što i odgovori mogu doći i u imperfektu (iako tamo gore za prvo lica imperfekat nije mogao biti upotrebljen), nije teško objasniti: imperfekti su nametnuti kao mogući oblikom pitanja. I bez potrebe da se prvo lice uživljava ponovo u sopstvenu radnju, povodeći se za oblikom pitanja, nastala je dopustivost imperfekta, inače oblika koji prvenstveno služi za uživljavanje u sam proces radnje, za obeležavanje samog procesa. Valja napomenuti, i to je važno naglasiti, da ipak u ovakvim odgovorima radije dolazi koji drugi od preteritalnih oblika, perfekat ili aorist, kako je kome od ova dva oblika gde zgodnije mesto prema njihovim specifičnostima. Napr.: Šta ono r a đ a š e malo prije? — P r e b i r a l a s a m vunu; hoću đeci za čarape, — itd., itd.

Ovde uzgred da napomenemo još i to da je u pitanjima (Šta o n o t i r a đ a š e? — i sl.) dvostruko označena očiglednost od strane govornog lica (ovde lice koje pita): i i m p e r f e k t o m i partikulom (kako da je nazovemo) o n o, iako je jednako očiglednost mogla biti potvrđena samo imperfektom, ili, na drugi način, samo rečenom o n o, datom sa kojim drugim preteritalnim oblikom — perfektom ili aoristom.

3. Koliko imperfekatska radnja može vremenski biti neposredna u odnosu na momenat govora, najlepše nam može pokazati i ovaj primer koji je Stojićević naveo u svojoj studiji[1]) — iz Vukovih p r i p o v e d a k a (priča A š t a t i j e ?): »Jedan čoek kojega je boljeo zub, srete drugoga čoeka đe jauče iza glasa, pa ga zapita, šta mu je, a kad mu ovaj odgovori da ga je ujela zmija, on mu reče: »E ja m i š l j a h, tebe zub boli!« Trajanje glagolskog stanja izraženog imperfektom m i š l j a h obuhvata najneposredniju prošlost, ono je prekinuto odgovorom drugoga lica na postavljeno pitanje, a to je momenat koji je neposredno prethodio momentu izgovorenih reči u rečenici gde nalazimo dati imperfekt. Čim je radnja, ono što inače nije sasvim obično za imperfekat, prekinuta, znači da je ona data i kao celina. Ova upotreba bi sasvim lepo odgovarala i perfektu po tome što je baš ovome obliku svojstveno da daje radnju kao celinu: E ja s a m m i s l i o da tebe zub boli. Po neposrednosti u odnosu na momenat govornog lica, prema ovome šta nam pokazuje imperfekat u ovom primeru (gde je opet njegova pravilna i obična upotreba a gde je sasvim lako zamenljiv perfektom) ne bi bilo razlike između imperfekta, perfekta i aorista, za koji se inače neosnovano u našoj nauci ističe kako je samo ovom obliku svojstveno obeležavanje radnje u neposrednoj prošlosti. Ali nastaje pitanje zašto ovde ne bismo mogli zameniti imperfekat aoristom, ovako lako kako smo ga zamenili perfektom. Ne bi stvarno,

---

[1]) Z n a č e n j e a o r i s t a i i m p e r f e k t a — str. 26—27.

odgovaralo jezičkom osećanju da je rečeno: E ja m i s l i h, tebe zub boli. Nije, odmah to da naglasimo, ovde u pitanju trajanje glagolske radnje, kako bi se, po tradicionalnom načinu mišljenja o upotrebi naših preteritalnih oblika, moglo pomisliti, — kao da bi imperfekat bio potreban da istakne trajanje. Toga istaknutoga trajanja stvarno ovde ne pokazuje ni imperfekat.[2]) Moglo bi se reći: e ja p o m i s l i h tebe zub boli, sa aoristom od perfektivnog, mesto datog imperfektivnog glagola.

Otkuda sve ovo? — mora se potražiti objašnjenje. Jedini način da se dâ objašnjenje jest u određivanju mogućnosti vezivanja pereteritalnih oblika sa momentom govora, kad se oni inače jednako mogu odnositi i na neposredno prošlu radnju. — Aorist od nesvršenog glagola ima u tom slučaju svoje specifičnosti, zahteva prilošku odredbu koja vidno obeležava ovakvu neposrednu vezu sa momentom sadašnjosti. Ako je perfektivan glagol, to obeležavanje priloško nije mu uvek potrebno (d o đ o š e naki ljudi), ali ako je imperfektivan, potrebno mu je (njega ne može dati kontekst i čitava situacija, kao što je to slučaj, vidimo i ovde, sa imperfektom i perfektom). Najobičnija je upotreba imperfektivnog aorista za najneposredniju prošlost sa priloškom oznakom d o s a d, d o o v o g a č a s a i sl.: evo d o s a d k o s i h (k) u livadi; evo sve dosad s i đ e š e mi gosti u kući; do ovoga časa n e m a h (k) vremena da šednem; — pa je tako moglo biti rečeno: e ja sve dosad m i s l i h, tebe boli zub (ili, bez ovakvog određivanja trajanja u granicama: malo prije ja m i s l i h : tebe zub boli; kad sam čuo da jaučeš, ja p o m í š l j a h da te zub boli; čujem te đe jaučeš (vremensko određivanje u vidu jedne posebne rečenice), pa m i s l i h: tebe zub boli — i sl.). Dakle, ono što je kontekst, u smislu vezivanja prošle radnje sa momentom sadašnjosti, mogao dati imperfektu (i perfektu) nije mogao dati i aoristu. Ovde smo, čini mi se, dospeli do jedne tačke vrlo važne za određivanje specifičnih svojstava aorista i uopšte preteritalnih oblika, odakle bi trebalo polaziti u razgraničavanju njihovih značenja, naročito aorista i imperfekta. Prema neposrednom našem zadatku u ovom odeljku razmatranja imperfekta, možemo ostati ovde samo na datim konstatacijama, da se tek docnije osvrnemo i na određivanje vrednosti imperfekta u odnosu na aorist specifično.

U ovde analiziranom primeru mesto imperfekta mogao je biti upotrebljen i prezent, da na isti način obeleži radnju u njenom procesu (kao i imperfekat) i radnju u celini (kao što su je obeležili i imperfekat i perfekat): e ja m i s l i m, tebe zub boli. Jasno je da je u ovom slučaju prezent relativnog karaktera, i on se odnosi u tom svom relativnom smislu na neposrednu prošlost. Čim je pitalac dobio odgovor, nije više mogao m i s l i t i da upitanog zub boli, a kad je upotrebio ipak prezent (odnosno kad ga je mogao upotrebiti), znači da imamo posla sa relativnom sadašnjošću i sa prezentom upotrebljenim za takvu sadašnjost. Kad je i radnja ovakvog prezenta vremenski u trajanju ograničena momentom odgovora upitanog, drugog lica, i ona se u neku ruku daje kao gotova, kao celina; ali prezent nikad sam sobom ne daje radnju u celini kao gotovu, ma gde se on nalazio u kategorijama značenja, — nego mu je ovde, kao i imperfektu, daje govorna situacija, daje mu je kontekst. I ovo je važno konstatovati.

---

[2]) To je, sasvim pravilno, primetio i Stojićević na pomenutom mestu.

Radi očiglednijeg utvrđivanja činjenice kako je imperfekat vrlo običan i u ovakvoj upotrebi, potrebno će biti uzeti još nekoliko primera iz govornog jezika, da se jasnije vidi da ovaj tekst Vukove pripovetke nije kakva retkost koja bi poticala iz kakve usko specijalne situacije i iz kakvih specijalnih uslova u kontekstu. — Ti pošao u mlin, a ja šćak da te zovem da mi pomogneš uzdignuti ono malo naviljaka na grane (do ovoga momenta kad je govorno lice saznalo (videlo) da je čovek pošao u mlin postojala je čvrsta namera kod govornog lica da ga pozove — to je trajalo sve do momenta govora; i neposrednost vremenska, i indikativnost (čisto vremenski karakter) glagolskog stanja i ovde su nesumljivi). — K o š a g (m. k o š a h) ovo malo livade, pa mi je krivo što me prekidoste (izrečeno u momentu kad je nastao prekid košenja, — i stvarnost vršenja radnje i neposrednost vremenska i tada su očite). — Taman s m î š l j ā g kako ću ti se sakriti da me ne nađeš, a ti eto banu na vrata (smišljanje je trajalo sve do momenta dolaska neželjenog gosta na vrata, — tada je prekinuto, a tada je nastao i momenat govora ove fraze). — Mi taman o tebe (= o tebi) p r î č ā s m o, a evo ti dode (= pričali smo o tebi, evo do ovog momenta kad si ti ušao i kad ti ovo govorim; — interesantno je primetiti da bi se aoristom izrečena radnja, ako bi se on u ovakvom slučaju upotrebio, razlikovala od imperfekatske u tome što ovde p r í č a s m o ne bi značilo da su ljudi pričali do momenta pojavljivanja lica o kome je pričano, nego da je radnja, bar koliko, pre toga momenta prekinuta).

Posle svega ovoga što ovde možemo pokazati o podudarnosti i razlikama u značenju preteritalnih oblika i prezenta za ovakvu posebnu upotrebu imperfekta, potrebno je još ukazati na suštinu razlike izmedu imperfekta i perfekta, koja u nečemu mora postojati, i pored sve njihove uzajamne zamenljivosti bez ikakve štete po značenje i razumevanje teksta. Imperfektom se i ovde, kao i svuda u njegovoj upotrebi, obeležava radnja u procesu, u trajanu — to je primarno, a u samoj situaciji je sadržana i njegova radnja kao celina (radnja je prekinuta pred momentom govora); perfektom je izrečena radnja kao celina — to je sad ovde primarno, a njeno trajanje u procesu, koje je, razume se, isto tako izraženo kao i kad smo upotrebili imperfekat, proističe iz situacije — to je sad sekundarno. Ovde smo se našli opet sa nečim što je bitno i za jedan i za drugi oblik: imperfekat uvek daje radnju u momentu njena vršenja, a rdanja kao celina se ostavlja kontekstu da se iz nje razume (ako i celina radnje može doći u obzir), — a perfekat obično daje radnju kao celinu, sa njenim trajanjem u toku koliko je to svojstveno imperfektivnom glagolu i koliko to treba da se izrazi u kontekstu koji daje čitavu situaciju glagolske radnje.

Ja bih hteo da se ovi momenti u odnosima imperfekta i perfekta po značenju uvek imaju na umu jer ovo stanovište, čini mi se, treba da obuhvati ključne pozicije u razmatranju bitnih osobina dvaju preteritalnih glagolskih oblika. Kad govorimo o imperfektu kao obliku radnje date u procesu, u trajanju, a o perfektu kao obliku radnje u celini, ne treba shvatiti da moramo da ostanemo na pozicijama tradicionalnim da je imperfektu svojstveno pokazivanje radnje koja duže traje, da se njim ističe trajanje radnje. Na to ja ne mislim nikako. Nije posredi ovde nikakva razlika u kvantitativnom smislu toga trajanja, niti tu ima šta da se ističe, ili ne ističe, jednim ili drugim oblikom (rečeno je gore da

je to jednako dato na jedan ili drugi način). Radi se o tome što se može na jedan način da se subjekat glagolske radnje da u toku svoje radnje u prošlosti, — i to se postiže imperfektom, — i na drugi način subjekat se daje u sadašnjosti sa svojom prošlom radnjom; drugim rečima: subjekat se u prvom slučaju daje sa tokom radnje (možda bi zgodno bilo reći projicira se na sam tok radnje), a u drugom slučaju se daje sa radnjom kao gotovom, sa nečim za što hoće da se kaže da je bilo (bez težnje da unesemo slušaoca u tok zbivanja (procesa radnje); subjekat se, dakle, ne projicira neposredno na tok radnje nego na momente posle njena vršenja, dat je samo odnos radnje u prošlosti sa subjektom radnje u sadašnjosti, kako bi rekao prof. Belić.[1])

4. Biće veoma potrebno da podvrgnemo analizi i još jednu specifičnu nijansu imperfektskog značenja koje dolazi baš u ovom obliku razgovornog jezika — u obliku pitanja i odgovora, i u posebnom odnosu na momenat govora uslovljeno je samo ovim, upitnim oblikom našeg izražavanja. U tome je interesantno naročito to što imperfekat može obeležavati i radnju i takve neposredne prošlosti čije je trajanje prekinuto samim momentom govora, ne više momentima započetog razgovora kao u gornjim primerima nego baš momnetom izgovorene fraze sa imperfektom.

Nijedan drugi glagolski oblik ne može svojom radnjom dodiritati i momenat sadašnjosti a da je, za razliku od prezenta u apsolutnom indikativu, i ne obuhvati. Jedan jedini primer takve upotrebe imperfekta može se naći u citiranim tekstovima u našoj naučnoj literaturi. U narodnoj pripoveci (Vukovoj) C a r e v z e t i k r i l a t a b a b a stoji na jednom mestu: »Sad carski zet uzme ovijeh devet stotina i devedeset i pet ljudi i svoju ženu, pa se krene na put. Idući tako, nađe jednog čoeka koji se bijaše sagnuo uvom k zemlji i tako stajaše«. Sad mu carski zet reče: »Pomozi bog, brate!« a on mu odgovori: »Bog ti pomogao!« »A šta tu radiš?« »Vala ništa, tek besposlen, pa s l u š a h kako trava raste«. Stojićević, navodeći ovaj primer (op. cit., 122), dobro kaže da imperfekat s l u š a h označava neposrednu prošlost (nije dobro što kaže da bi to mogao biti i aorist). Samo je trebalo primetiti da se ova prošlost razlikuje od svih prošlosti koju inače mogu pokazivati preteritalni oblici tim što ona u odnosu na momenat sadašnjosti, svojom bliskošću, dodirivanjem momenta sadašnjosti, zauzima posebno mesto. I zato dolazi t o što St. dalje kaže: »Mogao bi se upotrebiti i prezent s l u š a m, što bi bila stvar stanovišta onoga koji govori, tj. da li smatra da je slušanje završeno ili da još nije završeno«. U drugom sličnom odgovoru, malo dalje u istoj pripoveci, kako je primetio i St., drugo lice (drugi čovek) na isto pitanje upotrebilo je prezent: »A šta radiš?« reče mu carski zet. »Vala ništa, jutros malo podoručkovah, pa se ovde svratih na ovu vodicu te malo pijnuh i g l e d a m kako se ovi crvići sickaju bez vode«. U jednom slučaju se stvarno misli na prekid radnje, koji može biti i definitivan, ili se može slušanje nastaviti, to je, na koncu, za sabesednike u datom momentu svejedno, — a u drugom slučaju govorno lice neće da kaže da radnja već pripada prošlosti, — ne smatra da je tim g l e d a n j e u ovom slučaju završeno.

---

[1]) I s t o r i j a s r p s k h r v a t s k o g j e z i k a, knj. II, sv. 2: R e č i s a konjungacijom, Beograd 1951, str 234.

U svakom slučaju, ova se radnja, obeležena imperfektom, — iako se za dlaku razlikuje od prezentske radnje u apsolutnom indikativu, može u svesti govornog lica projicirati na prošlost; videćemo docnije da se ona može i drukčije interpretirati, ali slični primeri koje ću navesti i podvrći analizi, mislim da će ipak pokazati u ovom smislu, kako je to i Stojićević shvatio, vrednost imperfekta: s l u š a h kako trava raste, ili da je rečeno: g l e d a h kako trava raste, znači: do ovog momenta kad izgovaram ovo vršio sam radnju (vidi i niže). Specifičnost ove ovakve upotrebe imperfekta očita je, — radnja je, što to nigde drugde nije slučaj, prekinuta samim momentom odgovora. U momentu pitanja ona je još trajala, tako da pitalac nije mogao upotrebiti koji drugi oblik nego prezent u njegovoj pravoj — apsolutnoj i indikativnoj upotrebi. Umesto odgovora sa prezentom, kako bi se očekivalo, došao je imperfekat. Zašto je to trebalo tako da bude? Ovde je mogla nastupiti potreba jedino u tom smislu da se najneposrednija prošlost diferencira od sadašnjosti. Da je govorno lice imalo u svesti kontinuirano trajanje radnje u neposrednoj prošlosti i sadašnjosti, odgovorilo bi prezentom: s l u š a m kako trava raste. Ali se nešto drugo odrazilo u njegovoj svesti. Radnja nije pitanjem prekinuta, pitalac je svojim pitanjem mogao pomesti njen tok, ali je (tako se to odrazilo u svesti govornog lica) konačan prekid radnje nastupio u momentu odgovora i upitani je bio načisto s tim da nema više mesta trajanju glagolske radnje. Čim je potpun razgovor nastupio, pažnja na travu i njeno rastenje bila je prekinuta. I, interesantno je, nijedan drugi oblik nije mogao to ovako precizno izraziti kao imperfekat. Da je upotrebljen aorist: s l ȗ š a h kako trava raste, — indicirao bi izvesnu odmaknutost radnje u prošlosti, neka je ona i neposredna, — aoristom izvršena, ona se ne može dodirivati sa momentom sadašnjosti. I zato aoristu ni ovde nije bilo mesta. Isto to važi i za perfekat: s l u š a o s a m kako trava raste — moglo je biti rečeno (lakše nego da se upotrebi aorist), ali bi se i ovim oblikom više indicirala odmaknutost radnje od momenta govora, a, osim toga, perfekat bi upućivao i na neko duže trajanje (podrazumevalo bi se da nije sasvim skoro i počela); a imperfektom hoće da se usretsredi pažnja baš na momenat kad je palo pitanje, kad je radnja još bila u procesu, — a sve ostalo je — i njeno trajanje i njena gotovost (iako je radnja stvarno gotova) sasvim zanemareno. I ovde, kao što se vidi, ne daje se tok radnje kao celina (kao što bi to bilo da je upotrebljen aorist ili perfekat), nego se daje samo u njenom procesu. Prekid radnje dat je u samoj govornoj situaciji, nju daje čitav kontekst pitanja i odgovora, — imperfekta se, ako to možemo tako reći, to ništa ne tiče, on sam sobom daje samo momente procesa, tu je težište njegova značenja.

U krajnjoj liniji uzeto, imperfekat je i ovde sa svojim pravim svojstvom, diktirala ga je govornom licu njegova najosnovnija osobina — usretsređivanje pažnje na momente u toku same radnje, dok je ona trajala. Sama po sebi radnja nije data u kakvim granicama trajanja, njeno trajanje, tako da kažemo, nije dobilo ni kakav neodređeni vremenski okvir, — vremenska tačka prekida, na poseban način data, ni ovde ne može imati vrednost vremenskog uokvirivanja radnje, jer ona na sekundaran način, i u jednom obliku kome nije svojstveno da radnju vremenski uokviruje, daje vremensko ograničenje (o tome vidi niže).

Razlika između imperfekta u primeru iz Vukove priče Šta ti je i ovoga ovde nije velika, ona se ogleda u nijansama ,ali njena suština se jasno ogleda u odnosu na druge oblike koji bi za ovakve izražajne obrte mogli doći u obzir da se upotrebe. U slučaju: e ja mišljah zub te boli — od momenta govora govornog lica (kada je sami imperfekat upotrebljen) neposrednu prošlost vremenski deli odgovor pitanog (ujede me zmija), — radnja (stanje) je bar u trenucima odvojena od govornog momenta (mišljah do ovog prethodnog momenta, a ne baš do ovog momenta u kom govorim), a u ovom drugom slučaju, videli smo, jasno se radnja dodiruje s momentom sadašnjosti. I treba videti i to da, iako aorist ni u jednom ni u drugom slučaju, jednako, ne dolazi lako u obzir za ovakvu upotrebu, perfekat se bar do izvesne mere nijansira u mogućnostima zamenjivanja imperfekta (u prvom slučaju je lakša zamenljivost, u drugom, iako je moguća, pomera značenje u smislu odnosa na momenat govora). A u zamenljivosti prezentom, koja je najprirodnija i u jednom i u drugom slučaju, nastaje suštinska razlika prezentske vrednosti: u prvom slučaju prezent upotrebljen mesto imperfekta, kao što smo videli, pripada jasno relativskoj vremenskoj kategoriji, u a drugom, u slivanju momenata prošlosti i sadašnjosti, prezent dobija smisao svoje prave vremenske kategorije — apsolutnog indikativa.

Radi boljeg ilustrovanja stvari, radi toga da se ne bi mislilo kako je i ovaj izražajni obrt sa imperfektom nešto neobičniji, pa je eto mogao biti pronađen ranije samo jedan primer, — biće potrebno pokazati običnost i ovakve upotrebe njegove u govornom jeziku. Primeri: Šta to radiš? — Evo kuvah ručak. — Pitanje je više retorski postavljeno, jer pitalac, u stvari, i zna šta mu sabesednik radi. Odgovor u perfektu ili aoristu nije mogao doći, jer bi takav odgovor odvojio radnju od sadašnjosti, a u ovakvom slučaju ona ne može biti odvojena. Imperfekat je došao, kao i u gore analiziranom primeru, da pokaže samo proces radnje, koju je govorno lice vršilo i u momentu kad je palo pitanje. Radnja se, istina, vrši i u momentu odgovora, ali govorno lice svojim odgovorom to zanemaruje, ono hoće njim da kaže da je vršilo radnju do momenta odgovora, kad ono svoju pažnju (bar za momenat) više ne posvećuje radnji o kojoj je reč nego sabesednikovu pitanju. Radnja je za momenat prekinuta, to je onaj momenat koji pripada sadašnjosti, — ona će se, svakako, po prirodi same stvari, nastaviti, ali to što će se nastaviti pripada više budućnosti. Sve je to, kao što vidimo, zanemareno u momentu odgovora, glavno je da se u odgovoru skrene pažnja na sam proces radnje do samog momenta kad se odgovara. Jedino, dakle, imperfekat može biti iskorišten ovako, da se, ne vodeći računa o prošloj radnji kao celini, o njenoj gotovosti, pokaže neposredno samo radnja u procesu, a sve ostalo da se ostavi samoj situaciji da ona sama sobom to kaže. I samo zato je moguće ovako dodirivanje imperfekta i prezenta, i samo zato je moguće da se radnja imperfekta na neki indirektan način odnosi i na sadašnjost.

Ili, uzmimo dalje slične primere, koji će u suštini pokazivati isto, a razlika u odnosu na momenat sadašnjosti proisticaće iz same situacije, i donekle iz semantičkih vrednosti samih glagola. Na pitanje: Čime se to zanimaš? odgovor može sleditи: Evo čitah nešto interesantno u novinama. Govorno lice to odgovara sa novinama u ruci, radnja čitanja je mogla biti prekinuta samim momentom odgovora (po čemu bi i ovaj primer bio identičan sa gornja dva), može biti prekinuta pitanjem (koji

momenat pre odgovora), može biti prekinuta dolaskom odnekuda onoga ko je postavio pitanje, — to je uglavnom svejedno, misli se na jednu radnju koja je momentano prekinuta, a zanemaruje se u svesti govornoga lica sve ostalo (hoće li biti nastavljena, ili je prekid stalan, ne misli se na radnju kao celinu, ne misli se, u krajnjoj liniji, ni na njenu ograničenost, osim što je ograničenost data tim samim što postoji prekid radnje). Da je odgovor sledio sa aoristom (koji bi ovde mogao biti upotrebljen), onda bi prekid bio naglašen i time bi ona dobila smisao gotovosti, time bi se htelo da ona bude data kao jedna celina procesa.

Ako nekoga zastanemo pri radnji košenja pa ga upitamo: Šta to radiš? (opet retorsko pitanje), on nam opet može odgovoriti: K o s a k (= k o š a h) ovo malo ječma da mi ne prezrene — i sl. To će nam upitani reći pošto je stao, držeći kosu u ruci, kad je, upravo radi odgovora i radi razgovora, prekinuo košenje, ne s namerom da ga sasvim prekine nego da ga nastavi, a svestan je čovek toga da će njegov dalji rad pripadati budućnosti. Eto u tom smislu treba tumačiti imperfekatsku vrednost u ovom i svim ovakvim primerima.[1]) Ništa ovde ne zavisi u upotrebi imperfekta i njegovu značenju od toga što imamo posla većinom sa takozvanim retorskim pitanjima, bez toga to jednako tako ide.

Ovaj primer će, mislim, biti najinteresantniji između ovakvih i najjasnije će nam moći pokazati suštinsku vrednost ovakvog imperfekta. Na pitanje: O čemu sad misliš? (O čemu tako duboko misliš? — i sl.) upitani može odgovoriti: M i š l j a h nešto o onom našem jučerašnjem razgovoru. Šta ovo opet sve jedno s drugim znači? Proces mišljenja, u svesti upitnaoga, vršio se i u momentu kad je o njemu palo pitanje, — za momenat odgovara, kad je trebalo da padne odgovor, to je više bila prošlost (iako prošlost u dodiru sa sadašnjošću, ali ipak prošlost) i ona je izrečena imperfektom. Imperfekat je jedini bio tu sposoban da i takvu prošlost diferencira od sadašnjosti. Pošto su mu stajala na raspoloženju i tananija sredstva za vremenska diferenciranja radnji u odnosu na momenat govora, — i u samim glagolskim oblicima, govorno lice nije htelo da upotrebi prezent, da kaže da ono što je neposredno momenat pre toga mislilo misli i sad (iako bi i to odgovaralo stvarnosti); — htelo je da se do krajnjih granica posluži mogućnostima kako bi iskazalo da se mišljenje o kojem se pita vremenski razlikuje od onoga što je nastupilo posle toga. Radnja od razgovora o tome, kada to mišljenje nije samo stvar prvobitnog subjekta, u čijoj se glavi malo pre razvijala misao, ne pripada samo govornom licu, — sad je mišljenje o jučerašnjem razgovoru ne samo u usko subjektivnoj (govornog lica) nego u sferi dijaloške zajednice (govornog lica i sagovornika). Da nije imperfekta kao posebnog izražajnog sredstva i za ovakve tananosti, bez svega ovoga bi se moglo, ali kad je on tu da po svojim bitnim osobinama može i u te svrhe poslužiti, govorno lice će se eto i tu njime koristiti.

Treba samo još napomenuti da u oblicima razgovora, u izrazima

---

[1]) U ovakvoj situaciji može radnja imperfekta biti data i u drugom smislu, u modalnoj nijansi — sa nekim značenjem potcenjivanja svoga rada (vidi kod Sladojevića, JF XX, str. 22, i ovde dole interpretiranje imperfekatske radnje za sadašnjost), ali i bez toga, u čistom vremenskom (indikativnom) smislu može u svesti govornog lica biti interpretirano imperfekatsko značenje.

najviše upitno-saopštajne frazeclogije, može biti prelaznih stupnjeva od jedne nijanse imperfekatskih značenja do druge u odnosu na momenat govora, u smislu vremenske vrednosti za neposrednu prošlost. Ovde je potrebno setiti se Njegoševih stihova u razgovoru s Vukom Mandušićem u snu. Dok Mandušić priča u snu o snahi Milonjića bana, knez Janko će mu reći: Danu Vuče, šta ono z b o r a š e za našega bana Milonjića... Ovo z b o r a š e odnosi se u jednu ruku na sve ono što je Mandušić govorio do momenta pitanja, te bi u izvesnom smislu i ovaj primer mogao biti identičan sa primerom: s l u š a h kako trava raste, a na drugoj strani, po tome što Mandušić ni sad neće prestati da govori (što knezovi baš i hoće to da bude), imamo posla sa slučajem bliskim ovome gore: m i š l j a h o jučerašnjem našem razgovoru. Nijedan od ova dva primera ne može, jasno je, ništa gubiti od svog čisto vremenskog značenja, ne može se odraziti u smislu kakve modalnosti (vidi o ovom poslednjem primeru i dole).

B. Imperfekat u obuhvatanju sadašnjosti

1. U nijansama značenja o kojima sam malopre govorio mogli smo videti kako se imperfekat po svojoj radnji može vremenski dodirivati sa momentom sadašnjosti, i kako je, tu sadašnjost, osim toga, u posebnim nijansama svoga značenja, u vezi sa kontekstom, može indirektno u neku ruku i obuhvatiti. Ali, osim svega ovoga, bez veze sa pitanjem i upitno-saopštijnim oblikom naše fraze, imperfekat se može i na drugi način direktnije, na poseban način direktnije, odnositi na sadašnjost, obuhvatajući je potpuno svojim vremenom trajanja. Za razliku od gornjih slučajeva, za ovo obuhvatanje sadašnjosti ne dolazi imperfekat iz neke, da tako kažemo, perspektive prošlosti (neposredne prošlosti), nego je on sav sam sobom dospeo u sferu sadašnjosti, i samo njoj služi (a prošlost i budućnost tu učestvuju toliko koliko učestvuju i u svakoj sadašnjosti — u sferama glagolskih vremenskih kategorija). Ova posebna upotreba imperfekta, o kojoj ovde mislim da govorim, istina nije čisto vremenska, — ona je modalnoga karaktera, ali je ipak ovde mesto da se o njoj govori, jer i kad je modalnog karatkera, vremenski oblik uvek ima i svoje vremenske odnose, u granicama modalnog, neindikativnog relativa. Na ovakvu upotrebu imperfekta ukazao sam u svojoj studiji o govoru Pive i Drobnjaka (JF, XVII, str. 87—88) i ja ću ovde poći od tamo datih primera: 1) š ć a k danas u Voču (Foču); š ć a k sad pokositi ono malo u Polju, no mi ne more kosa; š ć a k prodati (prodao bih) dvoe—troe jagnjadi; š ć a k da te vidu; 2) t r e b a š e mi dvaes dinara pa nemam dok što prodam..., 3) m o g a s m o posiđet malo; 4) m o r a k danas u ovštinu; 5) b i j a k nauman malo staje načinjet; b i j a š e, bogami, lijepa mala, da se može održati; 6) šta imaš živo? — i m a k nako dvaes brava, dvije krave i dva vola..; 7) m i š l j a s m o mobu kupit u petak, moleći boga; 8) r a đ a s m o svi da ga n a ć e r a m o, ne bi li se oženio.

Nema nikakve sumnje da se imperfekatske radnje, ovde date, odnose na samu sadašnjost: š ć a k danas u Voču — znači (u vremenskom smislu) što i: h o ć u danas u Foču, — n a m e r a v a m ići u Foču (a razlika je u nijansama samo u smislu modalnosti); t r e b a š e mi dvaes dinara... znači što i: t r e b a mi dvadeset dinara (u vremenskom smislu), a smisao modalnosti pokazuje i ovaj izraz tim što bi on obično bio za-

menjen izrazom: t r e b a l o b i mi dvadeset dinara, gde je potencijal u svojoj modalnoj vrednosti); m o g a s m o malo posideti — znači: m o ž e m o posideti (da ti hoćeš, — jasno modalno značenje); m o r a k danas u ovštinu — znači: m o r a m —, što bi bilo jednako rečeno i: m o r a o b i h danas otići u opštinu; i m a k nako dvaes brava... — znači u stvari: i m a m... dvadeset brava..., r a đ a s m o svi da ga naćeramo ne bi li se oženio — dato je opet potpuno u prezentskoj situaciji kao da je rečeno: r a d i m o svi da ga oženimo; m i š l j a s m o mobu kupit u petak... ima vrednost izraza: m i s l i m o da kupimo mobu u petak (sad mislimo o tome, — sa nijansom razlike, opet, u modalnom smislu) — itd.

Na ovakvoj upotrebi imperfekta, koju sam okarakterisao po odnosu vremenskih momenata kao prezentsku, zadržali su se sa svojim interpretacijama Stojićević i Sladojević u pominjanim radovima. Radi razjašnjavanja izvesnih momenata, radi potpunijeg razumevanja stvari, na tim interpretacijama moram se malo iscrpnije zadržati.

2. Pre svega, da shvati pravu vrednost ovakvog imperfekta, Stojićeviću je smetalo to što je ovakva uoptreba ovoga oblika bila daleko od njegova jezičkog osećanja. On je i inače svoje jezičko osećanje za upotrebu imperfekta izgradio na pisanom tekstu, a pošto, bar u potpunoj meri, ovakvu njegovu upotrebu nije tamo mogao naći, ona je za Stojićevića bila nova i on je ni izdaleka nije mogao pravilno osetiti ni protumačiti. Za njega je bilo nezgodno i to, kako i sam kaže, što su m o j i p r i m e r i dati »istrgnuti iz govora da ne možemo uvek sa sigurnošću znati šta oni upravo označavaju«.[1]) Zato on kaže: »Tako na pr. »m ô r ā k danas u ovštinu« može značiti ili da je govornik već bio u opštini ili da još nije bio. U prvom slučaju imali bismo imperf. (valjda bi mogao biti upotrebljen i aorist) u svojoj pravoj ili indikativnoj upotrebi«. Odmah da ukažem na to da Stojićevića od početka njegova tumačenja ovih primera nije moglo poslužiti ispravno jezičko osećanje. Da bi stvar bila jasnija i onima kojima je ovakav imperfekat u upotrebi nešto sasvim strano (za one kao što je to slučaj — videćemo — sa Sladojevićem, koji živo osećaju i ovakav imperfekat, to ne bi bilo potrebno), uzeću ovde isti primer u širem kontekstu: Zrelo mi je žito pa bik stio da ga žnjem, a opet m o r a k danas otići i u opštinu, pa sam se smeo, ne znam šta ću od života. — Ovde je sad bar jasno da su glagolske radnje postavljene u prezentsku situaciju, i da se od prezentske situacije i polazi, pa ne može biti govora o tome da je neko »bio već u opštini«. Ali, i bez toga, St. je pogrešno shvatio da bi za značenje da je govorno lice bilo već u opštini mogao biti upotrebljen imperfekat. Ovakva situacija, da je neko već bio u opštini, zahtevala bi da se radnja obeleži u njenoj celini, u njenoj gotovosti, a za obeležavanje takve radnje, kako smo jasno videli, imperfekat po svojoj prirodi ne služi, i zato on tu ne bi mogao biti ni upotrebljen; tu bi mogao lepo stajati aorist (m ó r a k ili m o r a d o k danas u opštinu). Prema tome, akcentovan oblik imperfekta dobrog poznavaoca svih njegovih osobina, i bez konteksta, treba da uputi na to da se ovde može raditi o imperfektu za obeležavanje — nikako prošle radnje (stanja) nego samo za prezentsku situaciju, kako sam je ja obeležio, ili eventualno za prezentsko-futursku, kako bi je ko drukčije mogao shvatiti. —

[1]) Značenje aorista i imperfekta, str. 118.

St. dalje kaže: »Vukoviću taj primer treba da posluži za onu drugu mogućnost (da govornik još nije bio u opštini — prim. J. V.), te bi se namesto imperfekta (ili aorista) mogao upotrebiti prezent m o r a m ili potencijal m o r a o b i h. Po mojem mišljenju, u ovom primeru bi imperfekt (ili aorist) bio (primarno) figurativno upotrebljen za budućnost. Mogao bi se upotrebiti i prezent m o r a m kao dalji razvitak u jeziku na bazi figurativne upotrebe sa značenjem budućnosti (tako se može reći: m o r a m s u t r a u o p š t i n u).« — Da se zadržimo i na ovoj interpretaciji primera, pre nego pođemo dalje, da ne bismo izgubili iz vida u čemu bi St. mogao bar do izvesne mere imati pravo, a u čemu nas njegovo shvatanje navodi na krivu stazu. Pre svega, treba otstraniti za ovakvo značenje (za drugu St-ćevićevu mogućnost) i upotrebu aorista (na koji se upućuje u zagradi), bilo da se imperfekat m o r a k odnosi na prezentsku situaciju, bilo da se figurativno odnosi na futursku, kako je to hteo da protumači St.. (Čudo je kako St., koji je upotrebu aorista i inače bolje osećao, nije to primetio). — Ne bih se mogao složiti sa tumačenjem da je ovde situacija za prezent m o r a m futurska, iako se ni St-ću ne može poreći pravo da se stvari mogu vremenski shvatiti i u tom pravcu. Stanje glagola m o r a t i, kad je njegov prezent ovako upotrebljen, ne možemo odvojiti od sadašnjosti, od momenta govora, iako je to stanje upućeno na momente budućnosti. Ono što je obuhvaćeno prezentom m o r a m to je, u prvom redu, kako ja to shvatam, baš sadašnjost, pa tek onda kao sekundarni momenat dolazi proponiranje stanja i na budućnost. U svakom slučaju, nije isto: m o r a m danas u opštinu, i: i d e m danas u opštinu, — bar za nijansu tu postoji razlika: u prvom slučaju stanje ne mora biti odvojeno od sadašnjosti, a u drugom, jasno je, čitava prezentska radnja pripada budućnosti (odnosno relativnoj sadašnjosti). Neće jezičko osećanje interpretirati na isti način ni: m o r a m danas u opštinu, — i: m o r a m sutra u opštinu, iako je ovde, svakako, vremenski odnos bliži jedan drugome.

Da bismo stvari mogli, koliko-toliko, bistrije sagledati, citiraću dalje Stojićevićeve reči: »Što se tiče kondicionala m o r a o b i h, to bi bilo nešto drugo, drukčiji način izražavanja i sa drukčijim značenjem: m o r a m u o p š t i n u i m o r a o b i h u o p š t i n u nije isto. Kod prezenta je jasno da govornik misli ići u opštinu a kod kondicionala se ne vidi da misli ići. To je jasno za ovaj primer, a ne mora biti jasno i za sve ostale.«

St-ću bi bilo nešto jasnije da je imao, kao što sad imamo, pred sobom širi tekst, pa da vidi da se i kod prezenta jasno ne vidi da »govornik« misli ići u opštinu, — i ja sam stvarno kriv što u širem kontekstu bar po koga od ovakvih primera nisam jasnije obeležio bližu vezu po značenju između kondicionala i imperfekta (mislio sam da će sve ovo i bez toga biti jasno).Govorno lice se u našem primeru, kako je on ovde dat, lomi između dve mogućnosti: treba da se žanje žito, a dužnost ga tera da ode u opštinu. Ono ovim što je rečeno ne misli odlučno da je opredeljeno za jednu ili drugu radnju, i zato bi ovde baš na mestu bilo da je rečeno m o r a o b i h (ili t r e b a l o b i i sl.). Tačno je i St. primetio da ovi glagoli (m o r a t i, t r e b a t i, h t e t i) »smeraju u budućnost«, i da oni »od česti tako dobivaju modalno značenje«. I baš tu u dobijanju modalnog značenja oni su omogućili svome imperfektu da se upotrebi i za radnju sa vremenskim prostiranjem na sadašnjost, a sa smeranjem u budućnost kao sa sekundarnim momentom (koje smeranje potiče od nijanse modalnosti što ga

primaju prezentska značenja njihovih oblika). Valja imati na umu i ovo: da se imperfekat u odnosu na upotrebu perfekta i aorista izdvaja i tim što njegova radnja ni inače ne može s v a pripadati budućnosti, (relativna futurska prošlost), i ono što mu nije u prirodi inače, teško da on to može primiti i u svojoj posebnoj upotrebi ovde.

Prezentsku situaciju bez ikakvog smeranja u budućnost, imamo, van svake sumnje, u izrazima: Šta imaš živo? — I m a k nako dvaes brava, dva vola i dvije krave (ovde je tekst dovoljan da se razume pravo značenje). St. je osetio da se ovde ne može shvatiti smeranje u budućnost, ali opet, iz razumljivog nedostatka osećanja i za ovakav imperfekat, nije u potpunosti shvatio značenje u vezi sa situacijom u kojoj su fraze date. On kaže: »To je moglo biti rečeno ne u staji ili uopšte kad je stoka pred očima, već na osnovu stanja koje je bilo pred govorom, a prostonarodni mentalitet upućuje na opreznost«. Nije u tome stvar, — nikakva nesigurnost u ono što od mala (živa) stvarno u momentu postoji, nikakva opreznost ne nalaže ovde govornom licu da bi reklo nešto drugo kad »živo« nije pred očima, ali nije isključeno da se baš ovako kaže kad je i stoka i čitav imetak pred očima. Na isti ovakav način može se voditi razgovor: A: »Eto imaš dosta ovaca (ovce su pred očima obaju sagovornika). — B: I m a k, vala bogu, dosta, ako ig mognem izraniti. — Ovome više netreba nikakvo objašnjenje, ni u pogledu prezentske situacije (ona je stvarno tu), ni u pogledu prostora — gde će se to reći.

U istom smislu St. je loše protumačio još jedan primer, za koji ne može inače biti reči o smeranju u budućnost. Za primer: b j e š e mi zrelo žito, pa š ć a h sutra da znjem — on kaže: »za impf. b j e š e važi isto što sam rekao za prethodni primer: to nije moglo biti rečeno na njivi samoj, nego kasnije, kad njiva njie više pred očima. Drukčije je sa š ć a h: i tu je u osnovi indikativni imperfekt, ali od glagola koji lako prelazi u modalno značenje, te bi se taj imperfekt mogao zameniti kondicionalom, što ništa ne smeta da imperfekt š ć a h primarno pretstavlja oblik za vreme u indikativnoj upotrebi«. — Stvarno je primer zabeležen ne na njivi nego daleko od njive, pa kad bi se samo u takvoj situaciji vremenskih i prostornih odnosa moglo ovako reći, St. bi imao potpuno pravo. Govorno lice je ranije primetilo da je žito zrelo,pa sad to napominje, i to bi u stvari bio imperfekat one vremenske prirode koje su i primeri što smo ih analizirali pre ove modalne prezentske kategorije (kako sam je ja okarakterisao). Ali šta ćemo ako se to može reći, kao što stvarno može, kad su sabesednici oba na njivi i kad govorno lice, sopstvenik, sad baš prvi put konstatuje da mu je žito zrelo? Nikakve stvarne razlike nema u mogućnostima da se to kaže kraj njive ili negde kilometrima daleko od nje. I zato sam po svom jezičkom osećanju, kako sam ga iz detinjstva poneo, slušajući ovakve izraze nebrojeno puta, mogao tretirati i slučaj kad se ovako govori i daleko od njive, i nisam tražio da u pero uhvatim govor kad se on vrši baš pored njive. Za primer š ć a k St. je dobro osetio da on po vrednosti odgovara kondicionalu, a kad stvar tako stoji, onda ne bi trebalo dalje ići da se šta drugo kaže nego da je ovaj imperfekat od glagola koji »lako prelazi u modalno značenje«, — i da je tim putem, kako bih ja sad rekao, prešao u sferu sadašnjosti, sa izvesnim »smeranjem u budućnost«, kako je to dobro mogao St. reći. Od primarnog značenja indikativnog (po mojoj terminologiji ne apsolutnoindikativnog, nego samo indikativnog), moglo je nastati, naročito kod ovog glagola, neindi-

kativno značenje modalno, — samo u tom smislu mogu prihvatiti St-ćevićevu primarnu indikativnost.

3. Sladojević je sasvim pravilno shvatio ove primere kao modalne za prezentsku situaciju, kako sam ih i ja ranije interpretirao, i kako ih je, istovremeno, interpretirao i Br. Miletić u crnničkom govoru (v. kod Sladojevića JF XX, str. 222). Sl. je vrlo tanano osećanje pokazao u shvatanju ovakvih primera kad kaže da se ovde imperfekat upotrebljava »kad se želi da ublaži pravo značenje glagola koje bi on imao u prezentu ili uopšte da se izrazi stav govornoga lica prema vršenju radnje kao napr. omalovažavanje svega rada, nezadovoljstvo, neka sumnja, nesigurnost u namjeri ili ma šta u tome smislu u jačoj ili slabijoj mjeri; takva se upotreba javlja iz učtivosti«.[1]) Gotovo se ništa bolje ne bi moglo reći da se okarakteriše ovakav imperfekat u smislu nijansiranja modalnosti. Ljubišin primer, koji je kod Sl-ća citiran na prvom mestu: Ž e l j a h se s tobom porazgovarati, nego hajdemo, ako ćeš u kakvu krčmu, da štogod očebrsnemo — pokazivao bi u imperfektu ž e l j a h, sa čitavim izrazom, nijansu molbe. Neko bi ko dobro ne oseća ovakav imperfekat shvatio da se odnosi na prošlost, pa da se sad želja izriče, ali nije tako, — Sl. je to dobro osetio kad je i ovaj primer sa glagolom ž e l e t i uvrstio u upotrebu imperfekta o kojoj govorimo.

Ja sam odavno svoj raniji primer: i m a k nako dvaes brava, dvije krave i dva vola, i slične primere s imperfektom glagola i m a t i, u svojim predavanjima tumačio u vezi sa stavom, sa nijansom stava, nesigurnosti (ne momentane nesigurnosti). Sopstvenik stvarno hoće tim da kaže da on i m a pomenuti broj stoke, ali da je to što ima, i sve drugo što poseduje, ipak u nečijim drugim rukama, — sve je izloženo raznim okolnostima, pa može lako da se i nema. Razumljiv je ovde prostonarodni mentalitet, kako je to zgodno rekao i Stojčević, — zle godine, bolesti stoke, eksploatacija u raznim vidovima izgradila je nešto posebno u mentalitetu sopstvenika da on »oprezno« govori o onome što i m a, da se i m a t i u subjektivnom odnosu uopšte shvata sa stavom nesigurnosti. — U primeru: b j e š e mi ovo žito zrelo... modalnost je izražena na drugi način. Ovde je posredi najobičnije ublažavanje tvrdnje, za nijansu ublažena tvrdnja. Žito je zrelo, ali o tome da li je sasvim zrelo, mogu mišljenja biti različita; — po nahođenju sopstvenika ono je zrelo, — ali on ne mora biti siguran da bi mu to i sabesednik potvrdio, — zato je on to tako i rekao. I tako slično, — uvek posreduje neka nijansa modalnosti, neki momenat

---

[1]) Sličnu upotrebu, sa posebnim stavom govornog lica (što znači sa nijansom modalnosti), u značenju sadašnjosti može imperfekat dobiti i u francuskom jeziku. P. Skok, u P r e g l e d u f r a n c u s k e g r a m a t i k e, dio drugi (Zagreb 1939, str. 133), navodi primere iz starofrancuskog i iz klasičnog francuskog jezika. Takav imperfekat obeležen je »kao imperfekat skromnosti ili čednosti (imperfectum modestiae), jer time što se sadašnje djelo meće u prošlost izražava se nenasrtljivost.« Francuski savremeni primeri: J e v o u l a i s vous demander. Je venaiz vous prier, koje Skok navodi za ovakvu upotrebu u skromnosti, odgovaraju i našoj upotrebi u primeru: Š ć a h te zamoliti, i sl. (učtivost), samo nije tačna Skokova tvrdnja da ovome potpuno odgovara i naše: Htjedoh vam reći, jer se aorist i u modalnom smislu projicira na prošlost. Sličnu, modalnu, upotrebu imperfekta imali smo još i u latinskom jeziku: D e m a e n e t u m u o l e b a m (=hoćah da vidim Demeneta) — v. Alfred Ernout et François Thomas: S y n t a x e l a t i n e, Paris, 1953, str. 222.

u stavu govornog lica kad hoće da se upotrebi imperfekat ovakvoga značenja.

Svakako će biti tačno, to i ja sad vidim, da broj glagola koji se mogu javiti u ovakvom posebnom značenju imperfekta nije ograničen na onaj što sam ga ja naveo na pomenutom mestu, a i na broj glagola koje je Miletić primetio u crnničkom govoru. Biće tu još podobar možda broj glagola koji nisu po prirodi takvi da sami upućuju na modalnost, da je uslovljavaju, — osim glagola i m a t i i b i t i, glagola koje sam ja jedine od takvih pomenuo. — Osim toga što je Sl. lepo napomenuo za nijanse modalnosti kojima se u tom smislu može bojiti stav nesigurnosti, za ovakvu upotrebu, naročito pored omalovažavanja radnje koju vrši govorno lice, posebno ovde dolazi u obzir i nesigurnost u uspeh u vršenju radnje. To je karakteristično za najobičnije, svakidanje izraze u kojima se može upotrebiti glagol t r a ž i t i. Navešću koji primer, koji nedvosmisleno pokazuje prezentsku vremensku vrednost imperfekta. Lice koje ide tamo i ovamo tražeći, recimo, ovce reći će: T r a ž a h ovce, pa ne mogu nide da ih nađem. Ovo ne treba protumačiti u smislu gore pokazanih primera gde smo konstatovali prekid radnje (tako da i ova imperfekatska radnja pripada onoj našoj najneposrednijoj prošlosti), nego je i u momentu kad su ove reči izgovorene pažnja govornog lica sva skoncentrisana baš na traženje datog objekta (ovaca), — ni za momenat se traženje ne prekida. Može u datom slučaju biti i prizvuk apelovanja na sabesednika sa tračkom nade da i on može biti od pomoći da se izgubljene ovce pronadu. Ovde ne može biti reči o kakvoj nesigurnosti da govorno lice ne vrši radnju baš u momentu kad ono o njoj govori; ne može se govoriti ni o najobičnijem potcenjivanju radnje, da se ona slabo vrši (govorno lice je baš u napregnutosti njena vršenja); ali je posredi nesigurnost u uspeh, bojazan govornoga lica da stvarno neće moći da nađe ovce (s te strane samo se može radnja potcenjivati), — i baš ova nesigurnost u uspeh na svoj način određuje stav govornog lica prema radnji, koji je na izvestan svoj način dat u smislu modalnosti. Svaka bojazn da će uspešan ishod date radnje potpuno izostati, ma u kolikoj meri se ona javlja u stvari, može da nijansira stav govornog lica, pa da ono kaže da ne vrši radnju u potpunom smislu, nego da sumnja u vrednost vršenja radnje. Imperfekat, glagolski oblik koji je, kako smo jasno videli, dospeo u prezentsku situaciju služeći bojama modalnosti, došao je i ovde kao zgodno sredstvo da direktno posluži vrsti određivanja u stavu govornog lica prema vršenju radnje (ne u smislu sumnje u radnju samu, nego u smislu određivanja njene vrednosti, njene korisnosti). Da je radnja u ovom datom slučaju obeležena prezentom: t r a ž i m ovce pa ne mogu da ih nađem, — sve bi bilo rečeno na neposredan način: prezent je indikativan, apsolutnoindikativan, dosadašnje traženje je bezuspešno, ali ja i dalje t r a ž i m, zasad ne mogu da nađem ovce — sve je rečeno u indikativnom smislu. I ako samo stanje u uspeh postoji, kad se to kaže na jedan najobičniji način, glagolski oblik sam za sebe nije nosilac, ni za nijansu, kakve modalnosti. Nisu, dakle, u ovom drugom slučaju upotrebljena glagolska jezička sredstva, specifično za to upotrebljiva, da se obeleži nešto posebno u stavu govornog lica u odnosu na samu radnju i njenu vrednost. Da nije imperfekat postao upotrebljiv i za ovu nijansu modalnosti, onda bi govorno lice moglo, kao što i može, naći i drugo posebno sredstvo koje služi nijansiranju u smislu modalnsti. Naše lice koje traži ovce, ako mu je stalo baš u ovom smislu da obeleži mo-

dalnost svoje glagolske radnje, može reći, to isto da i ne upotrebi imperfekat: T o b o ž e tražim (u ovom govoru će se reći t o b o ž) ovce, pa ih ne mogu da nađem. Modalna reč t o b o ž e, kojoj je kao i drugim sličnim rečima funkcija da nijansira rečenicu u smislu modalnosti, ovde ne može dovesti u sumnju samo vršenje radnje (jer je očito da se ona vrši), — a ona ovde samo ima ulogu da modalno nijansira vrednost date radnje. I ovo upoređenje dvaju izraza može pokazati modalni karakter imperfekta, i prirodu njegove modalne vrednosti.

Karakterističan bi u ovom smislu bio i glagol g l e d a t i sa mogućnošću upotrebe imperfekta u ovom smislu. Npr.: g l e d a h, neću li uvatiti (uhvatiti) koju paru da kupim malo žita ovoj deci, — izgovoreno onda kad čovek stvarno misli o načinu na koji će »uhvatiti malo para«, kad o tome radi (nešto je pripremilo eventualno da proda); — imperfekat pokazuje radnju (stanje) sa obuhvatanjem sadašnjosti, a modalnost je u tome što vlada neka nesigurnost, bojazan hoće li se uspeti da se kako treba ostvari namera izražena imperfektom. Naravno, ovde je posredi, pored onoga što se semantički dodiruju t r a ž i t i i g l e d a t i, u ovom posebnom značenju, i upućivanje samog glagola, opet u ovoj vrednosti, na modalnost čitavog rečeničkog sadržaja. Ovde je posebnost u sekundarnoj sematičkoj vrednosti glag. g l e d t i: on svojim ovde datim značenjem uslovljava modalnost (kao gore n a m j e r a v a t i i sl.).

4. O ovakvoj upotrebi imperfekta, u vremenskoj sferi sadašnjosti, pre primera koje sam ja izneo iz govornog jezika, nije se mnogo znalo, pa se zato nije o njoj, razume se ni govorio, — iako ona, po mom mišljenju, ima veliku principsku vrednost i za objašnjavanje primarnih svojstava ovoga oblika (v. i niže o tome). Samo je Maretić, od ranijih ispitivača upotrebe naših glagolskih oblika, skrenuo pažnju na upotrebu imperfekta i za radnju u sadašnjosti. Ali, ne znajući i za ovako šire mogućnosti ove upotrebe, on ju je ograničio na upitni oblik rečenice. On je rekao: »Vrlo je rijedak imperfekt za pravu sadašnjost, i to samo u pitanjima: što v e l j a š e? (tj. što v e l i š) tako se u južnom primorju odzivaju žene i djevojke). V. rječn. kod o j č u j., a vi otkle b e s t e (t. j. otkle s t e).«[1]) — Imamo u cvim Maretićevim primerima imperfekte v e l j a š e — prema prezentu v e l i m, i b e s t e od glagola b i t i. Stojićević je interpretirao i ove imperfekte na svoj način: »Ovde imamo dijalekatsku upotrebu, od kojih prva (što veljaše) meni nije neposredno poznata, a druga mi je poznata u obliku: odakle vi (ono) beste? Oboje ovo može se shvatiti kao indikativna upotreba imperfekta, u kojem slučaju š t o v e l j a š e? — pretstavlja neposrednu prošlost, a o d a k l e v i o n o b e s t e? bi baziralo na najobičnijoj osnovnoj upotrebi imperfekta, tj. na s p o m i n j a n j u: govornik iskreno ili tobože (konvencionalno) ne može da se opomene. A mogla bi oba izraza biti shvaćena ne-indikativno: š t o v e l j a š e? kao futur za neposrednu budućnost (na bazi figurativne upotrebe), a o d a k l e b e s t e? s modalnom upotrebom imperfekta« (op. cit., str. 126).

U Stojićevićevu tumačenju, i prema onome što je ovde dosad rečeno o modalnoj upotrebi imperfekta za prezentsku situaciju, ima tačno shvaće-

[1]) G r a m a t i k a i s t i l i s t i k a h r v a t s k o g a i l i s r p s k o g a k n j i ž e v n o g j e z i k a, Zagreb 1931, str. 536.

nih momenata, ali ima i toga što treba odbaciti. Za dijalekatski oblik izraza: š t o v e l j a š e? koji je u pravom smislu dijalekatski, i uz to u jednom ustaljenom izrazu (utvrđen način odazivanja), dobro je St. primetio da se imperfekatski oblik može odnositi na neposrednu prošlost, ali ustaljenost u izrazu pokazuje ipak nešto više: ne reflektuje se neposredna prošlost u potpunom smislu, i na nju se, u pravom smislu shvatanja vremenskih odnosa, više toliko ne misli koliko se u svesti odražava i sadašnjost (kao da je rečeno: šta v e l i š? ili: šta k a ž e š? Čim su ustaljeni izrazi š t a v e l i š?, ili š t a k a ž e š? našli potpunu zamenu u izrazima š t a v e l j a š e, onda je jasno da tu nemamo više posla sa pravom neposrednom prošlošću, nego sa sadašnjošću, — a modalna nijansa se dobija u nekoj vrsti odredivanja stava — kao da bi moglo biti rečeno: šta bi to moglo biti što si mi rekao i sl. (Uostalom, ovakav izraz, kao ustaljen oblik odazivanja, i ne mora se na sasvim normalan način odnositi u smislu indikativnih i modalnih kategorija glagolskih značenja). Ni u kom slučaju za ovaj primer (a, videćemo, to je neprihvatljivo i za drugi) ne može se usvojiti St-ćeva težnja da se on objasni kakvom figurativnom upotrebom u smislu budućnosti. Sa primerom o d a k l e v i (o n o) b e s t e? stvar stoji nešto drukčije. On se, opet, nikako ne može osetiti kao indikativni (pravi vremenski) izraz, nego je modalnog karaktera. Ovde treba odmah primetiti da glagol b i t i sa ovakvom upotrebom imperfekta nije vezan samo za upitni oblik rečenice, iako je ona u takvoj formi izraza najobičnija. Onda, još treba dodati i to da je za ovakvu upotrebu imperfekta karakterističan i glagol z v a t i s e: kako se ti ono z v a š e; kako se z v a š e onaj mladić što pričasmo s njim. U poluupitnom obliku imperfekti bi bili: ti b e š e, čini mi se, iz Tuzle; on se z v a š e, koliko se sjećam, Nikolić (govorno lice i tvrdi i pomalo pita, čekajući da mu sabesednik potvrdi to u što ono, po sećanju, prisećajući se, nije sigurno). Ali i bez primese upitnog smisla može se reći: Ovaj moj prijatelj (o kome ti govorim) b j e š e iz Tuzle (on je stvarno iz Tuzle, nema šta da se menja u odnosu na sadašnjost, ali imperfekat dolazi da u smislu modalnosti obeleži kako se to govori po sećanju (koje ne mora uvek odgovarati stvarnosti). Kako god stvari u tom pravcu mogu biti sigurno ili nesigurno potvrdene, govorno lice može da nijansira svoj stav prema vrednosti onoga što mu obeležava glagol (sa čitavom izrazom), i zato se može poslužiti imperfektom. Sekundarnu ulogu ovde igra to što se imperfekat samo u jednom pravcu može reflektovati i u smislu prošlosti: po tome što sećanje bazira na onome što se u prošlosti sigurno znalo. Da nije nijanse modalnosti, da se oblik (kao i svi slični) reflektuje samo u smislu čisto vremenskih (indikativnih) kategorija, onda bi, naravno, i ova imperfekatska radnja u pravom smislu pripadala prošlosti. Naravno, od čitave situacije će zavisiti to kad se imperfekti u sličnim izrazima mogu reflektovati u čisto vremenskom smislu: b j e š e jedan moj prijatelj iz Tuzle, z v a š e se Nikolić, pa bismo često zametali razgovore (taj prijatelj može i sad, u momentu govora, biti prijatelj, a on se, razume se, i sad tako zove, ali je govornom licu u datom momentu sve to sporedno — njemu izraze nameće prošla situacija o kojoj govori, i on iskorišćava stilska sredstva da i sabesedniku prošla situacija bude predočljivija); — i, na drugi način, u modalnom smislu za sferu sadašnjosti: moj jedan saputnik u vozu b j e š e iz Tuzle, z v a š e se, čini mi se, Nikolić,

pričaše mi o toj stvari: i sad je reč o prošloj situaciji u onome što je glavno u pričanju, a ono što je sporedno ne pripada prošlosti nego baš sadašnjosti, ali je dato sa stavom govornog lica prema tome šta kaže u ovim uzgrednim napomenama; direktna, da i tako kažemo, projekcija vremenska je modalna i ona upućuje na sadašnjost, a indirektna je vremenskog karaktera, i ona upućuje na prošlost). Eto u tom smislu mogu se dobiti potpunija razjašnjenja onoga što je Stojićević samo donekle obeležio pravilno. U smislu budućnosti u ovim baš primerima nema ništa što bi opravdavalo St-ćevu gornju interpretaciju.[1])

5. Mi bismo ovako mogli ići dalje u analizi posebnih glagola koji su prema svojim semantičkim vrednostima, putem modalnosti, koja se, kao što vidimo, u raznim vidovima može manifestovati, dospevali u imperfektu u sferu sadašnjosti, ali nam nije cilj da do krajnjih granica iscrpemo glagolski materijal (koji nam je i dosad mogao pokazati važne prelive u obeležavanju subjektivnog stava, i s te strane je pokazao svoj značaj za naše probleme, i, uz to da kažemo, za probleme koji stoje van granica ovde postavljenih zadataka), nego je važno da u glavnim linijama obeležimo mogućnosti za kretanje imperfekta i u sferama sadašnjosti.

Sad je najvažnije ukazati na činjenicu da je Sladojević u svojoj ovde već često pominjanoj studiji otišao predaleko kad je izišao sa konstatacijom da svaki imperfektivni glagol može dobiti i ovakvu upotrebu imperfekta. Iako, kao što smo videli, u ovom smislu možemo proširivati krug glagola na koje sam ja ukazao (i zatim Miletić), to nije ni izdaleka tačno. — Sl. tamo kaže: »Ovakvu upotrebu su zapazili J. Vuković... i Miletić..., ali oni misle da to važi samo za neke glagole. Međutim, to važi za sve glagole koji imaju imperfekat« (op. cit. 222).

Sl. je to mogao reći zato što je i ona značenja imperfekta o kojima sam ja ovde gore govorio, kao o vremenskim za najneposredniju blisku prošlost, pomešao sa ovim o kojima ovde govorimo i dao im, svima jednako, karakter prezentske modalnosti; — i, uz to, mogao je to reći i zato što je mislio da se svi glagoli imperfektivni, svi bez razlike, mogu upotrebiti i u onom smislu u kom smo videli primer slično: Šta to radiš? — S l u š a h kako trava raste. A, kao što ćemo i dalje to moći razjasniti, to sve nije tačno. To se može, čini mi se, dosta jasno pokazati i kad pođemo od analize drugog tamo datog Sl-ćeva primera »—... kažuj, more, čemu si pripisao ime svetitelju pošto si ikonu pogodio i pare primio? Tu te č e k a h! (Ljubiša II, 54)«. Ovaj Ljubišin primer, za mene je potpuno jasno, ne može biti protumačen u vrednosti koju mu je Sl. dao. Sladojević, koji inače ima vrlo tanano osećanje za imperfekat, i ume sa dobrim lingvinističkim smislom da mu određuje značenja, pošao je ovde od jedne pogrešne osnove. On je, kako ja stvari vidim u njegovu načinu objašnjavanja vrednosti za glagolske oblike, video ovde samo to da bi

---

[1]) Stojićeva figurativna upotreba glagolskih oblika i shvatanje figurativne kategorije značenja kao nečeg posebnog u odnosu na »indikativ« i relativ unosi i inače veliku zbrku u njegova tumačenja upotrebe glagolskih oblika. (Vidi i kod mene u prikazu St-ćevićeve studije, P i t a n j a K n j i ž e v n o s t i j e z i k a, I, str. 181—184, i kod Stevanovića — JF XX, str. 274 i dalje).

Ljubišino lice u priči (pop prilikom ispitivanja na sudu) moglo upotrebiti prezent za pravu sadašnjost, pa je onda i ovu imperfekatsku vrednost izjednačio u vremenskom smislu sa prezentom za pravu sadašnjost. Medutim, to on ne može odbraniti ni sa onog stanovišta sa koga on inače lepo polazi kad tumači modalnost za imperfekat u sferi prave sadašnjosti. Po onome kako lepo karakteriše subjektivni stav govornog lica za prezentski imperfekat, teško da će se ovo moći objasniti ikakvim posebnim stavom, a bez toga bismo zapali u tu nemogućnost da konstatujemo indikativni (u opštem smislu vremenski) imperfekat za pravu sadašnjost.

Važno je ovde uvideti i to da mi ne možemo biti sigurni da li je kod Ljubiše imperfekat ili aorist. Još više nego da je Ljubiša ovde rekao (kroz usta lica u priči): tu te č ē k ā h (imperfekat) imamo pravo pretpostaviti da je rečeno: tu te č ē k a h (aorist). Kako god bilo, Ljubišina situacija jasno pokazuje, to će i Sl. lako osetiti, da je ovde gotovo jednako (ako ne i sasvim jednako, a u slučaju kakve sumnje ja bih pretpostavio prvenstvo za aorist) mogao biti upotrebljen i imperfekat i aorist, kao što su potpuno jednako mogli biti upotrebljeni imperfekat i prezent (t u t e č e k a m). Sva tri oblika, dakle ovde mogu biti zamenljivi jedan drugim (dodajmo još da sasvim lepo ovo mesto odgovara i perfektu t u s a m t e č e k a o). Nema sumnje, ovde je najizričitije od strane govornog lica izrečena glagolska radnja (stanje), u pojačanom vidu konstatacije: nikakvog potcenjivanja radnje (stanja), tu nema nikakve nijanse u smislu učtivosti ili čega drugoga, pri čemu bi se izraz bojio u smislu modalnosti (to je jasno). Može biti reči samo o emocionalnosti, o pojačanom tonu, kao što to stvarno (kad se vidi čitav širi kontekst Ljubišin, to se i jasnije primećuje) i postoji. Ali kad je posredi samo to, emocionalna boja u smislu samo pojačavanja tona (i s tim treba biti načisto), bez ikakve druge primese u smislu pokazivanja stava govornog lica, onda se ne može s opravdanjem govoriti o modalnosti glagolskog oblika. (Meni je poznato da se i prilikom drugih slučajeva određivanja vrednosti za glagolske oblike u posebnim vremenskim situacijama momenti emocionalnog krivo interpretiraju u smislu modalnosti, zato ovo ovde konstatujem, unoseći i ovaj momenat u razmatranje, ali se ovde dalje nemam potrebe zadržavati na njemu, i pored sve njegove važnosti za principsku stranu ovog, ovde nametnutog, pitanja). — Odgovor na pitanje koje nam se ovde neposredno nameće: otkud smo u upotrebi preteritalnih oblika i prezenta dospeli do njihove zamenljivosti, iako su oni, svaki za sebe, na svom pravom mestu, u svom osnovnom značenju (iako ih nije diktirala kakva apsolutnoidikativna i relativnoidikativna razlika)? — nije teško naći, naročito kad se imaju u vidu momenti na koje je u ovim ovde analizama primera za upotrebu imperfekta jasno ukazano. Naime, aorist bi ovde značio blisku prošlost (evo tu te č e k a h sve dosad, — do ovog momenta kad je daskale dao svoje objašnjenje); imperfekat bi pokazivao to isto, samo sa razlikom u tome što je pažnja više upućena na sami tok č e k a n j a, što se ne misli na gotovost stanja, — i u smislu toga što bi sa njim, imperfektom, više ukazivalo na dodirivanje stanja iz prošlosti sa momentom sadašnjosti (eto tu te č e k a h — za sve vreme dok si ti govorio ja sam bio u stavu iščekivanja, pažnja mi je bila skoncentrisana na to u toku opravdavanja, sve do momenta kad sam čuo tvoje poslednje reči); perfekat po svojoj prirodi, sa kontekstom naravno, može sve to obuhvatiti, samo ne ističući stanje u samom toku, ne vezujući prošlo

stanje direktno za momenat sadašnjosti, — dajući dakle radnju (stanje) samo kao celinu); a prezent bi, u smislu onoga što je gore u sličnim slučajevima pokazivano, značio da govorno lice šire shvata sadašnjost — kao situaciju (a ne samo kao usko obuhvaćene momente govora), — moje čekanje traje iz prošlosti i proteže se na sadašnjost (ne misli se na to da je čekanje već prošlo, nego da ono, obuhvatajući sadašnjost situacije, pripada i momentu govora.

Ja tako stvar shvatam zato što je tu posredi semanitička vrednost glagola č e k a t i, sa svojim specifičnostima; inače može se njegova vrednost i drukčije osećati: č e k a n j e se odnosi na prošlu sadašnjost (relativska vrednost prezenta), što za naše pitanje, ovde tretirano, stvar ne bi niukoliko menjalo). — Ni još jedan Sl-ćev primer sa glagolom č e k a t i, uzet iz govornog jezika, po mom mišljenju, ne spada potpuno ovamo. — Što stojiš tu? Odgovor: A eto č e k a h da dođe Marko. Istina je da može imperfekat biti interpretiran i u smislu modalne sadašnjosti (nijansa u stavu govornog lica, ako se sumnja u uspešnost posla) (v. gore kod primera sa glagolom t r a ž i t i), i Sl. je mogao s pravom navesti ovaj primer za našu ovde datu upotrebu; međutim, i bez toga (bez takvog omalovažavanja svoje radnje, govorno lice je moglo misliti na momentani prekid glagolske radnje (a da zanemari njeno nastavljanje, — više se, dakle, misli na prošlost, na eventualno dugo čekanje i sl.). U istom smislu može jezičko osećanje interpretirati i Sl-ćev primer: Šta to radiš? — Eto p i s a h neko pismo, — samo što bi ovde bilo neobičnije shvatanje u smislu modalne sadašnjosti (priroda glagola to više isključuje), a normalno je da se sabesednik uputi na očevidnosti radnje i na sferu najneposrednije prošlosti, koja je trajala, razume se, do momenta razgovora.

U svakom slučaju ovde stvari nisu proste da ih možemo na jedan ili drugi način interpretirati a da se ne odmere dobro svi momenti i sva složenost jezičkih komponenata koje deluju na odražavanje glagolskih značenja u našoj jezičkoj svesti. Nikako — to treba da nam bude jasno — ne stoji potpuno na istoj liniji u smislu vremenskih odnosa: e t o t u t e č e k a h i: e t o p i s a h p i s m o, ako ovaj drugi izraz shvatimo i u smislu modalnosti.

Ali ono što se mora ovde naglasiti, da bi se sasvim razbilo pogrešno shvatanje kako ma koji imperfektivni glagol može imati ovaj naš oblik u upotrebi za sferu sadašnjosti (ma na koji način stavovi govornog lica mogli biti nijansirani), to je što treba ukazati na činjenicu da ima mnoštvo glagola koji ni izdaleka ne mogu dopustiti modalnu upotrebu imperfekta za sadašnjost. Tu možemo naći i kategorije glagola da ih odreda uzimamo da nam ovo pokažu. Uzmimo glagol, recimo, k r e p a v a t i pa mu dajmo kakvu bilo situaciju vezanu za sadašnjost, i kakvu bilo vezu sa subjektom i drugim predmetom mišljenja. Zar se može reći: evo k r e p a v a š e mi ova ovca a da se stanje ne odnosi na prošlost, da se to na bilo koji način odnosi i na sadašnjost. Sam glagol, dakle, ne dopušta nijansiranje subjektivnog stava u pravcu u kome se to može činiti za modalnu sadašnjost imperfekta. Takvo je mnoštvo glagola stanja: ž i v j e t i, p r e b i v a t i, s t a n o v a t i — i sl.; pa onda uzmimo glagole koji označavaju atmosferske prilike: teško da bi se moglo reći i: evo g r m i j a š e, evo p a d a š e kiša, eno p a d a š e snijeg, da se to odnosi na sadašnjost, i da to dobije nekakvu modalnu nijansu. Ne bi ni na kakav način, čini mi se, glagol p a d a t i mogao biti upotrebljen ni u prvom licu sa

ovako modalnoprezentskim značenjem; zar bi se moglo reći: evo p a d a h, — ili: evo p r o p a d a h a da se za svaku prezentsku situaciju ne kaže: p a d a m, p r o p a d a m: — i sl. Pa onda uzmimo, napr.: r a t o v a t i, z i m o v a t i — gde bi se moglo ma na koji način reći: r a t o v a h, z i m o v a h a da se to ne odnosi na prošlost?

6. Potrebno će biti da se osvrnemo još na koji slučaj imperfekta za koji bi se moglo pretpostavljati da pripada sadašnjosti, pri čemu se naša jezička osećanja, kao što je bio ovaj slučaj malo pre, ne moraju uvek podudarati. Njegošev primer imeperfekta: Danu, Vuče, što ono z b o r a š e za našega bana Milonjića — ja ne bih, kao što sam i gore pokazao, shvatio kao M. Stevanović sa značenjem sadašnjosti,[1]) iako bi imperfekat na istome mestu mogao i to značiti. Prirodnije je uzeti da imperfekat i ovde obeležava onu neposrednu prošlost o kojoj smo govorili, koja je trajala baš do momenta govora, — i za mene nije »van svake sumnje« da »se ovim stihom ne pita šta je pitani zborio u prošlosti, već šta sada u vreme postavljanja pitanja zbori«. St. nije vodio računa o modalnom karakteru svih slučajeva imperfekatske radnje koja bi se u pravom smislu odnosila na sadašnjost, pa mu je, ja mislim, i to bio uzrok da ne vidi kako se preko ovog slučaja ne može preći da se bez svake sumnje »interpretira ovde imperfekat kao oblik za sadašnju radnju«. Ako bi se tako lako objasnila modalnost značenja u ovom imperfektu, onda prezentski karakter njegov nije u pitanju, a i tako se slučaj može objašnjavati — na bazi modalnosti. Ali, pre svega, treba imati u vidu da je knez Janko, koji izgovara ove reči, mogao misliti na momente kad je čuo da se pominje ime Milonjića bana, i tražeći da mu Mandušić reprodukuje svoje reči, u svesti su dominirale reči kad su one bile izgovorene, a to je pripadalo prošlosti u odnosu na momente kad je pitanje postavljeno. Što Mandušićev odgovor dolazi sa prezentom: Nije, brate, ništa među nama, no mu nešto oko snahe z b o r i m, — ne bi bilo ni u kakvoj protivrečnosti sa ovim kako ja shvatam ovde imperfekat z b o r a š e. Za Mandušića, koji priča u snu, ne mora biti nikakva prekida između onoga što je zborio pre momenta pitanja i onoga što će reći kao odgovor na pitanje. Njemu je u svesti Milonjićeva snaha i o njoj jednako priča, i malo pre i sad, — i, prirodno je, za njega je sve u sadašnjosti. Da se u razgovoru u obliku pitanja i odgovora ovako, kao na sasvim običan način, mogu u svesti sabesednika različito razgraničavati momenti prošlosti i sadašnjosti, možemo, čini mi se, naići u običnom govoru potvrda koliko hoćemo. Napr., može biti pitanje: Šta ono r a đ a š e malo prije pred kućom? (pitalac je video pitanog malo pre da nešto pred kućom radi, i imperfektom indicira svoju očiglednost u odnosu na značenje glagola). Odgovor može slediti: Ama g r a d i m kolibicu onđe, pa tešem kamen. Za pitaoca je radnja u prošlosti, jer je on u prošlosti primetio, a ne znajući šta se radi, nije bilo prirodno da je protegne na sadašnjost (radnja je u čitavom opsegu mogla biti izvršena pre momenta pitanja, — to on ne zna); za pitanoga to je radnja koju on vrši od izvesnog vremena, on je ne vrši momentano, ali to nije važno, ona je sadašnja radnja po tome što je početa a nije završena, nego će se vršiti dok se ne završi. Imperfekat i prezent su u svojim pravim upotrebama — radi se o bliskoj prošlosti i o

[1]) Vidi i gore na str. 159; kod St-novića JF XX, str. 43.

pravoj sadašnjosti (relativna sadašnjost za ovaj prezent ne može doći u obzir jer govorno lice jasno misli na tok radnje koji prelazi momente govora i ide u budućnost).

Čudno je kako St-ću nije prihvatljiva Stojićevićeva tvrdnja (ja ne bih rekao pretpostavka) da imperfekat označava i radnju bliske prošlosti.[1]) Da je ovu opravdanu konstataciju Stojićevićevu usvojio, ne bi mu bilo, mislim, neprihvatljivo ni shvatanje ovog Njegoševog imperfekta u smislu neposredne, najneposrednije prošlosti. Ja mislim da je posle Sladojevićevih primera, koje smo gore citirali, i posle svega toga što je u razmatranjima imperfekata za blisku prošlost rečeno, van diskusije pitanje imperfekta za blisku (pa i za neposrednu) prošlost.[2]) — Samo ovde još treba dodati to da upotreba imperfekta za radnju u najbližoj prošlosti ništa ne smeta St-ćevim shvatanjima imperfekta kao relativnog vremenskog oblika (samo dokazna vrednost Stevanovićeva — u vezi sa naporednošću drugoj radnji — mora biti predmet diskusije, i na tome ćemo se morati i ovde, malo dalje, zadržati).

C. Imperfekat za malo dalju i udaljenu prošlost

Kad se izdvoji sve ono što se glagolskim oblikom ne pokazuje kao neposredna, sasvim bliska, bliža i najbliža, prošlost, možemo reći da se svaka druga radnja odnosi na udaljeniju i dalju prošlost. Ovde bismo mogli uvrstiti svaku radnju uz koju ne bi mogla stajati priloška odredba s a d i m a l o p r i j e (u mom govoru za nešto malo još dalju prošlost ima prilog n á j p r i j e). I aorist i imperfekat, kao što smo mogli videti po našim primerima, jednako stoje sa ovim priloškim odredbama (uporedi i: s a d g a s r e t o h, prođe ovuda; sad ga s r e t o h, i đ a š e ovuda — i: sad on i đ a š e ovuda putem —, i sl.).

Razume se samo po sebi da je za svaku prošlost koja se od bliske i bliže diferencira u smislu malo dalje prošlosti, a nije sasvim dalja prošlost,potrebna vremenska određenost uza sam glagol ako čitava situacija u rečeničnom obliku, ili kako na drugi način, nije kao takva određena. Priloške odredbe se javljaju u vidu priloških reči i sintagmi priloškog karaktera po značenju: j u t r o s, s i n o ć, j u č e, p r i j e n e k i d a n, u n e đ e l j u; l j e t o s, j e s e n a s, l a n i, p e k l a n i, p r i j e d v i j e g o d i n e i sl.. Ne možemo jasno, a to nam nije ni potrebno, razgraničavati m a l o d a l j u (udaljeniju) i d a l j u prošlost, ali u jezičkom osećanju postoji i ta diferencija, — a ona se ogleda u tome što za dalju prošlost, do sasvim daleke (koliko god ona može biti daleka za subjektivno doživljene radnje, kad je reč o normalnoj upotrebi imperfekta) postoje šire granice za njeno odredivanje, koje se kreću i do vremenske neodređenosti (to ćemo videti u daljim izlaganjima).

1) I u malo daljoj prošlosti imperfekat pokazuje uglavnom iste osobine koje smo mogli uočiti u primerima neposredne prošlosti. Samo, naravno, ne dolaze u obzir oni momenti koji vežu prošlu radnju i sa mo-

---

[1]) Vidi JF XX, str. 28.

[2]) I Stojićević i posle njega Sladajević su sasvim dobro ukazali na upotrebu imperfekta za blisku prošlost, za baš neposrednu prošlost, i to je od velike važnosti za proučavanje njegove vrednosti, za proučavanje međusobnih odnosa po značenju naših preteritalnih oblika.

mentima sadašnjosti; imperfekatska radnja je odvojena jasnije od sadašnjosti. Na indirektan način, videćemo, veza sa sadašnjošću u situacijski određenim (tako da kažem) imperfekatskim radnjama može i tamo biti data.

Ako su radnje imperfekatske prošlosti određene, onda je odnos imperfekatske radnje u vezi sa momentima prave sadašnjosti jasan; radnje pripadaju prošlosti po onome kako su one od govornog lica zapažene, o njima se govori kao o procesima u datoj prošlosti. Napr.: jutros u svanuće i d a h u nečije ovce pro Brvana; juče k o s a g u nečiji kosci u planini; sinoć se v i d a g u nečiji janjci u tvom žitu; i d a k ja juče u opštinu pa sretok nekakve vojnike; k o s a š e ti, čini mi se, juče u ornicama; jesenas ti b i j a h u dobre ovce; ljetos uz onu sušu n e m a s m o mlijeka ni da se čestito omrsimo; lani u proljeće p a d a š e silna kiša kad nam dođoše svatovi; uz ovaj rat b i j a s m o ogoljeli, n e m a s m o ništa obući ni čim se pokriti; za Stojadinovićeve vlade on ž a r a š e i p a l j a š e ovuda, ne m o g a š e niko od njega ostati na miru ko ne p r i s t a j a š e uz režim (ovakav primer može biti i u kategoriji dalje prošlosti, — to zavisi od jezičkog osećanja kako će ga u datom momentu interpretirati); n e k e g o d i n e (to svakako nije bilo davno) s i j e v a h u munje i gromovi, a on u košulji izašao pred kuću.

Ovde bi možda moglo biti diferenciranja između malo dalje i udaljenije prošlosti. Za samu prirodu imperfekta to ne bi bilo od velikog značaja: on pokazuje svuda očevidnu radnju, posmatranu u vremnskom toku dok se ona vršila, — radnja je svuda jednako vremenski odredenna, u pogledu trajanja i pogledu naporednosti sa drugim radnjama svuda je njegova priroda ista (a u tom pogledu njegova priroda zahteva da se o njemu još posebno diskutuje); u odnosu na kategoriju apsolutnog indikativa i relativa, po mom mišljenju, ne bi se moglo naći kakvih razlika po kojima bi se kategorisali svi ovi primeri na posebne grupe. Moglo bi biti samo u jednom pravcu razlike, a ona bi bila od značaja za one ispitivače naših glagolskih oblika koji u značenju imperfekta uočavaju i apsolutnoindikativnu, ne samo relativsku vrednost, a to samo za one koji uzimaju, sasvim pogrešno, da svaka radnja ovako vremenski odredena priloškim oznakama (ako one nisu e t o s a d, s a d i, eventualno, m a l o p r i j e) pripada vremenskom relativu. Stvar je u tome što su jedni od ovih primera saopštajnog karaktera (sa prizvukom i tonom pričanja, kako ja smatram svaki izražaj sa imperfektom), a drugi su pripovedačkog, pričalačkog u najobičnijem smislu. Oni se, kako ja mislim, mogu raspoznati, razlučiti, jedni od drugih po tome što u jednom slučaju imperfekat može lako biti zamenjen prezentom, a u drugom se to ne može učiniti. Podimo od prvog, ovog ovde, našeg primera: jutros u svanuće i d a g u nečije ovce preko Brvana. — U ovako datom izrazu, u smislu konstatovanja (dalja vrsta saopštajnog izraza) ne bi bilo mesta prezentu, ali kad bi se izrazu dao drugi ton, ton pripovedanja, kako bih ja i ovo nazvao (jer se tako izražavamo u najobičnijem pripovedanju): jutros u svanuće s e d i m na brdu i v i d i m: nečiji kosci k o s e u planini. Na ovaj način se vidi da za upotrebu imperfekta u ovakvim izrazima mora biti pripreme da bi se on upotrebio tako da bi bio zamenljiv prezentom. A ta priprema može biti samo takva da intonira razgovor u smislu izražaja kako se oni daju u pripovedačkom stilu. Izrazi, u krajnjoj liniji, gube karakter saopštajni, nemaju više, kako bi se moglo reći, smisao da kod

sabesednika pobude onaj interes koji bi se tražio da je imperfekatska radnja data u svoje vrste saopštajnom duhu, sa jačim interesom (kao da se njega više tiče) i za slušaoca. Eto tu su negde granice između imperfekta i prezenta po njihovim mogućnostima upotrebe za radnje u procesima ovakve prošlosti, koja se daje neposrednim određivanjem vremena, putem priloških odredaba.

Bez pripreme uz vremenske odredbe može biti prezent upotrebljen samo ako je čitav razgovor već pre ovakvih izraza uzeo pripovedački (ili da kažemo običan pričalački) ton. U izražavanju saopštajnog karaktera svaki izraz po prirodi svojoj može biti nezavisniji ili potpuno nezavisan u odnosu na druge izraze u razgovoru, izrazi pričalačkoga i pravog pripovedačkog karaktera su uvek u međusobnoj vezi od početka jednog pričanja, kao posebne celine, do kraja. Imperfekat i prezent, upotrebljen u ovom slučaju, traže svoju vezu sa drugim radnjama u razgovoru (i u potpunijem pričanju), a u prvom slučaju prezent je isključen iz upotrebe, jer tada relativna sadašnjost ne može biti data u vremenskim projekcijama u odnosu na situaciju o kojoj se govori i na govorne momente (pravu sadašnjost. — O načinu projiciranja jednog i drugog oblika u relativnoj sadašnjosti biće opširnije govora u daljem izlaganju).

2) Sam imperfekat u zavisnoj temporalnoj rečenici može učestvovati u određivanju vremena za drugu imperfekatsku ili relativnoprezenatsku radnju u glavnoj rečenici (ova druga, glavna radnja, može biti izražena i perfektom ili aoristom). Napr.: kad ja s t a j a h s tobom na obali, on promače kroz šiblje (imperfekat sam za sebe može biti dat bez posebne svoje vremenske odredenosti samo ako je ona i sabesedniku poznata na neki način); kad jesenas k o s a s m o, u d a r i k o(d) kamen, pa slomik ovu kosu; kad p u š t a s m o prazove u ovce, ovi mi slomi nogu, pa mu je dobro ne udlažismo (misli se na sezonu u onoj godini u kojoj se vrši razgovor); kad se deca r a s p u š t a g u iz škole, d o š a o nam b j e š e učitelj da nam se s decom pozdravi; kad proljetos t r i j e b l j a s m o ovu dolinu od kamena, ne m o g a š e čoek nide naći čistine, a evo kako je sad čista; kad jesenas g r a đ a s m o ovu kuću, majstori nam ne d a v a g u mira, vazda: daj ovo, daj ono; kad mi mali neki dan g o n j a š e ovce, žao mi ga b j e š e, nemaš ga šta viđeti. — Ovakav rečenički sklop, sa naporednim odnosom preteritalnih radnji, nije dopustio prezentu da se može upotrebljavati mesto imperfekta. Teško se za ovakvu imperfekatsku radnju može vezati naporedno i prezent u glavnoj rečenici. Znači, iako se radnja može odraziti i kao proces, u trajanju, prezent nije dospeo, ili teško dospeva, da stupi u naporednost s imperfektom. Obično je reći: kad jesenas k o s a s m o žito, u d a r i m ja kosom od kamen (perfektivni prezent), ali je neobičnije da se kaže: kad jesenas k o s a s m o žito, u d a r a m ja (često) od kamen, dok kosa puče (može samo biti rečeno sa naročitim ciljem da se više unesemo u sam proces radnje, a sam fakat na kojem je težište svih radnji ne može biti izrečen imperfektivnim prezentom). Neće se moći reći, ni sa ovakvom neuobičajenošću: kad ja s t a j a h s tobom na obali, on p r o m i č e kroz šiblje (jer se u ovom slučaju samom procesu ne može dati takva vrednost da bi ona zahtevala i prezent da je izrazi).

U ostalim zavisnim rečenicama za koje bi imperfekat došao u obzir da se njim radnje za slične vremenske situacije izraze, on se javlja prirodno, jer je u glavnoj rečenici vremenska određenost za čitavu situaciju, ili se pak (kao što je slučaj sa relativnom rečenicom) ista vremenska odre-

đenost direktno daje... Ovde dolazi u obzir najviše uzročne, relativne, načinske i posledične rečenice, — i irealne pogodbene, sa vremenskim odnosima, naravno, modalne prirode. Napr.: onaj vo što ga juče p r o d a v a š e oni čoek ne b i j a š e skup; ne b i j a h u juče one žetelice, što mu ž n j a h u u polju, kakve itrine; videla sam te juče đe s i j e c i j a š e drva; vidio sam juče čoeka koji ne z n a v a š e ni kako mu se đed zvao; bila sam jutros umorna da me sve gola voda o b l i v a š e; b j e š e se pomamio moj svekar ko da mu đavoli kožu d e r a g u; da ti sinoć u m i j a š e, m o g a s m o ih nadigrati; da ti jesenas ne s k a k a š e tamo — amo po selu, ne bismo sad bili i bez žita i bez para — itd. — Ovde još manje postoje mogućnosti upotrebe imperfekatskog prezenta. Relativna rečenica to nekako dopušta, ali njena prezentska radnja nekad mora odražavati trajanje koje bi se prostiralo i na sadašnjost. Izuzetno posebni tipovi relativne rečenice mogu sasvim lepo dati mesto i imperfektivnom prezentu umesto imperfekta: videla sam te juče đe s i j e č e š drva (vrsta relativno izrične rečenice).

3. Posebnu pažnju zahteva tretiranje imperfekatskih značenja za ovakvu malo dalju imperfekatsku radnju kad je samom govornom situacijom u njenom odnosu na predmet govora (situacijom o kojoj se govori), a ne posebnim jezičkim sredstvima, prošlost odredena. Takvi su slučajevi kad sabesednik (sabasednici) — pita(ju) čoveka koji treba da im priča, i priča im, o dogadajima i prilikama u sredini u kojoj je on nedavno bio i posmatrao je. Ovde može biti, kao što je čest slučaj, reč o dogadajima, osobinama, prilikama koje su videne u datoj prošlosti a koje vrede kao takve i za govornu sadašnjost. Ovi su slučajevi karakteristični i po tome što i pitanja i odgovori mogu doći u prezentu, i što se hoće imperfektom da uputi na preteritalnost samog prisustvovanja glavnog govornog lica i na njegovo posmatranje prilika u sredini koja je predmet govora. U tome ne treba ići dalje u traženju primera od Njegoševa teksta u razgovoru glavara sa vojvodom Draškom, koji je na skup došao neposredno iz Mletaka. M. Stevanović je u pominjanoj studiji dao lepe interpretacije Njegoševa imperfekta u Draškovu razgovoru sa glavarima.[1]) Svi primeri imperfekata i aorista, bilo da ih izgovaraju pitaoci, bilo da su od pitanoga, glavnog govornog lica, upućuju na doživljenu — (po ovde datom kriteriju) malo dalju prošlost, u kojoj je učestvovalo pitano, odnosno govorno lice. Uzmimo početak: Pričaj štogod, Draško, od Mletakah! Kakav narod b j e š e na te strane? — Kakav narod, pitaš li. Rogane? Kâ ostali, — ne b j e h u rogati. — Pa onda dalje, recimo: A b j e š e li igre u Mletkama, kao ovo te se mi igramo? — B j e š e igre, ali drugojače. U jednu se kuću o k u p l j a h u, pošto mrkni i pošto večeraj — itd.

Stevanović je sasvim tačno primetio, »... da ovde ipak nije reč o stanju kakvo je bilo u vreme kad je pitani bio u prilici da ga zapazi nego kakvo je i u vreme postavljanja pitanja i davanja odgovora, kakvo je stanje uopšte«. Pitanja i odgovori, davani u prezentu, što bi i ovde kao i u svim sličnim situacijama razgovora bilo na svome mestu, to je jasno, kako je primetio i St., to potvrduju. Ali ovde treba još nešto razjasniti. Samo po sebi se zna da se i pitanja i odgovori odnose na nešto što nije karakteristično samo za vreme direktnog posmatranja prilika i

[1]) JF XX, str. 46—48.

događaja, nego što je u potpunoj vrednosti i za sadašnjost. Da su pitanja postavljana u prezentu, prezent bi obuhvatio pravu sadašnjost, u smislu jedne vrste kvalitativnog prezenta. Kako god mi u odnosu na vremenske kategorije apsolutnog indikativa i relativa posmatrali ovaj ove vrste kvalifikativni prezent (i s njim sve vrste kvalifikativnog prezenta), za nas je važno ovde da konstatujemo upotrebu prezenta za radnju ne u preteritalnoj nego u prezentskoj situaciji (ili, možda još bolje da kažemo, ne u preteritalnoj nego u prezentskoj sferi). Zamenjivanje prezenta imperfektom ili imperfekta prezentom ovde je svoje posebne vrste. Imperfekat sam sobom se nikako ne odnosi direktno na sadašnjost; on upućuje, po svojoj prirodi značenja, samo na relativnu sadašnjost, a to je vreme kad je Draško u Mlecima mogao biti očevidac radnji i događaja koje treba da se u ovom datom momentu izraze imperfektom. Dakle, dve su ovde sadašnjosti posredi. Sadašnjost Draškova u Mlecima i sadašnjost razgovora na Cetinju, kad se radnje imperfektima izgovaraju. U imperfektima su radnje mogle biti date samo zato što u ondosu situacija koje su predmet razgovora i situacije govora postoji baš taj odnos dveju sadašnjosti. Sadašnjost razgovora u stvari je za naše radnje, koje su nam ovde u pitanju, samo u jednu ruku identična sa sadašnjošću koja je pretstavljena tim imperfekatskim radnjama. U svesti se ipak odražava direktno samo sadašnjost situacije o kojoj je reč, tj. kao preteritalna sadašnjost, a, s druge strane, ljudi samim oblikom svoga razgovora na posredan način primaju tu preteritalnu sadašnjost i kao pravu sadašnjost. Da se stanje u sadašnjosti, koje, nema sumnje, vredi i za sadašnjost koja je predmet govora, utvrdi (sazna), poslužilo je Draškovo prethodno bavljenje u Mlecima i njegovo posmatranje stvari, — njegovo posmatranje stvari u prošlosti posreduje ovde da nešto ljudi saznaju što je stvarno u sadašnjosti, što je ostalo nepromenljivo od, kako da kažemo, posredničke prošlosti.

Iako je sve moglo biti rečeno u pitanju i odgovorima u govornom obliku gde bi imperfekat bio zamenjen prezentom, preteritalnost situacije, zato što je vezana za Draškovo neposredno saznavanje o stvarima, obeležena je ne samo imperfektom nego se uz imperfekat u Njegoša može javiti i oblik sa kojim prezent ne može ići zajedno kad ovako obeležava radnje sadašnjosti koje su kvalifikativnog značenja. U stihovima koje smo ovde naveli nalazi svoje mesto i preteritalni vremenski imperativ koji ne dolazi samo zato da diferencira relativno prošlu radnju u temporalnoj situaciji takvog karaktera. Odmah iza ovde citiranih stihova, u stilske svrhe, naravno, Njegoš se koristio mogućnostima da upotrebi imperativni oblik paralelno imperfektu: u ž d i u njoj hiljadu svijeća, po zidu joj svud b j e h u panjege, cijela se n a p u n i naroda, tako isto i kuća ostala. Imperativi, iako perfektni, isto tako kao i imperfekti obuhvataju sadašnjost o kojoj je reč, ali oni su mogli biti upotrebljeni samo zato što se data sadašnjost ne prikazuje direktno nego posredstvom Draškove preteritalne sadašnjosti. Samo u okviru preteritalne sadašnjosti može biti uklopljen detalj, koji je kao i sve ostalo o čemu se ovde govori karakterističan za stvarnu sadašnjost, ali koji je kao konkretno dat samo u prošlosti, — Draškovoj prošlosti. Takav detalj se nadovezuje i na stihove koje citiramo: Dok se jedna podiže zavjesa, treći dio od kuće otvori. Bože dragi, tu da vidiš čuda! Tu i z m i l j e nekakvoga puka, to ni u san nikad doć ne može, svi šareni kao divlje mačke. Dok ih stade po kući krivanja,

de ko b j e š e zapljeska rukama: imah mrtav padnut od smijeha! — I samim tim što se javlja i aorist naporedo s imperfektom, ukazuje se jasno na to da sabesednici direktno proživljavaju radnje u preteritalnom smislu.

I pitanje i odgovor na drugom mestu doći će u aoristu: Za svaku te rabotu p i t a s m o; a g l e d a li principa, vojvoda? — G l e d a h brate kao tebe sada. — Pa dolaze imperfekti: A b j e š e li kakav, amanati? — B j e š e čovjek te od srednje ruke; da n e b j e š e pod onim imenom, ne š ć a š e se bojat od uraka. Itd.

Pomenuh narativni imperativ koji ovde beše od perfektivnih glagola, a malo pre toga je Draško za ono što je u kvalifikativnom smislu stalno u mletačkim prilikama upotrebljavao naporedo sa imperfektom imperfektivni imperativ. Na pitanje: A b j e h u li junaci vojvoda? Odgovor: Ne, božja ti vjera, Mandušiću, o junaštvu tu ne b j e š e zbora! Nego b j e h u k sebi domamili, domamili pa ih pohvatali, jadnu našu braću sokolove Dalmatince i hrabre Hrvate, pa brodove njima napunili i t i s k a' ih u svijet bijeli, i d o v u k u j blago iz svijeta i p r i t i s k a j zemlje i gradove.

Mešanje, u naporednim radnjama, imperfekta i naravitnog imperativa, i perfektivnog i imperfektivnog, unošenje aorista, kojim se ne može obuhvatiti i govorna sadašnjost, ilustrovanje prilika detaljima koji se nekad mogu uopštiti kao stalna pojava a koji nekad ostaju kao pojedinačan slučaj (up. požar u pozorištu), sve to, jedno s drugim, pokazuje kako se na ovaj način odnosi između vremena i situacije koja je predmet govora i momenta govora mogu javiti u svojoj kompleksnosti, pri čemu se glagolski oblici ne javljaju prosto samo na jednoj vremenskoj liniji. U stvari, ovde u svemu dominira preteritalna — imperfekatska vremenska linija, a iza nje stoji, indirektno data, — prezentska linija, linija istinske prezenatske sfere. Ja bih hteo da naglasim da je imperfekat, i kad je u ovakvim situacijama dat, kao i svuda u čisto vremenskim značenjima (nemodalnim), oblik svoje prošlosti, da se on direktno projicira na svoju datu prošlost, a odnosi prema sadašnjosti govora uvek dolaze dati tek indirektno, — to mi je važno za tumačenje njegovih najbitnijih svojstava. Stanje koje je obeleženo njim kao stanje uočeno u prošlosti može, uopšte rečeno, biti i stanje prave sadašnjosti, ali to on sam sobom ne daje, to daje odnos dveju situacija (predmeta razgovora i razgovorna situacija). U svakom slučaju, imperfekat je i ovde učinio da se direktno misli na momente kad je govorno lice doživljavalo radnje, a preko toga samo i na momente sadašnjosti.

Ja ću ovde ukazati i na još jedan momenat koji, čini mi se, u ovom slučaju treba da bude ilustrativan. Prethodni jedan pasus ovih izlaganja počeo sam izrazom: Pomenuh narativni imperfekat, koji b e š e od perfektivnih glagola... Acristom sam obeležio malo pre prošlu radnju, a imperfekat b e š e mi se nehotično nametnuo uz ovaj acrist. On po svojoj prirodi stoji na istoj preteritalnoj liniji, na kojoj su malo pre analizirani Njegoševi imperfekti. Imperativi o kojima sam govorio isti su u momentu kad sam ih pomenuo prvi put i kad ih ma koji put posmatram. Ali kad sam se poslužio imperfektom, meni je u svesti bio momenat kad su mi bili pred očima oni imperativi Njegoševa teksta koje sam tada momentano bio podvrgao analizi, a u momentu kad mi je pred očima bio drugi Njegošev tekst (sa imperfektivnim imperativom) to mi nije bilo više pred

očima. Sve sam drugo mogao u datom momentu zanemariti (i to da su Njegoševi perfektivni imperativi uvek isti) da se poslužim imperfektom koji mi se direktno odnosi samo na momente prošlosti. Ovaj moj imperfekat nije ni u kom slučaju kakvog modalnog karaktera, — iako obeležava i sadašnje stanje, on nije dat za sadašnjost (hteo sam njim da obeležim prošlost, a da sam upotrebio imperfekat, a ne prezent, kako sam mogao učiniti, to sam primetio tek kad sam rečenicu napisao, i primetio sam to samo stoga što pišem baš o imperfektu, posebno o takvoj njegovoj upotrebi).

Za sve nijanse ovakvih i sličnih upotreba imperfekta teško je svuda naći granice da se po vrednosti ovaj oblik razgraniči sa prezentom kvalifikativnim, prezentom stalnog stanja, i razgraničavanje nije prosta stvar, zato sam se ja na ovom pitanju više i zadržao.

Razmatrajući ovakve primere, morao sam s njima dovesti u vezu i jedan neobičniji tekst u jednoj narodnoj pesmi. Naime, u pesmi Savo i turski car (treća Vukova zbirka, Beograd — 1954, str. 72 — 78) razgovaraju paša Omer Ćehajić i Ćuprulić; vezir Ćuprulić priča kako je vidio crkvu Filindara sa njenim bogatstvom, koje on tu opisuje. Namerava da cara nagovori da »prohara crkvu Filindara«. Odvraćajući ga, paša Ćehajić mu između ostalog kaže:

Ima crkva dobra čuvadara,
po imenu kaluđera Sava,
koji jaše konja debeloga,
oko njega trista kaluđerah,
svaki nosi svijetlo oruže,
a da crkvu od Turakah brane,
A jesi li stimavâ, veziru,
kakova je svetogorska crkva?
Sja joj kuba među gradovima
kâ Danica među zvijezdama;
a na kubu zlatni barjak s j a š e,
a pod barjak crni zmaju s p a š e,
k Stambolu je glavu obrnuo,
te on žive Turke p r o ž d i r a š e.

Pre svega, može se jasno videti po drugim jezičkim osobinama da je pesma iz Crne Gore, gde osećanje za upotrebu imperfekta ne može doći u sumnju. Imprfekti, mesto prezenata, kako bismo očekivali, nisu došli iz neke naročite potrebe radi stiha (mesto s j a š e moglo je lepo doći s j a j i, mesto s p a š e i u desetercu je poznatije s p a v a, a i treći imperfekat mogao je biti izbegnut bez velikih teškoća). Uostalom, ovako ukompovani imperfekti u stvarno prezentskoj situaciji mogli su biti dati i da je mesto stihova obično pričanje, u razgovoru dvaju lica, — stila radi, iako t o ne bi bilo baš najobičnije. Direktno u pesmi se vidi da je samo Ćuprilić očevidac »crkve Filindara« i njenih prilika, a za Ćehajića to nije rečeno. Ćuprilić vezir je opisivao crkvu onakvu kakva je ona u sadašnjosti, njegovo vremensko stajalište je prava sadašnjost, a mogao je opisivati samo prema onome što je video u nedavnoj prošlosti (ono što je tamo video postalo je za njega novina i on o tome sad priča). Ćehajić paša, koji je saslušao Ćiprilića, — prima njegovo vremensko stajalište, i zato će reći: i m a crkva dobra čuvadara — i dalje sa prezentima, ali u momentu kad hoće da uputi na očiglednost onoga što sad pred njima nije, on vremensko stajalište menja: uzima za momente vremenskog stajališta vreme kad je Ćuprilić imao prilike u nedavnoj prošlosti da vidi sve

to što će mu Ćehajić sad ovoga momenta prikazati.[1]) Ovde se očituju dve stvari karakteristične za upotrebu naših vremenskih glagolskih oblika. U razgovoru sabesednici za iste momente situacije koja je predmet govora mogu vreme tretirati svaki sa svog posebnog (i u momentu slučajno uzetog) stajališta (uporedi gore i odnos: šta ono... z b o r a š e: no mu nešto z b o r i m), i, zatim, kako se to lepo pokazuje u narodnoj pesmi, a što odgovara i običnom načinu pričanja, samo govorno lice može od slučaja do slučaja menjati svoje uzeto vremensko stajalište. To je učinio i paša Ćehajić u pomenutim stihovima, — na tome se, u stvari, i zasniva mešanje vremenskih glagolskih oblika za relativsku glagolsku situaciju — i njihova mogućnost uzajamne zamene. Ono što je nepromenljivo za sve relativske situacije, to je prava sadašnjost, koja se u svakom momentu, direktno ili indirektno, oseća u govoru, i na njenu vremensku liniju se u svakom momentu govora može preneti stajalište za odredivanje vremenskih odnosa.

Upotrebu imperfekta za doživljenu prošlost čije stanje ostaje nepromenjeno i u sadašnjosti pokazuju i drugi jezici, i u nauci se daje karakter preteritalnosti i takvom imperfektu. Za takvu upotrebu imperfekta u grčkom jeziku Brugman je rekao: »In der Erzählung von Vergangenem kamen im Griechischen (wie in andern Sprachen) Thatsachen, die in der Gegenwart des Sprechenden noch fortbestanden, dennoch oft ins Imperf. zu stehen, indem man ihr Vorhandensein eben nur für die Zeit des anderweitig Erzählten oder für die Zeit, wo sie Gegenstand einer Äusserung waren, in Rücksicht zog (eine Art von Assimilation). Vgl. d e r b e r g, d e n w i r g e s t e r n e r s t i e g e n, w a r s e h r s t e i l«.[2]) Uporedimo i primer kako bi se i u našem jeziku obično reklo: b i j a š e strmo ono brdo što se juče p e n j a s m o (p e s m o) uza nj; ona šuma što i d a s m o (i d o s m o) juče kroza nju b i j a š e gusta, jedva prodosmo. Kao što se vidi, uopšte preteritalni oblici upućuju na momenat kad je zapaženo svojstvo predmeta, i iako je svojstvo stalno — i važi i za momenat prave sadašnjosti, predmet se u vremenskom smislu odražava s obzirom na momente kad je posmatran, — glagolsko stanje u smislu svojstva stoji na istoj liniji preteritalnosti na kojoj su i prave preteritalne radnje vezane za momente posmatranja datoga predmeta, za momente zapažanja njegova stanja, njegovih osobina. (U tom smislu samo treba shvatiti asimilaciju). Zar ne postoji sličan odnos vremenski između ovako upotrebljenih preteritalnih oblika i primera u Njegoševim stihovima koje smo ovde razmatrali?

---

[1]) Ovde je interesantna stvar u davanju vremenskih radnji u odnosu na stanovište subjektivne prošlosti. Ćehajić, kad se već poslužio imperfektom, pokazivao bi se kao da je i on direktno posmatrao čuda »crkve Filindara«, ali ne mora tako biti: on je mogao to isto reći po indirektnom saznanju, po čuvenju, i na taj način evocirati kod Ćuprilića sliku onoga što je njemu Ćupriliću, bilo pred očima. (To je mogao Ćehajić učiniti zato što sad posle Ćuprilićeva pričanja o direktno doživljenim prilikama može vezati svoje indirektno saznavanje za Ćuprilićevo direktno doživljeno). Takvoga proširivanja sfere direktne doživljenosti u odnosu na glagolsku radnju u međusobnim odnosima drugog i prvog lica u govoru ima i u običnoj upotrebi glagolskih oblika u narodu.

[2]) Dr. Karl Brugmann: G r i e c h i s c h e G r a m m a t i k, München — 1900, str. 489.

Na razne načine radnja (stanje) koja stvarno pripada i sadašnjosti može se u svesti govornoga lica odraziti i kao imperfekatska radnja u prošlosti. U jednoj povelji bana Ninoslava imamo i ovaj primer imperfekta: и не бѣше мое печати велие одьнесена бѣше да този е моѣ печать ка е при книзи ...[1]) Imperfekat se odnosi i na vreme pisanja povelje i, prema tome, obuhvata sadašnjost u odnosu na momente pisanja, ali se u pisanom tekstu može voditi računa i o momentima kad će pisani tekst biti čitan, a u odnosu na momente čitanja ono što je pre bila sadašnjost postaje prošlost, i eto zato je tu Ninoslavljevu dijaku — pisaru lepo mogao doći imperfekat, kao što bi se i danas tako mogao upotrebiti. Na istoj liniji vremenskih odnosa na kojoj stoji ovde imperfekat i prezent za pravu sadašnjost (kako bi, po običnijem načinu izražavanja, mogao biti upotrebljen) mogli su biti i aorist i prezent upotrebljeni opet u Ninoslavljevim poveljama: и сь пре писанимь моими бољарими клехь се и вьсе опькинѣ градьскѣ в вечьни мирь и в любьвѣ ...[2]) a na drugom mestu: кльнв се обькинѣ дѵбровьчькои да стою с вами в мирь и свакв правьдѵ ...[3]) Nema sumnje, u istom obuhvatanju sadašnjosti aorist клехь се upućuje i na momente budućnosti kad će povelja biti čitana, prema kojima je njegova radnja preteridalna (aorist ne može direktno obuhvatiti samo sadašnjost), — prezent кльнв се, najprostije obuhvata samo pravu sadašnjost.

D. Imperfekat za dalju i daleku prošlost

Ima razloga, to će se u ovom daljem izlaganju videti, da se izdvoji za posmatranje imperfekat za dalju i daleku prošlost. Daleka prošlost, kao što je i rečeno, za normalnu upotrebu imperfekta može bit toliko daleka koliko joj dopušta mogućnost neposrednog doživljavanja situacija o kojima se govori. Kad se imperfekat transponuje i na nesubjektivnu prošlost, onda on može poslužiti, razume se, i za najudaljeniju prošlost.

Za svaku daleku prošlost, kako bih je ja ovde odredio, karakteristično je što se ona shvata kao jedan period u zbivanju onoga što je dopiralo do svesti govornog lica i taložilo se u njoj. Za razliku od slučaja kad se kaže: jesenas p a d a š e kiša; tu neke godine b o l o v a h u goveda, ili: u jednu se kuću o k u p l j a h u (to sam ja nedavno video), dalja prošlost za imperfekatsku radnju antiponira i najbližoj i ovoj malo daljoj prošlosti čitavu ostalu subjektivnu prošlost. Nije važno, osim kakvih izuzetnih momenata u govoru, za ma kakav imperfekat ono najbliže vremensko određivanje, u ovolikoj meri koliko se to oseća u slučajevima neposredne i malo dalje prošlosti. Ono što je najvažnije, to je postavljanje radnje u vremenski okvir dalje prošlosti: u njihovo doba kapitalisti r a đ a h u da ogule kožu s čoeka, ali njihovo prode.

U vremenskom smislu važno je u ovom slučaju to što je to uopšte prošlost u kojoj je govorno lice učestvovalo sa svojim saznavanjem stvari, i što, recimo, ja, govorno lice, čitavu tu pdošlost uzimam kao vremensku

---

[2]) Ljub. Stojanović: S t a r e s r p s k e p o v e l j e i p i s m a, knjiga I, prvi deo, Beograd — Sr. Karlovci, 1929, str. 7.

[1]) Povelje i pisma... str. 8.

[2]) Ibidem, str. 7.

celinu u kojoj sam doživljavao radnje i događaje ne osećajući je više u onoj saferi svoje prošlosti koju mogu obeležiti sa j u t r o s, j u č e, j e s e n a s, p r e d v e g o d i n e i sl. Da sam rekao: z a v r e m e r a t a (toga rata koji mi svi vremenski osećamo još na bliskoj distanci) m i š l j a h u naši kapitalisti da ćemo se vratiti na staro, — ne bih više osećao opštu sferu svoje prošlosti, nego specificiranu, ne samo specificiranu po tome što je ona dobila uži vremenski okvir u kome se zbivala nego i po tome što je taj okvir, bez obzira kolika je stvarna vremenska distanca, bliže vezan za sadašnjost. U ovom slučaju, dakle, kad ne govorimo više o neposrednoj ili malo daljoj prošlosti, pred očima imamo prošlost samo kao opštu, opštu subjektivnu, razume se, koja opet može biti samo opšta ili se u njoj mogu javljati faze, periodi manje ili više uokvireni. Prošlost može biti period mladosti, devovanja, prebivanja u nekom drugom mestu (ne više aktuelnog za sadašnjost, kakvo je bilo prebivanje Njegoševa Draška Popovića u Mlecima — itd.,). U toj prošlosti, kao specifičnije vremenske odredbe dolaze: j e d n o g d a n a, j e d n e g o d i n e, j e d n o m u t u r s k o d o b a, u d o b a a u s t r o - u g a r s k e o k u p a c i j e (ne ide još da se kaže: u d o b a p r o š l o g a r a t a, to je još isuviše blisko da bi se moglo ovako osećati u opštijoj a ne u bliskoj prošlosti), zatim: k a d j a č u v a h o v c e, k a d j a i d a h u š k o l u. Sam imperfekat u ovom slučaju može služiti kao sredstvo u zavisnoj, ili čak i u nezavisnoj, rečenici (znači, direktno) za određivanje vremenskog okvira u koji se postavljaju glagolske radnje sa njihovim situacijama. Za blisku prošlost i malo dalju imperfekat nema te moći da sam služi za određivanje vremenskog okvira u koji se postavljaju situacije.[1]) U ovom slučaju može se reći: j e s e n a s, kad ja i ti u č a s m o zajedno... ali da se kaže: za tako bližu prošlost: kad je u č a h sa svojim kolegom, — traži se bliže vremensko određivanje nego što je to potrebno kad se kaže: kad ja b i j a h u osnovnoj školi. Kako god se bliža i malo dalja, u odnosu na sadašnjost određenija prošlost, i za sadašnjost, tako da kažemo, aktuelnija prošlost, mogla sa daljom prošlošću u svesti na isti, ili približno isti način odražavati, postoje i znatne razlike za njihovo doživljavanje, razlike u načinima kako ih sve možemo doživljavati. (Aorist, koji se ne kreće jednako baš u granicama ovako izdeferenciranih sfera prošlosti, mogao bi nam to bolje pokazati, ali bi nas odvelo daleko da se na njemu zadržimo; mislim da će se i u upotrebi imperfekta ovo što je u tom smislu rečeno moći dovoljno posvedočiti).

U daljoj prošlosti se imperfekatske radnje mogu, po vremenskoj određenosti, i po njenoj manjoj određenosti, nijansirati u raznim vidovima. Napr.: K o s a g j a jednom u planini, b j e š e upeklo sunce, kad bog dade, naoblači se, ne vidok ni otkud dođoše oblaci, pa usu grad, sve ko orasi; smlati svu travu preda mnom. — Indiferentno je pričaocu da pobliže odredi vremenski okvir situacije za radnje koje iznosi kao doživljene, — prilcška odredba j e d n o m može odgovarati svakom vremenu opšte subjektivne prošlosti (opšte prošlosti u subjektivnoj sferi doživljavanja), samo je isključena, ovako data, iz bliže i malo dalje prošlosti. Dalje: B i j a h u mi se jedne godine r a z b o l j e l a deca (pluskvamperfe-

[1]) Razlikuj vremenski ovir za postavljanje situacija od vremenskog okvira za dužinu trajanja radnje, za što imperfekat, videćemo, nema sposobnosti.

kat, sa imperfekatskim pomoćnim glagolom, ponaša se u ovom pogledu kao i imperfekat, kao da je rečeno b o l o v a h u deca i sl.), ne p o m a g a š e im ništa, te ja skupih nekakvije trava što mi žene k a z i v a g u, te kuvaj, daj im da piju i maži, i, bogami, deca ozdraviše. — N e m a d i j a s m o jedne godine žita, ne b j e š e rodilo, te se mi pokupi iz sela, nas desetak s konjima, te čak na Plavnicu, kod Podgorice, u žito. — G r a đ a s m o mi ovu staru kuću, b j e š e neđe oko Petrova dne, kad se pojaviše nekakve ajoše otud iz Bosne. — Itd.

Može vremenska situacija, kao što pomenusmo, biti određena u smislu perioda za subjektivnu prošlost: b i j a k ja đevojkom, još se n o s a g u opregače, pa kao na čudo i d a s m o da vidimo đevojku bez kape i opregače. — Č u v a g ja ovce po planini kad se Anđa dovela u našu kuću (imperfekat služi za obeležavanje jednog vremenskog perioda u koji se postavljaju druge radnje). — Imperfekat ovde služi na svom posebnom mestu, nezamenljiv nijednim drugim oblikom za preteritalnu radnju, osim perfektom, koji po svojim svojstvima može služiti za svaku, i opštu i specifičnu, prošlost. Ako bismo u ovom slučaju upotrebili prezent mesto imperfekta, odnosi vremenskih momenata bi se bitno izmenili: Č u v a m ja ovce u planini, kad se svatovi pomoliše preko Todorova Dola, vode Anđu — prezentom se specificira prošlost u smislu relativne sadašnjosti, i više se ne misli na prošlost kao period nego na određene momente u datoj prošlosti. Razlike između šire, u smislu perioda, zamišljene prošlosti, i određenijih momenata u istoj prošlosti, kao što vidimo, uslovljavaju i mogućnosti kretanja naših glagolskih oblika, da ih, u jednom i u drugom smislu zamišljene prošlosti, obeleže, ne samo u odnosu (posrednom ili neposrednom) na momente sadašnjosti nego i po njihovu vremenskom prostiranju i bližem ili daljem vremenskom specificiranju situacija i radnji o kojima se govori. — Ne bi se reklo, ili da kažemo, ne bi se rado reklo ni: N e m a m o jedne godine žita, nije rodilo, te se mi pokupi iz sela ; — a ni govora o tome da bi se moglo reći: b o l u j u mi deca, u ovom smislu u kome je to gore u našem primeru rečeno, — potrebno je da imperfekat odredi u opštoj subjektivnoj prošlosti radnju, pa tek da se u odnosu na njegovu radnju (stanje) može upotrebiti prezent, kao oblik za već na neki način specificiranu prošlost (relativnu sadašnjost; moglo je biti rečeno: ja l i j e č i m, ne p o m a ž e n i š t a). Na dalju prošlost može govorno lice upućivati sabesednika kao na zajedničku subjektivnu prošlost sa kojom su oni, ili mogu biti, jednako upoznati. Takav slučaj bio bi nam zgodno pretstavljen u razgovoru kneza Bogosava sa Starinom Novakom, u narodnoj pesmi. Na pitanje Bogosavljevo zašto je otišao u hajduke, Novak odgovara:

Pobratime, kneže Bogosave,
kad me pitaš pravo da ti kažem:
jest mi bilo za nevolju ljutu.
A k o m o ž e š z n a t i i p a m t i t i
kad Jerina Smederevo g r a d i,
pa naredi mene u argatluk,
a r g a t o v a h tri godine dana,
i ja v u k o h drvlje i kamenje
sve uz moja kola i volove, —
i za pune do tri godinice,
ja ne stekoh pare ni dinara,
ni zaslužih na noge opanke

(Vuk.: N. pj. III, str. 9—10).

Ovde su stihovi dati sa aoristima, i od nesvršenih glagola, ali isto je toliko, ako ne i više, bilo mesta i imperfektima, ukoliko trajanje radnje

nije omeđeno kao u stihu: a r g a t o v a h t r i g o d i n e d a n a (gde je imperfektivni aorist nezamenljiv imperfektom). Moglo je, dakle, biti rečeno: ako možeš znati i pamtiti kad Jerina Smederevo g r a d a š e, — pa, zatim, iza a r g a t o v a h tri godine dana — lepo bi mogao doći imperfekat u stihu: ja v u c i j a h drvlje i kamenje. I tako dalje. — Čitava je situacija takva da se njene radnje mogu lepo obeležavati imperfektom, — mesto: ona stade pa i kule z i d a, moglo je sasvim prirodno biti rečeno: ona stade i kule z i d a š e, — mesto: ko i m a d e i predade blago, moglo se reći: ko i m a d a š e i predade blago.

Za na ovaj način vremenski određenu prošlost mogu se vezati uže specificirane prošlosti, kao što je slučaj u ovoj istoj pesmi kad Novak priča o svom susretu sa svatovima. Imperfekat se u ovakvim situacijama može javljati naporedno sa prezentom i aoristom od imperfektivnih glagola, ali, karakteristično je za njega uopšte kad služi za dalju prošlost, da n j e m u naporedo ne mogu stajati ova dva oblika svuda — kao što je to u obrnutom slučaju. Nije moglo biti rečeno: kad Jerina Smederevo g r a d i, pa da g r a d i bude relativni prezent, — i inače za upotrebu prezenta u ovakvoj situaciji potrebna je priprema, — potrebno je da situacija već bude postavljena pa da se za njene radnje može upotrebljavati prezent, — tako je to u sferama subjektivne prošlosti, a stvar se, u pogledu ovih odnosa, menja kad imamo posla sa nesubjektivnom prošlošću, bar kad je reč o načinu upotrebe oblika u deseteračkoj narodnoj pesmi. (O odnosu ovih oblika po naporednoj upotrebi biće i dalje reči).

E. Imperfekat za neodređenu prošlost

U svim dosadašnjim ovde razmatranim upotrebama imperfekta imali smo posla sa imperfektom vremenski određene ili nekako određenije situacije u prošlosti i, izuzetno u modalnom značenju, u sferi sadašnjosti. I u slučajevima kad za dalju prošlost imperfekatska radnja stoji bliže vremenske neodređenosti, u svim našim primerima izvesna, bar i šira, određenost postoji. I po svemu dosadašnjem moglo bi izgledati, kao što je našim ispitivačima njegove upotrebe izgledalo, da je za imperfekat bitno (i za aorist i za imperfekat) da njegova radnja pripada uvek nekoj vremenski određenoj situaciji. Na vremensku određenost imperfekata uputio je, inače mnogostruko zaslužni ispitivač značenja glagolskih oblika. Avgust Musić u svojoj poznatoj studiji P r i l o z i n a u c i o u p o t r e b i v r e m e n a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u.[1]) Povlačeći razliku između imperfekata i perfekata, u razgovoru, M. kaže: »... ali je razlika u tom, da je vrijeme vršenja radnje izrečene imperfektom s v a g d a o d r e đ e n o (podvlačim ja — J. V.), a vrijeme vršenja radnje izrečene perfektom n i j e o d r e đ e n o« (Glas CXXI, str. 128). Na drugom mestu će M. reći: »Imperfekat se upotrebljava za trajnu radnju, koja se u prošlosti, u o d r e đ e n o v r i j e m e (opet ja podvlačim), ili jedanput vrši ili ponavlja..., i služi kao i aorist pripovijedanju a u R (razgovoru) konstatiranju, ali dolazi kudikamo češće u P (pripovijedanju) nego u R (razgovoru)«, — reč je o imperfektu u Vukovim i Daničićevim prevodima Svetoga pisma. (Glas

[1]) G l a s S r p s k e k r a l j e v s k e a k a d e m i j e n a u k a, knj. CXXI, str. 109—173; knj. CXXIII str. 67—119; knj. CXXVI, str 1--61.

CXXIII, str. 78). — »Imperfekat znači imperfektivnu radnju, koja se vrši u određenoj prošlosti (u P. na crti pripovijedanja). Dolazi mnogo češće u P nego u R, i to najviše u pripovijetkama Vrčevićevim« (Glas CXXVI, str. 10), — ovo M. kaže povodom imperfekata u Vukovim narodnim pripovetkama.

Jezički materijal narodnih pesama, prevoda Biblije i narodnih pripovedaka, kao što je M. dobro pokazao, nije mogao pružiti potpuniju sliku za upotrebu i upotrebljivost imperfekata, — to smo već u dosadašnjim izlaganjima videli, — imperfekat u govorima gde se dobro čuva običan je u stilu Musićeva razgovora. To su nam najbolje mogli pokazati primeri u razgovoru sa oblikom pitanja i odgovora (setimo se ovde, pre svega, razgovora Njegoševih glavara sa Draškom Popovićem).

Ali je za nas u ovom momentu važno da ispitamo određenost imperfekatske radnje, na kojoj je, kao što vidimo, Musić insistirao kao na nečem bitnom za imperfekat. Što je konstatovao prilikom analize glagolskih vremenskih oblika u stihovima nar. pesme, prevoda Biblije i Vukove narodne pripovetke, M. će primetiti i prilikom analize Vukovih originalnih spisa (v. Glas CXXVI, str. 33), — za imperfekat »u istoričkim djelima Đure Daničića« M. će slično reći: » Njim se konstatira vršenje prošle imperfektivne radnje s obzirom na vrijeme vršenja njezina « (opet podvukao ja; — Glas CXXVI, str. 43). Na koncu, da bismo Musićevu koncepciju u potpunosti shvatili, potrebno je zadržati se na njegovim zaključnim napomenama o našim vremenima — u pomenutoj studiji, gde on, u vezi sa svojom određenošću vremena, kaže »... ono što se pripovijeda, pripovijeda se svagda za određeno vrijeme, a ono što se konstatira, konstatira se za određeno vrijeme samo onda, ako se izriče prezentom imperfekt. glagola, pa aoristom, imperfektom ili pluskvamperfektom (onakim, u kojem je glagol biti u imperfektu), ali ako se izriče perfektom, konstatira se za neodređeno vreme« (Glas CXXVI, str. 53). Sad tek jasnije vidimo kako široko možemo shvatiti M-ćevu određenost, ona je u stvari određenost koliko nju određuje doživljenost u subjektivnoj prošlosti, gde se radnja može postaviti, u stilu pripovedanja, u ma koje vreme, i bez bližeg određivanja, i vremenskog okvira za postavljanje situacija sa njenim radnjama u prošlosti. To je kad se radi o neposrednoj doživljenosti (M., naravno, nije delio subjektivnu od nesubjektivne prošlosti). Kad se radi o radnji prošlosti bez obzira na neposrednu doživljenost, onda, kako treba interpretirati M-ćevu određenost, radnja je određena vremenski tim samim što se uživljavamo u nju, i kad se kaže: Živio jedan car, pa imao tri sina (ili da je, svejedno, rečeno: Živijaše jedan car, — ili, kad se kaže: Konje jašu do dva pobratima, — bez ikakvog bližeg vremenskog određivanja radnje, — imali bismo ipak M-ćevu vremensku određenost. Ovakvo tretiranje vremenske određenosti i neodređenosti vremnske radnje prilično je rastegljivo i neodređeno, i neće biti, pored svega ostalog, tačno da perfekat u konstatiranju mora biti vremenski neodređen. Priličnu zbrku bismo uneli u odnose vremeskih oblika po upotrebi ako bismo dosledno pratili M-ća i na ovaj način delili razgovor od pripovedanja. Ali i bez toga je u našoj nauci ukazano na

nezgode M-ćeva na njegov način delenja razgovora i pripovedanja i u granicama njihovih kretanja vremenskih glagolskih oblika.[1])

Ja bih sada hteo da, ograničavajući se od Musićeva shvatanja određenosti glagolske radnje, obeležim imperfekatsku upotrebu vremenski bilže neodređenu kao posebnu upotrebu u odnosu na dosadašnje koje smo ovde razmatrali. Ovamo se ovaj oblik javlja kao specifičan po svojoj upotrebi, nezamenljiv, strogo nezamenljiv, ni relativnim prezentom ni aoristom, bez ikakve bliže vremenske odredbe. Za ovakvu upotrebu imperfekta nije lako naći primera u pisanom tekstu, pa je ni M. nije mogao imati u vidu (za njega, sa njegovog stajališta sa kojega je posmatrao određenost vremensku, ova upotreba ne bi mnogo ni značila).

1. Obično pričalac naslanja svoje pričanje, svoje saopštavanje događaja iz prošlosti, na doživljavanje nekog lica od koga je saznao ono što će ispričati, saopštiti. Dakle, posrednim putem na sabesednika prenosi događaje, iskustava. Tako će se reći: P r i č a š e mi pokojni ded da je zapamtio kad je u našem selu bilo samo dvanaest kuća. Nikakvog bližeg vremenskog određivanja imperfekatskoj radnji ovde nije potrebno. Govorno lice je učinilo na ovaj način indiferentnim kad se dešavala radnja imperfekta. Zna se samo po sebi u ovom slučaju da je pričanje dedovo moralo biti nekad u daljoj subjektivnoj prošlosti, a kad je to bilo, nije pričaocu stalo da to odredi. Ovako data radnja u smislu ovakve vremenske neodredenosti ne bi mogla biti direktno izražena ni aoristom ni prezentom. Za ovakvu upotrebu, naime, i prezent i aorist tražili bi pomoćno jezičko sredstvo, u vidu priloške reči, izraza,: j e d n o m, j e n d e g o d i n e, j e d n o g d a n a i sl. Reklo bi se: p r í č a mi j e d n o m ded da je u našem selu nekad zapamtio samo toliko i toliko kuća; zatim: príčā mi j e d n o m (j e d n o g a d a n a, j e d n e g o d i n e — i sl.) ded —. Ali je velika razlika u jednom i drugom slučaju prikazivanja događaja, i velika je razlika u načinu iznošenja same imperfekatske radnje. Iako vremeniski preciznije neodređena, preteritalna radnja i u jednom i u drugom slučaju, u drugoj prilici, kad se služimo aoristom i prezentom sa pomoćnim izrazima, imperfektivna radnja je određenija tim što se upućuje na jedan slučaj njena vršenja, svejedno neka je to dato u bliže neodređenoj prošlosti.

Uzmimo dalje koji primer: B j e š e u nas u najmu jedan zatarac odnekuda iz Pljevalja; ne t r e b a s m o mu nikad reći šta će raditi. On, ko da je bio domaće čeljade, za svašta se u kući b r i n j a š e. Nikad besposlen ne s t a j a š e — itd. Kao što se vidi, predmet razgovora je opšteg karaktera, reč je o dobrim i lošim najamnicima, — posmatranim van konkretno određenih vremenskih granica, i van određenih granica se kreću glagolske radnje, stanja. Nije bilo potrebno ni da se kaže b j e š e jednom u nas u najmu —, kao što nije bilo potrebno da se kaže koliko je taj najam trajao, iako bi se sve to moglo dati i da se u suštini stvar ne menja. Samo bi se u tom slučaju unela jedna nijansa više vremenske, tako da kažemo, konkretizacije, nijansa u smislu vremenske određenosti. Valja posebno primetiti da je ovde imperfektu pravo mesto, isključen je aorist baš zato što su radnje vremenski neodređene, što situacija o kojoj se govori nije

[1]) Vidi A. Belić: O u p o t r e b i g l a g. o b l i k a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u, JF VI (1920 god.).

postavljena u odredeni vremenski okvir. (Aorist može inače poslužiti i za iskazivanje vremenski neodredenih radnja, ali na drugi način. Uporediti treba kod Njegoša: ... ili i m a h čojka za čovjestvo, svakoga mi uze pride roka; ili i m a h kitnoga vijenca, koji kruni nevjestama, požnješ mi ga u cv'jetu mladosti. Stihovi od 977 — 80 — modalna vremenska transpozicija aorista koja odgovara i običnoj vremenskoj. Vremenska neodredenost je još manje konkretizovana od naše ovde date imperfekatske upotrebe, — radi se o nečem što se, ovako već obeleženo u vremenu, stalno dešava).

Prezent mesto imperfekta ni ovde ne dolazi u obzir. Ilustrovanja radi, kad hoće, čim konkretnijim da se obeleži kvalitet ličnosti o kojoj se govori, može doći koji konkretnije dat događaj, — recimo: Jednom p a d a š e kiša, pa nam b j e h u zamrkla goveda, a on, kad vide da ih nema, nemade kad ni da preobuče suvu odeću, nego odmah sam da ih traži — itd. Ovde tek dobija svoje mesto upotrebe i aorist i može ga dobiti relativni prezent, ako hoćemo. U ovakvoj, pravoj vremenski neodredenoj upotrebi imperfekta, kad je ona još van momenta bliže konkretizacije doživljanja, on može samo za nuždu biti zamenjen i perfektom pa da se kaže, recimo: B i o j e u nas u najmi jedan zatavac — retko će se tako početi pričanje o događajima subjektivne prošlosti.

Ono što bih hteo ovde da istaknem, baš na ovom primeru, jeste činjenica da imperfekat ne dobija sporednu ulogu u kombinovanju glagolskih oblika za vremenska značenja, nego je njegova uloga glavna, on je glavni nosilac u označavanju glagolskih radnji, a tek drugi oblici dolaze, ukoliko i oni dolaze, da uz imperfekat stilski uobliče izraz, — kao što bi rado, recimo, mogao biti upotrebljen potencijal vremenskog značenja, u smislu svoje vrste ponavljanja radnji. Ovo ističem zbog toga što inače imperfekat u obeležavanju prošlosti koja po vremenskoj distanci ne stoji bliže pravoj sadašnjosti često dobija sporednu, u neku ruku i pratilačku, ili u drugu ruku pripremnu ulogu, za običniju upotrebu drugih oblika — perfekta, aorista i prezenta, koji će zauzeti centralno mesto u kombinaciji simultanih ili sukcesivnih radnji i stanja. Prema tome, i zaključak je jasan da i ovde u ovakvoj upotrebi, za ovako shvaćenu neodredenu prošlost, kao što to može biti i u upotrebi za dalje odredenu ili donekle samo odredenu prošlost, — imperfekat čuva vrednosti svoje upotrebe za neposrednu prošlost, ne samo što svuda jednako pokazuje radnju (stanje) u trajanju nego što on dolazi kao nezavisan oblik, kao, prema ovome što malo pre rekoh, centralni oblik u načinu izražavanja, — kao recimo u primeru: t u c i j a h u s e malo prije ljudi pred pozorištem, nekakvi ih razvadahu, ali ništa ne mogoše učiniti — i sl. I njegova naporednost sa drugim radnjama (o kojoj se inače često govori, a koja će ovde biti predmet diskusije u daljem poglavlju), simultanost njegove radnje sa radnjama drugih oblika u preteritalnim značenjima, nije takve prirode da se imperfektskoj radnji daje samo pratilačka uloga; u toj ulozi imperfekat često može biti, u ma kojoj prošlosti njegove situacije bile postavljene, ali to za njega ne može biti bitno, — kao što, videćemo, može njegova radnja biti i bez ikakve naporednosti u odnosu na druge radnje, — tako, i kad ta naporednost postoji, njegova radnja ne mora biti u kakvoj zavisnosti od radnje izražene kojim drugim oblikom.

ANU BiH АНУ БиХ

Ovo što sam u analizi izveo iz dva uzgredno data primera iz običnog pričanja može biti ilustrovano mnoštvom i drugih glagola, ne samo glagolom p r i č a t i i b i t i, — iako ova dva glagola najradije dolaze u ovoj ulozi imperfekta. Može pričanje i ovako početi: Pregonjahu se oko međa u planini Kulići i Vojnovići pa bješe došo Joko Savov da im sudi. — Prošlost opet nije ničim pobliže određena, — za sabesednike, ako su stariji, ona može biti određena tim što i oni mogu pamtiti događaje, ili bar vreme u kome su se događaji zbivali. Ali kad se to priča mlađima, ni takve vremenske određenosti neće biti, a govorno lice neće se morati osetiti u potrebi da datu prošlost situacije specificira, — njemu ni u tom slučaju neće smetati što je prošlost ostala vremenski neodređena. Sva je njena određenost u tom što je ona dalja, relativno daleka prošlost. U ovom slučaju, samo to još da napomenem, uloga je imperfekta sporednija, on služi u pripremi da se i na ovaj način vremenski specificira događaj o kome će pričalac pričati. A taj glavni događaj, gde će glagolski oblici imati centralno mesto u pričanju, može biti pričan tako da se u njemu kombinuju slobodnije i drugi oblici za preteritalnu prošlost, gde opet imperfekat može dominirati, može biti uzgredan u kombinovanju sa drugim oblicima, a može, najzad, pričanje teći i bez njega.

2. Kad imperfekat u obeležavanju ovako neodređene prošlosti ne bi mogao poslužiti i za prošlost koju sam ovde u radu nazvao malo daljom i udaljenijom, onda ga ne bi bilo potrebno izdvajati iz grupe značenja za dalju i daleku prošlost, nego bi se u tom okviru moglo govoriti i o nefiksiranoj prošlosti. Ali ja ga nisam tamo svrstao stoga što na istoj liniji vremenske neodređenosti imamo imperfekat baš i u ovoj malo daljoj prošlosti, u prošlosti koja, po vremenskoj distanci prema sadašnjosti i po odnosu njegove radnje uopšte prema sadašnjosti, može biti jednaka prošlosti Draška Popovića u G. vijencu. Uzmimo i ovde koji primer: P r i č a g u tuda po selu da je tamo u Drobnjaku nede skoro sve obio grad. — P r e g o n j a g u s e tu oko našega sela nekakvi strani komiti, pa ig nestade (ovo priča čovek nekome sa strane koji o događajima nije mogao što znati). — Znam ja njega, t r g o v a š e tuda sa stokom i vazda nešto p r e p r o d a v a š e (imperfekti se mogu odnositi i na približno skorašnju prošlost, mogu obuhvatiti u kvalifikativnom smislu i sadašnjost, a svega toga ne mora biti, nego se radnje mogu odnositi i na udaljeniju prošlost, kao što, ako je to nekako drugim momentima u pričanju obeleženo, radnje mogu obuhvatiti dalju prošlost, u onom smislu u kom smo videli prethodnu grupu primera). Tvoj stric n e m a š e dece, ne znam ima li sad koje (imperfekatsko stanje, ovako obeleženo u izrazu, može pripadati isto udaljenijoj prošlosti, — do nedavno, neodređeno baš kad, govorno lice je moglo znati o stanju koje ga sad interesuje; a opet to se može odnositi i na prilično udaljenu prošlost, samo, naravno, ne može pripadati kakvoj dalekoj prošlosti). — Braća mu n e m a g u niđe ništa, prodali b j e g u i ralo zakonito, pa otseliše nekud u Srbiju i kažu sad tamo imaju svega (pričaocu je indiferentno da pobliže vremenski odredi imperfekatsko stanje, indiferentno mu je da i aorist u tom smislu odredi, — u centru pažnje je sadašnje stanje, a sve drugo je samo u sferi prošlosti; već prema samom odnosu govornih lica prema predmetu razgovora može jasnije biti određeno koliko je ovako vremenski neodređeno stanje imperfekta (i radnje aorista)

u sferi malo dalje i dalje prošlosti, — za prirodu imperfekta opet to nema značenja). M u v a g u se i po našem selu neki četnici pa ig nestade, — kažu da su izginuli (ovo dajem kao uzgredno rečeno, kao samo jednu napomenu, u opštijem razgovoru o četnicima, gde radnje prošlosti moraju biti specificirane, a ovde date preteritalne radnje su sasvim van tih specifikacija, za specificirane radnje su vezane samo posredno preko predmeta razgovora, odnosno preko nosioca i ovih i specificiranih radnji, sve to skupa ovim ovde datim glagol. radnjama ipak daje karakter vremenske neodređenosti). Na ovaj način još bi se jezički materijal mogao proširivati primerima, ali nam u ovom slučaju nije ništa više potrebno da bi se mogla više osvetliti priroda ovako vremenski neodređenog imperfekta.

3. Kategorija imperfekatskih vremenski neodređenih značenja može, kako ja mislim, biti upotpunjena i imperfekatskim posebnim značenjem koje bih ja nazvao habituelnim. To su slučajevi kad imperfekat pokazuje uobičajenu radnju određenog subjekta, radnju koja je u odnosu na subjekat i izvesnoga kvalifikativnoga karaktera (samo po tome koliko je uobičajena, ali se svakako razlikuje takav imperfekat od pravog kvalifikativnog značenja, npr.: on p e v a š e u operi i sl., što u stvari spada u prethodne vremenski određene kategorije). Primeri: Moj stric i m a š e običaj reći...; — moja baba vazda p e r a š e košulje u lukšiji; vazda k u p a s m o janjce na Koritima; naši stari ne n o s a g u još crnogorske kape, no vesove (fesove); tvoj otac ne jáše (jahaše) toga konja tako (kao ti), no se pod njim l o m l j a š e kamen i varnice s i j e v a g u; on se s v a đ a š e s braćom, vazda b j e š e vriska u njiovoj kući — itd., itd. Za nas ovde nema mnogo važnosti da ukažemo i na to da u ovakvim primerima neodređene prošlosti za uobičajenost radnje može poslužiti i kakvo pomoćno sredstvo: v a z d a se svađahu, č e s t o se svađahu — i sl., ili da sam glagol iterativnog karaktera može poslužiti tome: on d o l a z a š e našoj kući, pa bismo pričali o svemu i svačemu i sl.; — za nas je važno to da i bez tih sredstava, spoljnjih i unutarnjih, imperfekat sam sobom može biti habituelnog karaktera.

Ovakvog karaktera donekle mogu biti i imperfekti u slučajevima kad je u smislu vremenskom radnja priloški određena samo tako što se stavlja u okvir dalje prošlosti, a priloška su sredstva: o t p r i j e, u s t a r o d o b a, u s t a r a v r e m e n a (specificiranja bližeg, u stvari, nema, osim što se radnja vremenski obeležava kako i inače uvek možemo vremensku radnju shvatiti, bez svega toga, po međusobnom odnosu svih momenata koje daje govorna situacija). Npr.: O t p r i j e niko u nas ne z n a v a š e za šporet, b j e g u zemljane peći u sobi, a l o ž a s m o ig iz »kuće«; g r a đ a s m o ig i s lončićima, da bolje zagriju sobu. — U s t a r a v r e m e n a momak i đevojka n e a š i k o v a g u ovako ko danas, no ig očevi ž e n j a g u i u d a v a g u bez pitanja. — Otprije ne z n a d i j a g u ni po tri čoeka u plemenu čitati i pisati — itd., itd. Ovde bi se moglo govoriti i o kakvoj-takvoj određenosti vremenskoj, ali je određenost ista onakva kakva se na posredan način može dati u ekvivalentnom izrazu ili, tako da kažemo, unutarnjim momentima koji izviru iz situacije pričanja, ili kako na drugi način, kao kad se kaže: s t a r i ljudi ne n o s a g u još crnogorske kape — i sl.

Kratko rečeno, svaka habituelna prošlost je uopštena prošlost, ona je apstrahovana prošlost, i prema tome neodređena, za razliku od slu-

čajeva kakvi su kad se kaže: jednom ja čuvag ovce u planini; kad ja čuvag ovce, ona bješe velika devojka (prošlost subjektivnog perioda) ili: ako možeš znati i pamtiti kad Jerina Smederevo zida (= i zidaše) — itd., itd.

4. Kvalifikativnog smisla nema, ni u ovolikoj meri u kolikoj kvalifikativnost možemo označiti u primerima koje navedoh, u slučajevima koji pokazuju stalno ponavljanje imperfekatske radnje, u bližoj ili daljoj prošlosti koja po svojoj širini ostaje neodređena baš po tome što je široko shvaćena u njenom stalnom ponavljanju radnje. Ovakva imperfekatska radnja, i bez habituelnosti u pravom smislu (nje ima, ali se imperfektom kao takva ne daje), u stvari je neodređena, sve dok određenost ne bi bila data kakvom bližom vremenskom specifikacijom. Kao takav slučaj ja bih obeležio i u stihovima narodne pesme: Moj daidža, stari Karimane, što te pitam, pravo da mi kažeš. Što ni bjehu bolji naši stari, što im bolje prolazahu stvari i bolje ih paše milovahu, i veziri bolje darivahu, i od čove ćurke prigrtahu? (Vuk: Nar. pj. III, str. 278). Radnje su date konkretnije, smisao je njihov u stalnosti vršenja i ponavljanja, prošlost je određena isto toliko koliko i u prethodnim primerima tim što se govori o starima, a takvu, na taj način datu, specifikaciju vremena ne možemo nazvati određenošću. Radnje su, svakako nešto određenije nego u slučaju: pričaše pokojni đed — i sl.; ali čim je radnja data tako da pokriva jedan ovako rastegljiv vremenski okvir, neodređen vremenski okvir, onda je opet posredi izvesna vremenska neodređenost. Drugi put će za sličan slučaj u narodnoj pesmi biti upotrebljen aorist: O moj dajo, Gdumac Osmanaga, što nam stari bolje od nas biše, te ih paše bolje milovaše, i veziri bolje darivaše, sve kalpake i čelenke zlatne (str. 268) — što znači da i za aorist važi isto osnovno pravilo u pogledu vremenske određenosti njegovih adnji. Samo, treba uvek imati u vidu da aorist nema širinu kretanja u obeležavanju radnji u vremenskoj neodređenosti koju ima imperfekat, — pre svega aorist ne može označavati habituelnu neodređenu radnju kao što je bila u primeru: moj stric imaše običaj reći — i sl. Ali ovo ne treba da znači da imperfekat može svuda ići sa aoristom u situacijama kad su radnje date u prošlosti i bez bliže vremenske specifikacije.

I ovde u narodnim stihovima radnje nemaju vremensku određenost, iako njihovo ponavljanje može ići do malo dalje prošlosti, a aoristi ne bi mogli biti zamenjeni imperfektom:... dosta bilo boja po krajina, dosta nama ginuše junaci, no mi hajde mira da činimo (str. 216). Perfekat, kojim se počinju glagolske radnje, mogao je (u proznom izrazu) biti zamenjen aoristom, tako da se mogu nizati samo aoristi za ovakve imperfektivne radnje u prošlosti. Ne možemo nikako u ovom slučaju reći da su radnje određene vremenski tim što njihovo ponavljanje traje iz ne znam koje prošlosti i do bliže prošlosti (pa da se vidi konkretno da to obuhvata i sasvim blisku prošlost). Nije ničim rečeno kad su ginuli junaci, — radi se o stanju koje je još u udaljenijoj prošlosti stvoreno, a koje po ponavljanju radnji što ga karakterišu traje do sadašnjosti. — Takvoga karaktera bi bili i stihovi. O Mijate, naša poglavice, svud hodismo, Bosnu prehodismo, đe znađosmo, blago poharasmo, đe nađosmo, blago odnesosmo (str. 440). Otkad takvo stanje traje i kad su vršene radnje ovde ponavljane, to ničim nije rečeno, —

obeleženo je samo stanje stvoreno ponavljanjem radnji, — i po tome se tek radnje vežu za sadašnjost, ali to nije nikakva vremenska specifikacija koju bi aorist po svojoj prirodi nosio, niti je specifikacija one vrste koju imperfekat ili aorist dobija pomoćnim jezičkim sredstvima, niti je, najzad, to specifikacija kakvu aorist ili imperfekat i bez tih sredstava mogu imati ako se radi o na drugi način konkretno određenoj situaciji, gde se radi o vremenski jasno određenoj situaciji u kojoj se kombinuju preteritalne radnje.

Ovi primeri sa radnjama aorista, koliko mogu služiti da pokažu sposobnost i ovog oblika za obeležavanje radnje u neodređenoj prošlosti, toliko mogu služiti i da pokažu kako imperfektu, i pored njegovih širih mogućnosti da se upotrebi za vremenski nespecificiranu prošlost, mogu biti ograničene mogućnosti da za takvu prošlost ide svuda uporedo s aoristom. Ko dobro oseća imperfekat i aorist po njihovoj upotrebi, primetiće lako da imperfekat u ovakvim slučajevima ne bi mogao biti upotrebljen.

Šta smeta imperfektu da za stalno ponavljane radnje u prošlosti, iz kojih proističe jedno određeno stanje (što dodiruje vremenski i pravu sadašnjost) zameni aorist u primerima: dosta nama g i n u š e junaci; — mi h o d i s m o, Bosnu p r e h o d i s m o — i sl.? Podobnost za subjektivno doživljene radnje, podobnost za ponavljanje radnje i za to bi ga mogle predestinirati. Ali je jedna druga stvar posredi, — što uslovljava nemogućnost da i ovakve radnje budu izrečene imperfektom. Ove aoristne radnje, ovako postavljene u direktan odnos prema momentu sadašnjosti (iako bez vremenske određenosti u odnosu na konkretne momente njihova vršenja), mogu biti samo apsolutnoidikativnog karaktera, one su u svesti obuhvaćene kao jedan celovit vremenski tok, i postavljene u toj celovitosti u neposredan odnos prema momentu govora, — bez ikakvih posrednih vremenskih odnosa koji bi aoristu davali relativski karakter. Imperfekat kao relativski oblik nije nikad sposoban da obeleži neposredan odnos prema momentu u sadašnjosti, njegova veza sa momentom govora (kad je njegova radnja i u najneposrednijoj prošlosti) dobija se posredno preko preteritalne sadašnjosti, preko momenata u kojima je vršenje njegove radnje pripadalo relativnoj sadašnjosti.

U jednom smislu, samo na svoj način data, imperfekatska radnja pripada neodređenoj, nespecificiranoj prošlosti i u primeru: Puče treća puška od hajduka, puče puška Rosnića Stevana, što v e l j a h u da boljega nema. Imperfekat v e l j a h u vremenski ne pripada momentu koji je izrečen aoristom, ili, da kažemo, ne pripada samo ovde datoj situaciji, — nego pripada opštoj prošlosti u kojoj se moglo govoriti o hajdukovanju Rosnća Stevana, a to je opet neodređena prošlost, vezana za delovanje jedne ličnosti.

5. Pomenuto je ovde i pravo kvalifikativno značenje u krugu značenja u kom se kreće imperfekat. I tu može biti određena ili neodređena prošlost. Ako se kaže: on nedavno p e v a š e u operi — ili sl., misli se na određeno vreme kad govorno lice zna za zanimanje lica koje mu je predmet mišljenja, a sve ostalo u vremenskom smislu je zanemareno. Ali ako se kaže: znam ga ja, p e v a š e u operi, — onda je rečeno da je lice o kome se govori govornom licu poznato po radnji stalnog zanimanja, a toj radnji, datoj bez vremenske odredbe, prošlost ostaje neodređena, osim što je određuje ličnost kao njen vršilac (po tome što je

poznato njeno postojanje u prošlosti). U delima S. Matavulja često možemo primetiti imperfekat kvalifikativnog značenja: — Dva mlada... bijahu dobri momčići, a s Ilijom rastijaše svako zlo (Iz raznijeh krajeva, 1923, str. 43). — More što je taj mogao da zgodi bubuljem kuče, gdje ga samo nazreti mogaše, pa da se priča (str. 27). — Roza ne umijaše pisati... (str. 25). — Ta ona bješe »znamenitost« živa znamenitost novska (str. 23). — Kao što rekoh, svijeća joj uvijek goraše pred Isukrstom. Svejedno što ovi primeri u kontekstu mogu biti i sa obeležavanjem određenije prošlosti, oni, sa kvalifikativnim smislom imperfekta, mogu sami za sebe izdvajati svoju prošlost, kao opštu, neodređenu.

Koliko god granice, u krajnjoj liniji, između određene i ovako shvaćene neodređene prošlosti mogu biti labilnije i labilne, i koliko god određenost može na razne načine, neposredno i posredno, biti data, — postoje bitne razlike između jedne i druge kategorije značenja, i može se govoriti, pored svega ostaloga, o tipičnoj vremenskoj određenosti i tipičnoj vremenskoj neodređenosti imperfekatske radnje. A to nam je u svemu ovome što razmatramo u ovom poglavlju studije najvažnije.

II.

ODREĐENOST, TRAJANJE I NAPOREDNOST IMPERFEKATSKE RADNJE

1.

Zato što se i u novije vreme u našoj nauci naglašava za imperfekat vremenska određenost radnje, neophodno je da se vratimo na pitanje određenosti kao nečeg što bi moglo biti suštinsko za imperfekatsku radnju. Mi smo videli kako je u tom smislu Musić karakterisao ovaj oblik, — a prihvatajući ili odbacujući ideju o određenosti imperfekatske radnje, kasnije naši sintaksičari nisu pre toga dovoljno raščišćavali teren da nam stvari budu jasnije — u kom smislu se može, a u kom ne može, govoriti o vremenskom određivanju radnje izrečene ovim oblikom. Pre svega, prof. Belić koji je pomenutu Musićevu studiju prvi propratio svojom poznatom studijom: O upotrebu vremena u srpskohrvatskom jeziku,[1]) nije dovoljno pažnje posvetio Musićevu tumačenju imperfekta u ovom smislu, pa je i u onome što je rekao povodom ovakvog Musićevog shvatanja imperfekatske radnje ostao dosta nejasan, prilično neodređenog stava. O mestu u Belićevoj studiji gde se on osvrće na Musićevu koncepciju neodređenosti ja sam već jedanput govorio u vezi sa shvatanjem relativske vrednosti imperfekta.[2]) Ovde je potrebno i s druge strane da ogledamo B-ćevu napomenu; on tamo kaže: »Pitanje je za mene: da li se može reći da u našem jeziku imperfekat ima određeno vremensko značenje u onom smislu na pr. u kojem ima aorist ili prezent. Određenim vremenskim značenjem ja nazivam odnos u vremenu izvesnog glagolskog značenja prema sadašnjosti. Takvog značenja, po mom mišljenju, imper-

[1]) JF VI, str. 102—132.
[2]) Vidi Pitanja knjiž. i jezika I, str. 178.

fekat uopšte nema. On označava p o j a č a n o i s t i c a n j e trajanja glagolske radnje u prošlosti, ali nekakav naročiti odnos prema momentu u sadašnjosti ja u njemu ne nalazim« (str. 117). Belićevo tumačenje određenosti u vezi sa momentom govora, dato u ovakvoj formulaciji, upućuje na posmatranja našeg oblika u odnosu na vremenske kategorije — apsolutnoindikativsku i relativsku, — i, po logici stvari, ovakva formulacija naglašavala bi Belićevo shvatanje relativske vrednosti i za osnovnu upotrebu imperfekta. Međutim, iz onoga što je malo dalje rekao vidimo da on imperfektu daje i apsolutnoindikativni (kako treba razumiti njegovo i n d i k a t i v n i) karakter. Prema ovome, ostaje dosta nejasna B-ćeva napomena o vremenskoj određenosti. Možemo lepo shvatiti, i složiti se sa B-ćem, da imperfekat sam sobom ne nosi vremensku određenost ni u odnosu na momenat govora — što upućuje na njegov relativski karakter (na što B., kao što videsmo, nije mislio), ni u smislu mogućnosti da sam sobom može specificirati vreme (to mu, kao i drugim oblicima, daje kontekst). Reč može biti o tome koliko se koji oblik, po svim svojstvima koje sa sobom nosi, može adaptirati za situacije vremenski specificirane u sferama prošlosti (a da samo na taj način dolazi posredno i odnos prema momentu prave sadašnjosti). Tu ima razlika između glagolskih oblika, i prema onome što smo i dosad ovde mogli videti, ali se ne može ni za aorist reći, za relativni prezent (bar kako se on može upotrebiti u narodnoj pesmi, i u našoj savremenoj umetničkoj prozi) — još manje, da se kreće samo u granicama vremenske određenosti, pa da to bude njegova suštinska osobina (isp.: p o u č á v a g ja njega toliko puta, pa nikakve fajde — i sl.).

Stojićević se u svojoj studiji osvrnuo u više mahova na pitanje vremenske određenosti za aorist i imperfekat (po njemu uopšte nema razlike u mogućnostima kretanja jednog i drugog oblika za radnje u sferama prošlosti, — zato nije mogao uvideti potrebe da ih posmatra odvojeno jedan od drugoga, — mi smo i dosad, a to će nam kasnije biti još jasnije, mogli videti da se oba ova oblika ne kreću svuda uporedo, pa ih je svakako i u ovom pogledu potrebno odvojeno posmatrati). U jednom smislu izgledalo bi kao da i St. misli na neku određenost vremensku kad je reč o imperfektu (po njemu, naravno, i o aoristu). Kritikujući Stojanovićeva tumačenja ovih oblika, on na jednom mestu, obeležavajući razlike između perfekta, na jednoj strani, i ovih oblika, na drugoj, kaže: »A pravilno shvaćena razlika je u ovome: kod imperfekta i aorista misli se na vreme kad se radnja vršena ili izvršena, a kod perfekta ne misli se na vreme; vreme kod perfekta određuju ili dodate druge reči (što i St(ojanović) pominje) ili situacija«.[1]) St-ćevićevo stajalište je ovde određeno kad govori o v r e m e n s k o j o d r e đ e n o s t i glagolskih oblika, i bar nemamo muke da ga potpuno razumemo, što pre ovoga kad se govorilo o vremenskoj određenosti nije bio slučaj. On misli na vremensku određenost koju vremenski oblik sam sobom nosi i koju može obeležiti bez pomoćnih jezičkih sredstava ili pomoćnih momenata u govornoj situaciji uzetoj zajedno sa situacijom koja je predmet govora. Da ostavimo postarni aorist, St nije dobro u ovom smislu ocenio vrednost imperfekta. Kad se izriče radnja u im-

[1]) Z n a č e n j e a o r t i s t a i i m p e r f e k t a, str. 92.

perfektu, ne misli se samim tim i na vreme njena vršenja (osim što se misli na prošlost), nego se misli na ono što St. nije primetio, — to je, kako ja ovde stalno ističem, na sami tok radnje.[1]) Ništa drugo da ne kažemo da se obesnaži St-ćevićeva konstatacija, — dovoljno je uputiti na primere analizirane u prethodnom poglavlju (iz naše kategorije imperfekta za neodredenu prošlost). Gde bi se, recimo, za primer: p r i č a š e moj ded da je zapamtio u našem selu samo dvanaest kuća — moglo reći kako se za imperfekatsku radnju (p r i č a š e) pri njenu izricanju misli i na vreme kad se vršila.

U daljem svom izlaganju St. izričito odriče Musićevu vremensku odredenost i za aoristne i za imperfekatske radnje: »Što se tiče tvrdnje, kaže St., da aorist i imperfekat u pripovedanju označavaju vremenski odredenu prošlost, to ne može biti tačno« (str. 97).[2]) Dalje uzima u diskusiju vremensku odredenost ovih oblika u i n d i k a t i v u, što, po St-ćevićevu ne dobro zasnovanom shvatanju indikativa, znači u osnovnoj upotrebi za neposredno doživljenu prošlost. — «Pa ni u tom slučaju prošlost obično nije tačno vremenski odredena samim glagolskim oblicima. O tačnom odredivanju prošlosti samim glagolskim oblicima može se govoriti samo u slučaju kad oni označavaju neposrednu ili takvoj najbližu prošlost gde se radi recimo o sekundama i minutama. Ako pak naši oblici sami sobom označavaju prošlost udaljeniju od govornikove sadašnjosti, onda ne može biti ni govora o tačnom odredivanju prošlosti pomoću njih, niti je do toga stalo sa lingvističkog stajališta« (str. 97—98). Ovo je u osnovi tačno, samo se St. nije poslužio zgodnim primerom kad je ovde uzeo, ranije u njegovoj studiji citirani, aorist iz teksta sv. Save: prodoh, što no kažu, kroz oganj i vodu (to je u tekstu: И мимогоу метожоу сѣмиоу ѩко землиѩ тѣхѫ... проиδохѫ гаδголѣмоіе скроѕѣ wгнь и водѫ — (vidi str. 57)

Nije potrebno da mi znamo koliko je vremena proteklo od ove date aoristne radnje do momenta kada je sv. Sava napisao rečenicu, važno je da je to znao sv. Sava, i da je radnja aorista p r o d o h odredena samim tim što pisac govori o doživljaju prilikom prenošenja tela svoga oca, za koji sam St. kaže da se dešavao »pre nekoliko meseci« (pre nego je sv. Sava pisao ove reči). — Za nas je ovde najvažnije konstatovati da St. uopšte ima pravo kad tvrdi da imperfekat sam sobom ne pokazuje odredenu prošlost (ne pokazuje je s a m s o b o m ni kad se odnosi na neposrednu prošlost), — a, zatim, da ni St. ne govori o mogućnostima imperfekta da služi i za radnje koje nisu ni posredno vremenski odredene.

Na svoj način i M. Stevanović govori o vremenskoj odredenosti imperfekatske radnje. Za imperfekat je, po njegovu mišljenju, primarna njegova naporednost prema drugoj radnji ili nekoj datoj situaciji, a sa naporednošću imperfekatske radnje vezana je i njegova odredenost. To St. često u svojoj studiji naglašava. Ja ne mislim, pored svega ostalog da kažem, u slučaju kad imamo dve naporedne radnje izražene imper-

---

[1]) Vidi kod St. o vremenskoj odredenosti ovih oblika u relativu, opet povodom Musićevih shvatanja, i na str. 18.

[2]) Možda je kriva i Stojićevićeva formulacija, što nije rekao n a t o k mesto na v r e m e glagolske radnje, — pa da njegova konstatacija bude tačna.

fektom, da one jedna drugu vremenski određuju, da one moraju jedna drugu u tom smislu određivati. U slučaju, recimo: d a v i j a g u se Kulići i Vojnovići oko planine, ne d a v a g u jedni drugim na svoj udut niđe priviriti, pa d o đ o š e sudije da im sude, — gde imamo naporedbosti radnji koliko hoćemo, ja ne mogu nikako uvideti da imamo posla sa nekim određenim vremenom situacije. Određenost aoristne radnje d o đ o š e zavisi od imperfekatskih, i samo je aoristna radnja toliko određena, a pošto nas imperfekatske radnje uvode u jednu neodređenu vremensku situaciju, onda čitava situacija, ovako data, u kojoj se ne znam koliko mogu redati radnje, ostaje vremenski neodređena. I kad bi imperfekat bio vezan za naporednost tako da bez nje ne bi mogao biti upotrebljen, ne vidim kako se može braniti shvatanje o njegovoj isključivoj vremenskoj određenosti. Mi ćemo moći uvideti da je imperfekat daleko i od toga da mu je i naporednost obavezna, ali da se zasad zadržimo samo na St-ćevim tumačenjima imperfekta u smislu njegove određenosti. Navodeći niz primera Njegoševa imperfekta, St. na jednom mestu kaže: »... ma da bi u njima moglo doći i drugo neko preteritalno vreme, najčešće perfekat, — iz rečenične veze je jasno da je imperfekat upotrebljen zato što je radnja koja se njime kazuje realno ili u mašti doživljena, ili se bar kao takva želi pretstaviti od govornog lica, i što je vršena u j e d n o v r e m e u p r o š l o s t i k o j e j e o d r e đ e n o d r u g o m n e k o m i s t o v r e m e n o m r a d n j o m«[1]) (podvlačim ja). Uzmimo prvi od tamo citiranih primera: Kad viđeše njega Crnogorci, poskočiše na noge lagane, na šarke se puške o p i r a h u. Imperfekatska radnja — o p i r a h u određena je, dakle, ovde datim drugim radnjama (v i đ e š e, p o s k o č i š e, — široko da shvatimo ovde i istovremenost). Odavde bi, i po St-ću, bilo jasno da imperfekat ne pokazuje, sam sobom, neku vremensku određenost radnje, nego određenost dolazi indirektno od toga što on služi tome da u već vremenski određenoj situaciji obeleži radnju; u naporednosti radnji, kojoj, po St-ću, on naročito služi, imperfektu je radnja vremenski određena drugom i drugim radnjama.

Malo dalje St. će reći, odbijajući, s pravom, misao o istaknutom trajanju kao obaveznom za imperfekatsku radnju: »... ja sam na Njegoševim primerima, njihovom analizom, mislim, to potvrdio i pokazao da je imperfekat preteritalno vreme za označavanje radnji koje su se u prošlosti, najčešće istovremeno sa nekom drugom prošlom radnjom, a s v a k a k o u v e k u j e d n o o d r e đ e n o v r e m e (opet podvlačim ja), vršile«. Rečima koje sam podvukao St. jasno pokazuje koliku važnost pridaje svome shvatanju o neminovnoj određenosti imperfekatskih radnji, — St. i ne dopušta da imperfekat bude upotrebljen van svoje vremenske određenosti, — ovo mesto St-ću služi u smislu definicije za sintaksičku vrednost imperfekta. Analiza jezičkog materijala koji mu je pružio Njegošev izraz mogla je navesti St-ća da ovo konstatuje, ali on nije, po mom mišljenju, doro postupio kad je (ma kako bogat bio Njegošev izraz baš i sa upotrebom imperfekta) pretpostavio da iz njegove analize može biti izvedena opšta definicija za sintaksičku vrednost imperfekta. Kod Njegoša St. nije mogao naći naročito važne, mislim, za

[1]) JF XX, str. 65.

naše pitanje, primere naše ovde date prve kategorije imperfekatskih značenja za vremenski neodređeno značenje (recimo opet: p r i č a š e pokojni djed kako je zapamtio kad u našem selu nije bilo više od dvanaes(t) kuća — niti imamo naporednosti vremenske za imperfekat i druge radnje, niti imamo ma kakve vremenske određenosti za imperfekatsku radnju). A takva, koja je obična i njemu svojstvena, upotreba imperfekta odmah može obesnažiti St-ćevu ovde ovako datu definiciju.

Dokazujući relativski karakter imperfekta, St. odmah dalje ponavlja svoju misao o odredivanju imperfekatske radnje pomoću drugih, naporednih radnja: »Vreme u prošlosti u koje se vrši imperfektom označena radnja ne određuje se ovim oblikom, nego vremenom vršenja one prošle radnje s kojom se radnja u imperfektu naporedo vrši, ili nekom priloškom odrednicom, ili na bilo kakav drugi način« (str. 66—67). St. nije vodio računa o tome da se baš imperfektom, uz druga pomoćna srestva naravno, može odrediti vreme vršenja drugih naporednih radnji. To može čak pokazati jedan i od onih primera koje je on citirao baš za priliku da odredi kvalitete imperfekta u ovom njegovu smislu: U riječi koju g o v o r a h u dođe turska od Meduna vojska, — jasno će biti da vremenski nije određena imperfekatska radnja aoristom, nego je aoristna, koja zauzima centralno glagolsko mesto u rečeničnom sklopu, određena imperfekatskom radnjom. Uostalom, svaka rečenična konstrukcija sa temporalnom zavisnom u kojoj će doći imperfekat (a tu imperfekat rado dolazi) i sa glavnom gde imamo koji drugi preteritalni oblik — pokazaće običnu pojavu da imperfekatska radnja stoji u određbenom vremenskom položaju u odnosu na drugu radnju, koja treba na taj način (i pomoću imperfekta) vremenski da bude određena (uporedi gore: kad g r a đ a s m o ovu kuću, dođoše neki zidari iz Dalmacije — i sl.). Ali i bez toga, treba se potsetiti na naše primere koje smo pre analizirali: Č u v a k jednom ovce u planini, kad se odjednom naoblači — itd. Ovde je imperfekat neposrednije poslužio da se vremenski odrede druge naporedne radnje koje imaju glavno mesto u pričanju (za tu svrhu je mogao poslužiti čak i bez ove priloške odrednice j e d n o m).

Prema svemu ovome, misao o bezizuzetnoj vremenskoj određenosti radnje izrečene imperfektom, i samu za sebe treba otkloniti, i dalje, vezu sa naporednošću radnji onako kako ju je dao St. u smislu odredivanja imperfekatske radnje opet treba, ako ne potpuno otkloniti, bar na drugi način, preciznije, obeležiti. Ne može se, dakle, uzeti kao tačno da »suština značenja imperfekta je svakako isticanje naporednosti u određenoj prošlosti, kao što je sintaksička suština prezenta označavanje naporednosti uopšte« (str. 66). Napominjemo još i to da St. dopušta i mogućnost da imperfekatska radnja i ne bude vremenski određena drugom i drugim radnjama, kad na drugom mestu kaže:... Stojanović nije zapazio da je radnja u imperfektu vremenski uvek bliže određena, p a i k a d s e t o n e o b e l e ž a v a v r e m e n o m v r š e n j a d r u g e r a d n j e« (str. 68—69, — podvlačim ja).

Zanimljivo je svakako bilo konstatovati ono što St. kaže na str. 62 i 63, povodom Njegoševa primera: A evo smo kao oni miši što za mačku zvono p r i p r a v l j a h u, da je medu stotinama i stotinama Njegoševih primera za upotrebu imperfekta našao jedan jedini ovaj gde radnja imperfekta nije vremenski određena, i tumači ovaj izuzetni imperfekat potrebom stiha. Ja ne bih rekao da je ovaj imperfekat uopšte iza-

zvan potrebom stiha i da on nije sasvim prirodno došao po načinu kako je Njegoš inače upotrebljavao imperfekat (i aorist) za direktno nedoživljenu prošlost (koja se daje kao doživljena), — i ništa, kad to imamo u vidu, ovde nemamo neobično što Njegoš i bez stiha to tako ne bi mogao reći, iako je stvarno u stotinama primera ovo jedini slučaj da on imperfekat upotrebi za pravu neodređenu prošlost. Ja mislim da je ovo jedan od stotine slučajeva kako je Njegoš u razgovornom jeziku (kad se samo uzme u obzir prenošenje radnje iz subjektivne u ma koju drugu prošlost) mogao upotrebiti imperfekat.

Ovde treba napomenuti i to da našoj upotrebi imperfekta za vremenski neodređenu prošlost tipa đ e d m i p r i č a š e... u dobroj meri odgovara u ruskom jeziku preteritalni oblik koji se definiše kao oblik davno prošlog vremena (давнопрошедшее время)[1]) Između našeg đ e d m i p r i č a š e...i ruskoga »покойный дед мой говаривал«[2]) može biti razlika samo u tome što se naš imperfekat može odnositi i na samo jednu radnju: j e d n o m mi đed p r i č a š e... (kad je ovako radnja nešto više vremenski određena), a u ruskom jeziku upotreba davnoprošlog vremena je vazana za značenje ponavljanja imperfektivne radnje (kao što se i u našem izrazu bez priloške odredbe podrazumeva ponavljanje). Vremenska neodređenost ovakve ponavljane preteritalne radnje, kako nam to kaže i Vinogradov, obeležena je jasno u ruskoj gramatici.[3])

Osim svega ostalog, treba napomenuti još i to da i u Njegoševim stihovima koje je St. mogao podvrći svojoj analizi ima takvih za koje se ne može reći da u njima imperfektu pripada radnja u nekoj bliže određenoj prošlosti. Ja sam rekao da radnja kvalifikativnog značenja (a to vredi i za glagolsko značenje koje upućuje na kvalifikativnost), ako ona nije vezana za konkretne momente, ne može biti vremnski bliže određena, osim što je određuje lice kome se u kvalifikativnom smislu radnja pripisuje, — a to ne može, po mom mišljenju, biti nikakvo bliže vremensko određivanje. Takvih imperfekata kvalifikativnog značenja kod Njegoša ima. Ja nikako ne bih mogao reći da je u ovom slučaju imperfekat bliže vremenski određen, da je on uopšte direktnije vremenski određen (putem

---

[1]) Vidi prof. V. V. Vinogradov: Русский язык, Moskva — Lenjingrad 1947, str. 545—9.

[2]) Vinogradov povodom toga kaže: »Старые грамматики правильно указывали, что давнопрошедшее время употребляется, когда говорят »о многократном действии, происходившем давно... и притом в *неопределенное время*« (podvlačim ja — J. V.), »ибо когда мы говорим о чем-либо, происходившем многократно на прошлой неделе, или в прошлом месяце, и вообще о времени, которое мы по недавности определить можем, тогда вместо *читывал, говаривал, делывал* и пр. скажем: *читал, говорил, делал* неоднократно« (Русский язык, str. 546).

[3]) U jednoj skoro objavljenoj nedovršenoj pripoveci Zije Dizdarevića (J a h, i o n u m r i j e) možemo pročitati imperfekat u značenju za radnju neodređene prošlosti, sličnom ovakvoj upotrebi ruskog davnoprošlog vremena i našeg primera d j e d m i p r i č a š e. »— Šta li je to — volim je — i kako to ljudi vole? Mula-efendiji, ko zna zašto, pade na um neki indiski šeik sa kojim se našao negdje na aziskoj raskrsnici jednog dana. Pa mu g o v o r a š e taj šeik kako stvari imaju dva lica: batin (suštinu) i zahir (oblik)«. (Sedam dana, Sarajevo...). Određeno je vreme upoznavanja (jednoga dana), a radnja imperfekta g o v o r a š e pokazuje ponavljanje radnje u prošlosti (nije šeik govorio onoga dana kad se upoznao sa Mula-efendijom), i vreme vršenja radnje nije ničim određeno.

vremenske odrednice nije, putem naporednih radnji nije, putem konkretnosti situacije vremenski određen nije): Što je fajde kriti ono što je? Onakvoga sivoga sokola Crnogorka još radala nije! Ne mogaše čovjek nigda znati al' je zgodni ali je valjasti, al je mudri ali je ljubavni. Ne bih rekao ni da nikad može biti vremenska odrednica za bliže vremensko određivanje radnje, a znamo koliko ova priloška reč može pratiti imperfekatsku radnju. (Uzmimo u obzir i to da je ovo moglo biti rečeno i bez priloga nikad). Ovo je sve u Njegoševim stihovima, napomenimo još i to, moglo biti rečeno da Batriću Pevoviću nije bilo dvadeset nego četrdeset, ili koliko još, godina, — kad o njemu priča savremenik, očevidac njegovih podviga. Kad njegov savremenik kaže: ne znavah ili je zgodniji ili valjastiji — i sl., ne misli svakako na kakvo određeno vreme, nego iz konkretnih momenata prošlosti u kojima je posmatrao svoga savremenika apstrahuje nešto što je opšte u njihovoj prošlosti, sažima, tako da kažemo, konkretne momente prošlosti u opštu subjektivnu prošlost, a to ne može nikako biti vremenski određena prošlost. Tek posle ovako date neodređene prošlosti Vuk Mićunović će konkretizovati svoja zapažanja: Šest putah sam s njim na muku bio, đe prah gori pred oči junačke i đe glave mrtve polijeću; još takvijeh oči gvozdenijeh ja ne vidjeh u jednoga momka, a nemaše još dvadest godinah. (Naravno, i ovde, iako su radnje, i druge i imperfekatska, date konkretnije, nema još prave bliže vremenske određenosti).[1])

Neće više biti potrebno, računam, raspravljati da se uvidi kako za imperfekat nije suštiiski vezana vremenska određenost glagolske radnje.

2.

Predmet današnje diskusije su u našoj nauci i tradicionalna shvatanja o istaknutom, dugom trajanju imperfekatske radnje i o naprednosti takve radnje sa drugim radnjama,[2]) o čemu je, o ovom drugom svojstvu imperfekta, i malo pre uzgredno bilo reči. Sve doskora, i u nauci i u školi, retko se propuštalo da se ne naglasi i dugo trajanje i naporednost kao nešto karakteristično za imperfekat.

Moglo se videti iz redova koji su gore citirani iz pominjane Belićeve studije u VI-toj knjizi Filologa, kad je bila reč o B-ćevu shvatanju u odnosu na određenost imperfekatske radnje, kako on uzima trajanje (isticanje trajanja) kao nešto što je primarno u vrednosti ovoga oblika. B. se svuda kad je reč o imperfektu isticao koncepciju o istaknu-

---

[1]) P. P. Njegoš: Gorski vijenac, Jugoslovenska knjiga, Bgd 1948, str. 139.

[2]) Obično se ističe i jedno i drugo, ali se uzima i samo dugo trajanje da se samo njim okvalifikuje imperfekat u odnosu na druge preteritalne oblike, kao kod Maretića — Gram. i stil., str. 354, kod M. Divkovića — Nastavni vjesnik XXI, str. 178: »Imperfekat pokazuje radnju koja je u prošlosti trajala, ili se ponavljala.« Uporedi, između ostalog, još i kod André Waillant-a — Manuel du vieux slave, tome I, Grammaire, Paris — 1948, str. 328 — za vrednost imperfekta u staroslovenskom jeziku: »L'Imparfait est ordinairement imperfectif, exprimant l'action qui dure dans le passé«.

tom, naglašenom trajanju i sl. I B. je definisao imperfekat još i u smislu naporednosti, ali da je on ovoj drugoj konponenti imperfekatskog svojstva davao sekundarnu važnost, pored primarne važnosti trajanja, mogu pokazati njegove reči sa istoga mesta u njegovoj studiji — malo dalje: »Baš taj fakat što imperfekat znači isticanje trajanja glagolske radnje u prošlosti, on je vrlo zgodan za obeležavanje paralelne radnje u prošlosti prema drugim radnjama, koje on svojim vremenom obuhvata i slično.[1])

Ali odnedavno i jedno i drugo odbacuju pojedini ispitivači imperfekatske vrednosti, ili se odbacuje dugo trajanje a ostaje se sa shvatanjem neposrednosti.

1. Prvi je Stojićević dobro uočio da imperfekat ne nosi sobom kao svoju bitnu osobinu isticanje, naglašavanje trajanja glagolske radnje. Analizirajući gore pominjani primer Vukove pripovetke: E, ja m i š l j a h, tebe zub boli, — on, pored konstatovanja neposredne prošlosti, kaže i: »Ovde imamo u isto vreme i primer, kakvi su mnogobrojni drugi, mnogo češći od suprotnih, da imperfekat sam po sebi ne ističe trajanje glagolske radnje, naročito ne u indikativnoj upotrebi. Gornji imperf. mogao bi se zameniti aoristom od perf. glagola te reči: ja pomislih...«[2]) Tačno je da u ovom slučaju ne može biti reči o kakvom isticanju trajanja i da imperfekat u tom smislu ništa više ne kaže nego da je mesto njega upotrebljen perfekat (ja s a m m i s l i o), ili aorist (ja m i s l i h = ja jedno vreme m i s l i h, — dok mi to ne kaza, i sl.). Druga je stvar kad se ovaj imperfekat zameni aoristom perfektivnog glagola, gde bi se radnja (stanje) odnosila samo na jedan trenutak (ovde St. nije imao pravo, — postoji razlika po trajanju između imperfekta i perfektivnog aorista). Tačno je i to da ovakva upotreba imperfekta nije izuzetna, nije neobična, da bi ona odudarala od nečeg što nije bitno za ovaj oblik, i nije se daleko od istine ni kad se kaže da su ovakvi primeri mnogo češće od suprotnih. Samo, je ne vidim neke razlike u tom smislu u vrednosti imperfekta kad se on upotrebljava za St-ćevićev indikativ ili relativ. — Naša dosad izvođena analiza primera i iz običnog govornog jezika mogla je pokazati i upotrebu imperfekta za neko dugo trajanje (ja č u v a h ovce kad se moja strina dovela — i sl.), ali imperfektom ništa više nije rečeno u smislu trajanja radnje nego da je radnja izrečena perfektom (ja s a m č u v a o ovce kad je moja strina dovedena), ili u kom drugom slučaju da imperfekat bude zamenjen aoristom. Kontekst je nosilac isticanja i naglašavanja trajanja u imper-

---

[1]) B. je pak uvideo da dugo traganje i isticanje trajanja, što on naročito naglašava, nije za imperfekat obavezno, pa je u univerzitetskim predavanjima primetio i ovo: »Kako se imperfekt gradi od imperfektivnih glagola, to značenje d u g o g trajanja često slabi u ovim oblicima, te imamo samo trajanje glagolske radnje u imperfektu«.

O v o b i j a š e u jesen, a v r i j e m e b i j a š e dosta lijepo.

Za devojkom niko više ne p r i s t a j a š e do samoga careva sina« (I s t o r i j a s r p s k o h r v a t s k o g j e z i k a, knj. II, sv. 2: R e č i s a k o n j u g a c i j o m, str. 222).

Ne radi se ovde o nekakvom slabljenju d u g o g trajanja glagolske radnje, nego o svojstvenosti imperfekta da obeležava vreme samo u njegovu toku.

[2]) Značenje aorista i imperfekta....., str. 26—27.

fekatskoj radnji, kad toga ima i koliko ga ima, a ni u kom slučaju to ne pripada imperfektu. — Kad se kaže: Šta r a đ a š e on tamo? — Č i t a š e novine, — ničim nije istaknuto trajanje, — indiferentno je to koliko je radnja čitanja mogla trajati, govorno lice je moglo radnju konstatovati po vremenu samo toliko koliko ju je mcglo imati pred očima, a to nam nije ničim rečeno (radnja je mogla biti posmatrana samo nekoliko trenutaka, a za sve ostalo trajanje može se samo pretpostavljati, što opet ne znači nikakvo isticanje trajanja.[1]) Još manje se može pretpostaviti kakvo dugo trajanje u primeru: Tako ti, pobratime, š ć a š e mene da prevariš (u pripoveci Dva cvancika) i Stojićević ima potpuno pravo kad kaže: »Ni ovde imperfekt ne ističe trajanje radnje, i po mojem jezičkom osećanju mogao je pobratim reći (bez posebne izmene u smislu): ti š ć e d e m e n e d a p r e v a r i š, tj. mogao je namesto imperf. upotrebiti aorist« (op. cit., str. 33). Ovde ne može biti kakve razlike u jezičkom osećanju, i St. je ovo mogao reći bez ikakve ograde. — U primeru, recimo: »Dok mi s e d a s m o na travi, oni se iskupiše« — (vidi kod St-ća, str. 10), koliko se može govoriti o trajanju, ne daje ga imperfekat sam sobom, nego čitava rečenica, imperfekat sa kontekstom, i St. ima i ovde potpuno pravo kad kaže da bi u pogledu trajanja stvar isto stajala kad bismo mesto imperfekta upotrebili aorist. Zar nam to ne mogu lepo pokazati i ovi stihovi iz narodne pesme, sa aoristima u temporalnoj rečenici koja počinje svezom d o k (navedeni kod St-ća, str. 147): ... dok mi, brate, skupa p r e b i v a s m o i majke nam dvori u p r a v l j a š e, tad se naši dvori b i j e l j e š e i gosti nas često p o h o d i š e, p o h o d i š e srijemski knezovi (Vuk: Nar. pjesme III, Bgd., str. 613). Ovde su lepo mogli doći sve imperfekti, pa da se ništa ne primeti ni u značenju ni u stihu, — a radi se, bez sumnje, o dugom trajanju, ali u tom pravcu nije ništa išlo na uštrb što su upotrebljeni aoristi mesto imperfekata.

Pored svega ovoga što smo kod St-ćevića mogli videti tačna zapažanja u pogledu isticanja trajanja glagolske radnje, on dopušta da imperfekat, za razliku cd aorista, može poslužiti i u te svrhe. To neće biti tačno, bar to ne možemo zaključiti na osnovu primera za koje on ovu razliku izmedu aorista i imperfekta pretpostavlja. Primer je iz Vukova prevoda Novog zavjeta, i glasi: I poslije tri dana nađoše ga u crkvi gdje sjedi među učiteljima... I. vidjevši ga začudiše se, i mati njegova reče mu: Sine! šta u č i n i nama tako? Evo otac tvoj i ja sa strahom t r a ž a s m o te (op. cit., str. 148). Imperfektom ni ovde iije rečeno da je radnja dugo trajala, iako bismo u datoj situaciji to očekivali, nego se samo moglo misliti na radnju dok je ona još trajala (a sve drugo, pa i koliko je trajala, moglo je biti potpuno apstrahovano).[2])

---

[1]) Uporedi i ovakav primer iz razgovornog jezika: Štȏ rabȏtāše tâmo Pêro ka(t)-s(i)-iskrāj-njêga pasâ? (Dijalektološki zbornik IX, str. 550). Nikakvo dugo trajanje se ni ovde ne može podrazumevati, jer se trajanje može podrazumevati samo u momentima prolaska (pasanja), pored strika Pera, a to trajanje može biti i sasvim kratko.

[2]) Može biti tačna i Stojićevićeva primedba u fusnoti da je Vuk ovde mogao upotrebiti imperfekat mesto očekivanog aorista pod uticajem crkvenog (ruskoslovenskog) teksta; ako je i mogao imperfekat po Vukovu jezičkom osećanju ovde biti upotrebljen, nije mu tu najobičnije mesto (v. i u pomenutoj mojoj kritici Stojićevićeve studije — Pitanja knj. i jez. I, str. 185).

2. Stevanović je još odlučniji u odricanju istaknutog trajanja u imperfekatskoj radnji. Mora se priznati kao sasvim tačno kad on kaže: »I ostala preteritalna vremena: perfekat, narativni prezent, pa čak i aorist imperfektivnih glagola označavaju prošle radnje (odn. stanja) dužeg trajanja, jer se trajnost, shvaćena onako kako smo malo pre kazali,[1]) ne sadrži u ovom ili onom obliku, nego u samoj osnovi imperfektivnih glagola, u glagolskom vidu«.[2]) Posle navođenja niza primera ranije citiranih od naših gramatičara, St. dalje kaže: »U pogledu dužine trajanja nema, dakle, nikakve razlike između prošlih radnji koje se kazuju perfekt m i onih što se označavaju imperfektom« (ibidem). Uporedivanjem primera imperfekta sa njihovim glagolskim oblicima u perfektu, i St-ću nije teško obrazložiti svoje gledište. I ja mislim da ništa što je St. i osim citiranih reči kazao u pogledu trajanja imperfekatske radnje ne može ničim biti osporeno.

3. Sa tumačenjima dužine trajanja koja smo ovde razmatrali poddudara se potpuno i mišljenje P. Č. Sladojevića u pominjanoj studiji. On, izmedu ostalog, kaže isto što i Stevanović, samo na drugi način: »Nije dovoljno reći da imperfekat znači trajanje prošle radnje jer trajanje znači i aorist imperfektivnih glagola a i perfekat ili, bolje reći, glagolska osnova, nego treba istaći neograničenost radnje u imperfektu; aorist imperfektivnih glagola znači ograničeno trajanje prošle radnje, dok je perfekat u tome smislu neutralan, i zato se može upotrebiti i za vremenski ograničenu i za neograničenu radnju.«[3])

Sl. je još preciznije odredio imperfekatsku radnju u odnosu na njeno trajanje. Njegova neograničenost trajanja bila je potrebna da zameni obične izraze isticanja trajanja, dugo naglašeno trajanje — i sl. On za svoju neograničenost pre toga dobro kaže da ne mora potpuno odgovarati onome što pojimamo: »Druga komponenta u značenju imperfekta je neograničenost trajanja radnje; ovo možda nije adekvatan izraz (ovo podvlačim ja), ali mislim da je on ipak najbolji od svih koji nam zasad stoje na raspoloženju« (str. 218).[4]) Sl. je u pravu: od dosad primenjivanih izraza on

---

[1]) Umetnutim izrazom St. misli na pre toga kazano: »A, samo ako značenje sintagme »trajanje radnje« shvatimo kao duže ili kraće njeno vršenje, bez ikakva ograničenja, a ne kao izuzetno dugo trajanje (a tako ga možemo shvatiti), onda se ne može reći da su navedene definicije imperfekta netačne«, što je opet sasvim tačno. A kad uzmemo u obzir da to nije specifičnost imperfekta samo, onda nam u toj formi definicija ne kaže ništa potrebno za karakterisanje imperfekta.

[2]) JF XX, str. 41.

[3]) JF XX, str. 219. Uporedi i ono što sam ja, negde u isto vreme kada su i Stefanović i Sladojević ovako odbacivali misao o trajanju imperfekatske radnje napisao u ovom smislu u prvoj knjizi Pitanja književnosti i jezika — str. 185.

[4]) Sl. pominje i moju interpretaciju imperfekta datu u Pitanjima savremenog književnog jezika — II, 2 (1952), str. 231, gde sam rekao da ovaj oblik označava naglašeno neograničeno trajanje, što treba u stvari da znači naglašenost neograničenog trajanja, — ali ja bih sad ispustio reč naglašeno kao nepotrebnu, a i da ne bi dovodila u zabunu da se pomisli i na dužinu trajanja; o onome što sam ja na tom mestu dalje rekao, a što treba revidirati, biće reči dalje.

nije mogao naći bolji da, u smislu njegova trajanja, obeleži radnju imperfekta. I dalje vrlo oštroumno Sl. kaže »Ta neograničenost se sastoji u tome što se imperfektom ne iznosi radnja kao vremenska cjelina, nego kao trajanje kome u našoj svijesti nisu prisutne granice.« Sl. je prvi uočio ono što ja ovde ističem da imperfekat ne može dati da se njegova radnja oseti »kao vremenska cjelina«, a to je za uočavanje bitnih svojstava ovoga oblika vrlo važno. Tačno je i ovo što Sl. dalje kaže o neograničenosti u trajanju imperfekatske radnje: »Imperfektom se vrijeme trajanje radnje ne iznosi kao isječak iz prošlosti (kao što je slučaj s aoristom), nego kao vremenska linija kojoj su krajevi u magli. Neograničenost radnje u imperfektu najtačnije ćemo okarakterisati ako kažemo da je to ista onakva neograničenost kakvu imamo u prezentu trajnih glagola«.

Otkuda dolazi sve ovo što je, sasvim tačno, primetio Sladojević? Od onoga što ja ističem da treba kao osnovno uzeti za sintaksičku vrednost imperfekta: glagolski oblik koji pokazuje radnju u njenu toku, u procesu njena vršenja, ne može pokazivati njenu ograničenost, njen i početak i kraj su, kako dobro kaže Sl., u magli, o njima se ne vodi računa, — a kad je tako, onda ne može biti reči ni o radnji kao celini, o kakvom vremenskom isečku, nego samo o nizu momenata u vršenju radnje koji su dati i bez početka i bez kraja. Otuda dolazi, kako je to Sl. dobro primetio, i sličnost imperfekta sa prezentom. — A kad se radnja zamišlja samo u toku, u njenu razvoju, bez njena početka i kraja (koji bi pretstavljao ili njen kakav prekid, ili njen potpun završetak), onda se ona mora reflektovati i kao neki vid relativne sadašnjosti; pravoj sadašnjosti se ne antiponira prošla radnja samo kao prošla nego kao i relativnosadašnja (ili, drukčije rečeno, u antipozicijama stoje jedna prema drugoj prava i relativna sadašnjost). Prema svemu ovome, najpreciznije možemo definisati imperfekat ako kažemo da on označava tok imperfektivne radnje u prošlosti, po čemu je njeno trajanje (dugo ili kratko) sasvim neograničeno (kad je reč, naravno o čisto vremenskom značenju). A kad se, na drugi način, kaže da je on poseban oblik za relativnu sadašnjost neposredno doživljenu, onda je opet to isto ovim rečeno.

4. Za govor galipoljskih Srba dobro je primetio i Pavle Ivić, kad kaže: »Što se tiče značenja isticanja dugog trajanja radnje, materijal pokazuje da u ovom govoru taj moment kod imperfekta nije obavezan. Ima primera koji znače samo toliko da je radnja u jednom trenutku bila u toku. Šȏ se učȇr zamȇćāše znači samo »Zašto posrtaše onda kad sam te juče video«.[1]) Ivić, posle ove sasvim tačne konstatacije, ukazuje i na to, opet sasvim tačno, da i u primeru kad imamo u imperfektu značenje dugog trajanja, to nije rečeno samim njim, nego u njegovoj vezi sa drugim izrazima u rečenici.

⁂

Od ranijih gramatičara i drugih proučavalaca naše sintakse najpribližnije je odredio vrednost imperfekta St. Novaković, kad je rekao: »Kad li se hoće da pokaže radnja, koja se dogodila u prošlosti kao

[1]) JF XX, str. 235.

trajna ili nesvršena, i kad se ni u kom pogledu neće da poznaju granice vremenu njezina trajanja, onda se upotrebljava predašnje nesvršeno (imperfekat)«.[1]) Ovo bi, kad se uzme imperfekat sam za sebe, bilo tačno, ali iz tumačenja drugih preteritalnih oblika može se videti da je N. ipak daleko od sasvim pravilnog shvatanja odnosa preteritalnih oblika po njihovim osnovnim osobinama.

Sa svim ovim što je već dosad u skorije vreme rečeno o trajanju imperfekatske radnje, po mom mišljenju, diskusija u našoj nauci o ovom pitanju može biti konačna.

3.

Videli smo kakvo je mesto u tumačenju svojstava imperfekatske radnje prof. Belić dao naporednosti ove radnje prema drugim radnjama ili drugim određenim momentima u situaciji o kojoj se govori. Pominjali smo i to kako je Stevanović naporednost uzeo kao primarnu osobinu imperfekta. I zato je potrebno još posebno se zadržati i na ovom pitanju.

1. Na naporednost dveju radnja za koju je vezano imperfekatsko značenje ukazao je još Vuk u svojoj Pismenici (1814 god.) kad je rekao da imperfekat (njegovo polu prošavše vreme) »pokazuje da je djelo glagola još trajalo, kad je nešto drugo nastalo, na pr. ja govorah a on dođe...«.[2]) Otada se često pominje naporednost kao jedno od glavnih karakterističnih svojstava imperfekta. Ljuba Stojanović, koji je u osnovi tačno, ali neprecizirano u odnosu na druge preteritalne oblike, rekao: »Imperfekat pokazuje prošlost nesvršene glagolske radnje, dakle imperfektivnih glagola«, kaže dalje da se imperfektom ističe trajanje u prošlosti, i on se»naročito upotrebljava kad se za vreme trajanja te radnje dogodi ili se događa i kakva druga radnja«.[3]) St. još ne govori, kao što se vidi, o nekakvoj sasvim obaveznoj naporednosti. Kad se uvidelo da se, po ovom što imperfekat rado dolazi uz drugu naporednu radnju, ne može o takvoj naporednosti govoriti kao o nečem sasvim bitnom, onda se počelo govoriti, i govori se, o naporednosti i sa momentima u situaciji o kojoj se govori. Ovde se odmah nameće pitanje da li i takva naporednost znači mnogo za određivanje vrednosti imperfekta, i da li se isto tako, ili približno tako, ne bi moglo govoriti i o svim drugim vremenskim oblicima od imperfektivnih glagola. Jer čim se odredi situacija, onda se naporednost imperfektivne radnje prema nekim momentima sama po sebi javlja, a, na drugoj strani, — videli smo da se i imperfekatska radnja može postaviti u vremenski neodređenu situaciju, i bez naporednosti za kakvom drugom radnjom.

2. Razume se, Stevanović je, insistirajući na tome da pokaže naporednost imperfekatske radnje kao njeno glavno svojstvo, mogao navesti mnoštvo primera koji uvek takvu naporednost mogu pokazati. Ali da je bio u neprilici da svoju naporednost dokaže do kraja, pokazuje, kako se to jasno može videti, i ovo što je na jednom mestu svoje studije rekao: »Radnja u imperfektu ne mora biti istovremeno s nekom drugom prošlom

---

[1]) Stojan Novaković: Srpska gramatika — Beograd 1902, str. 308.
[2]) Vidi kod Stojićevića, str. 8.
[3]) O značenju i upotrebi glagolskih oblika..., JF II, str. 191.

radnjom, već je vremenski može odredivati i kakva priloška sintagma...«.[1]) Ako se o naporednosti može govoriti kad je radnja vremenski određena priloškom odredbom, a imperfektu u običnoj njegovoj upotrebi stvarno ništa više nije ni potrebno (kad hoće vremenski radnja da se odredi), onda u tome pogledu imperfekat nema ništa specifično svoje što ga izdvaja izmedu ostalih preteritalnih oblika. Uzmimo koji od primera koje St. na pomenutm mestu navodi i, radi bolje jasnosti, dajmo ga u širem kontekstu: Nije vino pošto prije b j e š e, nije svijet ono što m i š l j a s t e, barjaktaru darivat Evropu — grehota je o tom i misliti? — Da je rečeno: nije vino poštono j e b i l o, nije svijet ono što m i š l j a s t e, glagolski oblici bili bi bez priloških odredaba, — ni perfektu ni imperfektu, jednako, nisu u ovom slučaju potrebne, radnje su u vremenskom smislu neodređene, pa se ne može govoriti ni o onoj naporednosti koju St. nalazi u izrazima sa glagolskim vremenskim odredbenicama. Da stvar bude jasnija, napomenimo i to da je Njegoš mogao u sasvim izdvojenom izrazu dati stih: nije svijet ono što m i š l j a s t e, ili opet izdvojeno: nije vino poštono b i j a š e — imperfekat bi na taj način stajao izdvojen preteritalni oblik bez bližeg vremenskog odredivanja i bez ikakve vremenske naporednosti sa drugim radnjama i ukazivanja na naporednost prema drugim momentima. Tako u primeru: Danas žeže što juče n i v l j a š e — za imperfekat n i v l j a š e možemo naći naporednost u tome što je radnja određena prilogom j u č e, a onda naporednost možemo pripisati svakoj vremenski određenoj radnji, ma kojim glagolskim oblikom ona bila izrečena. Kako široko i rastegljivo St. podrazumeva svoju naporednost imperfekatske radnje, još jasnije se vidi iz onoga što kaže posle navodenja ovakvih Njegoševih primera: »Ovde, očevidno, nema nikakvih radnji s kojima bi ono što se kazuje imperfektom bilo istovremeno, a l i j e t o v r e m e n s k i i p a k o d r e đ e n o...« (podvlačim ja, — dalje St. navodi priloške odredbe). Pošto smo mi i ranije videli, a to se potvrdilo i ovim što rekosmo o vremenskoj određenosti povodom prvog ovde datog Njegoševa primera, da vremenska određenost nije obavezna za imperfekat, onda je jasno da sve jedno s drugim, i naporednost i vremenska odredenost, za nas mogu imati fakultativnu vrednost u odredivanju specifičnih svojstava imperfekta, i ma koliko se imperfekat javljao i sa naporednošću glagolske radnje i vremenskom određenošću, to nisu njegova svojstva po kojima ovaj oblik možemo jasno razgraničiti sa drugim glagolskim oblicima, i u tom smislu specificirati njegovu sintakstičku vrednost. — U ovom smislu u vezi sa vremenskom određenošću glagolske radnje, St. traži dalje izlaz da objasni naporednost kao osnovnu specifičnost ovoga oblika, i za primere gde se imperfekatska radnja u vezi sa drugim radnjama javlja u odnosu sukcesivnosti (napr.: Kad dva zbore štogod na ulici, treći uho obrne te sluša, pa onaj čas trči sudnicima, kaže ono što oni z b o r a h u). Kad i toliko proširimo granice imperfekatske naporednosti, onda je pojam naporednosti toliko rastegljiv da nam on malo, isuviše malo, može poslužiti u naše svrhe — da se okarakteriše imperfekatska radnja.

Kako St. na drugom mestu kaže (str. 66), većina sintaksičara je stvarno ukazivala »na označavanje naporednosti radnje u imperfektu s

[1]) JF XX, str. 55.

drugom nekom prošlom radnjom«, a on je otišao dalje, pa je naporednost sa bližim određivanjem prošlosti uzeo kao »baš taj bitan momenat« koji karakteriše imperfekatsku radnju. Međutim, ja računam da je ovde izneseno dosta činjenica koje mogu pokazati da se u tom pravcu ne mogu naći konačna rešenja da se objasni suštinska vrednost imperfekta. O naporednosti imperfekatske radnje u odnosu na neki, određen ili neodređen, vremenski tok može se govoriti samo u onom smislu u kom se radnja prezenta imperfektivnih glagola svuda javlja u vremenskoj liniji koja zahvata vremenski tok ne izdvojenim tačkama njegova kretanja nego samo vreme u kretanju. Samo koliko se može govoriti o naporednosti imperfektivne prezenatske radnje i sa drugim radnjama, i sa momentima vremenskog toka, toliko se može govoriti o naporednosti imperfekatske radnje u odnosu, uopšte rečeno, na druga zbivanja vezana za situaciju o kojoj se govori. A takva naporednost je obuhvaćena kad kažemo da imperfekat služi za obeležavanje preteritalne radnje (u sadašnjosti) koju doživljavamo u njenu procesu, sa vremenom njenog razvoja.

3. Sa Stevanovićevim tretiranjem imperfekta u našem jeziku u smislu naporednosti drugoj radnji ili situaciji podudara se i ono kako se obično tretira sintaksička vrednost ovog oblika u francuskom jeziku. Oslanjajući se i na Brino-a (Brunot), P. Skok za francuski imperfekat tvrdi: »Pravo je, dakle, značenje imperfekta izražavanje prošle istovremenosti (contemporanéité ili simultanéité). Prema Brunotu... sva se značenja odatle mogu izvesti...«[1]) — »Ova sintaksa (francuska — prim. J. V.) utvrđuje ujedno, kaže malo dalje Sk., i to da glavno značenje imperfekta u današnjem fr. jeziku nije ni trajanje ni opetovanje, nego praćenje prošlih događaja (concomitance). Značenje trajanja ili opetovanja izlazi iz značenja »concomitance« i to zbog toga što epizode imaju često trajna svojstva iil se opetuju« (str. 133).

Kad se uzme osnovna vrednost imperfekta i u našem i u francuskom jeziku, gotovo jednako se on može određivati u smislu naporednosti i u smislu trajanja njegove radnje, — i nije čudo što se gledišta St-ćevo i Sk-ovo ovde podudaraju. Međutim, ovakav pogled i na francuski imperfekat podvrgava se na činjenicama zasnovanoj kritici. U jednoj skorašnjoj studiji o sintaksičkim svojstvima indikativnih glagolskih oblika rečeno je: »On a dit que l'imparfait exprime simultanéité. Il est naturel de demander: par rapport à quoi? S'il faut penser à un observateur du passé, il semble que ce soit assez exact. Mais on dirait par là un peu la même chose que »présent dans le passé«, et c'est plutôt »simultanéité par rapport à une autre action que cela signifie«.[2]) U slučajevima kad aorist (passé simple) označava glavnu radnju, a imperfekat sporednu (pratilačku), definicija u smislu naporednosti imperfekatske radnje lepo odgovara. Ali ma koliko rastegljivo uzimali odnose dveju radnja u smislu naporednosti, kao što se to naročito kod nas čini, ipak je nemoguće i za francuski i za naš imperfekat primiti takvu definiciju, kao što s potpunim pravom Sten to tvrdi za francuski jezik. Satrova rečenica

---

[1]) Petar Skok: Pregled francuske gramatike, dio drugi, Zgb — 1939, str. 130.

[2]) H. Sten: Les tems du verbe fini (indicatif) en français moderne. Kobenhavn — 1952, str. 125—126.

koju on navodi: Hier ils nous faisaient la causette, à présent ils se cachent — to jasno osporava, kao što to osporava i Njegoševa rečenica: Danas žeže što juče njivljaše (ili uzmimo bez odredaba: nêmāsmo nide ništa, pa nam se evo širi krd ovaca po polju, i sl.). Sten s pravom ukazuje i na imperfekatsku radnju u francuskom koja prethodi aoristnoj: une douzaine de colonnes mobiles qui ravagèrent méthodiquement le pays dont Merlin (de Thionville) disait déjà trois mois plus tôt qu'... To što imperfekat pokazuje i radnju koja prethodi prošloj glavnoj radnji u rečenici, još jasnije pokazuje kako je za njega naporednost malo obavezna i koliko ona ne daje njegovo bitno svojstvo. I to nije osobina samo francuskog jezika nego i našeg, — imperfekat se tako, i slično, kod nas upotrebljavao od prastarih vremena. Uzmimo u našem jeziku: Načinio je novu kuću, deno mu prije bijaše stara ozidina. — Sve je to razorano onuda de nam prije pasijahu ljeti telad — i sl. Ovakvu, pluskvamperfekatsku vrednost pokazuju nam i za stari slovenski imperfekat uporedne gramatike: »Manchmal steht es auch für das Plusquamperf.: ar. i postavi cerkovь svjatago Vasilьa na cholmê, ideže stojaše kumirъ Perunъ i pročii, ideže tvorjachu portêby knjazь i ljudьje...[1]) — primer iz Nestorove kronike. Pluskvamperfekatsku vrednost imperfekat je imao i u starim ariskim i u grčkom jeziku.[2]) Imperfetku je, dakle, svojstveno, pored naporednosti, ne samo pokazivanje sukcesivnih radnji, ne samo prošlih radnji u odnosu na pravu prezentsku, nego i obeležavanje pluskvamperfekatske radnje — u odnosu na glavnu prošlu radnju, i sve to potiče iz prastarih vremena, i sve nas to upućuje na shvatanje da naporednost prema drugoj radnji ne možemo smatrati kao njegovu primarnu osobinu.

4. P. Č. Sladojevića je u ovom smislu poslužilo i dobro jezičko osećanje i dobar smisao za uočavanje sintaksičkih osobina ovog glagolskog oblika kad je odbacio misao o naporednosti kao o primarnom svojstvu imperfekta. Njegov prvi primer, ništa drugo da se ne uzme: Eno bijaše velika gužva pred Narodnim pozorištem, — koji se može uzeti i ovako izdvojen, bez veze sa kakvim prethodnim razgovorom, dovoljan

---

[1]) Dr. Wenzel Vondrák: Vergleichende slavische Grammatik, II Band, Göttingen 1928, str. 389.

[2]) Vidi kod Delbrika isti slovenski, staroruski primer sa napomenom u zagradi da je to osobina i ariskih i grčkog jezika (B. Delbrück: Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, zweiter Teil, Strassburg — 1897, str. 340, — vidi i posebno za staroindiski str 269; uporedi posebno za grčki kod Kurcijusa: »In Verbindung mit anderen Zeiten der Vergangenheit bezeichnet das Imperfect zwar in der Regel Ereignisse, die neben jenen fortdauern, nicht selten aber auch solche dauernde Vorgänge, welche der Haupthandlung vorausgehen und darum im deutschen wie im lateinischen durch das Plusquamperfect bezeichnet werden: Οἱ μὲν οι ἠναγκάσθησαν τὴν ἀπόσ σιν ποότερον ἢ διενοοῦντο ποιῆσα θαι (Lezbijci su bili primorani da se odmetnu prije no što su pomišljali da to učine...) Georg Gurtius: Griechische Schulgrammatik, Prag — 1880, str. 274 — Anm. 3. — Iako nemačkom i latinskom pluskvamperfektu koji bi ovde došao mesto grčkog imperfekta ne odgovara pravo pluskvamperfekatsko značenje, za nas je važno da imperfekat nije upotrebljen u sporednoj rečenici za istovremenu radnju sa preterialnom (aoristnom) u glavnoj, i da se dve prošle radnje nalaze u odnosu jedne preteritalne i druge pluskvamperfekatske preteritalne.

je da mu da pravo kad kaže da »paralelizam nije primaran ni obavezan u značenju imperfekta«.[1])

III.

IMPERFEKAT U ODNOSU NA VREMENSKE KATEGORIJE APSOLUTNOG INDIKATIVA I RELATIVA

Jedan od najtežih poslova pred kojim stoje danas naši sintaksičari jeste utvrdivanje i razgraničavanje vremenskih kategorija apsolutnog i relativnog indikativa, ili, prosto rečeno, relativa. Koliko su u tom pogledu kod nas neraščišćene stvari, pokazuju i najnovija gledišta pri posmatranju imperfekta u odnosu na ove dve osnovne vremenske kategorije i pri davanju mesta ovome obliku u ovim dvema kategorijama, odnosno samo u jednoj od njih — u relativskoj. Ja ću se, nadam se, na drugom mestu pozabaviti pitanjem svih specifičnih momenata koji su važni za preciznije odredivanje granica izmedu apsolutnog indikativa i relativa, pošto u svakom slučaju moramo otići i dalje od onoga što je u tom smislu fundamentalno dobro postavljeno u radovima prof. Belića, — a ovde ću se samo u vezi sa problemima koje nam i u tom pogledu nameće imperfekat osvrtati i na opštija pitanja osnovnih vremenskih kategorija. Po dosadašnjim tumačenjima imperfektu su dali mesto u obema kategorijama Belić, Stojićević i Sladojević, a, nasuprot tome, isključivo relativsku vrednost imperfekta nalazio je Br. Miletić i nalazimo je Stevanović i ja.

Stojićević je pomešao jedno s drugim subjektivno doživljenu prošlost sa indikativnom (čitaj apsolutnoidnikativnom), što smo, mislim, s dovoljno razloga osudili i Stevanović i ja u svojim prikazima njegove knjige,[2]) pa nam osvrtanje na njegova tumačenja indikativne i relativne vrednosti imperfekta ovom prilikom nije potrebno. Potrebno će biti, prema tome, osvrnuti se još na Belićeva tumačenja imperfekta u ovom smislu, i naročito na Sladojevićevo i Stevanovićevo, koja su data sa širom argumentcijom.[3])

1.

Ja sam pominjao ranije (i u svom prikazu Stojićevićeve studije, — i ovde sam se toga doticao) da je Belić, govoreći o određenosti i o naporednosti imperfekatske radnje, bio gotovo blizu da u imperfektu protumači njegovu relativsku vrednost. Ali je B. u opštijem osvrtu na imperfekat u granicama vremenskih kategorija u svom gledištu ostao prilično neodređen.[4]) Govoreći o naporednosti imperfekatske radnje, iza

---

[1]) JF XX, str. 219.

[2]) Vidi JF XIX, str. 282—287, Pitanja književnosti i jezika — I, sv. 1, str. 180—190.

[3]) Miletić, videćemo, nije ulazio u objašnjavanja i dokazivanja relativnosti imperfekta, ali će biti potreban pogled na njegov jezički materijal u primerima.

[4]) Interesantno je i to što se Miletić u svom odredivanju relativske vrednosti imperfekta poziva baš na Belića, i to na ono mesto u šestoj knjizi Filologa o kome smo govorili (v. niže).

reči koje sam citirao gore (v. razmatranje u vezi sa naporednošću imperfekatske radnje), B. kaže:

»To je značenje (značenje naporednosti. — prim. J. V.) učinilo da je on (imperfekat — J. V.) bio vrlo zgodan za pripovedanje u kojem se često hoće da obeleži trajanje radnje u prošlosti, kad su se i za koje su se vreme vršile druge radnje; dakle, on je po prirodi svojoj bio g o t o v o u p u u ć e n n a u p o t r e b u u sintaksičkom relativu. Tako ga u našem jeziku i nahodimo.

Odvade se vidi da se imperfekat mogao podjednako upotrebljavati i u sintaksičkom indikativu i sintaksičkom relativu, gde god je bilo potrebno da se označi njegovo osnovno značenje. Samo u pripovedanju ima više prilike da se takvo značenje upotrebi.«[1])

Iz ovoga što je ovde rečeno (i sa onim što je neposredno pre toga kazano) ne vidi se baš jasno da imperfekat podjednako može služiti i indikativnoj (= apsolutnoindikativnoj) i relativnoj vremenskoj kategoriji. B-ću nije bilo poznato to koliko je imperfekat u razgovornom jeziku (u krajevima gde se on još dobro čuva) vrlo običan i u označavanju radnji iz bliske, i najbliže prošlosti (to je u izvesnoj meri pokazano kod Stojićevića, samo donekle kod Stevanovića, a u potpunijoj meri ovde kod mene), pa je prirodno što je imperfekat kod njega više vezan za pripovedanje. Medutim, ovde je dosta jasno ukazano na to da je imperfektu mesto koliko u pripovedanju toliko i u običnom obaveštavanju, kao, recimo, u Sladojevićevu primeru: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem, — ili da kažemo: t u c i j a h u se nekakvi ljudi pred Pozorištem — i sl. Može se, dakle, govoriti i o podjednakoj upotrebljivosti i o podjednakoj uobičajnosti upotrebe i imperfekta u pripovedanju i u običnom razgovornom izrazu. Ali, kad se otstrani i obavezno dugo trajanje i obavezna naporednost, što, kao što smo videli, za imperfekat nije bitno, B. je mogao osetiti nešto u ovom obliku što ga predistinira za relativsku vremensku kategoriju, i bio je blizu sasvim pravilnog rešenja. U određivanju onoga što je bitno za imperfekatsku radnju, kad je rekao da je imperfekat »upućen na upotrebu u sintaksičkom relativu«, — samo nam još smeta ono njegovo »gotovo«.

Kako je B. vremensku relativnost imperfekta, samo po uobičajenosti njegove upotrebe, vezao samo za naporedan odnos prema drugoj radnji, pokazuje i ovaj pasus u njegovim univerzitetskim predavanjima: »Pošto se imperfekat upotrebljava uz neku drugu paralelnu radnju, pokazuje samo adaptiranje prema njegovu značenju drugih glagolskih radnji. Samo po sebi to značenje ne znači još relativ, ali pošto se može imperfekat podjednako, imajući pomenuto značenje, upotrebljavati uz drugu glagolsku radnju u prošlosti, to je njegova najobičnija upotreba u relativu.«[2])

Na ovakvom shvatanju naporednosti imperfekta prema drugoj i prema drugim radnjama mogao je i Stevanović zasnovati svoju tezu o potpunom relativskom karakteru imperfekta. Ali pošto Sladojević stoji na gledištu i indikativnosti (apsolutne) i relativnosti imperfekta, kao i Belić, i pored toga što je, kao što smo videli, odbacio

---

[1]) JF VI, str. 118.

[2]) Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II, sv. 2: Reči sa konjugacijom (predavanja), Bgd. 1951. str. 223.

misao o naporednosti kao bitnoj komponenti u značenju imperfekta, njegova argumentacija zaslužuje posebnu pažnju, pa se tek, posle toga možemo osvrnuti još na razlike u tumačenjima Stevanovićevim i mojim u argumentacijama pomoću kojih možemo objasniti isključivo relativsku vrednost imperfekta.

Sl. je svoju dokaznu vrednost za indikativno značenje imperfekta (značenje apsolutnog indikativa) zasnovao na kriteriju koji je nepotpun i koji, onako apsolutno primjenjivan kao što se koji put kod nas primenjuje i kao što ga je Sl. ovde primenio, dovodi ispitivače naših glagolskih oblika u velike zabune. S takvim gledanjem na stvari potrebno je raščistiti, jer nije u pitanju samo određivanje relativske ili apsolutnoindikatvske vrednosti imperfekta, nego i u izvesnim težim slučajevima razgraničavanje jedne i druge vrednosti prezenta (kvalifikativna značenja i dr.). Ono (ovo gledanje) služi kao nesiguran oslonac. Ja ne kažem da se oko »indikativnosti« i »relativnosti« imperfekta ne možemo još sporiti, da smo iscrpli sve argumente (i da će se oni lako iscrpsti) za jedno ili drugo tumačenje, ali bazu na koju je postavljena ovde analiza, kao nesigurnu, treba otkloniti, da bi se čvršćem merilom mogli meriti argumenti — na jednoj i na drugoj strani. — U čemu je stvar? Sl. u odmeravanju jedne i druge vremenske vrednosti glagolskog oblika, u njihovu razgraničavanju, polazi od zamenljivosti ili nezamenljivosti jednog oblika drugim u istom vremenskom značenju. Da nam stvari budu potpuno jasne, moramo uzeti doslovno njegove reči: »Kao kriterijum za indikativnost služi nam to da li se neka glagolska radnja vremenski određuje prema momentu govora govornog lica ili prema nekom drugom momentu ili situaciji; ovaj kriterijum često nije praktičan pa se, pored njega, treba poslužiti i drugim, koji se u praksi pokazao kao vrlo dobar, a to je da se vidi može li se oblik koji ispitujemo zamijeniti nekim drugim, vremenskim ili bezvremenskim glagolskim oblikom a da se v r e m e n s k o značenje rečenice ne promijeni. Ako se vremensko značenje rečenice promijeni, onda je situacija indikativska, a ako se vremensko značenje ne promijeni, situacija je relativska«.[1]) Praktično primenjen kod Sl-ća, kriterij se pokazuje ovako: »Ova ti knjiga b i j a š e na podu... (saopštenje o vrlo bliskoj prošlosti)« — »Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem (isto)« — itd., itd. — imperfekat u ovakvim primerima se ne može zameniti drugim oblikom (bez promene u značenju, — imperfektivni prezent dolazi u obzir da to pokaže), prema tome, stvar je prosta, imamo posla s indikativom (po našoj terminologiji — s apsolutnim indikativom). Zato što se ovaj praktični kriterij, izvučen iz studija prof. Belića, apsolutizovan, kako smo ga mi njegovi učenici svi primenjivali učeći sintaksu glagola, pa i docnije, uzima bez kontrole, moglo se i Sl-ću desiti da ne uoči njegov manjak. Prof. Belić je poneka mišljenja izrečena u prvim studijama o upotrebi glagolskih oblika upotpunjavao i revidirao, pa je i mišljenje o zamenljivosti glagolskih oblika u relativu, dato u šestoj knjizi Južnoslovenskog filologa (v. str. 115—16, 127), u dobroj meri revidirano, a potrebno ga je upravo upotpuniti.

---

[1]) JF XX, str. 215—216.

Tačno je ovo: ako se koji oblik za prošlost može zameniti prezentom a da ta radnja ostaje i dalje preteritalna, taj je oblik uvek u relativu (to znači mogućnost zamene a da se vremensko značenje ne promeni), ali nije tačno da se preteritalni oblik — perfekat, aorist ili imperfekat — kad je u relativu, uvek može zameniti prezentom, kako smo mi kao pravilo primenjivali Belićeve reči: »... aorist upotrbljen u sintaksičkom relativu (u pravom pričanju) može biti zamenjen prezentom ili perfektom...«[1]) — što važi za aorist, to, naravno, važi i za perfekat i imperfekat, i to Belić pokazuje na drugim mestima.[2]) Najobičniji primeri prave relativske, izrazito relativske vrednosti preteritalnih oblika sa nezamenljivošću drugim oblikom, mogu nam odmah dokazati koliko se relativnost i zamenljivost oblika potpuno ne poduudaraju. Svaki perfekat sa jasno izdiferenciranim značenjem prošlosti u odnosu na druge radnje u prošlosti — nezamenljiv je, čak ga ne mogu zameniti ni aorist ni imperfekat sa onom merom promene u značenju sa kolikom se inače mogu zamenjivati medusobno ovi oblici i u indikativu (apsolutnom) i u relativu. Uzmimo primer: kad ujutru ustane, a to vinograd olistao — relativska upotreba perfekta, prava relativska a perfekat je nezamenljiv, ne samo prezentom nego ni jednim drugim oblikom..[3]) Za imperfekat posebno može biti često i u relativu koji je za sve nas bez diskusije relativ — karakteristično da ga ne možemo zameniti prezentom nesvršenih glagola. Ja ću navesti koji primer iz najobičnije upotrebe imperfekta u pripovedanju doživljaja iz sopstvene prošlosti: One godine kad se strina dovela bijak ja veliki, čuvak ovce. Jednog dana ona me ujutru budi pa mi kaže... i sl. Neće niko posumnjati u to da ovde imamo posla samo sa relativskom vrednošću imperfekta, a zamenljivost je moguća samo perfektom, sa odgovarajućom promenom u vremenskom značenju. Sladojeviću, koji ima inače lepo osećanje za imperfekat i smisao za uočavanje njegovih specifičnosti, biće jasno kad kažemo za primer: Bijak ja tada mali, čuvak janjce, kad jednog dana pade veliki snijeg na gospodindan

---

[1]) JF VI, str. 116.

[2]) U knjizi O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku Belićeva formulacija ovog kriterija je, uopšteno data, sasvim tačna, samo nju treba dopuniti; on tamo kože: »Kad se vremena upotrebljavaju u indikativu, ona imaju uvek svoja prava vremenska značenja koja se izmedu sebe ne mogu mešati. Kad to mešanje nastupi to je znak da se vremenska sistema pod izvesnim uslovima pomerila« (str. 368). Drugi deo konstatacije ne treba shvatiti da ne može biti pomeranje značenja i bez mogućnosti mešanja glagolskih oblika o kome ovde govori prof. Belić, — i onda smo odmerili pravu vrednost kriterija kojim se poslužio Sladojević, i videli koliko je njegova praktična vrednost ograničena. — Meni je s pravom oštro zamerio Stojićević što sam u svom radu o govoru Pive i Drobnjaka, tumačeći jedno značenje aorista, ovako kao i Sladojević bukvalno shvatio gore citirane Belićeve reči iz šeste knjige Filologa, i aoristu u datoj upotrebi pridavao indikativnu vrednost zato što je takav aorist bio nezamenljiv prezentom (v. kod Stojićevića str. 170).

[3]) Ovde bi se, istina, moglo primetiti da je perfekat u vrednosti pluskvamperfekta a to vinograd bijaše olistao), pa da je zato nastupila nezamenljivost perfekta prezentom. Ali nije stvar samo u tome, — i u svojoj vrednosti za ovakvu relativnu prošlost može perfekat ostati ovako nezamenljiv, — uzmimo slučaj da je rečeno: kad ujutru ustane, vidi da je vinograd olistao — i sl. (ali o zavisnim rečenicama biće reči docnije).

uveče, doćerasmo stoku — itd. — da u stilu pričanja imamo posla s imperfektima u relativu, a isključena je zamenljivost imperfekta prezentom. Ja sam i gore, razmatrajući kategorije imperfekatskih značenja ukazivao na mogućnosti i nemogućnosti zamenjivanja imperfekta prezentom, ali pošto je u smislu mojih tumačenja imperfekat uopšte relativskog karaktera, ja nisam na ovoj Sladojevićevoj osnovi imao potrebe deliti imperfekatska značenja.

Mogućnost zamene imperfekta u raznim njegovim upotrebama prezentom pretstavlja jedno posebno, vrlo složeno pitanje naše sintakse glagola i nju treba ispitivati na drugoj osnovi. Ja bih rekao (na to sam i gore pre ukazivao) zasad samo ovo da je i imperfekat za radnju neposredne prošlosti vrlo obično zamenjiv prezentom kad je vremenski situacija jasno obeležena. Zamenjivanje je moguće u dva smisla, ili, drukčije da kažemo, ono što smeta potpunoj zamenljivosti, to je činjenica što prezent može obuhvatiti i imperfekatsko značenje za prošlost i prezentsko za pravu sadašnjost. Kad toga ne bi bilo, ja mislim da bismo uvek imali laku i običnu zamenljivost imperfekta za blisku prošlost (»indikativnog« imperfekta, kako ga tumači Sl.) prezentom, kao što inače imamo obične zamene preteritalnih oblika relativske vrednosti prezentom za relativnu sadašnjost. U prvom Sl-ćevu primeru: Ova ti knjiga b i j a š e na podu — zamenjivanja ne može biti, jer su tu specifični uslovi (knjiga je podignuta sa stola, prošlost i sadašnjost se ne mogu mešati). U drugom primeru: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem — prezent mesto imperfekta (eno je velika gužva...) pokazivao bi da j e gužva b i l a i da još t r a j e (mogao je to reći čovek koji je malo pre video gužvu, i sada je saopštava drugome koji nije očevidac, sa uvjerenjem da gužva još traje). Treći primer: neko te z v a š e ispod prozora — takav je da imperfekatska radnja čitava pripada prošlosti i, zato što drugih oznaka vremenskih nema, nije mogao doći prezent (on bi upućivao neposredno na pravu sadašnjost). Međutim, ako obeležimo blisku prošlost, priloškom vremenskom odredbom, ili kako drukčije, onda će sasvim prirodna biti zamena: malo prije neko te z o v e ispod prozora; sad malo prije čovek i d e ispod kuće i p i t a za trebe, — odgovara i imperfekatskoj situacji: sad malo prije čoek i d a š e ispod kuće i p i t a š e za tebe.

Ja ću ovde uzeti koji primer imperfekta za neposrednu prošlost, gde vremenskog posredstva između sadašnjosti govornog lica, apsolutne sadašnjosti, da tako kažemo, i imperfekatske radnje ne može biti, gde ga sa ovog stanovišta — merenja vrednosti po bliskosti momentu govora — ne bi Sl. mogao lako klasifikovati u relativsku kategoriju, a ipak je imperfekat zamenljiv, lako zamenljiv prezentom. — Kad ti dođe sin? — Evo sad malo prije, č i t a h ja novine a on banu (= bahnu) na vrata. — Ovo je sve moglo biti jednako rečeno i na ovaj način: Kad ti dođe sin? — Evo sad, ja legao, č i t a m novine, a on bahnu na vrata. — Pre svega, u pitanju: Kad ti d o đ e sin — aorist ne može biti tretiran drukčije nego u vrednosti apsolutnog indikativa. Dolazak sinov je novost za onoga ko pita, događaj neposredne, sasvim bliske prošlosti. Indikativnost je nesumnjiva ne samo stoga što aorist ovde ne može biti zamenjen prezentom (Sl-ću bi to bio dovoljan dokaz za ovakvo tretiranje aorista) nego i zato što ga uslovljava oblik pitanja.

U pitanju: kad si došao? — kad ti dođe2 — kad si napisao ovu knjigu? — kad je napisa? i sl — i za onoga ko pita i za onoga ko odgovara: došoh jutros, — došao sam jutros; napisao sam knjigu prošle godine — itd. — radi se samo o prošlosti odmeravanoj prema momentu govora. Prema prvom Belićevu kriteriju, koji je ovde Sl. naveo, a koji je i po mom mišljenju apsolutno tačan, ovde imamo posla sa aoristom i perfektom, svejedno, u apsolutnom indikativu. Mogu li se radnje u odgovoru kako drukčije tretirati? — Evo sad ja legao (ili ja legoh) — i perfekat, svejedno što je bez pomoćnog glagola,[1]) i aorist su indikativni, odnosno apsolutnoindikativni. Iza ovoga perfekta ili njegova ekvivalenta po vremenskoj vrednosti dolazi imperfekat čitah. Kakav on može biti? Po odnosu prema momentu govora on je iste prirode kao i: malo prije tucijahu se ljudi pred pozorištem oko karata, pa ih razvadiše (razlika od Sl-ćeva primera: Eno bijaše velika gužva pred Narodnim pozorištem — stvarno nema, osim što u našem primeru znamo sigurno (po aoristu koji sledi) da je imperfektova radnja prošla. Aorist: a on bahnu na vrata je bez sumnje apsolutnoindikativni, kao što je takav u izrazu pa ih razvadiše.

Možda bi se ovde moglo prigovoriti ovoj mojoj analizi da imperfekat na ovom mestu među ostalim preteritalnim glagolskim oblicima ima posebno mesto zato što je njegova radnja vezana za drugu preteritalnu radnju, pa je vremenski njegov odnos vezan za tu radnju, te da je, prema tome, njegov karakter relativski, — i otud je sasvim prirodna njegova zamenljivost prezentom: ja legao (legoh) pa čitam novine. U tom smislu može se samo do izvesne mere učiniti prigovor primeru: malo prije pred pozorištem se tucijahu ljudi oko karata, ako računamo da bi relativnost proistekla od veze sa vremenskom priloškom odredbom malo prije; u tom slučaju i aoristi bi u oba ovde analizirana primera išli u relativsku kategoriju (naravno i bez mogućnosti zamene prezentom). Ali ja mislim da se tako daleko ne sme ići u određivanju granica za relativsku upotrebu vremena, jer se u tom slučaju nikad stvarno naše dve vremenske kategorize ne bi mogle razgraničiti. U primeru, recimo, koji ne možemo meriti nikakvom drugom merom za upotrebu imperfekta nego što možemo meriti ovde date primere iz običnog razgovornog jezika: — Šta ti bi? (aorist za najneposredniju apsolutnu prošlost). — Čìtāh novine, pa mi se zanesvijesti (i imperfekat i aorist za istu apsolutnu neposrednu prošlost, bez ikakvih drugih vremenskih obeležja) — imperfekat ćemo opet zameniti (i to jedino možemo učiniti s imperfektom između ostalih preteritalnih oblika) prezentom: Šta ti bi? — (Evo) čitam novine pa mi se zanesvijesti. Prezent je relativni: onaj koji odgovara više ne čita novine (otkad mu se zanesvijestilo). Nijednim drugim oblikom imperfekat ne bi mogao biti zamenjen, ni na ovaj način na koji se često on može zameniti perfektom. Da je rečeno: čitao sam novine pa mi se zanesvijesti, ne bi

[1]) Tim samim što se ovakav perfekat može zameniti aoristom za neposrednu prošlost u apsolutnom indikativu (Šta radiš? — Evo ja legao da se odmorim. — ili: Evo ja legoh da se odmorim), bez razlike i u emocionalnom smislu, jasno je da se radi prosto o radnji neposredno odmeravanoj prema momentu govora, dakle o apsolutnom indikativu.

bila izražena jasno istovremenost nastupa nesvestice pri samom čitanju; aorist upotrebljen (čìtah novine pa mi se zanesvijesti) dao bi drugu pretstavu odnosa: nesvestica je nastupila, istina, kao neko posledica, ali vremenski, makar koliko, odvojena od momenata čitanja. Ova specifičnost imperfekta, među ostalim preteritalnim oblicima, ne sme se ispustiti iz vida kad se hoće da dođe do njegovih bitnih svojstava u njegovoj najobičnijoj upotrebi.

Ako bi nekome, da u ovom smislu protumači vrednost imperfekta, smetalo to što i ovde određivanje vremenskog odnosa dolazi u vezu s pitanjem, koje, samo po sebi, upućuje vremenski na određeni momenat prošlosti, kao što na taj momenat upućuju priloške vremenske odredbe, možemo, kako ja računam, lako izići iz te neizvesnosti.

I u običnom, direktnom saopštenju, bez veze s pitanjem, imperfekat može doći za istu vremensku situaciju: Zamisli, d e s i m i s e nešto neočekivano: č i t a h novine, pa mi se z a n e s v i j e s t i (aorist). Aorist ili perfekt, ako bismo njim aorist zamenili) nesumnjivo je apsolutnoindikativni (apsolutnoindikativni i za onoga ko bi, kao što se to čini često, apsolutnu indikativnost video uvek kad glagolski oblik ima uza se prilošku odredbu koja upućuje na preteritalnost glagolske radnje). Aorist z a n e s v i j e s t i se je nezamenljiv prezentom, te mu, ako polazimo i sa Sl-ćeva stanovišta, ne bismo mogli pripisati relativsku vrednost. Ali imperfekat č i t a h sasvim je lako zamenljiv relativnim prezentom (č i t ā m novine, pa mi se zanesvijesti). U čitavoj ovoj kombinaciji glagolskih oblika, gde rečenice nisu u kakvom zavisnom odnosu, jedini se imperfekat izdvaja po tome što dopušta da bude zamenjen prezentom. To, po mom mišljenju, i dolazi otuda što je on po prirodi svojoj relativskog karaktera. Iako ga prezent ne može u svakom slučaju zamenjivati (što zavisi od drugih momenata, kako se sve preteritalna radnja može projicirati na momente prave sadašnjosti, i na momente relativne sadašnjosti), relativski karakter imperfekta ima svoje specifične mogućnosti da ustupa mesto prezentu, po čemu on, imperfekat, zauzima posebno mesto među preteritalnim oblicima. Pitanje je sad, za naš problem od presudne važnosti: može li aorist(odnostno perfekat) biti ona vremenska odredbenica prema kojoj bi se upravljao imperfekat u relativskom smislu, a da se prema njoj ne upravlja aorist: z a n e s v i j e s t i? Prava baza vremenska za ovde date prošle radnje i stanja data je u samom imperfektu (odnosno u relativnom prezentu). To što se desilo odnosi se na momenat z a n e s v e š ć i v a n j a, na stanje koje je vremenski vezano za radnju č i t a n j a. Prema tome, ne može aorist (ili perfekat) ovde biti onakve vrste odredbeni izraz kao što je kakva priloška odredba m a l o p r e — i sl. Ali na posredan način u odnosu na imperfekat č i t a h (ili prezent č i t a m), aorist d e s i s e ima nekakav vremenski odredbeni smisao, tim što upućuje na prošlost — i ništa više. A to, po mom mišljenju, nije nikako dovoljno da bismo samo stoga, i ni zbog čega drugog, odredili vremensku vrednost imperfekta kao relativsku.

Pomenuo sam za ovaj ovde analizirani primer rečeničnu nezavisnost u njegovu sklopu složene rečenice. Moglo bi se govoriti i o nepotpunoj nezavisnosti rečenica u kojima su ovako došli naši glagolski oblici, pa bi to moglo unositi zbrku u naše tretiranje oblike u odnosu na ovde posmatrane vremenske kategorije.

Radi potpunijeg razjašnjavanja stvari, ovde moramo prokomentarisati jedan Belićev noviji pogled na razgraničavanje vremenskih kategorija. Belić je u svojim ranijim interpretacijama svoga indikativa i relativa uzimao kriterij za jednu i drugu kategoriju onako kako ga je i Sladojević ovde dao u prvom, teoretskom obliku, odmeravanje prema momentu govornog lica (u apsolutnoj vrednosti toga kriterija) pa je prema njemu, s pravom, govorio i o indikativu (kod nas ovde apsolutnom indikativu) u zavisnim rečenicama (vidi Južnosl. filolog VI, str. 128—131). Međutim, docnije, u svojoj knjizi O prirodi jezika i jezičkom razvitku, gde je data njegova poslednja reč o osnovnim kategorijama značenja glagolskih oblika, on je ovom svom kriterijumu dao drugu vrednost, on ga je upravo u neku ruku ograničio. Po ovom novom shvatanju odmeravanje prema momentu govornog lica ne važi za zavisne rečenice. Evo šta kaže Belić u tom smislu na strani 464—5: »... zavisne rečenice ne mogu biti nikada indikativne u pravom smislu reči. One mogu biti samo u zavisnom indikativu ili, kako ga mi nazivamo, u relativu. Otkuda to dolazi? Prosto otuda što se glagolska radnja zavisne rečenice ne upravlja neposredno prema trenutku govora govornog lica nego posredno, jer svaka zavisna rečenica zavisi od neke upravne reči ili od cele upravne rečenice, tj. tek preko izvesnog oslonca dolazi u vezu s trenutkom govora govornog lica«.

Meni se čini da je ovo ograničenje indikativa u užem smislu (aps. indikativa) sasvim neopravdano, ono može komplikovati i onako složene stvari, a nikako ne utvrđuje sigurno stanovište, — ono upravo, kako sam ja čvrsto uveren, pomoću sigurnijeg kriterijuma utvrđeno tlo čini labavijim.Po čemu bi logici stvari primer, uzmimo, nisam otišao u školu zato što me boli glava — odgovarao apsolutnoindikativnoj upotrebi perfekta (kakva ona stvarno i jeste) a relativskoj upotrebi prezenta zato što je on u zavisnoj rečenici? Ne shvatam to da jezičko osećanje može u vremenskom smislu različito tretirati: danas me boli glava, pa nisam otišao u školu (Ili uzmimo: nije otišao u školu, nego se igrao — nezavisne rečenice) — i: Nisam danas otišao u školu, jer me boli glava. Vremenska vrednost glagolskih oblika ostaje ista, i jedini oslonac vremenski za oba značenja glagolskih oblika ostaje baš momenat govora govornog lica. Sam rečenčki oblik, prema tome, u vremenskom odnosu ne menja ništa, — to što u smislu vremenskog odnosa deluje na osnovne vremenske kategorije pripada specifičnostima zavisnih odnosa u rečenicama, a ne samim njihovim oblicima, apsolutno uzetim u celini. Toliko sam morao reći ovde o ovom promenjenom Belićevu stanovištu, o kome i inače, videćemo, Sl. nije vodio računa, da vidi koliko i njemu stoji na putu, — jer nam ono i inače može činiti prepreke u pravilnom izvođenju analize na ovakvim primerima kakve ja ovde interpretiram.

Radi prečišćavanja stvari u smislu kretanja naših glagolskih oblika, moramo uzeti još koji primer da pokažemo kako nije prosta stvar polaziti od zamenljivosti jednog oblika drugim pri određivanju relativske ili apsolutnoindikativske vrednosti glagolskih oblika. U primeru koji ću opet uzeti iz narodnog govora: Sretoh Stanu, pitaše za tebe, — gde su radnje date bez vremenskih bližih odredaba, možemo, kad je to rečeno u momentu dolaska govornog lica, osetiti neposrednu prošlost u kojoj su u vremenskoj naporednosti date obe radnje (u momentu susreta pada imperfekatska radnja glagola pitati). Postavimo pitanje: ako bi

bile obe radnje date u aoristu, ili obe u perfektu, ili, na koncu, jedna u jednom, druga u drugom od ova dva oblika, kako bismo tretirali vremenske oblike? Uzmimo: S r e t o h Stanu, píta (ili upíta) za tebe, — ili: S r e o s a m Stanu, p i t a l a j e za tebe — u naporednim rečenicama daju se dve perfekatske (ili aoristne) radnje, — ne možemo sa sigurnim opravdanjem reći da perfekat p i t a l a j e po svojem vremenskom odnosu može biti kako drukčije odmeravan nego prema momentu govora. Oba perfekta pripadaju jednoj prošlosti, a ta jedna prošlost je samo direktna, apsolutnoindikativna prošlost. Po vremenskom odnosu to bi bilo jednako kao kad bi se reklo: j a s a m ž e l a, a ona j e m u z l a krave (na pitanje, recimo: Šta ste to radile? — Skrenimo pažnju i na to da u slučaju: S r e t o h Stanu, u p í t a za tebe, aorist u p i t a ne može biti zamenjen perfektivnim prezentom, ù p ī t ā, što treba nešto da znači, iako se samo tim ne može dokazati apsolutnoindikativna vrednost aorista). Ako je sve ovo ovako, a nemamo razloga da u to posumnjamo, onda se nameće pitanje: od kud potiče mogućnost upotrebe prezenta u gornjoj rečenici: s r e t o h Stanu, p î t ā za tebe? Po mome mišljenju, iako bi bili jedan i drugi perfekat u svojoj osnovnoj, apsolutnoindikativnoj upotrebi, iako je po pravilu u takvoj upotrebi perfekat nezamenljiv relativnim prezentom, prezentu je omogućeno mesto zato što je imperfekat ovde njim zamenljiv, a, u krajnjoj konsekvenciji, to sve otuda dolazi što samim imperfektom govorno lice prebacuje vremfensku upotrebu u relativsku situaciju. Drugim rečima, čim je govorno lice upotrebilo imperfekat, uputilo je dalji vremenski tok radnji (koliko bi i dalje njih moglo biti) u atmosferu, tako da kažemo, ponovnog proživljavanja situacije, direktnijeg uživljavanja u proces doživljenog, i stvorilo relativsku situaciju. Prema ovome, na istoj liniji, ili, bolje rečeno, na istim linijama vremenskih kategorija stoje rečenice: S t e r o h Stanu, s t a n e m o malo i p o r a z g o v a r a m o — s r e t o h (aorist) u apsolutnom indikativu, radnja kojom se neposredno obeležava skora prošlost vremenski projicirana samo na momenat govora govornog lica — i: S r e t o h Stanu, p i t a š e (ili: p i t a) za tebe (aorist u stom vremenskom odnosu); prezenti u obema rečenizama, odnosno prezenat u prvoj i imperfekat u drugoj rečenici, stajali bi na liniji relativa.

U pogledu na linije vremenskih odnosa kojima se kreću preteritalne radnje, ja mislim nema nikakve razlike ni između rečenica: Sretoh Stanu, p i t a š e za tebe — i: Sad s a m b i o pred Narodnim pozorištem, tamo b i j a š e velika gužva (razlika u zamenljivosti postoji, ali sam gore rekao otkud dolazi to da ona ovde nije moguća). U svakom slučaju, u pogledu zamenljivosti, na kojoj je videli smo, Sl. pogrešno bazirao dokaze za »indikativnost« imperfekta nema nikakve razlike između njegova primera: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem, i istog primera u ovoj redakciji: Sad sam bio pred Narodnim pozorištem, tamo b i j a š e velika gužva (i u jednom i u drugom slučaju prezentom bi se upućivalo na to da gužva još postoji). Prema tome, stvar posmatrana sa stajališta Sl-ćeva izgledala bi ovako: u obema redakcijama ovoga primera imali bismo posla sa imperfektom u indikativskom (našem apsolutnondikativskom) značenju. A pošto ne možemo u tom smislu povući razlike, nemamo za to opravdanih razloga, između primera: Sad s a m b i o pred Narodnim pozorištem, tamo b i j a š e velika gužva — i: Sad s a m s r e o Stanu, p i t a š e za tebe, — što može biti rečeno, bez ikakve promene u vremenskom značenju, i: Sad s a m s r e o

Stanu, p i t a za tebe, — onda, čini mi se, izlazi kao na dlanu jasno da imperfekti u oba primera pripadaju istoj vremenskoj kategorji. O tome da je to relativska, a ne apsolutnoindikativska kategorija, ima još da se govori. A iz svega ovoga izlazi, po mom mišljenju ne manje jasno od ovoga što rekoh o istovetnosti ovde vremenskih značenja, i to da za karakter vremenskih kategorija, relativa i apsolutnog indikativa, često nije merilo mogućnost ili nemogućnost zamenjivanja imperfekta (ili koga drugog oblika) prezentom.

Kako i u primerima gde imamo nesumnjivo posla s relativskom kategorijom značenja glagolskih oblika često ne može biti zamenjivanja imperfekta prezentom, možemo pokazati i na običnim primerima iz Vukova prevoda Novoga zavjeta. Ti se primeri mogu uzimati i sreda: »I odmah Duh i z v e d e ga u pustinju. I b i ondje u pustinji dana četrdeset, i k u š a ga sotona i b i sa zverinjem, i anđeli s l u ž a h u mu.« (Po Marku, gl. II, 12 i 13). U prvoj rečenici je ovde nesumnjivo aorist, i z v e d e, — on ovde odgovara Vukovu stilu jevanđeliskog teksta, ali je nesumnjivo i to da bismo u stilu običnog pričanja mesto aorista mogli imati prezent (i z v e d e ga u pustnju), a zamenljivost aorista prezentom jasno upućuje na relativnost čitave kombinacije glagolskih oblika u rečeničnim sklopovima, tj. na odmeravanje vremena prema momentima situacija o kojima se govori, — sva se vremena projiciraju neposredno na relativnu, a ne na stvarnu sadašnjost. Aorist i u rečenici: i b i ondje u pustinji, opet može biti zamenjen prezentom: i b u d e ondje u pustinji... (ili može biti rečeno i p r o v e d e ondje u pustinji dana četrdeset); ali ne može prosto, bez osetne promene u značenju vremenskih odnosa, i aorist k ù š a biti zamenjen prezentom k ù š ā. Pitanje je sad i to zašto se ipak aorist k u š a opire, i to u dobroj meri opire, zamenjivanju prezentom, iako naporedo po vremenskoj liniji stoje aoristi b i i k u š a oba najobičnijega nesvršenoga vida. Ja mislim da je tu posredi i izvesna posebnost u vidskom karakteru prezenta b u d e m, i pored toga što ja nikako ne mislim, kao što se to obično misli, da je prezentski oblik b u d e m u pravom smislu perfektivnoga glagolskoga vida. Moglo je lepo biti rečeno i: i b u d e sa zvjerinjem, ali imperfekat s l u ž a š e, ono što nam je ovde glavno, ne bi mogao biti zamenjen prezentom. Nikakvo jezičko osećanje sa imperfektom od kuće ponesenim ne bi odobrilo: »I b u d e ondje u pustinji dana četrdeset, i k u š a ga sotona, i b u d e sa zvjerinjem, i anđeli s l u ž e mu; naime, odobrilo bi zamene aorista b i prezentom b u d e (kao i gore i z v e d e sa ìzvedē), ali ne bi lako odobrilo takvu zamenu aorista k u š a i imperfekta s l u ž a h u.

Ne znači li to jasno da ne samo obični razgovorni relativni imperfekat nego i u izvesnim slučajevima narativni relativni imperfekat ostaje bez mogućnosti ovakve zamene?

Malo dalje u istom tekstu biće vrlo interesantan ovaj primer: »I hodeći pokraj mora, vidje Simona, i Andriju brata njegova, gdje bacaju mrežu u more, jer bijahu ribari« (gl. I, 16), Kako je sve, u pogledu upotrebe ličnih glagolskih oblika, ovo moglo, a kako nije moglo biti rečeno? Obično bi bilo i: I hodeći pokraj mora, v i d i (prezent mesto aorista) Simona i Andriju brata njegova, gdje b a c a h u (imperfekat mesto prezenta, — ili pravilnije rečeno, imperfekat je bio zamenjen prezentom, pošto ovde prioritet pripada imperfektu) mrežu u more, jer b i j a h u (ili jer s u b i l i) ribari (a nikako: jer s u ribari). Kao što vidimo u zavisnim

rečenicama, relativnoj i kauzalnoj, u jednoj je mesto imperfekta mogao biti i u jevanđelskom tekstu upotrebljen prezent, a u drugoj ostaje imperfekat nezamenljiv. Ovde je ova nezamenljivost jasna, ona nije došla stoga što je u zavisnoj rečenici nego što je relativni narativni imperfekat ovde specifičnog karaktera: on je kvalifikativnog značenja. U opšte uzevši, kvalifikativni imperfekat, izrazito relativnog karaktera, ostaje po prirodi svojoj nezamenljiv prezentom. Uzmimo i najobičniji primer za ovakvu vrednost imperfekta i u nezavisnoj rečenici iz narodne pesme: uveče ga rano l i j e g a š e, a ujutru dockan u s t a j a š e (značenje ponavljanja radnje u prošlosti, što uvek nosi i nijansu kvalifikativnog značenja, i pravo kvalifikativno značenje za naš slučaj je sasvim svejedno).

Da potpunije udemo u suštinu stvari, možemo poći dalje u analizi istoga teksta: «I otišavši malo odande ugleda Jakova Zevedejeva, i Jovana brata njegova, i oni u ladi k r p l j a h u mreže« (gl. I, 18). Jevanđelski aorist ùg l e d a mogao je biti zamenjen prezentom (ùg l e d ā Jakova...), ali imperfekat k r p l j a h u ostaje bez zamene prezentom, ili, u najmanju ruku, ta zamenljivost ne bi bila obična. Dolazimo do momenta kad nam se ukazuje nešto posebno u pitanju mogućnosti zamene relativnog imperfekta relativnim prezentom. Pre smo u sasvim sličnom spletu vremenskih odnosa mogli (i to je u Vukovu tekstu i učinjeno) zameniti imperfekat prezentom u zavisnoj rečenici (relativnoj), a ovde je ta mogućnost ograničena u nezavisnoj rečenici (kopulativnoj). Dakle, pored ostalog, što mi još nismo uspeli da ispitamo, i od rečeničnih odnosa, njihovih oblika, zavisi mogućnost zamene relativskih preteritalnih (ovde imperfekta) oblika prezentom. Ovo naročito treba imati na umu.

Odmah iza ovoga sledi: »I odmah p o z v a ih, i ostavivši oca svojega Zevedeja u ladi s najamnicima p o đ o š e za njim. I d o đ o š e u Kapernaum; i odmah u subotu ušavši u zbornicu u č a š e« (gl. I, 20 i 21). Aoristi su zamenljivi perfektivnim prezentom (p o z o v e ih, — p o đ u za njim, — i d o đ u u Kapernaum), ali nikako ne bi moglo biti rečeno: i odmah u subotu ušavši u zbornicu ù č ī!

U sledećoj rečenici stoji: »I d i v l j a h u se nauci njegovoj; jer ih u č a š e kao onaj koji vlast ima a ne kao književnici« (I, 22). Imperfekti ovde stoje na prvom mestu,) u prvoj rečenici bi mogao biti upotrebljen i aorist sa svojom nijansom relativnog preteritalnog značenja, u drugoj, kauzalnoj, ta zamena ne bi bila tako laka (perfekat bi mogao biti lepo upotrebljen u obema rečenicama), ali zamenljivost prezentom ima i ovde svoje sebi svojstvene uslove. U glavnoj rečenici ni u kom slučaju ne bi mogla doći zamena, ali u uzročnoj, iako zamena ne bi bila obična, ona ne bi bila i nemoguća: moglo se, istina ne tako skladno, reći: i d i v l j a h u se... jer ih uči... Uporedimo li u iste prirode — kauzalnim rečenicama ovaj imperfekat običnog vremenskog relativnog značenja i imperfekat o kome smo malo više govorili, kvalifikativnog značenja, potvrđuje nam se ono što sam rekao o jednom posebnom uslovu zamenjivanja.

Dalje stoji:»I b i j a š e u zbornici njihovoj čovjek s duhom nečistijem, i povika...« (I, 23). Opet nezamenljiv imperfekat, osim perfektom.

I ovaj primer biće za nas ovde od posebne važnosti da nam potvrdi ono šo smo imali prilike ovde da uočimo — kako od rečeničnih

tipova i njihovih oblika zavisi ponekad mogućnost zamenjivanja oblika u relativskoj vremenskoj kategoriji: »I uplašiše se svi tako da p i t a h u jedan drugoga: šta je ovo?...« (I, 27). Moglo je biti, istina ne baš u duhu jevanđelskog teksta, rečeno: I uplašiše se svi, pa p i t a j u jedan drugoga..., ali u ovakvom obliku konsekutivne rečenice sa t a k o d a imperfekat ostaje potpuno nezamenljiv relativnim prezentom, bez obzira na stil i prirodu teksta (jevanđelskog ili druge vrste narativnog).

Navedimo još samo jedan primer, i ova analiza u ovom smislu vršena, biće sasvim dovoljna da se mogu izvesti osnovni zaključci o mogućnosti zamene imperfekta prezentom kad je reč o narativnom jevanđelskom tekstu: »A kad bi pred veče, pošto sunce zađe, d o n o š a h u k njemu sve bolesnike i bijesne« (I, 32). I ovde samo aoristi mogu biti zamenjeni prezentima: A kad b u d e pred veče, pošto sunce z â d ē, — ali imperfekat ostaje bez zamene prezentom.

Ovoliko primera nam je bilo potrebno proanalizirati da jasno uočimo činjenicu k a k o u n a r a t i v n o m V u k o v u j e v a n đ e l j s k o m t e k s t u v e ć i n o m i m p e r f e k a t, z a k o j i o v d e n e m o ž e m o s u m n j a t i d a p r i p a d a k a t e g o r i j i v r e m e n s k o g r e l a t i v a, o s t a j e n e z a m e n l j i v r e l a t i v n i m p r e z e n t o m. Drugo je važno što smo mogli uočiti — da je aorist lako zamenljiv prezentom perfektivnog glagola (ili glagolskog oblika b u d e m gde vidsko značenje može biti neutralnijega karaktera). Uopšte uzevši, postoji činjenica da perfektivni prezent, zato što nema svoje izrazito vremensko značenje, nego više nosi istaknut svoj vidski karakter, nesrazmerno lakše ide u zamenjivanju relatviskih oblika nego prezent od nesvršenih glagola. I zato, razume se, imperfekat u pogledu pružanja mogućnosti da bude zamenjen prezentom zauzima među preteritalnim oblicima posbno mesto. Treće, videli smo, bar donekle to možemo nagovestiti, kakvu ulogu može imati rečenični tip (po rečeničnom odnosu) i rečenični oblk u odnosu na zamenljivost jednoga oblika drugim. Četvrto, sama specifičnost relativnog značenja uslovljava mogućnost ili nemogućnost zamene o kojoj govorimo.

Ovde treba ukazati na još jedan momenat. Priroda odnosa imperfekta i prezenta, posmatrana u svetlu mogućnosti međusobnog zamenjivanja, i uopšte odnosa preteritalnih oblika, na jednoj, i prezenta, i svršenih i nesvršenih glagola, na drugoj strani, kakvu smo mogli ovde utvrditi, odgovara osnovnoj upotrebi imperfekta — njegovu označavanju imperfektivne radnje u neposredno doživljenoj prošlosti, u subjektivnoj prošlosti govornog lica, ovde pričaoca. Preneseni ti odnosi na drugo tlo, na opštu prošlost, van sfere neposrednosti doživljaja govornog lica, pričaoca, dobijaju sasvim drukčiji karakter. Analiza primera iz narodnih pripovedaka, narodnih pesama, iz umetničke savremene književnosti, to bi mogla lako potvrditi. Ali ja ću ovo upoređivanje, kojima bi se, sasvim je razumljivo, u daljoj razradi ulazilo, i mora se ulaziti u dobroj meri, i u pitanje stilistike, u proučavanje narativnih stilova, odložiti, radi utvrđivanja izvesnih oslonaca sa kojih bismo dalje mogli obuhvatiti upotrebu i vrednost ovoga oblika u širim određenijim okvirima.

Pre nego neposrednije pređem na pitanje odnosa imperfekta (i po njegovoj najosnovnijoj upotrebi i po svim njegovim specifičnim značenjima) prema osnovnim vremenskim kategorijama — apsolutnom in-

dikativu i relativu, potrebno je da naglasimo kako momentano imamo pred sobom dosta činjenica za imperfekat upotrebljen za obeležavanje radnji iz subjejjkjjtivne prošlosti, i bliže, najneposrednije (u razgovornom jeziku) i dalje (u narativnom stilu), kako se po njegovoj upotrebi u odnosu na relativni imperfektivni prezent ne mogu izvoditi zaključci u korist njegove apsolutne indikativnosti, u korist, dakle, mogućnosti da se on nalazi u toj službi. Da ne izgubimo iz vida, mi smo ovde imali pred sobom primere a) iz sopstvenih doživljaja dalje prošlosti (ja tada čuvah ovce — i sl.), b) iz neposredne i malo dalje prošlosti (sad sam bio pred pozorištem- bijaše tamo gužva) i c) iz doživljaja druge ličnosti o kojima govorno lice priča kao očevidac (svi primeri iz Vukova prevoda jevandelskog teksta u Novom zavjetu, — o događajima pričaju apostoli (ovde Marko) kao Isusovi pratioci). I ovim je, uglavnom obuhvaćena vremenska sfera osnovne upotrebe imperfekta. — Ako smo utvrdili da po dosadašnjim činjenicama ne možemo izvesti zaključak da imperfekat sa označavanjem radnje neposredne prošlosti pripada apsolutnoindikativskoj vremenskoj kategorij, onda nam ostaje da potražimo druge dokaze za pravo da ga tako interpretiramo, ili da dokažemo njegov relativski vremenski karakter uopšte, na koji sam ja dosad samo uzgred ukazivao. Nakon dugog proučavanja i razmišljanja o svojstvima vremenskih glagolskih oblika, ja sam nedavno, pre dve godine, došao do uverenja da se imperfekat kreće samo u kategorijama relativa. To treba i dokazati.

2.

1. U našoj naučnoj literaturi prvi je Miletić izričito obeležio imperfekat kao relativski oblik po prirodi (v. gore). On je rekao za upotrebu ovog oblika u crmničkom govoru: »Imperfekat se — kao i u našem književnom jeziku — upotrebljava isključivo u sintaksičkom relativu, i to kad se želi naročito da istakne trajanje ili ponavljanje radnje.«[1])

Miletić ovom konstatacijom operiše kao nečim što bi trebalo da bude sasvim poznato, čemu ne treba objašnjenja ni dokaza. Njegov primer: (Jedan jȁštriēp krûžāše nad oniema kȍkoškāma — mogao bi biti (svakako u crmničkom govoru) i u običnom razgovornom jeziku (saopštavanje) i u nerativnom stilu. Ali primer: Vȉše vri(j)ê đa u onê stârē sudȉ(j)e nô ovê danȁšnjē (str. 551) obična je tvrdnja u razgovornom jeziku, i ko pretpostavlja uopšte apsolutnu indikativnost kod imperfekta, tu bi je mogao naći. Miletiću, iako to na primerima nije jasno pokazao, nije mogla ostati nezapažena upotreba imperfekta i u običnom saopštavanju, konstatacijama, u kojima ne može biti vremenskog posredovanja između situacije o kojoj se govori i govornog momenta. A

---

[1]) D-r Branko Miletić: Grmnički govor, Srpski dijalektološki zbornik, knjiga IX, str. 550. Istaknuto trajanje je Miletić osećao, sigurno, pod uticajem Belićevih tumačenja imperfekta. O tome je već bilo reči, ali ovde samo da ukažemo na to kako M. nije osetio da baš nikakva isticanja trajanju radnje nema u njegovim primerima: » Zbȍrāsmo okō-njȇga, ka(d)-ȍn bȁnu nā̏-vrāta — S'ȅdāh kō(d)-Mašȉna, ka(d) dôđe kō(d)-njȇga, Kȓsto. — Tamȁn bljȅsmo za-večȅrōm, ka(d)-on dôđe. — Štȏ rabȏtāše tȁmo Pêro, ka(d)-s(i)-iskrā(j)-njȇga pasâ? — i sl. (poseban izgovor zamene poluglasa ovde nije obeležen).

ipak se opredelio za isključivu relativsku vrednost imperfekta. Zanimljivo je što M., prilikom ove konstatacije, u fusnoti upućuje na ovde gore razmatranu Belićevu interpretaciju imperfekta iz šeste knjige Filologa. A tamo dato Belićevo tumačenje, iz koga je M. mogao poneti tumačenje o naglašenom trajanju radnje, ne potvrđuje, kao što sam to i ovde već pokazao, M-ćevu konstataciju o isključivoj relativnosti ovoga oblika, iako ga je Belićevo tumačenje u dobroj meri moglo inspirisati da se opredeli za ovu svoju koncepciju.

2. Relativski karakter imperfekta, videli smo, Stevanović zasniva na obaveznoj vremenskoj određenosti njegove radnje. Pošto su po njemu naporednost i određenost komponente za koje je vezana upotreba ovog oblika, bez čega se on i ne javlja, to bi na taj način samim tim postojala i isključiva relativnost imperfekta. St. je, u stvari, dosledniје sproveo Belićevu misao o vezi između naporednosti i relativnosti imperfekta. Belić nije odlučno rekao da je imperfekatska naporednost isključiva i potpuno obavezna. On je, kao što smo videli, kazao samo da je imperfekat »vrlo zgodan za obeležavanje paralelne radnje u prošlosti prema drugim radnjama« (v. gore), a to što je kazao on za naporednost proističe iz svojstva za isticanje trajanja radnje. Na drugom mestu o naporednosti B. je rekao i ovo: »Imperfektom se ističe trajanje radnje u prošlosti, tako da se n a r o č i t o (podvlačim ja) upotrebljava onda kada se za vreme trajanja jedne radnje dogodi ili događa kakva druga radnja.«[1]) B. se nije dalje zadržavao na ovom pitanju, da bi se moglo videti u kom smislu on podrazumeva naporednost ako nema vremenskog paralelizma između radnji, i da li uopšte u tom slučaju možemo govoriti o naporednosti imperfekatske radnje.

Svoju koncepciju o isključivo relativskom karakteru imperfekta St. najizrazitije ovako formuliše: »Imajući na umu u prvome redu ovaj jezički materijal (jezički materijal iz naroda i kod pisaca — prim. J. V.) i polazeći od sopstvenog osećanja značenja imperfekta koje sam poneo iz govora zavičajnog kraja (iz govora crnogorskih), ja sam (u Gramatici za više razrede srednjih škola, Beograd 1951, str. 341) kazao da se »imperfektom označava radnja koja se u prošlosti vršila naporedo s nekom drugom radnjom ili bilo kakvom vremenskom situacijom«. A ako je tako, onda to znači da se imperfekat n e u p o t r e b l j a v a u s i n t a k s i č k o m i n d i k a t i v u (to znači samo u relativu, prim. J. V., — podvlačim ja), jer se njime kazana radnja samo posredno određuje prema trenutku govora, a neposredno — prema vremenu vršenja prošle radnje s kojom se vrši naporedo, odnosno prema nekom na bilo koji način određenom momentu u prošlosti.«[2])

Ima dosta nezgoda da se na ovoj osnovi dokaže relativski karakter imperfekta. Pre svega, nezgoda je u samome tome što je St-ćeva naporednost uzeta vrlo široko i rastegljivo, što, po njemu, naporednost postoji uvek onda kad je glagolska radnja određena priloškom odredbom (sve smo to već videli); a osim svega toga, znamo, po onome što je ovde utvrđeno analizom, da nam se imperfekat javlja i bez ma kakve naporednosti i bez ma kakve vremenske određenosti. Niko, ra-

[1]) Istorija srpskohrvatskog jezika, II, 2, str. 222.
[2]) JF XX, str. 43.

čunam, neće posumnjati da je u našem često navođenom primeru: P r i č a š e pokojni đed da je zapamtio kad u našem selu nije bilo više od dvanaest kuća, relativska upotreba imperfekta, a niko ovde ne može dokazati ni naporednost ni određenost vremenskoj radnji imperfekta (ono o čemu je djed pričao za unuka je davna prošlost, on je to davno zapamtio, unuku nije bilo u momentu stalo da obeleži kad je djed pričao, on se vremena može i ne sećati, — sve to moramo i ovom prilikom istaći). Na St-ćevoj osnovi ne znam kako bismo objasnili relativnost ovoga imperfekta, i svih imperfekata koje smo gore imali kad smo govorili o neodređenoj prošlosti imperfekta. Ali kod St-ća ima i nešto drugo što sužava upotrebu u apsolutnom indikativu, uopšte, svih preteritalnih glagolskih oblika. On nikako ne može da se pomiri s tim da su aoristi u poznatim stihovima narodne pesme: Slugo moja, Todore vezire: V i d e li mi Roksandu đevojku? V i đ e li je i p r s t e n o v a li?... — V i đ e h, care, i p r s t e n o v a h je — u apsolutnom indikativu. Odbacujući sasvim ispravnu Stojićevićuvu interpretaciju u smislu indikativnosti (= apsolutne indikativnosti) ovih primera aorista,[1]) St. to obrazlaže rečima: »Zato što, u navedenom primeru, Todor vezir nije ni prstenovao Roksandu »sad«, nego u jednom trenutku prošlosti — a potpuno je svejedno koliko je taj trenutak udaljen od vremena kad on caru saopštava da je obavio povereni mu zadatak, aorist ovde nije upotrebljen, iako Stojićević hoće da nas ubedi, u pravom, već u relativnom indikativu, u relativu. Ovde se samo konstatuje izvršenost onoga što se kazuje glagolima u aoristu, i ništa više. A to upravo i jeste ono po čemu se relativni aorist razlikuje od indikativnog, kojim se pored izvršenosti (u pitanju su perfektivni glagoli) obeležava i vezanost te izvršenosti za neposredni trenutak.«[2])

Baš to što se aoristom konstatuje izvršenost onoga što se kazuje glagolima... »i ništa više« i čini ove aoriste »indikativnim« (apsolutnoindikativnim). To važi i za aorist i za perfekat, jer kad je samo konstatovanje, i ništa više, između aoristne, i perfekatske isto tako, radnje i momenta sadašnjosti ne posreduje nikakva relativna sadašnjost. Sam oblik pitanja za prošlu radnju, kad on nije dat sa imperfekatskim oblikom glagola, da bi upućivao na sam tok radnje (kao na relativnu sadašnjost) upućuje na neposredan (apsolutnoindikativni) odnos prošle radnje prema momentima sadašnjosti, — kad govorno lice pita.

3.

Mi se ovde na opštijim ograničavanjima apsolutnoindikativnog i relativnog vremenskog značenja, u čemu se ja sa Stevanovićem daleko razilazim, ne možemo dalje zadržavati, — glavno je na sigurniji način odrediti relativsku vrednost imperfekta. Relativski karakter imperfekta, ja, kao što sam i pre napominjao, zasnivam na njegovim izvesne mere prezenatskim svojstvima, koja on naročito u našem jeziku pokazuje u svim svojim upotrebama, bilo da je njegova radnja vremenski odre-

---

[1]) Vidi kod Stojićevića: Z n a č e n j e a o r i s t a i i m p e r f e k t a, str. 102, vidi i kod mene o tome: Pitanja knjiž. i jezika, I, str. 189.
[2]) JF XIX, str. 276.

đena ili ne, bilo da je njegova radnja naporedna drugoj ili ne, bilo da označava dalju ili daleku subjektivnu (i nesubjektivnu kad se i u nju prenosi) prošlost ili ne. Kao oblik sa prezenatskim svojstvima, koja nosi od starina, imperfekat se i ranije tretirao, i danas se tretira u modernim sintaksama. Tome odgovara ovo što je Delbrik rekao za ariske i grčki jezik »Der Augmentindikativ vom Präsensstamm versetzt die Aktion des Präsens in die hinter dem Sprechenden liegende Vergangencheit. Ist die Aktion punktuell, so entsteht der sog. präsentische Aorist, ist sie nicht-punktuell, das Imperfektum«.[1]) Naš aorist niti je više punktuelan, kad je reč o nesvršenim glagolima (i o izvesnim svršenim) niti čuva što od prezentskog karaktera, ali je imperfekat potpuno zadržao stara svojstva, baš zato što je ostao moguć samo u značenju nesvršenog vida.

U istoriskoj gramatici latinoskog jezika kod Somera stari (indoevropski) je »Das Imperfectum, das die dem Praesens innevohnende Handlung in die Vergangenheit versetzt«.[2])

Sve činjenice upućuju na to da je Delbrik imao pravo kad je rekao da se slovenska upotreba imperfekta nije promenila tim što je mesto starcg u praslovenskom nastao novi oblik.[3]) Prof. Belić, istina, kaže: »Značenje novog praslovenskog imperfekta — ukoliko to pokazuje savremeni srpskohrvatski jezik — drukčije je od starog imperfekta. Stari imperfekat morao je značiti vršenje glagolske radnje do momenta govora (do sadašnjosti); zato se on i izjednačio sa aoristom nesvršenih glagola, koji je to isto značio. Međutim novi praslovenski imperfekat (omaškom otštampano jezik — prim. J. V.) morao je značiti: isticanje trajanja glagolske radnje u prošlosti.«[4]) Prema onome što smo već videli, savremeni srpskohrvatski jezik ne može opravdati mišljenje da je novi praslovenski imperfekat služio, mimo drugih oblika, za isticanje trajanja radnje. Ne vidimo ni iz čega da je stari imperfekat bio vezan samo za vršenje radnje do momenta govora, iako srpskohrvatski imperfekat može pokazivati i to značenje. Baš to što je imperfekat i u novom obliku ostao veran svom starom značenju i upotrebi, pokazuje da u njegovu sastavu možemo lako pretpostaviti stari imperfekatski oblik *esom, kako je to Meje (Meillet) pretpostavio. Kao pomoćni glagolski oblik prvobitno nije morao menjati imperfekatsko značenje u aoristno (iako je inače asigmatski slovenski aorist nastao od imperfekta), kao što i današnji imperfekat od glagola biti bjeh, bješe vodi poreklo baš od starog imperfekatskog oblika, a da nije promenio značenje u aoristno.[5])

I relativski karakter imperfekta i njegovo preteritalnoprezentsko svojstvo najljepše je obeleženo u Grevis-ovoj gramatici francuskog jezika, što se još potpunije može primeniti i na naš jezik:

---

[1]) Delbrück: Vergleichende Syntax... 1897, str. 268; vidi slično i K. Brugmann: Griechishe Grammatik, München — 1900, str. 487.

[2]) Ferdinand Sommer: Handbuch der lateinischen — Laut- und Formenlehre, Heidelberg — 1948, str. 480.

[3]) Vidi Delbrück — ibidem, str. 388.

[4]) A. Belić: Postanak praslovenske gagolske sistema, Glas Srpske kraljevske akademije CLXIX, str. 28.

[5]) Vidi i A. Meillet: Le slave commun, 1934, str. 274.

»En général, l'imparfait indique, sous l'aspect de la continuité (comme une action-lignue), un fait qui était encore inachevé (lat. imperfectum) au moment du passé auquel se reporte le sujet parlant; en partuculier il indique un fait passé en train de se dérouler au moment où s'est produit un autre fait, par rapport auquel le premier était présant; ainsi l'imparfait, temps relatif, est en quelque sorte le »présent du passé« (podvlačim ja — J. V.).[1])

Naporednost odgovara prirodi imperfekta, on se rado kreće u takvoj upotrebi, ali je prenošenje govornog lica u tok radnje ono što imperfekat sa sobom nosi, — u našem jeziku to je bezizuzetno, i otud proističu sve njegove osobine, pa i njegova relativnost. Kao što izlazi iz ovoga što je Grevis ovako lepo i precizno pokazao, ne mogu se iz značenja naporednosti izvoditi ostala značenja ni u francuskom jeziku, nego stvar stoji obrnuto — uobičajena naporednost, uobičajena upotreba za ponavljanje radnji, i sve drugo karakteristično za imperfekatska značenja i upotrebu imperfekta, proističe iz njegova izvesne vrste preteritalnoprezentskog karaktera. Imperfekat u izvesnom smislu nosi svojstva radnje bez granica njena početka i kraja doslednije nego je to i kod imperfektivnog prezenta kad se on upotrebi za relativnu prošlost (vidi dole), a to dolazi otud što se govorno lice u sadašnjosti prenosi kao direktni posmatrač (svoje ili tuđe) radnje u prošlosti. Nije sasvim dobro rečeno kod starijih sintaksičara da se radnja svojstvena prezentu prenosi u prošlost, nego je bolje reći, kao što je Grevis rekao, da se govorno lice prenosi u prošlost, u našem jeziku u svoju prošlost (ili prošlost koja hoće da se prikaže kao svoja).

O svojstvu imperfekatske radnje može se raspravljati na razne načine, da se ona tumači i u smislu relativnoga prezenta,[2]) ali jedno može ostati van svake sumnje da se u imperfektu vremenski odražava na svoj način data prošlost koja se u izvesnom smislu odražava i kao relativna sadašnjost (vidi o tome još i niže).[3])

Relativskim značenjem imperfekta je obeležen i kod M. Regule u skorošnjoj knjizi o osnovnim sintaksičkim problemima. R. kaže: »Sie (imperfekatska forma — J. V.) bezeichnet im alg. Geschechnisse und Zustände, die zwar der Vergangenheit angehören, aber nicht in ihrer ganzen zeitlichen Ausdehnung und Begrenzung dargestellt werden. Dieser Grundkarakter erklärt mehr oder veniger alle besonnderen Verwendungsarten«.[4]) — Relativnost, dakle, proističe iz toga što se radnja, makako ona inače bila data u odnosu na momenat sadašnjosti, ne shvata u čitavom njenu vremenskom prostiranju, i u vre-

---

[1]) Morice Grevisse: Le bon usage — cours de Grammaire française et de langage français, Gembloux (belgique) — 1949, str. 551—552.

[2]) Vidi o tome još i H. Sten: Les temps du verbe fini (indikatif) en fraçais moderne, Kobenhavn — 1952, str. 127—128.

[3]) Tumačenje imperfekta kao neke vrste relativnog prezenta ja sam pomenuo i kod bugarskog gramatičara Lj. Andreljčina (д-ръ Лъ. Д. Андреичинъ: Основна Българска граматика, София — 1942 g., str. 223—234); vidi Pitanja knjiž jezika I, str. 187).

[4]) Moritz Regula: Grundlegung und Grundprobleme der Syntax, Heidelberg — 1951, str. 133.

menskim granicama, nego se, prema tome, odražava samo njen tok u datom vremenu, a da bi se tako prošla radnja odražavala u našoj svesti, moramo se u nju uživeti na izvestan način kako doživljavamo prezentsku radnju, bez granica njena prostiranja.

Prema svemu ovome, imperfekat, kao relativski oblik, ima posebno mesto među ostalim preteritalnim oblicima, i njegova vremenska relativnost je posebnog karaktera u odnosu na ostale vremenske glagolske oblike upotrebljene u sintaksičkom relativu. Neposredno proživljavanje njegove radnje samo u momentima njenog prostiranja dopušta da i radnju najneposrednije prošlosti doživljavamo posredno, preko i najbliže relativne sadašnjosti. Doživljavajući imperfekatsku radnju, ne doživljavamo je sa datim vremenom u odnosu na sadašnjost, nego je doživljavamo vršenu u datom vremenu, osećajući istovremeno da pripadamo pravoj sadašnjosti. U primeru: Danas žeže što juče njivljaše — najočitije se ogledaju mogućnosti ukrštanja na taj način datih dvaju stajališta.

Meje je povodom slovenskog imperfekta zgodno rekao: »Les langues ont souvent créé des moyens pour dire: »Je suis en train de faire quelque schose, j'était en train de faire quelque chose«. Il semble bien que les imparfaits lat. ferēbam, arm. berei signifient »j'était à porter«. Un imperfaits slave comme neseăhŭ doit sans doute reconaître une origine analogue«.[1]) Na poseban način, i ovde je rečeno ono što je najkarakterističnije za imperfekat — da je on preteritalnoprezenatskog značenja.

IV.

JOŠ O ODNOSU IMPERFEKTA U UPOTREBI PREMA DRUGIM VREMENSKIM OBLICIMA

1.

U odnosu imperfekta i aorista od nesvršenih glagola (pri čemu sa aoristom stoje na jednoj liniji i ostali oblici upotrebljivi za prošlost, nije u našoj nauci dosad dovoljno istaknuta jedna razlika veoma karakteristična da pokaže nešto što je bitno za svaku imperfekatsku radnju. Kako se upotrebljava u govorima gde je još u življoj upotrebi (a to će potvrditi i Vukove zbirke narodnih pesama i pripovetki), imperfekat ne može nikad obeležiti radnju vremenski uokvirenu i momentom njena početka i njena prekida, ne može, jasnije da kažemo, dati radnju određenog, jasno određenog, vremenskog trajanja. Kad bi imperfekat to mogao obeležiti, onda on ne bi bio u potpunosti ono što jest, ne bi pokazivao radnju u samom njenu procesu nego bi davao i određenu celinu radnje, a to mu, kako je gore često isticano, nije u prirodi. Aorist je, naprotiv, vrlo običan u toj ulozi u rečenici. Ovo nisu uočavali, prije svega drugoga, naši sintaksičari kad su izjednačavali imperfekat i aorist od nesvršenih glagola (Mraetić i Stojićević, — v. i niže)[2]) Nekoliko pri-

---

[1]) A. Meillet: Le slave commun, Paris — 1934 str. 272.

[2]) Ovo je lepo primetio P. Č. Sladojević: »Imperfekat se, po pravilu, ne može upotrebiti uz odredbe koje pokazuju granice radnje. Ne može se kazati napr: Ja rađah dva sata. Ako se takve odredbe ipak jave kod ljudi koji osećaju imperfekat, onda one ne znače samo granice radnje nego ili znače neki širi period koji obuhvata i vrijeme radnje, ili se

mera iz narodne pesme ovu osobinu aorista može očito pokazati, i jasno diferencirati imperfektivni aorist od imperfekta. U stihovima napr.: Pa odoše bogu na divane, — m o l i š e s e t r i b i j e l a d a n a i t r i t a m n e n o ć i b e z p r e s t a n k a, m o l i š e s e i umoliše se: bog im dade od nebesa ključe (Vuk Stef. Karadžić: S r p s k e n a r o d n e p j e s m e, knj. druga, Bgd. 1953, str. 11), imperfektu, mesto imperfektivnog aorista, ne bi bilo mesto baš zato što je trajanje radnje vremenski određeno priloškom oznakom t r i b i j e l a d a n a... Čak ni narodni stih, sa svom svojom slobodnom upotrebom imperfekta, koji će koji put doći i onamo gde mu nije pravo mesto, ne dopušta ovakvu zamenu aorista imperfektom, da bi se reklo: m o l j a h u s e t r i b i j e l a d a n a. Ljudi iz krajeva gde ni aorist od imperfektivnih glagola ni imperfekat nisu očuvali svoje bitne osobine, ne čuvajući ni njihovu upotrebu u potpunoj meri, ne bi možda osetili neskład u izrazu kad bi se i ovako reklo, — ali je sigurno da, ako bi se gde i našao imperfekat ovako vremenski određen, u govornom jeziku mnogih naših krajeva sa njegovom inače živom upotrebom, (čemu odgovara i Vukova narodna pesma) — ovaj oblik bi bio nedopustiv.[1]) Perfektu će, sa njegovim širokim mogućnostima da obeleži ma kako postavljenu radnju u prošlosti, — razume se, i ovde, u ovakvom izrazu, biti pravo mesto, kao što je:... pa ih, bože, sunce izgorelo, g o r e l o i h t r i g o d i n e d a n a, dok uzavre mozak u junaka... Aoristu je vrlo obično mesto za pokazivanje ovako vremenski određene glagolske radnje, — to može potvrditi ma koji sličan primer iz narodnih stihova. Uzmimo primere još, i za aorist i za perfekat: Kada dođe bijelu Leđanu, lijepo ga kralju dočekao; vino p i š e n e đ e l j i c u d a n a; tada reče Totode vezire... (op. — cit. str. 131). — Mrtav Marko kraj bunara b i o, od dan' do dan' n e đ e l j i c u d a n a (str. 430, — perfekat, mogao je biti i aorist).... pake sede s Đurđem piti vino; p i š e vino baš za sedam d a n a (str. 553)... pa sedoše onda piti vino; p i š e vino baš z a s e d a m d a n a...(str. 554)... lijepo ga bane dočekao, g o s t i o g a z a p e t n a e s t d a n a(str. 559). — Okan b i š e t r i g o d i n e dana, Okan b i š e, uzet ne mogaše... (str. 354)... kralj me baci na dno u tavnicu, ja t a v n o v a h z a s e d a m g o d i n a, nit ja znadoh kad mi ljeto dođe, nit ja znadoh kad mi zima dođe, osim jedno, moja stara majko: Zimi bi se grudale

---

vrijeme radnje vrši preko datih granica« (Južnosl. filolog XX, str. 218—219). Samo, ja ne bih rekao »po pravilu«, nego je ovakva upotreba imperfekta u mnogim govorima isključena, i ljudi koji d o b r o osećaju imperfekat neće upotrebljavati uz ovaj oblik odredbe koje daju potpunu dužinu trajanja radnje.

[1]) U krajevima gde imperfekat nije očuvan sa svim svojim svojstvima upotrebe moći će se čuti i sa vremenski određenom radnjom, kao što, nasuprot desetercu u Vukovim zbirkama pesama, to može biti u drugim zbirkama kakvi se primeri mogu naći u izdanjima narodnih pesama Matice Hrvatske i drugde.

Govori i koji bolje čuvaju imperfekat mogu se u ovome razlikovati, pa je tako interesantno što vidimo da je u govoru galipoljskih Srba on upotrebljiv i za vremenski omeđenu trajnu radnju. To nam kazuje ovaj primer: Cê-li dân s t r ū ž â v u dâsaka, što nam ga pominje P. Ivić (JF XX, str. 235). Svakako će biti da su galipoljski Srbi, koji ovaj oblik inače dobro čuvaju, proširili upotrebu imperfekata i u ovom pravcu, kao što se može videti da su tamo njegove granice i za subjektivnu prošlost nešto šire nego u našim jugozapadnim govorima.

đevojke, probace mi po grudu snijega, po tom znadem da je došla zima; ljeti bace stručak bosioka, po tom znadem da je ljeto, majko. (Str. 366). Ovaj poslednji citat, podvrgnut detaljnoj analizi, može nam u ovom pravcu biti koristan. Marko je mogao reći: j a t a v n ò v a h z a s e d a m g o d i n a, ali ne i: ja tavnovāh... zato, kao što vidimo, što je tačno određeno vreme glagolskog stanja. Ali bi se odmah iza toga mogao upotrebiti imperfekat mesto imperfektivnog aorista: moglo je isto tako lepo biti rečeno: nit ja z n a đ a h kad mi ljeto dođe, nit ja z n a đ a h kad mi zima dodje, — a to je zato što se vremenska odredba (z a s e d a m g o d i n a) ne odnosi više na glagolska stanja koja se u granicama vremenskog okvira daju; u tim granicama mogu se stanja davati ne kao vremenske celine nego u njihovu toku. (Što je to isto mogao izraziti i perfektivni aorist, to opet dolazi od njegovih osobina da se njegova radnja ili stanje može odnositi na ma koji momenat u granicama datog trajanja (što je ovde za nas sporedno). Ponavljana radnja izražena u ovom tekstu vremenskim potencijalom (kondicionalom) opet je, to je sasvim razumljivo, mogla biti izrečena imperfektom: zimi se g r u d a h u đevojke, — pa su tako i prezenti za isto vremensko značenje sasvim lepo mogli biti zamenjeni imperfektima: p r o b a c i v a h u mi po grudu snijega, po tom z n a d i j a h da je zima, — itd.

Na sličan način se očituje odnos imperfekta prema ostalim vremenskim oblicima kad podvrgnemo analizi mogućnosti njihove upotrebe u stihovima: Dosta b j e š e vina izdobila i u sovru svake gospoštine i od mlogo ruku đakonije. P i š e vino pa i začamaše od n e đ e l j e opet d o ne đ e l j e. Marko često okom p o g l e d u j e, p o g l e d u j e oba pobratima, a koji će Leki pomenuti, progovorit riječ za đevojku. — Imperfektom b j e š e je, u stvari, obeleženo stanje u vremenskom toku (u tom toku je razumljiva mogućnost postavljanja drugih radnji). Za vremenski uokvirenu radnju u tom istom toku mogao je biti upotrebljen aorist p i š e — perfekat p i l i s u isto tako bi mogao biti upotrebljen, a imperfekat ih ne bi mogao zameniti, jer on sam po sebi ne može dati radnju kao određenu vremensku celinu. Ali u okviru toga vremena dolaze radnje na čiju dužinu trajanja se više ne misli, nego se može obeležavati i njihov proces, i zato bi moglo biti jednako rečeno: Marko često okom p o g l e d i v a š e, mesto p o g l e d u j e.

Sličnog karaktera po slaganju glagolskih oblika za preteritalnu sadašnjost je i primer u stihovima: Lov l o v i o Murate vezire, lov l o v i o po gori zelenoj sa svojijeh dvanaest delija i s trinestim Kraljevićem Markom, l o v l o v i l i t r i b i j e l a dana i n e m o g l i ništa uloviti (str. 413). Prva preteritalna radnja je mogla biti ma kako izrečena: u imperfektu, prezentu, aoristu ili perfektu, kao što je ovde, — ali uz t r i b i j e l a d a n a nije mogao doći imperfekat, a odmah iza toga mesto ne mogli, bez oznake za omeđavanje vremena, moglo je biti rečeno i: n e m o g a h u. Isto tako u primeru: P i š e vino za nedjelju dana, s kraljem p i j e dvadeset ridžala, a sa begom cigle do tri sluge — prezent p i j e može biti zamenjen imperfektom, ali aorist p i š e, zbog toga što se na njega odnosi priloška odredba tačnog omeđavanja radnje, ostaje imperfektom nezamenljiv. — Nikakva mogućnost ne postoji ni za zamenu perfekta imperfektom u stihovima: No da vidiš Strahinića bana! Kakvu ima sablju o pojasu: k o v a l a s u sablju dva kovača, dva kovača i tri pomagača o d n e đ e l j e o p e t d o n e đ e l j e... (str. 276), jedno, zato

što je radnja vremenski uokvirena, i tim data kao celina, — drugo, zato što se radnja daje kao relativno prošla u odnosu na datu situaciju relativne sadašnjosti (k a k v u i m a sablju o pojasu), a imperfekat ne može poslužiti ni za takav vremenski odnos. Aorist bi mogao biti upotrebljen i za ovakvu vremnsku situaciju — zato što je rado upotrebljiv za radnju vremenski uokvirenu (o d n e d j e l j e o p e t d o n e d j e l j e) i zato što, iako nerado, može biti upotrebljiv za ovako diferenciranu prošlost (moglo je biti rečeno: k o v a š e mu sablju dva kovača...). — Nešto slično pokazaće nam i stihovi:... ko j' vidio vilu u planini, ni vila joj, brate, druga nije. Đevojka je u kavezu r a s l a, kažu r a s l a p e t n a e s t g o d i n a, ni videla sunca ni mjeseca... (str. 219). Zato što se ne može radnja (stanje) dati u procesu za jasno izdeferenciranu prošlost u odnosu na određeni momenat u prošlosti (ni vila joj, brate, druga n i j e — sadašnjost u prošlosti), to je prvo, — i zato što se ne može dati radnja u procesu ako je ona kao celina vremenski uokvirena momentom početka i moentom neke date relativne sadašnjosti, — to je drugo, —i nije ni u kom slučaju ovde moglo biti mesto imperfektu pa da bi se kako moglo reći: đevojka u kavezu r a s t i j a š e...; aorist bi se, iako mu, kako gore videsmo, nije ovde najobičnije mesto (zato što se radi o diferenciranoj prošlosti) mogao i ovde upotrebiti: đevojka r â s t e (do toga momenta raste) u kavezu.[1])

Ovde dolazimo do momenta kad je potrebno osvrnuti se posebno i na odnos i m p e r f e k t a i r e l a t i v n o g p r e z e n t a po njihovoj uptrebi za vremenski omeđenu radnju u prošlosti. Dok je imperfekat uopšte za takve radnje za većinu naših govora neupotrebljiv, ma kako se one vremenski odnosile prema momentu prave sadašnjosti, sa prezentom to nije slučaj. Za njegovu radnju može, pre svega, biti slučaj da se ona vremenski veže i za momenat sadašnjosti, tako da je ona može obeležiti i u svojstvu apsolutnoindikativnog oblika. U apsolutnom indikativu dužina trajanja prezenatske radnje može se odrediti, pri čemu se uvek misli na dužinu trajanja od početka, u prošlosti, do momenta sadašnjosti, a pošto radnja prelazi i taj momenat, ona je, znači, u procesu, i van datog vremenskog uokviravanja. Primer: Uvati me Vuča đenerale, i još moja o b a pobratima, bacio nas na dno u tamnicu, đeno leži voda do koljena, i junačke kosti do ramena; l e ž i m, brate, t r i b i j e l a d a n a, ako budem, brate, još tri dana, nikada me više viđet nećeš... (str. 241) potvrđuje jasno ovo što je ovde rečeno. Imperfekat je neupotrebljiv

---

[1]) Interesantno je ovde primetiti da se i u francuskom jeziku aorist (passé simple) rado upotrebljava za omeđeno trajanje prošlih radnji. Uporedi: »Veoma se često događa da je trajanje prošle radnje hronološki izričito određeno, a ipak glagol stoji ne u imperfektu, kako bismo očekivali, nego u passé simple: L a g r a n d e g u e r r e d u r a q u a t r e a n s. D i x a n s ' é c o u l e r è n t. I l r e s t a l o n g t e m p s a l i t é. S a D o o u l e u r s e c a l m a p e u à p e u e t s e s l a r m e s t a r i r e n t« — (i dalje primeri, Dr Petar Skok: P r e g l e d f r a n c u s k e g r a m a t i k e, dio drugi, Zagreb 1939, str. 139). Pod hronološkom određenošću Skok podrazumeva, vidi se, vremensku određenost trajanja, — ali u poslednjem od ovih primera te omeđenosti nema (peu à peu), i zato bi tu u našem jeziku bilo više mesta imperfektu nego aoristu. Francuski imprefekat ima umnogome podudarnost sa našim imperfektom, naročito u pokazivanju naporedih radnji, ali postoje i znatne razlike, pa i u tome da se može i njim obeležavati i radnja vremenski određenijeg trajanja.

ovde zato što ne može za ovakvu situaciju obeležavati sadašnjost i zato što njegova radnja ne može biti uopšte uokvirena u određenu dužinu trajanja; aorist bi mogao biti upotrebljen samo sa značenjem apsolutno-indikativne prošlosti, kad bi se htelo da se izdvoji trajanje samo do momenta govora (a tome u ovom slučaju nije bilo mesta). — Uzmimo sad ovaj primer sa aoristom, koji će nam baš takvu situaciju očitovati: Mi d v o r i s m o cara o d m a l e n a, o d m a l e n a p a k e d o g o l e m a, i sede nam brade do pojasa, ne m o g a s m o dobra izdvoriti, kako dete Nahode Momire... (str. 155). Određenost dužine trajanja data je u širim razmerima, i manje preciznim, ali je u suštini i ovde ista stvar. Trajanje je u stvari odmalena do prave sadašnjosti, i zato je moglo biti rečeno i: mi d v o r i m o cara o d m a l e n a, pri čemu nije zanemareno da radnja još traje, a kad je upotrebljen aorist, obeležen je samo vremenski otsek koji je trajao o d m a l e n a, od početka, do momenta govora, a zanemaruje se, govornom licu nije stalo da o tome vodi računa (situacija govorna nalaže da se tome ne daje važnost), da radnja traje još i u sadašnjosti. Mesto aorista n e m ò g a s m o može biti upotrebljen imperfekat: n è m o g ā s m o dobra izdvoriti, — zato što se ne misli više na čitavu dužinu trajanja glagola d v o r i t i, nego na pojedine nizove momenata u kojima je trebalo da se što dobro izdvori. — Poznati stihovi u pesmi Marko Kraljević i Musa Kesedžija: Evo i m a devet godinica kako dvorim cara u Stamolu; ni izdvorih konja ni oružja, ni dolame nove ni polovne (str. 389) —daju prezent sa vremenskom određenošću, gde bi isto tako lepo došao i aorist, ali je sasvim jasno da i jedan i drugi oblik, odnoseći se na radnju u apsolutnom ndikativu, diferenciraju značenje radnje u smislu njene celovitosti, na jednoj strani, i njena procesa koji još nije ograničen, — na drugoj strani.

Na razne načine glagolska radnja može biti priloški određivana u smislu dužine trajanja, da imperfekat bude isključen iz takve upotrebe, ili da bude ređe upotrebljiv. Mesto strogo određenih vremenskih granica za trajanje, može biti rečeno da je radnja d u g o ili m a l o trajala, pa će i to biti rečeno aoristom ili perfektom, ili će to retko biti izrečeno i imperfektom. U poznatim stihovima: P o z a d u g o bane g o s t o v a o, p o z a d u g o bane z a č a m a o, ponosi se bane u tažbini (str. 258), uz prilošku oznaku p o z a d u g o možemo zameniti perfekat g o s t o v a o aoristom (g o s t ò v a), mesto perfektivnog perfekta z a č a m a o u običnom govoru moglo bi biti rečeno č a m a o ili č a m a (aorist, č a m a tamo pozadugo), ali nikako ne bi odgovaralo dobrom jezičkom osećanju za imperfekat da se kaže: p o z a d u g o bane č a m a š e (ovde se stvar niukoliko ne menja što imamo posla sa relativskom vremenskom situacijom uopšte, i što je vremenska transpozicija radnji u nedoživljenoj prošlosti). — Analogno onome što smo gore primećivali, prezent p o n o s i s e ne nosi više oznaku p o z a d u g o, on ne pokazuje više celinu stanja, i naravno, isto je tako ovo moglo biti rečeno imperfektom: p o n o š a š e se bane tazbini. U okviru određenog vremenskog toka radnji i stanja očituju se glagolska značenja i u procesu radnji (i stanja); vremenski okvir sa radnjama kao velinama pokazuju samo oni oblici na koje se odnose priloške oznake za dužinu trajanja. Kao što je pre toga u istoj pesmi moglo biti rečeno: No b i j a š e to devet šurnjaja, no šurnjaje d v o r e uporedo, d v o r e svekra — silna Jug-Bojana, i d v o r a h u svoje gospodare, a najviše zeta ponosita, a sluga im jedna vino s l u ž i, s l u ž i

vino jednom kupom zlatnom... sa pomešanim imperfektima i prezentima za isto vremensko trajanje u prošlosti, i ovde je bilo svejedno upotrebiti prezent ili imperfekat. — Ovakve prirode bi bio i prezent u primeru:... a šapatom zbori sirotinja đe mi sjedi snaha isprošena i kod baba i kod stare majke, a đe s j e d i z a d e v e t godina (str. 525).

Ali csim ove ovakve nezamenljivosti prezenta imperfektom, gde se prezent može zameniti kojim drugim preteritalnim oblikom (a da svaki za sebe sačuva svoje značenje u apsolutnom indikativu), postoji i jedna neobičnija razlika u mogućnostima kretanja imperfekta i prezenta kad se njihovim radnjama obuhvataju prošle situacije. Naime, prezenti mogu biti upotrebljeni i u svojstvu relativa za radnje omeđene u dužini trajanja. On je za ovakvu upotrebu, i pored toga što je njegovo da pokazuje radnju u procesu (svojstvenost i imperfekta), dospeo do toga da zamenjuje perfekat i aorist i onde gde ih imperfekat ne može zameniti. Tu mogućnosti je prezent verovatno mogao steći preko upotrebe za vremenski omeđenu radnju u apsolutnom indikativu. U ovom smislu simptomatično je to što u čitavim zbirkama Vukovih pesama možemo uzalud tražiti imperfekat za omeđenu radnju, a da ga ne nađemo, ali prezent, iako rede, pored aorista i perfekta i tako će se upotrebiti. Takvo je stanje i u govorima sa lepo očuvanim imperfektom i imperfektivnim aoristom. Navešćemo koji primer prezenta za ovakvu upotrebu: Ivo p r o s i, dužde se ponosi, no se Ivo okaniti neće, snahu p r o s i t r i p u n e g o d i n e, snahu prosi, a prosiplje blago (str. 509). — Sa odnosom mogućnosti zamenjivanja prezenta imperfektom i ovde stoji stvar kao i u slučajevima koje smo pretresali u prethodnim primerima. Moglo je biti rečeno u običnom pričanju: Ivo prošaše (snahu), dužde se p o n o š a š e, no se Ivo okaniti ne š ć a š e, ali nije ni ovde moglo biti rečeno (prema onome što smo već videli sasvim je razumljivo): snahu p r o š a š e t r i g o d i n e d a n a, a dalje je opet moglo biti rečeno: snahu p r o š a š e, a p r o s i p a š e blago. Istu prirodu prezenta mogu posvedočiti i stihovi: D v o r e cara z a d e v e t g o d i n a, izdvoriše devet zijameta... (str. 549). Na taj način možemo uočiti da i prezent, kome inače nije svojstveno da daje radnju u njenoj celovitosti određenoj po trajanju, — može obeležavati na neki način vremenski uokvirenu radnju, a imperfekat, kojem je relativni prezent najbliži po značenju, takvog obeležavanja ne može dati. Za prezent u tom slučaju vredi to što on daje s jedne strane omeđenu radnju, od početka njena trajanja, a ne misli se i na njene krajne momente (ili radnja i dalje traje u toku momenta sadašnjosti, prave i relativne, ili je ona kontekstom data baš kao celina trajanja).

Imperfektu može, kao što smo videli, kontekst dati granicu krajnjih momenata u trajanju (kad su ti momenti prava sadašnjost), ali je za nj izuzetno karakteristično da se njegova radnja ne može omeđavati početnim momentima. Nikad se neće moći reći: k o s a h (k o š a h) e v o s v e o d j u t r o s, — ili: č u v a h ovce od svoje jedanaeste godine. Ovo treba naročito imati u vidu kad je reč o specifičnostima imperfekta.

I primer: Tako b i l o, z a d u g o n e b i l o, glas otide od usta do usta, dokle začu bane Milutine... (str. 170) lako može posvedočiti isključenost kretanja imperfekta uz svoje vrste priloške odredbe. Prilog z a d u g o neće dopustiti da se kaže: tako b i j a š e, z a d u g o n e b i j a š e (ovo će biti svakome jasno), a u vremenskom okviru ovoga

z a d u g o moglo je biti rečeno: glas i d a š e od usta do usta, — ili isto tako: glas i d e od usta do usta (prezent). — Uzmimo još: S riječima dočekao Marka, z a d u g o mu Marko n e m u č a o, no mu drugu Marko progovara... (str. 228). — Sve ide po utvrđenim mogućnostima za upotrebu oblika koji će obeležiti preteritalne radnje — i u vidu relativne prošlosti i u vidu preteritalne sadašnjosti. Mogao je biti upotrebljen prezent p r o g o v a r a, ili da je mesto toga rečeno p r o g o v a r a š e — imperfekat, ali neposredno sa priloškom odredbom z a d u g o nije moglo biti rečeno: z a d u g o mu Marko n e m u č i, ili, isto tako: z a d u g o mu Marko ne m u č a š e. U istoj pesmi (str. 229) čitamo:... sedamdeset i četiri prosca što su sestri d o s l e n d o h o d i l a, svakom sestra n a h o d i mahanu, kod prosaca brata zastidila — gde je opet na poseban način obeležena određenost trajanja radnje — prilogom d o s l e n. I ovde je, isto tako, isključen imperfekat (d o s l e n d o h o đ a h u), aorist (d o s l e n) d o h o d i š e bio bi na mestu, prezent ne bi mogao doći i zbog toga što je prošlost, po prirodi priloške odredbe, izdvojena od sadašnjosti, a proteže se i do momenata razgovora. U stihu: svakom sestra n a h o d i mahanu — n a h o d i može biti aorist (nȁhodī), a može, po onom već utvrđenom pravilu, biti i prezent (nàhodī), zamenljiv imperfektom (n a h o đ a š e); a, osim toga, prezentu je ovde omogućeno mjesto i tim što se ne mora misliti samo na datu prošlost, nego i na sadašnjost (ona i u sadašnjosti to čini), — običajni prezent, vrsta kvalifiktivnog prezenta za sadašnjost.

U ovoj analizi smo mogli primetiti da je i prezentu, koliko god je on upotrebljiv i za radnje vremenski omeđene prošlosti, odnosno relativne sadašnjosti, ipak ograničeno kretanje u slučajevima o kojim govorimo.

Kad nije dovoljno utvrđeno značenje imperfekta, i kad se dovoljno ne osećaju mogućnosti njegove upotrebe u vremenskim situacijama, onda se ne može pravilno osetiti ni njegova prilagodljivost za radnje vremenski uokvirene priloškim odredbama. To se može videti i na po kome mestu u našoj naučnoj literaturi koja tretira sintaksičku vrednost ovih glagolskih oblika. Musić je u svojoj poznatoj studiji kao primer za imperfekat naveo i: Evo puno petnaest danaka ja sve h o d a h po turskoj ordiji i ne nađoh kraja ni hesapa[1]) (vidi Nar. pjesme, pomenuto izdanje — str. 304). Belić je ovaj primer uneo u svoju školsku gramatiku[2]) da pokaže kako imperfekat obeležava radnju dugoga trajanja. — Stojićević, kritikujući, sasvim s pravom, B-ćevo tumačenje d u g o g t r a j a n j a radnje u imperfektu,[3]) isto tako ovde vidi imperfekat. Ni jedan od trojice ispitivača imperfekatskih značenja nisu ni pomislili da ovde ne može biti pravoga mesta imperfektu, nego da imamo posla sa aoristom u upotrebi kakva baš njemu odgovara. Nisu na to pomišljali zato što nijedan od njih trojice nisu do potpunosti osetili sintaksičke osobine imperfekta. Stih sa aoristom treba da glasi: E v o i m a p e t n a e s t d a n a k a s v e j a h ó-

---

[1]) P r i l o z i n a u c i o u p o t r e b i v r e m e n a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u, Glas CXXI, str. 128.

[2]) G r a m a t i k a s r p s k o h r v a t s k o g j e z i k a za III razred gimnazije, 1934, str. 30.

[3]) Z n a č e n j e a o r i s t a i i m p e r f e k t a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u, str. 105.

dah po turskoj ordiji — a ne:... sve ja hôdāh, — kako je shvatio prvo Musić, a prihvatili dalje Belić i Stojićević. I ovo je kao što vidimo, jedan od karakterističnih primera kakve smo gore pretresali, — tako da je u njemu mogao biti upotrebljen perfekat ili prezent, a nikako imperfekat, zbog toga što se radi i o vremenskom trajanju od petnaest dana. Prezent bi mogao biti upotrebljen kad se ne misli na prekid hodanja (da hodanje nije ograničeno na datih petnaest dana, nego se misli i na nastavljanje). Još jedan slučaj može pokazati kako se ljudi na ovaj način mogu prevariti. Kritikujući na drugom mestu i Stojanovićevo interpretiranje aorista, Stojićević je rekao: »Da li bi St(ojanović) i za ranije spomenuti Vukov primer iz Gramatike... »mi kupismo šljive danas vazdan« tvrdio da reči danas vazdan nemaju svoje stvarno značenje i da bi ga imale samo uz imperfekat (mi kupljasmo šljive danas vazdan), jer aorist od imperf. glagola ne može označavati ništa više od jedne završene tačke, nikako jednu vremensku liniju «.[1]) St. je sasvim bio u pravu kad je i inače, govoreći o imperfektivnom aoristu, naglašavao njegovo trajanje, — ali, osećajući više aorist (koji mu nije bio stran po domaćem jezičkom osećanju), a manje osećajući imperfekat (koji je asimilovao iz literature), nije mogao shvatiti kako imperfekat nije mogao (ne bi mogao) biti ovako dat na vremenskoj liniji određenog, ograničenog trajanja. Da su osećali dovoljno ovakvu razliku između aorista i imperfekta, ne bi mogli ni Maretić ni Stojićević tvrditi kako je aorist od imperfektivnih glagola jednak imperfektu (i pored drugih momenata koje su i Musić i Belić isticali za razliku aorista i od nesvršenih glagola u odnosu prema imperfektu).

Napomenuvši da se aorist gradi i od nesvršenih glagola, Maretić je i u drugom izdanju Gramatike (str. 529) rekao: »Ovde ću samo dodati, da aorist u tom slučaju znači isto što imperfekt, na pr. pletoh što i pletijah itd.« Stojićević nije mogao sebi objasniti kako da se radnja aorista imperfektivog, koja pokazuje trajanje, bez kakvog ograničenja (znači kao i imperfekat), razlikuje od imperfekatske radnje, i zato se ne slaže s Musićem, koji je razliku uočio (jasno je, mi možemo reći, da ju je s pravom uočio), nego je sa Maretićem konstatovao da je pletoh jednako pletijah, i izričito kaže: »Mislim da Maretić pravilno sudi kad u oba izdanja svoje Gramatike... tvrdi da aorist od trajnih glagola znači isto što i imperfekt, n. pr. pletoh isto što pletijah« (str. 96). Samo neuočavanje bitnih momenata i za jedan i za drugi oblik — pokazivanje radnje ne u njenoj jednoj celini obuhvatanja nego u njenom trajanju (imperfekat) i radnje u njenom jednom, u situaciji datom, vremenskom obuhvatu celine (čak i onda kada su jedan drugim oba oblika zamenljivi), — i nepoznavanje vrlo važne činjenice da se ne mogu uvek jedan drugim ova dva oblika međusobno zamenjivati, — samo dakle to je moglo usloviti ovako pogrešno interpretiranje imper-

[1]) Op. cit., 91. Vuk je mogao sasvim prirodno u drugom izdanju gramatike navesti primer »mi kupljasmo šljive, kad on dođe (v. Gramatički i polemički spisi, knj. II, str. 65; v. i kod Stojićevića na str. 9), mogao je slučajno reći i: mi kupismo šljive danas vazdan (to je Stojićević osetio za aorist), ali on nikako ne bi rekao: mi kupljasmo šljive (danas) vazdan.

fekta i imperfektivnog aorista. Svemu se ovome nije mnogo čuditi, jer ni imperfektivni aorist ni imperfekat nisu u našim govorima, i gde ih još imamo, svuda jednako sačuvani u potpuno održanim međusobnim odnosima svoje upotrebe; a ovde je još slučaj, kao što je i napominjano, da su o njima raspravljali ljudi koji ih nisu nosili u svom osećanju sa domaćeg terena.

Ni Daničić, koji je još u doba kad je, u mladim danima, pisao svoj »Rat za srpski jezik i pravopis« mogao onako ući u duh Vukova izražavanja i pisati da izgleda kao da je potekao sa našeg jugozapadnog terena, nije u pravoj meri osećao imperfekat. To se može videti na prvome mestu po njegovim imperfektima u Starom zavjetu, gde im nije pravo mesto (osim u dijalogu) po tome što tamo pokazuju nesubjektivnu prošlost (drukčije su transpozicije vremenske u narodnom pričanju, u narodnim pripovetkama). A to se još jasnije vidi i po tome što kod njega može biti upotrebljen imperfekat mesto aorista i sa priloškom oznakom koja obeležava dužinu trajanja. Daničić je verovatno mogao reći i: mi danas v a z d a n k u p l j a s m o šljive, što Vuk nikako nije mogao kazati, čemu nešto slično ne nalazimo ni u narodnoj pesmi ni pripoveci. To se vidi po njegovu primeru iz prevoda Staroga zavjeta koji pominje Maretić u svojoj Gramatici (drugo izd., str. 530): Oni se oženiše Moavkama, jednoj b j e š e ime Orfa, a drugoj Ruta; i ondje s t a j a h u do deset godina. Po tom umriješe obojica, i žena osta bez dva sina svoja i bez muža svojega. — Po jezičkom osećanju sa imperfektom u potpuno njegovoj upotrebi i sa potpuno njegovim svojstvima u značenju, kako je ono na Vukovu terenu, moglo je biti rečeno: i ondje s t à j a š e (ili s t a j a l i s u) d o d e s e t g o d i n a, a ni prezent ni imperfekat, kao što su nam to u svom obilju pokazali i gornji primeri, nemaju mesta u ovakvom izrazu. Ma kakvo bi značenje u ovakvim izrazima mogla imati odredba d o d e s e t g o d i n a, zato što ona na svoj način uokviruje vremensko trajanje, — uz imperfekat, pa ni uz relativni prezent, ne odgovara za pravilnu upotrebu. Ne bi se moglo reći ni: s t a j a h u ondje d o s v o j e d e s e t e g o d i n e, da je izraz i tako mogao značiti, jer imperfekatska radnja može biti ograničena samo momentom govora, ako postoji nekakvo njeno ograničenje prema kraju radnje.

Ovo što je pokazano ovde u analizi naših primera, koji se sreda mogu uzeti iz narodnih pesama i drugih Vukovih tekstova, može posvedočiti i svakidanji razgovorni jezik, samo ako se iz Vukovih krajeva nosi neporemećeno osećanje za upotrebu imperfekta. Neće, npr., niko sa takvim osećanjem reći: s p r ê m ā h ispit iz istorije jezika č i t a v u g o d i n u, pa opet padoh, — nego: s p r é m a h ispit... pa padoh (ili: s p r e m a o s a m...). Moći će se čak i prezent tu upotrebiti: s p r e m a m ispit... pa padoh, ali, zato što se zanemaruje prekinuta veza sa sadašnjošću, ovakav prezent se odnosi na pravu sadašnjost. Ili uzmimo: petnaest dana u č i h sintaksu glagolskih oblika, pa opet neki dan, kad se p r o p i t i v a h sa drugovima, vidjeh da nisam dobro naučio. — Nije moglo biti rečeno: petnaest dana u č a h, — nije u ovom slučaju moglo biti ni: petnaest dana u č i m (gde bismo imali relativni prezent), ali je aorist p r o p i t í v a h, zato što je radnja bez vremenskog uokvirivanja, mogao biti zamenjen imperfektom p r o p ì t ī v ā h, samo sa razlikom u vremenskoj vrednosti u smislu onoga što je na mnogo mesta ovde u

analizi primera pokazano: u jedno slučaju se misli na samo vreme kad se radnja vršila (imperfekat), a u drugom na čitavo vreme kad se vršila (aorist), — ni u jednom ni u drugom slučaju nije u svesti kakvo ograničavanje radnje kakvim krajnjim momentom. — Neće se, isto tako, i iz istih razloga, reći ni: zadugo u č a h upotrebu glagolskih oblika, ili: danas m a l o u č a h, pa izidoh u šetnju, ili slično. I mislim nije potrebno više dokazivati u ovom pogledu jasnu razliku u upotrebi aorista i imperfekta. Sad će biti svakome jasno zašto nije jednako p l e t o h i p l e t i j a h; to jedno s drugim i može biti jednako upotrebljeno, kao što može biti jednako upotrebljen i aorist i perfekat, ili imperfekat i prezent, ali svaki sa svojim specifičnostima značenja kad se oblicima oduzme ono što im daje kontekst. Najjednakiji su, ako bismo mogli tako reći, po svojoj upotrebi imperfekat i prezent (prezent u relativnoj upotrebi za prošlost), pa i tamo postoje odnosi po načinu kako se radnja prošlosti projicira u odnosu na momente govora i na momente situacije o kojoj se govori. Imali smo prilike da vidimo i to koliko i inače imperfektivni aorist i imperfekat ne mogu biti upotrebljivi jednako za razne govorne situacije, a slučajevi koje smo ovde iscrpnije razmatrali otkrivaju ponešto što je vrlo karakteristično za značenje jednog i drugog glagolskog oblika.[1])

I sa priloškim odredbama za trajanje vremena naći će se ponegde u našim govorima imperfekat onako kako se ne upotrebljava u Vukovoj narodnoj pjesmi i pripoveci i kako ga ne čujemo u jugozapadnim govorima Vukove zone. Tako i u pripoveci Vezena marama, objavljenoj u Bosanskoj Vili, možemo pročitati rečenicu: »Poslije večere r a z g o v a r a h u j o š n j e k o v r i j e m e, pa onda njemu i ocu namjestiše da spavaju, a maćeha i sin joj odoše u drugu odaju«, ili u istoj pripoveci: »D u g o s e r a z g o v a r a h u, dok carev sluga ne reče...[2]) U govorima u kojima je imperfekat u iščezavanju, ili je iz obične upotrebe iščezao, pa je osećanje za njegovu upotrebu vezano za narodno pričanje i pevanje, može biti prirodno što će se ovaj oblik i ovako upotrebiti.

Da bi bilo potpunije objašnjena priroda imperfekta i aorista u upotrebu za neku omeđenu prošlost, potrebno je možda zadržati se na jednom izražajnom obliku gde se oni mogu naporedo upotrebljavati, a koji bi izražajni oblik mogao pomalo ličiti na primere o kojima smo malo više govorili. Sa svezom d o k, u vremenskoj rečenici, može lepo ići imperfekat, i tu mu je mesto vrlo obično. Npr:. Dok se mi č u đ a s m o i k o n j e t o v a r a s m o, ne lezi vraže! eto ti pudara od onije vino-

---

[1]) Kad je reč o raznim vidovima vremenskog određivanja radnje glagolske u onom smislu u kome su određeni naši posmatrani primeri, onda treba imati na umu i to da će se koji put u narodnom stihu javiti izražajni oblik kakav bi bio sasvim neobičan u nevezanom sklopu rečenice. Npr., ni imperfekat u stihovima: No da vidiš mladu banovicu. Tu ne prođe ni godina dana, ona bana s vojske ne č e k a š e: batali mu prebijele dvore, opusti mu devet vinograda... (v. kod Stojićevića, str. 96) ne bi bio na svom mestu, iako se ovde ne radi o kakvom vremenskom uokvirivanju glagolske radnje.

[2]) Tihomir Ostojić: Srpske narodne pripovijetke, drugo izdanje, — izdanje P. Đ. Đurđević, Beograd—Sarajevo, str. 55, 52.

grada (nar. pripovetka Međedović).[2]) Na prvi pogled i ovde smo imali posla sa nekakvim vremenskim uokvirivanjem radnje, sa nekakvim granicama koje radnji daje sveza d o k. Medutim, nije u ovakvim primerima takva priroda ove sveze. Ne radi se o radnji koja se vrši u nekim granicama, nego hoće da se kaže samo to da se u toku jedne radnje koja u vremenskoj rečenici određuje, u priloškom smislu, radnju glavne rečenice, vrši i druga radnja (ona u glavnoj rečenici), i ništa više nije dato u vremenskim granicama. Na ovaj način je sveza d o k stvarno omogućila imperfektu da on (sa ovom svezom, naravno) određuje i trajanje druge radnje. Npr.: Dok car Stjepan na nogu s t a j a š e, s t a j a š e mu sveti Arandeo, s t a j a š e mu na desnom ramenu, m i l u j e ga krilom po obrazu (Vuk: Nar. pj. II, str. 94). U primeru recimo, Car ti b i j a h, dok djevojka b i j a h, nevjeste me carem z o v i j a h u, stare babe carem i vezirom, — ikao u neku ruku vremenskog omeđavanja ima, to se ne oseća kao vremensko uokviravanje u pravom smislu, — oseća se kao i: car ti b i j a h k a d djevojka b i j a h i sl., i, ja bih rekao, u ujednačavanju po značenju naših sveza d o k i k a d i moglo je doći do ovakve upotrebe imperfekta.

Kad sa svezom d o k dolazi i neko bliže ograničenje trajanja u smislu odredivanja krajnjih momenata radnje, onda je opet imperfekat isključen iz upotrebe u vremenskoj rečenici. Zato on ne trpi ni svezu d o k g o d uza se, — ne može se, npr., reći: r a đ a h d o k me krsta zabolješe, ili: r a đ a h d o k me g o d krsta zabolješe, jer ovde sveze d o k i d o k g o d upućuje na granice trajanja, u smislu odredivanja radnje kao celine. Ne može se reći ni: t r o š a š e pare d o k ih g o d i m a đ a š e, — bar dobro jezičko osećanje za imperfekat to ne bi odobrilo. Prema tome, i u stihovima Vukove narodne pesme: ... pa sakriva bogom pobratima u podrume gde ju stoji vino, pa ga drža d o k g o d g r e j a sunce, — aoristi ne bi mogli biti zamenjeni imperfektima, a mogli bi sasvim lepo mesto njih stajati i prezenti i perfekti.

Samo, kad kakva vremenska sveza može dopustiti da se u vremenskim okvirima u kojima ona određuje radnju glavne rečenice vrši i vremenski neuokvirena radnja, kad se data radnja može osetiti nezavisna od na neki način postavljenog okvira, onda tek može biti mesta i imperfekatskim radnjama u sklopu takvih glavnih i vremenskih rečenica. Tako je to i sa svezom o t k a d u stihovima: O d k a d Srblji carstvo izgubiše, kleti Turci zulume č i n i j a h u, i Srbljima jade z a d a v a h u, krsno ime služit n e s m i j a h u, pa se boje Srblji svikolici (Vuk: Nar. pj. VI, Bgd 1894, str. 107). Ovde se radi o konstantno ponavljanim radnjama u prošlosti omeđenoj svezom o t k a d, a ne misli se i na konstantna trajanja radnji, pa su zato i imperfekti mogli biti upotrebljeni (to bi tako moglo biti, iako ne baš sasvim obično, i van stiha). Ali je jasno da ne bi moglo biti rečeno: otkad si ti pošao u školu, stalno te m ô r ā h poučavati, — trajanja radnji se ne mogu podudarati: otkad i d e š u školu, stalno te p o d ù č ā v ā h i sl. Iz istih razloga imperfekat ne bi mogao biti upotrebljen ni u izrazu: Turčin dode, na megdan saziva, evo ima tri bijela dana kako č e p a groba Jovanova (str. 36) — moglo

[2]) Vidi kod Ljube Stojanovića ovaj primer u Južnosl. filologu II, str. 191, za radnju naporednu drugoj radnji.

je biti rečeno, pa da se ne oseća radnja i kao apsolutno sadašnja, i: kako čépa (aorist) ili: kako je čepao (perfekat).

Još u jednom smislu određena preteritalna radnja ne dopušta imperfektu mesto, da je on izrazi. A to je kad je ponavljanje radnje brojem određeno, i tu vlada strogo ograničenje za upotrebu ovoga oblika. Ne može se reći: Tri puta ga pòzīvāh da mi dođe, a njega nema; dvaputa ȍrāh cnu njivu i sl. Tu ponekad može doći relativni prezent: dvaputa ja njega zovem, a on ništa — i sl., a to je samo kad su nekako stvorene pogodnosti u situaciji i za prezent da se tako može upotrebiti. U stihovima, recimo:... kod njega sam braćo zimovao, devet zima u devet godina, i desetu hoću zimovati (Nar. pj. III, 1954, str. 370) perfekat, lepo zamenljiv aoristom, ne može biti zamenjen ni prezentom ni imperfektom.

Preteritalna radnja može svojim procesom obuhvatiti samo početne momente neke određene dužine trajanja, razumljivo je, ona onda može biti izrečena i imprfektom: Pošao sam u samu zoru, bijaše još sat vremena do sunca — i sl.; — ili: Dobro četa podranila bila, prije zore i prije sabaha, do sabaha bjehu dva sahata (str. 148).

Još je možda potrebno napomenuti da u jednom smislu kvalifikativnog značenja, kad je kvalifikativnost obojena značenjem potencijalnog karaktera, i imperfekat može trpeti uza se vremensku odredbu sa značenjem dužine trajanja. Ne može se reći prosto: On pevaše u operi dvadeset godina (čisto kvalifikativno značenje), ali je sasvim obično: on igraše karte po čitavu noć (on je mogao i imao običaj i to činiti); on kosaše dva dana (= po dva dana), pa bi bacio kosu, ne mogaše više, — i sl. Jasno će se i ovde osetiti da se radnje ne daju kao neke celine, nego kao procesi, a određivanje trajanja služi u smislu potencijalnosti u vršenju radnji, ili u smislu uobičajenosti. — U stihovima: On izvodi durbin od biljura što mu dvades gledaše sahata, i dvadeset više i četiri (str. 149) — imamo priloško odredbu ne u vremenskom nego u prostornom smislu, sa imperfektom potencijalnog značenja, ili, možda bolje rečeno, kvalifikativno-potencijalnog, ali bi se isto tako mogao upotrebiti imperfekat i u vremenskom smislu određen, kad bi to bilo potrebno: durbin koji gledaše dvadeset sahata (— na koji se moglo gledati u trajanju od dvadeset sahata, — naravno, u ovom slučaju takvo kvalifikativno — potencijalno određivanje predmeta nema smisla: nas se tiču samo sintaksične mogućnosti izraza).

Ovo izuzetno ponašanje imperfekta uz priloške odredbe za dužinu trajanja radnje u vezi sa izvesne prirode modalnim značenjem može ukazati i na još jedan važan momenat u upotrebi vremenskih glagolskih oblika. Ima izvesnog pomeranja u pokazivanju relativnog vremenskog odnosa kad se vremenski oblik nađe van svoje indikativne kategorije, kad pređe u kategoriju modalnog relativa, iako mogu vremenski odnosi ostati uglavnom i isti.

2.

Kad je reč o vrednosti imperfekta u odnosu na ostala dva glavna preteritalna oblika, naročito u odnosu na aorist, onda treba imati na umu i to da se u mnogim slučajevima perfekat i aorist mogu približa-

vati imperfektu po značenju, ne samo da ih možemo međusobno zamenjivati jedan drugim nego da ih i osećamo sa nevelikim razlikama u smislu njihovih specifičnosti značenja. Ali zanimljivo je da to ne dolazi otuda što bi imperfekat mogao gubit svoje specifičnosti u obeležavanju procesa radnje, i što bi se on mogao prilagođavati situacijama koje mu potpuno ne odgovaraju. On se, kako bih ja rekao, može prilagođavati u smislu prekoračavanja granica svoje subjektivne prošlosti, pa da se u pravcu uživljavanja u vremenske situacije transponuju njegove radnje i na takve situacije (kad se živo u mašti hoće prošlost da učini očiglednijom); može se, zatim, u smislu modalnosti prilagoditi čak i prezentskoj situaciji, izuzetno, videli smo, od ostalih preteritalnih oblika, — ali su mu vrlo ograničene mogućnosti, kako je već i dosad pokazano, da se u svojoj osnovnoj upotrebi (subjektivna prošlost, bliža i dalja, u čisto vremenskom značenju) prilagođava vremenskim situacijama koje mu u potpunosti ne odgovaraju. U najobičnijoj njegovoj upotrebi, recimo: kad ja g r a đ a h ovu kuću, dođe mi jedan majstor iz primorja da mi zida zidove, — gde je imperfekat, kako on i inače dolazi u vremenskoj rečenici, baš sa značenjem procesa radnje, radnje dok je ona u toku, može ga zameniti i aorist i perfekat a da se u suštini ništa ne promeni ni u smislu procesa radnje ni u smislu njena odnosa na druge momente u vezi sa vremenskom situacijom o kojoj se govori i u vezi sa momentima govora (prave sadašnjosti). Kad se kaže: kad s a m ja g r a d i o ovu kuću, dođe mi jedan majstor, ne misli se ni na što drugo nego na vremenski tok u koji se postavlja druga preteritalna radnja. Za perfekat je to i razumljivo, jer on je, tako da kažemo, opšti preteritalni oblik, i, kako god mi određivali njegove specifičnosti značenja i upotrebe, one su teško odredljive, jer je on, pored svega ostalog, najopštiji preteritalni oblik, koji odgovara i onim situacijama u koje ne mogu dospeti drugi oblici i svim onim situacijama, kad se tiče samo prošlosti i samo vremenskih značenja, u kojima se kreću i aorist i imperfekat. I kad kažemo da on obeležava radnju u njenoj potpunosti vremenskog trajanja — njegova obična upotreba, to ne znači da se u njegovu značenju ne može i to zanemariti, i da ne može isto kao i imperfekat obeležavati samo proces radnje. Sva razlika u ovom našem slučaju između: kad ja g r a đ a h ovu kuću — i: kad s a m ja g r a d i o ovu kuću — svodi se na to što se imperfektom daje neposrednije uživljavanje u situaciju o kojoj je reč, a perfektom se sa stajališta govornih momenata govorna lica uživljavaju u prošlu situaciju (sa transponovanim radnjama u smislu relativske prošlosti) na sasvim običan način. Po onome kako smo videli da je tretiran imperfekat kao oblik jedne vrste relativne sadašnjosti, razumljivo je ovde neposrednije prikazivanje situacije pomoću imperfekata, na jednoj strani, i obično prikazivanje pomoću perfekata, na drugoj strani. Svakom će biti jasno da između jednog i drugog izraženog oblika nema nikakve razlike ni u smislu dužine trajanja radnje (to je u ovom slučaju govornom licu sasvim indiferentno), ni u smislu naporednosti radnji prema drugim datim radnjama (to ovde postoji, zavisna rečenica to daje sama sobom, ali je za samo shvatanje radnje i to indiferentno). Da imperfekat nije ovde tražen posebno ni radi dužine trajanja ni radi naporednosti, može se, mislim,

videti i po tome što u drukčijoj vremenskoj situaciji i u drukčijem stilu prikazivanja prošlih situacija, perfekat će biti taj preteritalni oblik koji bi imao prvenstvo da bude upotrebljen — za radnju koja obeležava i dugo trajanje i naporednost drugoj radnji. Recimo: kad je car Dušan osvajao zemlje Vizantiskog Carstva, pojavili su se i Turci na Balkanu. Perfekat će radije doći nego imperfekat u ovom slučaju (ako bi se i ovaj drugi oblik upotrebio u tonu pričanja, transponovan iz njegove subjektivne prošlosti) jer njegovoj prirodi isto toliko koliko i prirodi imperfekta odgovara dugo trajanje i naporednost, a pred imperfektom ima ovde prednost što je ovaj drugi oblik svojom glavnom upotrebom vezan za doživljenu prošlost.

Da je u ovom našem slučaju rečeno, kako i u najobičnijem tonu pričanja može biti kazano: kad ja g r a d i h ovu kuću, dođe mu jedan majstor iz primorja, — opet ništa ne bismo imali izmenjeno u odnosu vremenskih momenata ni u karakteru same radnje. Dužina trajanja radnje i ovde je sasvim indiferentna. Pored ostalog, i ovde se jasno vidi koliko su u zabludi bili naši sintaksičari kad su aoristu pripisivali značenje nekakvog momenta svršetka glagolske radnje, kad i u ovom obliku nisu osećali značenje trajanja glagolske radnje koje obeležava imperfektivna glagolska osnova sama sobom. I aorist ovde, to se jasno može videti, pokazuje i proces radnje, isto kao i imperfekat, — on osim toga življe predočava radnju isto kao i imperfekat (i po tome što oba ova oblika upućuju direktno na subjektivno proživljenu prošlost). U čemu je bitna razlika izmedu imperfekta i aorista u ovom i svim ovakvim slučajevima, kad nema razlike ni u smislu trajanja, ni u smislu naporednosti radnje ni u smislu neposredne doživljenosti radnje kad je reč o aoristu i imperfektu)? Razlika je samo u onome što bih ja nazvao načinom vremenskog projiciranja preteritalnih radnji na situaciju o kojoj se govori, i na situaciju samog govora, govornih momenata. Svaki od ova tri preteritalna oblika, pa i aorist i imperfekat, nose tu svoja specifična obeležja. Imperfektom je radnja projicirana kao preteritalna sadašnjost, a u odnosu na govorni momenat to je prošlost, dakle radnja se daje kao preteritalnosadašnja, — u dvema vremenskim projekcijama: i na stajalište situacije o kojoj se govori i na stajalište prave sadašnjosti. Projiciranje iste radnje iskazane aoristom daje se na drugi način. Njim radnja nije neposredno projicirana u smislu preteritalne sadašnjosti na situaciju, na vreme o kome se govori, a projiciranje na momente govora se uglavnom podudara sa onim kako je ono dato u imperfektu. Aorist se, dakle, javlja i ovde, kao i perfekat, u svojstvu običnog preteritalnog oblika, koji se u smislu svoje relativske upotrebe može ukomponovati i da ne obeležava tok radnje u celini trajanja (tu on otstupa od nečeg što je njemu obično, a imperfektu je tu pravo mesto i po svojstvu da obeleži radnju preteritalnosadašnju — u procesu kad se ona vrši, i po svojstvu da je obeleži kao subjektivno doživljenu (ovo drugo kao i kod aorista). Ako se dopusti, kao što se u narodnoj pesmi i pripoveci dopušta, da imperfekat i aorist prekorače granice subjektivne prošlosti, ništa se u ovom pogledu neće izmeniti u odnosima ova dva preteritalna oblika, jer se u tom slučaju nesubjektivna prošlost prikazuje kao da je neposredno doživljena... Za ovaj slučaj naporedne mogućnosti za upotrebu triju preteritalnih oblika možemo uzeti još koji primer pa da bude sve jasno u odnosu njihovih značenja u ovom tipu izraza — sa

zavisnom temporalnom rečeiicom. Na pitanje kneza Bogosava zašto je otišao u hajduke, Starina Novak u narodnoj pesmi odgovara: Ako možeš znati i pamtiti, kad Jerina Smederevo g r a d i, a r g a t o v a h tri godine dana, i ja v u k o h drvlje i kamenje sve uz moja kola i volove... (Vuk Nar. pjesme III, 1954, str. 9). Radnje su date u aoristima, mogle su biti izražene i perfektima, i imperfektima, osim drugog aorista a r g a t o v a h sa omeđenom radnjom u smislu vremenskih granica. Ovde je sve rečeno kako bi i inače bilo lepo rečeno u običnom proznom izrazu, a opet u smislu naporednosti i u smislu trajanja ništa ne bi zahtevalo da bude imperfekat upotrebljen mesto aorista v u k o h, iako je i to moglo biti), i samo ako bi se htelo direktnije da pokaže prošla radnja kao sadašnjost za onu situaciju na koju upućuje izraz: a k o m o ž e š z n a t i i p a m t i t i —, onda bi došao imperfekat. Biće karakterističan i ovaj primer aorista u temporalnoj rečenici da pokaže ovu specifičnu naporednost upotrebe sa imperfektom:... kad d i j e l i h megdan sa Turčinom, o moj taste stari Jug-Bogdane, onda mene ljuba odbranila... (Nar. pj. II, str. 28). Sva tri preteritalna oblika, zamenljivi jedni drugim u ovakvom izrazu, noseći i svoje specifičnosti, dobijaju stilske vrednosti, a to im daje način projiciranja — i posredna veza sa pravom sadašnjošću, u krajnjoj liniji.

Samim tim što se radnje aorista i imperfekta u izvesne vrste izrazima mogu i podudarati, što se oba oblika mogu javiti bez obeležavanja toka radnje u celini trajanja (ono što nije opšta osobina aorista nego samo imperfekta), mogli su ispitivači naših glagolskih oblika biti zavedeni da, ne sagledavši njihovu upotrebu u čitavom kompleksu njihovih odnosa, konstatuju kako su imperfekat i imperfektivni aorist identični po značenju. I nisu samo ove konstrukcije izraza, kad se radi o daljoj prošlosti, gde se aorist i imperfekat dodiruju svojim značenjima na taj način što aorist gubi ponešto od onog što mu je svojstveno kad je on u apsolutnoindikativnoj prošlosti, sa svojim najosnovnijim značenjem. I u nezavisnoj rečenici mogu nastupiti momenti kad će se aorist i imperfekat ovako dodirivati. To može donekle pokazati i ovaj primer u narodnim stihovima: Oj boga mi, moja stara majko, jednom b i j a h u zemlji arapskoj, pa uranih na vodu čatrnju da napojim mojega Štarina... (str. 365). U običnom narodnom izrazu moglo je biti rečeno: jednom b i h u zemlji arapskoj (stilski baš nije najzgodnije, ali je moglo lakše biti kazano: jednom se n a l a z i h u zemlji latinskoj). I u ovom slučaju aorist, u čije trajanje treba da se uklope druge radnje, ne pokazuje celovitost toka glagolske radnje nego samo njen proces, i između aorista i imperfekta može se diferencirati odnos po značenju samo u onom smislu u kom je to ovde malo pre pokazano. I u stilu narodnog govora može biti rečeno: ž n j e h ja jednom u Polju kad eto ti njega na konju, — pored mnogo običnijega:ž n j a h ja jednom itd.

U svakom slučaju, ako i postoji u ovako slobodnoj rečeničnoj vezi mogućnost i za aorist da pokazuje, kao imperfekat, samo radnju u procesu, njegove su mogućnosti da se upotrebljava naporedo s imperfektom, ili bolje rečeno mesto imperfekta, vrlo ograničene.

Od ovakvih primera treba razlikovati slučajeve kao:... otiđoše u lov u planinu. Lov l o v i š e po gori zelenoj, ni dobiše, ni što izgubiše no se svome povratiše dvoru... (Str. 180). U ovom slučaju, i u nesubjektivnoj prošlosti, aorist se javlja sa sebi svojstvenim značenjem u smislu

celovitosti u trajanju radnje, dok bi imperfekat, isto kao i za značenje bliske prošlosti, samo obeležavao radnju u toku, i na sebi svojstven način ukazivao na relativnu sadašnjost. Isto će to pokazati i stihovi: Što bijahu Nemanjići stari, c a r o v a š e pa i preminuše, n e t r p a š e na gomile blago, no g r a d i š e s njime zadužbine; sagradiše mnoge manastire.... ti ostade na stolu njinome i potrpa na gomile blago, a n e g r a d i nigdje zadužbine... (Str. 195). Zamenjivanje imperfekata aoristom i aoristnih oblika imperfektom, moguće u prvom delu ovih stihova, pokazaće isto što smo konstatovali u prethodnom primeru. A aorist u stihu: a n e g r a d i nigdje zadužbine — ne bi bio zamenljiv imperfektom baš zato što govornom licu (carici Milici) nije bilo indiferentno da li će dati radnju u njenoj celini toka ili u samom njenom trajanju. Poenta čitavog niza stihova je baš u ovom t i n e g r a d i, shvaćenom u zaokruženosti čitavog toka zbivaija, pa zato nije mogao doći u obzir imperfekat, koji se ni na kakav način ne može prilagoditi takvom obuhvatanju radnje, takvom u neku ruku ograničavanju radnje. Ispitajmo i slučaj zašto u primeru: podaleko u polju b i j a h u, a vide ih Leka kapetane (str. 225) ne bi mogao imperfekat biti zamenjen aoristom. Biće samo zato što aorist nije ovde bio podoban da obeležava stanje kad se misli na njegov tok, a ne celovitost trajanja. Da se izraz, kako bi mu lepo odgovaralo, pretvori u rečeničnu konstrukciju za zavisnom temporalnom, kakve su gore naše analizirane rečenice, aoristu bi tu lepo bilo mesto: kad b i š e podaleko u polju, vide ih Leka kapetane, što jasno pokazuje da ono što je mogla sama rečenička forma omogućiti aoristu, što ona sama sobom pokazuje, nije mu mogao dopustiti slobodniji rečenični izraz istoga značenja. Objašnjivo je prema onome što smo mogli pre utvrditi, zašto bi perfekat i ovde bio lako upotrebljiv. (Prema ovome svemu, jasno je da aorist može i u slobodnoj rečeničnoj formi biti upotrebljen naporedno s imperfektom za obeležavanje radnje u toku, ali su mu tu granice kretanja vrlo sužene, — jasno se može osetiti da on nije tu u svojoj pravoj službi). S druge strane, na pitaije: zašto ne bi bio imperfekat upotrebljiv u primeru kao:... oprosti me danas od Arapa. U troje s a m d o p a d a l a ruke, evo danas, brate, u četvrte... (str. 363)? — lako je dati odgovor. Perfekatska radnja d o p a d a l a s a m (ako može biti izražena i aoristom d o p a d a h u troje ruke), za imperfekat, koji je inače podoban za ponavljanje radnje u prošlosti koliko i jedan i drugi oblik, neupotrebljivost — i u ovakvom izrazu — uslovljena je njegovom nepodobnošću za izricanje radnje shvaćene u čitavom njenom razovju (ovde ponavljanje u čitavom razvoju).

U ovom smislu može, čini mi se, posebno ilustrativan biti i primer, koji, jasnoće radi, moram navesti u širem kontekstu:

A nije mi ni tog žao blaga,
neka nosi voda g' odnijela!
No mi žao od zlata košulje
kojuno s a m p l e l a tri godine
a sa moje do tri drugarice,
dok su moje oči iskapale,
sve pletući od zlata košulju;
mislila sam da ljubim junaka
u košulju od suvoga zlata,
a vi danas dadoste drugome!
(str. 541).

Imperfekat, naravno, mesto p l e l a s a m nije mogao doći i zbog toga što je radnja priloškom oznakom vremenski omeđena. Ali nije samo u tome stvar, — da se ne govori o samoj dužini trajanja, nego da je radnja

obeležena u smislu mesta, a ne vremena po trajanju (kojuno s a m p l e l a kod majke), pa opet imperfektom perfekat ne bi mogao biti zamenjen. Nije tu posredi ni rečenička forma zavisne rečenice (jer je u relativnoj rečenici imperfekat lako upotrebljiv), nije tu posredi nikakav poseban odnos prema pravoj sadašijosti (perfekat je ovde apsolutnoindikativnog karaktera, ukoliko zanemarimo Belićevo shvatanje da u zavisnoj rečenici mora biti relativno slaganje vremena), nije posredi ništa na što bi se, u smislu tradicionalnog shvatanja stvari, moglo pomišljati, nego se radi u ovom našem slučaju (kad se apstrahuje omedenost vremenska) o radnji koja se nikako ne može odraziti drukčije nego kao jedna celina sa svim njenim razvitkom procesa. Direktnije nego ovaj prethodni primer, ovakvo shvatanje naših preteritalnih oblika može nam posvedočiti primer poznatnh stihova iz pesme: Ž e n i d b a D u š a n o v a:... pitaće te tko si i otkud si, ti se kaži zemlje Karavlaške: S l u ž i o s a m bega Radul-bega, ne šće mene službu da isplati, pak ja podoh u svijet bijeli, da degode bolje službe tražim. (str. 137). — Isključena je svaka pomisao da bi imperfekat i ovde mogao doći u obzir da se kako upotrebi. Miloš Vojnović u momentu odgovora, koji treba da bude dat kad mu se postavi pitanje, neće moći misliti na radnju u njenom razvoju, u svesti je radnja u njenoj potpunosti, njen je tok, iako to nije posebno ničim rečeno, prestao, i taj prestanak čini da se ona može u svesti javiti samo kao potpuna, i eto zato je tu mogao biti perfekat na svom pravom mestu, mogao je i ovde on biti zamenjen aoristom, ali nikako imperfektom. — Uopšte se može reći da za radnju koja je u prošlosti vršena a poslužila je kao uzrok radnjama koje slede datoj situaciji i koje su u centru pažnje govornih lica i predmet razgovora — imperfekat ne može doći u obzir da se upotrebi. A to je opet zato što takve radnje koje su u odnosu uzroka prema drugim radnjama mogu biti shvaćene samo kao celine, potpune celine, a ne kao procesi, — takve se radnje ne mogu, samim tim, interpretirati u jezičkom osećanju ni kao radnje preteritalne sadašnjosti. Kao što se u citiranim stihovima nije moglo reći: s l û ž ā h bega Radul-bega, ne može se ni u običnom životu, ako se dobro oseća imperfekat, reći ni: p î t ā š e me profesor danas iz matematike pa dobih slabu ocenu; ili: ne u č a š e kako treba, pa zato nećeš ni proći u razredu.

Kad se posmatra sve što smo mogli uočiti u ovim našim analizama, jedno s drugim, može se jasnije, jasnije nego što se to moglo dosad učiniti, uočiti kako glagolski preteritalni oblici, sa prezentom relativnim u preteritalnoj službi, imaju svoje u jezičkom osećanju odredene i utvrđene granice kretanja, koje dopuštaju ili ne dopuštaju da se ovi cblici uzajamno zamenjuju; iz dodirnih tačaka u značenjima posebnih upotreba proističe i njihova prilagodljivost da se svaki od ovih oblika upotrebi i tamo gde bi mu po karakterističnim osobinama bilo manje mesta.

3.

Za karakter imperfekatske radnje i za upotrebu imperfekta u vezi s drugim izrazima u rečenici karakteristično je i ovo što je H. Sten u pominjanoj studiji o francuskom glagolu rekao, a što se u dobroj meri može primetiti i na našuu potrebu imperfekta: »L' imparfait sert à indiquer une action qui serait du présant pour un observateur du passé, il

peut nême, comme le présant, se combiner avec n e c e m o m e n t: I l s o u f f r a i t, s o i t; e t e n c e m o m e n t, s e l o n t o u t e a p p e r e n c e, i l o u b l i a i t c e t a m o u r a d u l t è r e (Plisnier, Mères II 29) I l n e l u i m a n q u a i t p l u s q u e ç a! et en ce moment (Pint. 426). Il s' agit ici de style indirect libre, nous verron plus tard que l' imparfait se combine fréquemment avec à ce moment. On a aussi dans ce moment: D a n s c e m o m e n t m ê m e n' é t i o n s n o u s p a s p r ê t s à r e n i e r n o t r e m i s è r e? Cuilloux, Pain 81).«[1]) U najobičnijem našem izrazu: u ovom (u tom) trenutku n e z n a v a h šta ću učiniti — imperfekat nikako ne bi mogao biti zamenjen aoristom imperfektivnog glagola, zato što ovde aorist ne može izraziti radnju koja bi bila u sadašnjosti za posmatranje prošlosti (mogao bi doći aorist od svršenog glagola — ne znadoh šta ću učiniti, zato što za posmatrače prošlosti trenutak izvršenog stanja može pasti u njegovu preteritalnu sadašnjost). Perfekat bi mogao biti upotrebljen, jer je on, kao što smo i videli, podobniji da odrazi i radnju i njenu procesu, i da, n a taj način, obuhvati i relativnu sadašnjost. Ako se radnja obeleži u čitavoj situaciji govornog lica kao preteritalnosadašnja, onda će takav izraz sasvim lepo odgovarati i upotrebi relativnog imperfektivnog prezenta: u ovom momentu, kad sam ga vidio, ja prosto **ne znam** šta ću da radim, nego se skamenih — i sl.; u ovom trenutku, kad se to desi, ja samo g l e d a m šta će dalje biti — i sl. — Jasno je i za naš i za francuski jezik da izraz u o v o m t r e n u t k u, kad je taj trenutak obuhvaćen imperfektivnom radnjom, obeležava relativnu sadašnjost, i kad ga god imperfektivna radnja obuhvata, odnosi se na tu tako datu relativnu sadašnjost, i zato je aoristu, koji nikakvu sadašnjost ne može izraziti, takvo mesto u izrazu nedopušteno. Drukčije stvar stoji sa izrazom o v i h d a n a, u č a s u i sl.

Imperfekat i imperfektivni prezent imaju dodirne tačke po tome što obeležavaju radnje u razvoju. Oni, ovi oblici, jedan prema drugom stoje kao prave antipozicije kad je svaki u svojoj osnovnoj upotrebi — prezent u pravoj prezentskoj kao oblik sa značenjem apsolutnog indikativa, — i imperfekat u preteritalnoj. Ali to je, po njihovim osnovnim vrednostima, samo u granicama subjektivnog doživljavanja radnje, a van tih granica sve ono što se u preteritalnom procesu radnje prezentom obuhvata, može potpuno obuhvatiti perfekat; ali perfekat ima u svom značenju i nešto što se nikako ne može, po prirodi stvari, po odnosu vremenskih kategorija kako ih naša svest usvaja, antiponirati pravoj prezentskoj situaciji, — to je, kao što smo videli, celovit obuhvat radnje u njenom trajanju (prezent toga ne može imati). Pošto je perfekat, kao jedini oblik opšte prošlosti po svojoj osnovnoj upotrebi, prošlosti i van domašaja neposrednog doživljavanja od strane govorng lica i prošlosti u domašaju ovog subjektivnog doživljavanja, — kao takav imao najšire granice kao preteritalni oblik, on je najviše bio i ostao podoban da se i sa aoristom i imperfektom naporedno upotrebljava, da se s ijima javlja i u istoj upotrebi. Na drugoj strani, pošto za nesubjektivnu prošlost nije bilo, i nema pravog oblika koji bi u svim načinima izražavanja misaonog sadržaja mogao obeležavati na poseban način i radnju u procesu (imperfektivni prezent služi u tom cilju samo u pripovedačkom stilu, kad se situacijama

[1]) L e s t e m p s d u v e r b e f i n i... str. 128.

daje ton pričanja), to je perfekat sjedinjavao u takvoj službi i mogućnost pokazivanja radnje u celini i mogućnost da obeleži i samo proces radnje. Poštoj e u sferi nesubjektivne prošlosti i služio kao takav oblik, nije čudo što se sa tim svojstvom mogao javiti i za sfere subjektivne prošlosti, gde je za jednu od ovih mogućnosti služio imperfekat kao poseban oblik. Treba pokloniti pažnju i tome što aorist, iako po prirodi svoga značenja jače i od perfekta naglašava određenu celovitost radnje (ne zato, kao što bi se mislilo, što više ukazuje na njene momente prekida, nego što je po biti takav da se njim obeleži radnja kad je proces zanemareniji), u izvesnim slučajevima, kao što smo videli, zajedno sa perfektom obeležava i proces radnje koji nikako ne može biti u datoj situaciji odražen kao celina trajanja. Do toga je aorist mogao doći samo proširujući granice svoje upotrebe pod uticajem inače česte naporedne upotrebe sa perfektom. A da je aoristu i takva upotreba manje odgovarala, i da mu uopšte manje odgovara, vidi se ne samo po tome što će se perfekat tu radije upotrebiti nego naročito po tome što, kao što smo primetili, u slobodnoj rečeničnoj formi vrlo su mu uske mogućnosti takve upotrebe. Dovoljno je samo ukazati, pored onog što smo već videli, na stihove: Car po Marka o p r a v i o sluge; kako koji Marku d o l a z a š e, Marka zove, Marko ne govori, već on s j e d i, p i j e vino rujno (str. 353) gde su imperfekat, imperfektivni prezent i perfekat zamenljivi potpuno jedan drugim, a gde bi aorist bio potpuno izvan svoje upotrebe i sve kad bi situacija bila u njegovoj sferi subjektivne prošlosti, — ili: Kad su bili ispod Vučitrna, g l e d a l a ih dva Vojinovića, — među sobom mladi g o v o r i l i... (str. 134) — aorist bi nekako mogao biti upotrebljen u temporalnoj rečenici, koja vremenski određuje čitavu situaciju, ali u slobodnom rečeničkom obrtu: g l e d a š e ih dva Vojinovića, među sobom mladi g o v o r i š e, aorist bi mogao biti dopušten samo u kakvom izrazu koji bi bio nametnut radi stiha i ijegovim ritmom.

O odnosu imperfektivnog prezenta i imperfekta po mogućnostima njihove naporedne upotrebe za preteritalne radnje, i pored onoga što je već rečeno o njihovoj zamenljivosti, moglo bi se još mnogo govoriti, mnogo štošta u njihovim specifičnostima moglo bi se još i preciznije odrediti, ali sve to ne bi nas, u krajnjoj liniji, odvelo nikud dalje nego da se konstatuje ono do čega smo i dosad došli u posmatranju ovih naših oblika po njihovim odnosima. Po nekom posebnom odnosu, kako je to ovde moglo biti primećeno za aorist i imperfekat, i imperfektivni prezent i imperfekat imaju za preteritalnu sadašnjost svaki svoj način projiciranja i na momente situacije koja je predmet govora i na momente kad se o njoj govori, i svaki od ovih oblika je našao svoj put za svoje mogućnosti kretanja u ovoj upotrebi. I kad se, kao što su nam to često mogli pokazati i citirani stihovi iz narodne pesme, za istu situaciju (subjektivne ili nesubjektivne prošlosti, svejedno je) nižu jedan za drugim ova dva oblika (i u istom rečeničnom obrtu) pokazujući jednake odnose i prema momentima prave sadašnjosti, i jedan i drugi ovaj oblik na svoj način projiciraju radnje u odnosu na date momente. Imperfekat, nalazeći se u svojim vremenskim situacijama i obeležavajući radnju u razvoju, obeležava je kao svoju preteritalnu sadašnjost (to smo i ranije istakli), a, kao što smo videli, prava sadašnjost data je sama po sebi, tako da se indirektno i na nju projicira imperfekatska glagolska radnja. U slučaju ovakve upotrebe prezenta sve je to dato samo po sebi, obe projekcije moraju po-

stojati, jedna kao direktno data, a druga indirektno, isto kao kod imperfekta, ali je razlika u odnosu kako su one, jedna i druga, naglašene, kako su one, drukčije da kažemo, jače ili slabije obeležene. Kod prezenta se jače oseća naglašnost preteritalne sadašnjosti, a manje se održava veza sa pravom sadašnjošću, težnja je što više da se prava sadašnjost i izgubi iz vida. Hoće se da se relativna sadašnjost očituje, da se pretstavi kao da je prava sadašnjost, figurativno da nekako kažemo, hoće se da se izgube granice izmedu prave i neprave sadašnjosti i da se sve vremenski slije u jednu sadašijost (a u odnosu na tu tako jednostavnu široku sadašnjost mogu se, naravno, diferencirati vremenski prošlost i budućnost). Jer , na koncu, jače uživljavanje u dogadaje o kojima govorimo, cilj je svakog posebnog vremenskog izdvajanja radnji, bilo da se one hoće da prikažu kao doživljena prošlost, bilo da se u toj ili drugoj prošlosti hoće da dožive kao relativna sadašnjost. Pripovedač, kad nam pomoću prezenatskih oblika prikazuje radnju, ma u kom okviru se vremenski kretale njegove ličnosti, teži da potpuno zanemarimo stajalište prave sadašnjosti, da, kao što nam se na pozorišnoj bini prikazuju dogadaji, osetimo sebi vremenski bliže i radnju i ličnosti. U našoj narodnoj pesmi prezent relativni od nesvršenog glagola je vrlo običan u značenju relativne sadašnjosti, obični su počeci kao: Vino p i j u do dva pobratima, dok je u slobodnijem rečeničkom sklopu u narodnoj pripoveci takav prezent redak, a o takvim počecima narodne pripovetke ne može biti ni reči. Šta to znači? Emotivna snaga kojom je čovek ponesen u stvaranju svega izraza tražila je načine za jače uživljavanje, a prezent je najneposrednije mogao relativnu sadašnjost da dočara kao da je očevidna. Imperfekat sam sobom nije mogao na taj način pretstaviti prošlost kao relativnu sadašnjost. On je, ja bih rekao, bio (i on je uvek takav) sredstvo da, služeći za preteritalnu radnju, potseća slušaoca na to da njegova radnja pripada vremenu koje je govorno lice svesno i kao prošle sadašnjosti. Svaka radnja u prošlosti, u krajnjoj liniji, pripada i nekakvoj relativnoj sadašnjosti, čovek je uvek svestan i toga da se sve što je bilo ima i svoju sadašnjost, to nikad nije potpuno isključeno iz svesti govornog lica.

Na ovom ukrštanju osećanja dveju suprotiosti u našoj svesti i zasniva se naporedna upotreba preteritalnih i prezentskih oblika za sferu relativne sadašnjosti i onda kad preteritalni oblici — perfekat, aorist i imperfekat — ne mogu obeležiti kakvu razgraničenu prošlost, prošlost koja bi imala granice izmedu nje i relativne sadašnjosti. Pretpostavljanje jednog momenta drugom i čini dinamiku delovanja naše svesti, na čemu, na koncu, i počivaju sve ove mogućnosti nejednakog i nejedinstvenog upotrebljavanja glagolskih oblika za isto preteritalno vreme, i dinamičnije odražavanje ovih momenata u svesti se i ogleda u izrazima kao: J e d u ljeba i p i j a h u vina, sve g l e d a j u drumom niz planinu kad će sila Fazli-haračija (Vuk: Nar. pj. III, str. 30). — I o n t r a ž i Rosnića Stevana, t r a ž a š e ga pa ga p o m i n j a š e... (str. 308) — i sl., gde je u jednom obliku u svojstvu značenja pretpostavljen momenat prteritalnosti momentu relativne sadašnjosti, a u drugom obrnuto.

☆

Ispitivanje upotrebe imperfekta u istoriskom razvitku jezika, još od indoevropske zajednice, pokazalo bi, verovatno, još više, koliko se u našoj današnjoj upotrebi ovoga oblika očituju osobine ponesene još

iz prastare zajednice. Već su naši ispitivači upotrebe imperfekta ukazali na staru vezanost ovoga oblika za subjektivnu prošlost koja je u uporednoj gramatici indoevropskih jezika konstatovana (Dolbrik i Brugman za staroindiski i grčki).[1]) Brugman je konstatovao:

Insberondere wurde das Imperf. gebraucht, wenn der Sprechende aus seiner Erinnerung etwas miteilte oder an die Erinnerung des Hörenden appelierte. Ai. und Griech. mögen hier im Ganzen den Stand der indg. Urzeit repräsentieren«.[2]) Tome uglavnom odgovara i upotreba našeg imperfekta. Imperfekat je bio oblik pričanja i opisivanja (slikovitijeg pričanja uopšte), a aorist oblik konstatovanja.

Postoji najobičniji odnos prošlost: sadašnjost, ali uvek u potsvesti deluje i odnos preteritalna sadašnjost: prava sadašnjost. Da se ti odnosi i svesno izraze postoje, po tome kako ih ja interpretiram, dva načina.

Prvi način bi bio: upotreba imperfekta za preteritalnoprezentsku i prezenta za pravu prezentsku situaciju (pričam kako malo prije iđah ulicom i vidjeh da bijaše velika gužva pred pozorištem). Imperfekat (iđah) pretstavlja prošlu situaciju ne samo kao prošlu (u tom slučaju, kad bi se situacija pretstavila samo kao preteritalna, bilo bi rečeno: kad sam... išao) nego i kao preteritalnosadašnju (relativnosadašnju), tako da se u njemu oseća dvojstvo značenja: i preteritalno i relativnosadašnje, da se u njemu odražavaju oba vremenska stajališta za vremensko osećanje govornog lica: stajalište prave sadašnjosti (ono ukazuje na preteritalnost) i stajalište momenata situacije koja je predmet govora (ono ukazuje na relativnu sadašnjost).

Drugi način bio bi: pričam kako malo prije idem ulicom i vidjeh da je velika gužva pred pozorištem. Prezenti (idem i je) opet ne pretstavljaju prošlu situaciju samo kao prošlu nego kao preteritalno sadašnju, i opet je posredi dvojstvo vremenskog značenja: i relativnosadašnje i preteritalno, opet su posredi dva vremenska stajališta, samo sa razlikom od prvog slučaja u tome što se dve sadašnjosti, antiponirane jedna prema drugoj, podjednako osećaju — kao prava i kao relativna sadašnjost (dok je u prvom slučaju, kad je za relativnu sadašnjost dat poseban oblik, baš tim samim što za dve sadašnjosti služe dva oblika, preteritalnost izrazitije obeležena). Kad nema, kao u ovom slučaju, ovog neposrednog antiponiranja dveju sadašnjosti, onda, kao što je i gore pokazano, pravu sadašnjost slabije osećamo, i, uopšte rečeno, ublažavaju se antipozicije dveju sadašnjosti i više prošlu situaciju doživljavamo u smislu sadašnjosti. Naravno, osećanje i za preteritalnost uvek deluje i delovanje suprotnosti očituje se i u tome što, ma na koji od dva načina postavili stajališta za pravu i preteritalnu sadašnjost, svest o preteritalnosti situacije o kojoj se priča dopušta da se za radnje istovremene preteritalnosadašnjim upotrebe i pravi preteritalni oblici — aorist i perfekat (v. gore: vidjeh da bijaše (da je) gužva...)

---

[1]) Vidi: Stojićević: Značenje aorista i imperfekta, str. 24, i Stevanović u JF XX, str. 44.

[2]) Karl Brugmann: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg 1904, str. 573.

Od indoevropskog vremena i aorist je sa imperfektom postojao kao oblik za pričanje i mešao se sa ovim oblicima još i »istoriski« perfekat.[1]) Te međusobne odnose upotrebe preteritalnih oblika, svakako od davnina stvorene, sačuvao je i naš jezik (ukoliko u govorima nisu iščezavali i aorist i imperfekat).

I u pogledu pokazivanja radnje ne u kakvoj celini trajanja već u njenom procesu biće naš imperfekat sačuvao stara svojstva. Kad se i sa značenjem našeg imperfekta dovede u vezu, biće interesantno ovo što je Brugman konstatovao za imperfekat u grčkom jeziku: »Die Handlung oder der Vorgang wurde durch dieses Tempus in ihrer Entwicklung vorgeführt und geschildert. Der Abschluss der Handlung musste, wenn er nicht anderswie besonders ausgedrückt wurde, aus dem Zusammenhang hinzuverstanden werden...[2]) U grčkom jeziku je mogao imperfekat, pored ove običnije upotrebe, imati i uoptrebu za radnju izvršenu u celini,[3]) do čega u našem jeziku nije mogao dospeti, u čemu će se svakako ogledati veća starina na strani slovenskog imperfekta. — Pokazivanje radnje u razvoju, u procesu, kad to oblik sam pokazuje, moglo je, po mom mišljenju, jedino poticati iz shvatanja prošle radnje kao relativno prezentske.

J. VUKOVIĆ

LA VALEUR SYNTACTIQUE DE L'IMPARFAIT DANS LA LANGUE SERBO-CROATE CONTEMPORAINE

RÉSUMÉ

Dans notre science concernant la signification et l'emploi des formes verbales il y a des opinions différentes quant à la définition de la valeur syntactique de l'imparfait. Les différences dans l'explication des traits fondamentaux de l'imparfait se sont manifestées surtout dans ces derniers temps depuis que l'on a commencé à débattre sur les temps prétérits verbaux: ainsi sur le passé simple et l'imparfait (Stojićević), sur l'imparfait à part (Stevanović et Sladojević) etc. On a souligné comme la caractéristique primaire de cette forme verbale la duration étendue de l'action de l'imparfait ainsi que le parallélisme envers une autre action dans le passé (Belić). Dans les travaux plus récents concernant les formes prétérites et l'imparfait (Stojićević, Stevanović, Sladojević, Ivić pour le parler des Serbes de Gallipoli; l'auteur s'y rallia déjà précédemment), on conteste que la duration de l'action (une duration soulignée) soit la caractéristique principale de cette forme verbale: l'imparfait, par lui-même, n'indique dans ce sens rien de plus que le passé composé ou le passé simple des verbes finis. A la place d'une duration soulignée, on prend maintenant pour la caractéristique primaire de l'imparfait le parallélisme avec une autre action (ou situation) passée, et par cela on met en relation la détermination temporelle

---

[1]) Vidi dalje kod Brugmana.

[2]) Dr. Karl Brugmann: Griechische Grammatik, München 1900, str. 487—488.

[3]) Vidi na istom mestu dalje.

de son action (Stevanović). A l'encontre d'une telle conception de l'imparfait, on parle de la simultanéité de son action comme d'une caractéristique plutôt secondaire de cette forme verbale. Ce trait — comme celui d'une action prolongée — ne réside pas dans sa signification fondamentale, mais ressort plutôt de la situation pour laquelle on emploie l'imparfait (Sladojević et l'auter se déclarèrent précédemment dans ce sens). Quant aux catégories du temps de l'indicatif absolu et relatif, on fixait, en général, la place de l'imparfait, tout comme pour le passé simple et composé: il se trouve dans l'une et dans l'autre catégorie temporelle de signification, quoique plus rarement dans l'indicative absolue (Belić, et récemment Sladojević); par contre on caractérise l'imparfait exclusivemment dans le sens relatif, comme un indicatif relatif (Miletić, Stevanović et l'auteur).

Pour fixer tous les traits principaux de cette forme verbale, l'auteur a analysé, d'abord, le matériel linguistique de la langue parlée de son pays natal (l'Herzégovine monténégrine) où l'emploi de l'imparfait est tel comme il existe en général dans nos parlers de sud-ouest où cette forme verbale est toujours encore bien vivante. Il se servit encore du matériel des chansons et contes populaires de Vuk, ainsi que de la traduction du Nouvel Testament (de Vuk) et du matériel tiré des auteurs contemporains. Il put constater à plusieurs reprises, dans la dynamique de la langue vivante, un emploi de l'imparfait tel qu'il ne se trouve nulle part noté dans l'expression écrite, ou comme c'est bien rare de le trouver mentionné jusqu'à présent. Tout cela était nécessaire pour pouvoir considérer l'emploi de l'imparfait dans toute sa largeur et dans toutes ses variétés, car (suivant l'opinion de l'auteur), faute d'une analyse exécutée d'une manière tellement large, beaucoup de fausses conceptions se seraient inévitablement glissées dans les interprétations actuelles de l'imparfait.

Le matériel vivant de nos parlers centraux peut, dans beaucoup de cas, servir à l'étude de la valeur syntactique de nos formes verbales de beaoucoup meux que l'expression litéraire, surtout quand il s'agit de l'imparfait qui montre une tendence à disparaître dans notre littérature.

Les significations temporelles de l'imparfait furent classées par l'auteur en relation du moment de parler de la personne qui parle et dans le sens d'un éloignement plus ou moins déterminé du moment de parler. La division faite dans ce sens montre que l'imparfait peut se mouvoir dans les limites suivantes a) d'un passé proche et tout à fait récent; b) d'un passé quelque peu éloigné; c) d'un passé lointain et subjectivement tout à fait éloigné; d) d'un passé indéfini (dans la phase proche ou éloigné d' un événement subjectif); et d) uniquement dans le sens de catégorie modale, dans les limites d'un vrai présent.

L'action de l'imparfait se transporte tans un prassé non subjectif et qui n'est pas directement vécu, par ces traist de cette forme verbale qui se revèlent dans son usage fondamental, dans le passé subjectif.

L'auteur s'occupa à part de la délimitation des significations de l'imparfait pour désigner un passé proche et immédiat, et pour désigner un passé quelque peu éloigné, dans le sens purement temporel (indicatif), d'un côté, ainsi que pour indiquer un état présent dans le sens modal, de l'autre côté. Dans cette délimitation, on peut relever plu-

sieurs points de vue. L'auteur ne saurait accepter la manière de voir que des significations d'imparfait du sens tout à fait temporel puissent se rapporter directement à un temps présent, comme c'est Stevanović qui le croit. Dans un certain sens habituel et qualificatif, l'action peut bien se rapporter au temps présent, mais uniquement d'une façon indirecte; pourtant elle est directement liée au moment de l'événement dans le passé Kakav narod bješe na te strane? Quelles gens étaient de ce côté-là? — Mišljahu li u svijet za koga? Se souciaient-ils de qui que ce soit au monde? etc, Njegoš). D'autre côté, il conteste l'opinion (Sladojević) que tout verbe puisse être employé dans l'imparfait pour exprimer une action présente dans le sens modal; on ne saurait donc dire: »Evo umiraše čovek« (Voilà un homme qui se mourait) sans que cela n'indique la signification temporelle prétérite (ainsi pour beaucoup d'autres verbes).

A l'encontre de l'opinion émise sur la définition temporelle obligatoire de l'action de l'imparfait et sur la simultanéité quant au rapport à une autre action (et situation), l'auteur apporte des données qu'il croit irréfutables. Par le seul fait qu'on peut constater l'emploi de l'imparfait même pour un passé qui est — par rapport au temps — indéfini (»Pričaše pokojni djed da je zapamtio kad u našem selu nije bilo ni dvanaest kuća«. Feu grand-père racontait qu'il se souvenait quand dans notre village il n'y avait ni douze maisons; etc, on ne dit rien quand est-ce que le grand-père en parlait), la supposition touchant la définité et la simultanéité obligatoire de l'action de l'imparfait se trouvent sans fondement. Puis, le fait qu'on emploie l'imparfait en rapport à l'action d'une autre proposition qui indique le présent (»Danas žeže što jučer njivljaše« de Njegošs »On brûle aujourd'hui ce qu'on cultivait hier«), et qu'il est employé pour une action à caractère de plus-que-parfait (»Načinio je kuću ondje gdje mu prije bijaše kolibica« etc; »Il construisit la maison là où il avait una cabane autrefois«) montre que l'imparfait se meut volontiers même en dehors des limites des simultanéité en rapport à une autre action. L'emploi de l'imparfait pour le plus-que-parfait est, dans quelque mesure, d'origine bien ancienne; ce sont les grammaires historiques des langues indo-européennes (Delbrück, Vondrak) qui en témoignent.

Quant à la simultanéité de l'action de l'imparfait, on peut traiter notre imparfait tout à fait comme le français, où l'on met fortement en doute l'explication traditionnelle de l'imparfait français dans le sens de prendre le parallélisme comme sa caractéristique essentielle, dont on peut déduire ses autres significations.

L'auteur y put bien corroborer les idées nouvelles quant à la duration soulignée de l'action de l'imparfait, comme une qualité plutôt secondaire de cette forme verbale.

Même si l'on ne saurait pas démontrer le caractère de toute action imperfectivale dans le sens d'un indicatif relatif à la base de simultanéité et de définité temporelle, cela ne veut dire pourtant — d'après l'opinion de l'auteur — que pour l'imparfait ne soit essentiel et exclusif précisément son emploi relatif. L'imparfait est une forme verbale relative par cela qu'il est — depuis l'époque de l'unité linguistique indo-européenne — une sorte de présent relatif. L'imparfait conserva le mieux ce caratère temporel relatif, dans le sens d'indiquer une actua-

lité subjective prétérite, justement dans la langue serbo-croate (et bulgare), où il resta — parmi toutes les langues slaves — dans un usage absolument courant. En énonçant une action imperfective, la personne qui parle se transporte elle-même dans le cours du temps quand elle avait vécue cette action: de cette façon, l'action se reflète dans sa conscience comme étant présento-prétéritale.

C'est parce que l'imparfait n'indique que l'action dans un présent relatif, il ne saurait qu'exprimer le procès de l'action (du développement temporel de l'état), tout à fait comme le présent, et toujours sans limites dans le sens de l'origine et de la termination de cette action. Il s'en ensuit que c'est uniquement par le passé composé et l'aoriste (surtout par l'aoriste, comme par le passé simple dans la langue française) qu'on peut exprimer les actions dont la durée est, par rapport au temps, exactement définie (»Služah cara devet godin' dana«, etc »Je servais l'empereur pendant neuf ans«), mais nullement par l'imparfait, comme on l'emploie dans la région du parler de Vuk (Sladojević en donna des remarques intéressantes). On conaît les opinions concernant l'imparfait comme une forme verbale portant en elle-même plusieurs sortes de caractéristiques du présent (Debrück, Sommer); ou montrant l'action dans son développement (Brugmann), et qui — dans ce sens — se trouve comme une anti-position au présent indiquant le vrai actuel (Meillet), etc. L'imparfait serbo-croate peut être caractérisé dans le sens comme indicant l'action qui se poursuit dans son cours, donc dans le sens du présent relatif, tel comme on trouve défini l'imparfait dans la grammaire française moderne (Grevisse), ou comme on peut retrouver les définitions et les explications de cette forme verbale dans la littérature syntactique moderne. Pourtant l'imparfait serbo-croate, comme une sorte de présent relatif, a ses limites de mouvement de beaucoup plus définies que l'imparfait en français où l'on n'a pas disposé les catégories de verbes avec l'acception de l'aspect verbal dans les thèmes.

En analysant les exemples pour l'imparfait, l'auteur compare, quant à la signification, cette forme verbale avec les autres formes qui indiquent une action prétérite. Dans le dernier chapitre de la monographie, l'auteur se met à comparer l'imparfait avec le passé simple, le passé composé et le présent relatif. Dans un emploi parallèle — parfois interchangeables, et parfois non, ainsi que dans le passé subjectif — tous les deux, et l'imparfait et le présent relatif employé pour le passé, montrent leurs spécificités propres dans le sens temporel: de projeter l'action, d'un côté, sur l'actualité prétérite, et de l'autre côté sur le présent vrai. Quant à la manière des projections temporelles doubles, directes et indirectes, dans le sens d'un emploi temporel relatif, l'auteur y expose son point de vue. C'était nécessaire d'abord pour pouvoir plus facilement mesurer la valeur syntactique de l'imparfait, et pour être en état d'appliquer ces opinions plus tard aux examinations générales touchant les catégories des temps fondamentales.

Ivan Pudić

ZAMJENA SLOV. *s-* NJEM. *z-*

PRILOG UČENJU O GLASOVNOJ SUPSTITUCIJI

(Primljeno na sjednici Odjeljenja istorisko-filoloških nauka 26.V.1955 g.).

Poznato je da su se Sloveni već krajem VI vijeka na gornjoj Dravi sukobili sa Bavarcima od koji su bili poraženi.[1]) Krvavih sukoba sa paganskim Slovenima bilo je i kasnije. U Pongau (kod Salzburga) posvjedočeno je god. 720 rušenje jedne kapele sv. Ruperta od strane Slovena.[2]) Tada je počelo njihovo masovno pokrštavanje u Noriku. Koruška je krajem IX vijeka obuhvatala cijelu gornju i zapadni dio srednje Štajerske, a god. 976 bila je samostalna. Početak njemačke kolonizacije u Štajerskoj stavlja se u IX vijek[3]), dok intenzivnija kolonizacija počinje tek od X vijeka.

Već u prvom periodu na jugu starobavarskog jezika imamo slovensko jezičko područje, odnosno dvojezične granične oblasti. Broj slovenskog življa s one strane jezičke granice bio je u prvo vrijeme znatan i bilingvitet jači. O tome svjedoče brojni slovenski toponimi, nazivi rijeka i patronimika.[4]) Od VIII vijeka nadalje taj slovenski sloj slabi, tako da u poznom srednjem vijeku imamo Slovene i Nijemce izmiješane poput mozaika.

Jasno je da su se u takvim prilikama vršili uzajamni jezički uticaji. Slovenački je pretrpio jak uticaj njemačkog jezika; najviše u odnosu na leksik, ali i na sintaksu i glasovnu promjenu. Obrnut uticaj slovenačkog mnogo je slabiji i većim dijelom je glasovne prirode.

Izučavanje ovih uzajamnih uticaja kretalo se uglavnom u oblasti rječnika, dok je ispitivanje fonetskih odnosa tek u zametku. Među njima naročito mjesto zauzima supstitucija slovenskog glasovnog sistema u njemačkom jeziku. Jedno od tih pitanja je njemačka zamjena z (ts) - slov. s- koja do sada nije izvedena na čisto.

Germanski je iz indoevropskog preuzeo samo bezvučni spirant s koji je interno germanski preživio daljnje promjene, a za koji ne znamo da li je bio fortis ili lenis.[5]) Prema stsl. piskavim glasovima s, z, š, ž, c, ć starobavarski je imao samo tri reda: 1) bezvučni spirant sličan s (fortis i lenis) koji se kasnije razvio u s, odn. š, 2) bezvučnu afrikatu z (= ts) i 3) bezvučni spirant z (= s) koji se nalazi samo u sredini i na kraju riječi.

U vrijeme slovensko-germanske simbioze njem. s- u južnobavarskoj jezičkoj oblasti bilo je već pomjereno na početku sloga u z (sein—

zein). Na cijeloj južnobavarskoj jezičkoj oblasti slov. bezvučni fortis s - supstituiran je bezvučnom afrikatom z-, a ne odgovarajućim zvučnim glasom. Potvrde za to nalazimo[6]):

U području Mürza: 1462—65 am Zedel, 1546 Wolff am Zedl (* sědělo, elo, — ilo), 1382 Zebriach (Zöbriach), Zaberling selo kod Kirchenbacha, 1406 Zebernig, 1500 Zebering (* sěverъ sa nastavkom — janino: Sěveranin), 1214 Zethmizel, 1368 Zetmissel (danas Etmissel) (* sět * sětiti se, myslъ * Sětomyslъ, Mikl. PN Nr. 390), 1494 Zmylisch (* smola, smolišće, češ. smolisko). 1130, 1170 Zuchedol, c. 1175 Zuchidol (danas Penggegraben na Lamingu) (* suchъdolъ * suchodol Mikl. App. II Nr. 640), Zuchnerkogel (* suchъ — supst. PN sa njem. izveden.), 1372 Zwettel (danas Zwetlergraben), 1494 Zwetl—pach (světъl), c. 1600 Zlaggen (* sъvlak), 1372 Zleten, 1488 Zlaetten (* slatina), c. 1280—95 Zmolowe (* smolova) (Ost. Urb. I, 199, 13).

P. Lessiak (Die Mundart von Pernegg[7]) navodi slijedeća imena: Zauchen (* sucha), Zwattendorf (* sūet), Zweinitz (* sūinitsa), Zedelnig (* sědělo, sědělnъkъ), Zedlitzorf, Zedl, Zelsach, Zeltschach (Zedelsach), Zmuln, Zlapp, Zlan, Zlatting (* smolno, * slap, * slano, * slatina), Zarz (*soura).

To pokazuju i slov. toponimi u njemačko-austriskim alpskim predjelima između Dunava i Drave[8]):

(Str. 50, br. 63) Zauchbach kod Amstettena, 979 Zucha rivus 1036 Zuchaha fluvius (* sucha, suchъ Mikl. II 640); uporedi češ. toponim Sucha i Zauchen u Koruškoj i Kranjskoj.

(Str. 51, br. 64) 1300 Zedlitz (* selica—selo Mikl. II 567); uporedi Alt—Zedlisch u Češkoj,

Br. 66) 1335—1337 Zwentendorf na Dunavu (* svętъ),

(Str. 66, br. 71) Zopetnitz, Zoppet (* sopot, canalis, Mikl. II, 602); uporedi Sopotnica u Kranjskoj i Hrvatskoj i Zoppot kod Danziga,

(Str. 66, br. 72) Zuchepol (* suchъ * polje), (br. 73) Zuge—dol (* suchъ—dolъ),

(Str. 72, br. 31) God. 954 car Otto poklanja izvjesnom Thitprechtu (kleriku): »duas hobas...in pago Crouuati (danas Krabathen), a god 961 određuje se tačnije selo: a vertice montis Zuuedlobrudo (* světlo brъdo),

(Str. 75, br. 62) 1226 Znezniz (* sněžnica, sněgъ),

(Str. 78, br. 85) Zauchen (kod Weitensfelda), 1072 Zoche, 1124 Zuche (* suchъ), Zauchenbach (kod Mahrenberga),

(Str. 78, br.87) Zeltschach (kod Friesenacha), 1090—1106 Celsach (* selo, Mikl. II, 567),

(Str. 101, br. 213) Zanitzenalpe (* sěnica, sěno),

(Str. 101, br. 214) Zauchen (* suchъ),

(Str. 101, br. 215) Zebereralpe (* sěverъ),

(Str. 102, br. 221) Zuckthal, ad Zuchedol 1130.

K. Štrekelj[9]) među primjerima slovenskih elemenata u Štajerskoj navodi: str. 57, 18 Sejanci (vas, krajina in potok severo izhodu od Ptuja) 1322 an der Selnecz, Zelnczerperg, 1422 Zellnicz, 1442 Zelncz (slov. seanci Seanci, Selnica), Zelnicz 1166 (krajina pri rifniškem Sv. Jurju).

(Str. 60) [10]) Zauche (läufige Hündin, liederliche Dirne, Unger 644), bav. Zauck, Zaugg, Zauche, Zohe (die Hündin, die Hundenmutter, Schmeller—Fromman II, 1076, 1080, 1109) srgnj. zohe, stgnj. zoha, Zohensun = filius caniculae) r. suka, polab. seuko = Hure seukar = Hurer (vidi Osthoff, Der Hund im Indogerm. IA XII 346).

Ova zamjena slov. s - bav. z - objašnjavala se na razne načine ili se pred njom zastajalo. P. Lessiak [11]) objašnjava jednostavno: »so erklärt sich dies einfach aus dem Mangel einer anlautenden stimmlosen Fortis im Deutschen«, dok S. Pirchegger (o. c.) to samo konstatuje i podvlači da se u tome pogledu razlikuje supstitucija rom. s - u bavarskom [12]): lat. bezvučno s - u njemačkim pozajmljenicama za mjenjeno je sa s -: lat. sabanum (grubo platno) — got., stvnj. saban; lat. saccus — got. sakkus, stvnj. sac; lat. sagina — stvnj. segina itd.

Pred tim problemom zastao je i Fr. Ramovš[13]) kad kaže da je stbv. imao glas z (= c) čiji je spirantski elemenat bio jak (ts) što možemo zaključiti iz supstitucije bav. z - za slov. početno s - (Sucha—Zauchen Smol—Zmuln, Slap—Zlapp, Savnra—Zaier itd.). Po Ramovšu (o. c. na istom mjestu) bav. je imao za slov. s - odgovarajući intervokalni - zz - (osojach—Ozziach), ali ne u početku riječi: »Gori omejeni bav. z - je bil od tega slovenskega glasa (afrikata s - s krepkim spirantičnim elementom (ts) dokaj različen in tako je bavarščina podala samo oni element ki je bil za njo dobro slišen, t. j. prepalatalno eksplozivo, ki jo je po svojem subjektivnem vtisu zaznavala kot k' - glas«.

Za rješenje ovog opitanja potrebno je istaći:

1) da su jezička miješanja i supstitucija glasova u najbližem odnosu, i 2) da je supstitucija glasa ona jezička pojava u kojoj se vrši zamjena jednog stranog glasa onim glasom u jezičkom sistemu svoga jezika koji mu je najbliži.[14]) Međutim na južnobavarskom jezičkom području slov. bezvučni fortis s - nije zamijenjen odgovarajućim zvučnim glasom, nego afrikatom z - (= ts). Interesantno je pogledati ovu zamjenu u slavenskogermanskim bilingvnim područjima izvan južnobavarskog. E. Gamillscheg[15]) ukazuje da je češ. bezvučno s - zamijenjeno u sjeverno bavarskom sa s - (bezvučni lenis): Prassatken (u Böhmerwald-u) — češ. prasatko; Suckel (iz X vijeka, sada izvan upotrebe) — češ. sukne, slov. suknja (Schuchardt, SL. D. str. 66). Znači da je tada u sjevenobavarskom postojao bezvučni lenis s -

Međutim slov. pozajmljenice u sjevernonjemačkom svjedoče o istoj sudbini slov. s - u početku sloga kao i u južnobavarskom:[16])

Zoppot (Sopoth 1283 Perlab. 312 Or. Sopot 1291 in 429 Or.) (* Sopot, upor. niziju na lijevoj obali Schwentinena, Szupute superior 1226 Hasse I, 302 Or. iz * Sopoty, ukr. Sopot, češ. Sopoty, vodopad, Mikl. 318).

Zucha reka 1269 PUB. 2, 216, fluvius Zocha 1295 ib. 3, 246 Or., danas Zowkabach okr. Naugard, Zuchow okr. Dramburg (Zuche 1337 Landb.), Zuch okr. Neustettin (Tho Czuchen 1528 Klempin 172), Zuchen (selo i jezero okr. Belgard (Czuchen 1528 biskupija Kammin Or. 897, a), Zauche (provincia quae Zucha nuncupatur 1187 Ried., 115, Zuche 1173 ib. 8, 109 Or.), upor. potok Suvha 1375 Arch. Kbg. Schiebl. 50 Nr. 50 Or.) (Cramer 2, 24 Or) fluvius Zuche (1155 (Ried. 18, 302 — danas Zuchow — kanal okr. Arnswalde, stagnum Zuch

1300) (PUB 3, 410) — danas Zuchensee okr. Greifenlagen, Zauchwitz, (* Suchovec) okr. Zauch—Belzig (Czuchwitz 1375 Landb, de Zuchwitz 1317 Ried. 10, 232 Ar.), Zuzica 1215 (* sušica) — danas Lanckensburg, fluvius Zuzica MU. 1, 205 okr. Malchin, Züssow (* Sušov okr. Greifswald, Züsow okr. Wismar (Zusawe 1224 MU. I, 287 Or.), Tzusowe 1305 ib. 5, 209 Or.

Slav. * sosna (pinus silvestris), * Sosny: Zootzen okr. Templin (Zosne 1317 Ried. 13, 18), Zuzen 1299 MU. 4, 127, Zossen okr. Teltow (Czossen 1375 Landb.) — upor. Zotzensee kod Neustrelitza (Sczozen 1358 MU. 14, 325); * Sosnovo: Zozenow okr. Regenwalde (van Sczoczenowe 1401 Or., von Zotzenowe 1551 Or.).

Slav. * Sitъ(sita, juncus articulatus), * sitno: Zitno okr. Karthaus, Ziethen okr. Schönberg (Cithene 1174/94 MU. I, 110/152 Or.). okr. Teltow (villa Magna et Parva Cziten 1375 Landb.) okr. Greifswald (Cyten 1257 PUB. 6, 141 Or.), * Sitьnikъ Ziethnitz okr. Salzwedel, * Sitovъc: Zittwitz.

Slav. * »somъ (silurus glanis): villa Czumit 1375 (Landb. 73) stagnum Szumit 1291 MU. 3, 413 Or.) okr. Waren lacus Zumit 1197 (Ried. 8, 112 Or.) Westhavelland, villa Zommete 1330/52 Rost. 323.

Slav. * sova (strix): Zowen okr. Regenwalde (Czouen 1479 Urk. B. v. Kleist 72), okr. Schlawe (Ctzouen, Cuouen Privata 1577 Sept. 6 Or.) stagnum Sowin (Zouina 1237 ib. I, 256) danas Stovinsee okr. Pyritz.

Slav. * sikora (parus), * Sikor, Sikory: Zicker okr. Greifenberg Zicker, rivulus Scikerniz 1276 (PUB. 2, 323,), fluvius Cycorniz 1298 ib. 334, * Sikorka: Zickerke okr. Naugard (Czickerke 1442 Nov 13 Privata Or.),

Slav. * sědělo, sědělišće selišće (naseobina od više kuća) Ziethlitz okr. Schewerin (Tzilitz 1344 MU. 9, 533), okr. Güstrow Citlist 1331 MU. 13, 354, Zilitze ib. 114. 151 Or.), Zielitz okr. Wolmirstedt Marienfliess Matr., Rep. Nr. 18), * selec: okr. Waren (Zylitze 1353 MU. 8, 205). Zeitlitz okr. Regenwalde (Czettlist 1521 (samostan (Zelici 937 DO. I, 14 Or.), villa Zilitze Rügen 1314 PUB. 5, 197 upor. han. FIN Silitz Rost 311, Zilaiz Zahn 340.

Slav. * sąsek (mjesto za slaganje snoplja s obe strane gumna, štagalj): lacus Czantzick 1364 Ried. 18, 19.

Slav. * sěkyra: Seckeritz okr. Greifswald (Zekeris 1319 PUB 5, 473 Or.), Zekeritze 1323 ib. 6, 181, Zecherin (im Usedomer Winkel), Zecherin Wolgaster Ort, * Sekerky: Zäckerrick okr Königsberg (Czekerick 1355 (Ried. 19, 78, Czekerigk 1452 Rep. Urk. 231 Or.).

Slav. * Sěninъ: rivulus stagni, qui Scenin dicitur, villa Scenin 1256 (PUB. 2, 30 Or.), Zeinicke okr. Saatzig (am stagnum Scene 1248 PUB I, 369), * sěnik, sjenište: Zingst okr. Franzburg (insula Cyngst 1290/1305 PUB. 3, 94; 4, 216), 1356 villa desolata Zcynsch (UB. Merseb. I. 935) — upor. Zienitz Fö. okr. Dannenberg (ranije selo to Zinisse 1360 Lehnsreg. Nr. 556). Zineze 1330/52 ib. 12,

Zadow okr. Deutsch Krone (Sadow 1349 KDW. 2, 616. Szadow Landb.), nedaleko od Zadov-see (ambo stagna Zadov 1314 (Ried. 18, 102) = sadъ (Mikl. 311 sl.).

Serrahn jezero i selo okr. Güstrow (molendinum et stagnum Ceran 1296 (MU. 3, 626), Tzaran 1357 (ib. 14, 176 Or.), Tzaran

1386 (ib. 21, 710 OR.), Zerrehnc okr. Köslin (Tzeren 1577 biskupija Kammin Or. Nr. 1024, 1440 Depos. Köslin 84 Or.) haluer Aalvangh des Tzeranes).

Nedaleko od Selbelfanga zabilježeno je u XV vijeku jedno mjesto koje se 1444 (Ried. 9, 161 Or.) nazivalo Czudam: god. 1258 bio mu je oblik Zuchedam (Ried. 8, 164), 1375 Cuchdam Landb. Identično s tim je Zugdam Daniška nizija (oko 1400 Suchadam. 1465 Zcuchedam (Izv. 10, 3, 181).

Slav. * sątokъ (rivi confluentes): Zantoch okr. Landsberg, Zanzin okr. Landsberg (Zantosine 1240 PUB I, 302).

Češ. Sobekury: Zebecore 1173 (Ried. 10, 75), Zebekur 1289 Urk. B. — danas Zäckwar okr. Naumburg, Zöbigker kod Leipziga.

Da spomenemo još dvije riječi koje su iz istočnih jezika preko Slovena došle u njemački: Zobel i Ziesel.[17])

Zobel »sibir. Marder (mustella zibellina), schwarzer Zobelpelz«. Ime je, kao jedinica za robnu razmjenu, uzeto iz nekog istočnog jezika u ruski = sobolъ. U karolinško doba preko trgovine krznom raširenо u Njemačkoj »bezeugt seit dem XI Jhd: tebelus/ zobel Ahd. Glossen 3, 35«.

Ziesel (mus citellus spermophilus): srvnj. zisel, zisemus, stvnj. zisi —. Istočna životinja koja se tek početkom XIX vijeka pojavljuje na istočnoj granici Njemačke kao termin u trgovini: češ. sysel, polj. susel, rus. susolъ, suslikъ (srlat, stfranc. cisimus su pozajmljenice iz stvnj.: Palander 1899 Ahd. Tiernamen 68).

Prema iznijetom vidimo da je slov. bezvučni fortis s - supstituiran u njemačkom sa z(ts) tamo gdje nije bilo bezvučnog s- u njemačkom glasovnom sistemu.

Iako je tačno pomenuto mišljenje Fr. Ramovša[18]) da se radi o supstituciji glasa, ovde je specijalni slučaj imitacije; zbog akustičke imitacije izvršio se glasovni skok s- u z- **(Lautsprung).** Akustična razlika između zvučnog glasa i bezvučnog fortisa s- bila je toliko jaka da se on osjećao kao poseban glas. Kako u ovim jezičkim područjima u njemačkom jeziku nije bilo bezvučnog fortisa s - došla je kao zamjena eksploziva ne zato što su bila bliža fortisu, nego zato što je formirana prema fiziološkom zakonu imitacije kraja spiranta. Neovisno od kvantiteta i kvaliteta spiranta svjesno je uzet strani glas. Ti dijalekti nisu tada imali bezvučni fortis s - na početku riječi.

IVAN PUDIĆ

ZUR SUBSTITUTION slav. *s-* > dt. *z-*

Zusammenfassung

Der Verfasser behandelt die Substitution des slov. s fürs dt. z (ts). Das Germanische hatte aus dem Idg. nur den stml. Spirant s übernommen, für den wir nicht sicher sind ob er Fortis oder Lenis war. Gegenüber den asl. Zischlauten s, z, š, ž, c, č besass das Altbayrische nur drei Reihen: 1) stml. Spirant s (Fortis und Lenis), 2) stml. Affrikata z (= ts) und 3) stml. Spirant s (s= im In- und Auslaut). Es werden reiche Belege aus dem Abayr. angeführt, die für die Substitution des slov. anl. stml. Fortis s mit stml. Affrikata z im Südbayr. und Nordwestgerm. bezeugen. Die

von P. Lessiak, S. Pirchegger, Fr. Ramovš u. a. gegebenen Erklärungen dieser Erscheinung werden der Kritik unterzogen. Es wird festgestellt, dass es hier um keine eigentliche Lautsubstitution handelt; slov. stml. Fortis s- ist im Südbayr. und Nordwestgerm. nicht mit entsprechendem Laut substituiert worden, sondern mit Affrikata z (= ts). Demnach in diesem Falle handelt es sich um den akustisch bedingten L a u t s p r u n g, dessen Ursache ist, dass die genannten dt. Dialekte damals keinen anlautenden stml. Fortis s- hatten.

N a p o m e n e :

1) Pirchegger Simon, Die slavischen Ortsnamen im Mürzgebiet 1927, str. XIX.
2) Pirchegger S., o. c. str. XX.
3) " " " XXII.
4) P. Lessiak, Die Mundart von Pernegg im Kärnten, PBB 28, 1—228.
5) Fr. Kluge, P. Gr. I, 2 str. 378.
6) S. Pirchegger, o. c. str. 212 sl.
7) P. Lessiak, o. c. str. 141.
8) J. Stur, Die slavischen Sprachelemente in den Ortsnamen der deutsch—österreichischen Alpenländern zwischen Donau und Drau (Sitzber. d. K. Okad. d. Wiss. in Wien, Phil.—hist. Klasse 176 Bd. 6 Abh.) str. 50 sl.
9) K. Štrekelj, Razlaga nekaterih krajevnih imen po slovenskem Štajerju I (Časopis za zgodovino in narodopisje, 3 letnik, Maribor 1906 str. 87.
10) K. Štrekelj, Slovanski elementi v besednome zakladu štajerskih Nemcev (Čas. za zgod. in narodop., letnik 6, Maribor 1909, str. 61.
11) P. Lessiak, o. c. str. 141.
12) Ernst Gamillscheg, Über Lautsubtitution (Zft. für rom. Phil. Beih. XXVII, Prinzipienfragen d. rom. Sprachwiss. Meyer—Lübke gewidmet Teil II, 1911), str. 163.
13) Franc Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika, II Konsonatizem, Ljubljana 1927, str. 274.
14) E. Gamillscheg, o. c. str. 165.
15 " " " 162.
16) R. Trautmann, Die Elb—und Ostseeslavischen Ortsnamen, Teil II (Abh. d. d. Ak. d. Wiss. zu Berlin, Phil—hist. Kl. Jahg. 1947 Nr. 7 str. 18—113.
17) Fr. Kluge, EW, 12/13 Aufl. 1943 s. v.
18) Fr. Ramovš, o. c. str. 274.